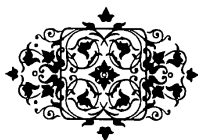

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

ҚОДИРИЙ МЎЪЖИЗАСИ

ТАДҚИҚОТ, ҚАЙД,
СУҲБАТ ВА МУЛОҲАЗАЛАР

ТОШКЕНТ — «О‘ЗБЕКISTON» — 2010

ББК 83.3(5Ў)
Н79

Масъул муҳаррир ва сўнгсўз муаллифи:
Баҳодир Каримов,
филология фанлари доктори

Тақризчи:
Улуғбек Ҳамдам,
филология фанлари номзоди, ёзувчи

Норматов, Умарали

Н79 Қодирий мўъжизаси: Тадқиқод, қайд, суҳбат ва муло-
ҳазалар/У. Норматов; масъул муҳаррир ва сўнгсўз муаллифи
Б. Каримов. —Т.: «O‘zbekiston» 2010. —272-б.

Кўп асрлик адабиётимиз тарихида янги саҳифа очган, ўзбек миллий романчилик мактабига асос солган, халқимизнинг маънавий, маданий ҳаётида чуқур из қолдирган буюк сиймо Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижодий мероси салкам бир асрдан бери адабий-илмий жамоатчиликни қизиқтириб келади. Шу йиллар давомида бутун бошли қодирийшунослик фани шаклланди. Унинг ривожига таниқли олим, мунаққид Умарали Норматовнинг ҳам муносиб хизмати бор. Ушбу китобда олимнинг узоқ йиллар давомида Қодирийни англаш йўлидаги изланишлари — сара тадқиқот, ўй-мушоҳада, суҳбат ва қайдлари жамланган. Улар, Сиз азиз китобхонларни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

ББК 83.3(5Ў)

Умарали Норматов
ҚОДИРИЙ МЎЪЖИЗАСИ

Муҳаррир *А. Зиядов*
Бадий муҳаррир *Р. Зуфаров*
Рассом *А. Бурҳонов*
Тех. муҳаррир *У. Ким*
Мусахҳиҳ *Ш. Орипова*
Компьютерда тайёрловчи *Б. Душанова*

Нашр. лицензияси АИ 158.14.08.09. Босишга рухсат этилди 05.08.2010.
Қоғоз бичими 60×90 1/16. Таймс гарнитурда офсет усулида босилди.
Шартли б.т. 1740. Нашр т. 16,86. Адади 2000 нусхада чоп этилди.
Баҳои шартнома асосида. Буюртма № 10-255.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O‘zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

ISBN 978-9943-01-575-3

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2010

www.ziyouz.com kutubxonasi

...Ўзбек халқининг маънавият ва маърифатини, миллий қадриятлари ва онгини юксалтириш йўлида у зотнинг қилган хизмати беқиёсдир.

Ўртимизда Абдулла Қодирий асарлари кириб бормаган бирорта ҳам хонадон бўлмаса керак. У фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон халқларининг ҳам сеvimли адиби, озодлик ва истиқлол қуйчиси дир.

Ислом Каримов

МУАЛЛИФДАН

Абдулла Қодирий собиқ Туркистон халқлари, жумладан, миллатимиз тарихининг энг зиддиятли, таҳликали паллалари — чоризм истибдодининг емирилиши, Биринчи жаҳон уруши тангликлари, ўлкада миллий уйғониш, жадидчилик, озодлик ҳаракатлари қулф урган; Октябрь тўнтариши, фуқаролар уруши, қизил империя салтанати ваҳшатлари авжига минган йилларда яшаб ўтди. У бор-йўғи 44 йил умр кўрди. Шундан атиги 20 йили қизғин ижтимоий фаолият, журналистика ва адабий ижодга бағишланди. Шу йигирма йил ҳам кескин курашлар, алғов-далғовлар, таъқибу таҳдидлар ичида кечди. Бу забардаст сиймо ўзининг ноёб истеъдоди, мислсиз жасорати билан шу қисқа давр ичида халқимиз маънавияти, маданияти, адабиёти тарихида ёрқин из қолдирди. Кўп асрлик миллий адабиётимиз ривожига кескин бурилиш ясаган, янги босқични бошлаб берган нодир асарлар яратди. Адиб «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди. Бу романлар замонавий жаҳон адабиётининг нодир намуналари билан бир қаторда туради. Унинг қаламига мансуб ҳикоялар, ҳажвий, публицистик, адабий-танқидий мақолалар, бадиий таржималар XX аср ўзбек адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган. Ватан тарихининг ғоят таҳликали йилларида миллат адабиёти ривожига янги саҳифа очган ўшандай асарларнинг яратилиши мислсиз ижодий жасорат, ақл бовар қилмас мўъжизадир.

Халқимиз Қодирий шахсига, ижодий меросига ҳамиша зўр қизиқиш, катта эҳтиром билан қараган. Афсуски, мустабид тузум узоқ йиллар халқимизнинг ана шундай қизиқиш ва эҳтироми йўлига ғов солиб келди. 20-йиллари бу табаррук сиймонинг инсонлик шаънини топтаб, уни ҳибсга олдилар, бир неча ой қамоқда тутдилар, сўнг ўн йил давомида унинг шахси, асарлари теварагида «ҳақсиз ҳужумлар», «англашилмовчиликлар», «бемаза иснодлар»,

«жимжимали замзамалар» давом этди; ниҳоят, 30-йиллар қатағони довули Қодирийни халқ орасидан юлиб олиб кетди, унинг бебаҳо асарлари таъқиб этилди. 50-йилларнинг охирларига келиб адибнинг қутлуғ номи тикланди, мероси халққа қайтарилди бошланди, у ҳақда тадқиқотлар пайдо бўлди. Бироқ мустабид тузум шароитида адиб ҳақидаги бор ҳақиқат тўла юзага чиқмай келди.

Ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб мустабид тузум салтанати емирила бошлагач, айниқса, истиқлол йилларида адибнинг авваллари қалтис туюлган кўпгина публицистик, ҳажвий асарлари эълон қилинди; «Ўткан кунлар» матнидаги авваллари тушириб қолдирилган ўринлар жойига қўйилди, Қодирий ҳаёти ва қисматининг энг фожиавий паллалари — 1926 йили Қодирий устидан бўлган суд жараёни ҳужжатлари, 1938 йилги тергов ва ҳукм тафсилотлари ошкор этилди. Ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира қиссаси майдонга келди. И. Сулпон, О. Ёқубов, Т. Малик, Х. Султонов ва Н. Боқий каби ёзувчиларнинг адиб ҳаётининг драматик лавҳаларини, бадиияти қирраларини ёритувчи асарлари яратилди. Хорижда ҳам адиб ижодига қизиқиш ортди, АҚШ, Германия ва Туркияда мароқли тадқиқотлар амалга оширилди. Ёш истеъдодли адабиётшунос Баҳодир Каримов Қодирий ижодий меросининг салкам бир асрлик илмий талқинлари тажрибаларини умуллаштирувчи докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Қодирийга замондош ва ундан кейинги авлодлар, айниқса, ижодий зиёлилар тақдирида қандайдир даражада бу улуғ зот қаламига мансуб асарларнинг таъсири, изи бор. Жумладан, адабиётшунос — мунаққид сифатида камина ҳам Қодирий шахсияти ва ижодий меросининг шайдолариданман. Айниқса, Абдулла Қаҳҳорнинг адиб таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжумандаги оташин нутқи қалбларга ўт ёққан эди. Ўша анжуманда сездимки, гарчи Қодирий оқланган, ижодий мероси халққа қайтарилган бўлса-да, ҳали бу табаррук сиймо ҳимояга муҳтож экан. Ўша кундан бошлаб Қодирий ҳимоячилари сафига кирдим, ҳам университетда муаллим, ҳам мунаққид сифатида баҳоли қудрат Қодирий ҳақидаги ҳақиқатни юзага чиқариш, уни асоссиз ҳамлалардан ҳимоя қилиш йўлидан бордим; Қодирийнинг Самарқанд дарвозадаги боғ ҳовлиси мен учун муқаддас қадамжога айланди, адибнинг ардоқли ўғлонлари — Ҳабибулла ва Маъсуд акаларнинг ота тўғрисидаги мароқли хотираларини, ҳам ғурур-ифтихор, ҳам армон, оҳу фиғон тўла дил сўзларини бот-бот тингладим. Ҳамкасб мунаққидларнинг Қодирий бисоти ҳақида ёзганлари, Матёқуб Қўшжонов китобларини мустасно этганда, мени мутлақо қаноатлантирмасди, улар билан гоҳ пинҳона, гоҳ ошкора баҳсларга киришдим. Қодирийни англаш иштиёқи менга тинчлик бермасди. 80—90-йиллари адиб ҳаёти ва ижодий мероси

устиди олиб борган изланишларим самараси ўлароқ «Қодирий боғи», «Ўткан кунлар» ҳайрати» китобларим майдонга келди. Улардан кейин ҳам бу соҳадаги ўй-мушоҳадалар, тадқиқотлар давом этди.

Қадрдон дўстлар, шогирдларнинг истак, маслаҳатларига кўра, бу табаррук мавзуга оид давр синовларидан ўтган ва янгидан яратилган тадқиқот, қайд, суҳбат, ўй-мушоҳадаларни жамлаб, «Қодирий мўъжизаси» номи остида китоб ҳолига келтирар эканман, бир андиша менга тинчлик бермайди: айтганларим, ёзганларим мўътабар қалам соҳиби шаънига, у қолдирган мўъжизакор мерос даражасига мос келармикан? Қодирийдек сўз заргари «қаламим ожиздир» деб турганида, камина каби бир ғариб мунаққид бу ишни қойиллатдим дейишга йўл бўлсин!..

«Андишанинг отини кўрқоқлик» дейдилар. Шу нақлга амал қилиб, бу борадаги ҳар хил андишаларни йиғиштириб қўйиб, беқиёс аллома, санъаткор қисмати, ижодий меросига оид ҳайрат, ўй-мушоҳада, таҳлил ва талқинларимни Сиз китобхонларга ҳавола қилишга журъат этдим. Замонавий герменевтика — талқин назариясидан хабардор китобхон менинг ёзганларимни узил-кесил ҳукм, мутлақ ҳақиқат эмас, балки Қодирий меросининг фидойи мухлисларидан бирининг ўй-мушоҳадалари, бу борада мавжуд хилма-хил талқинлардан бири деб қарашларига ишонаман.

Қодирий қисмати, ижодий мероси устида гап кетганда бе-ихтиёр Президентимиз Ислом Каримовнинг мана бу кузатишлари ёдга тушади: «Табиийки, давр тақозосига кўра, ёзувчилар яшаш учун, ўз истеъдодини рўёбга чиқариш учун коммунистик тузум билан муроса қилишга мажбур бўлган. Шу маънода, мустабид тузум даврида виждон азобини ким кўпроқ тортган, деса, мен доимо бу ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг қадр-қиммати, эл-юрт тақдири ҳақида қайгуриб яшайдиган одамлар ва уларнинг олдинги қаторида бўлган ижод аҳли, деб айтган бўлардим». Бу мулоҳазалар тўлалигича жасоратли адиб Қодирийга ҳам дахлдор. Бу ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг қадр-қиммати, эл-юрт тақдири ҳақида ёниб, қайгуриб яшаган замондошларининг олдинги қаторида борган жасоратли адиб эзгу ниятларини рўёбга чиқариш йўлида гоҳо коммунистик тузум билан муроса қилишга мажбур бўлган, Октябрь инқилоби, шўро сиёсатини, унинг «доҳий»ларини олқишловчи сўзлар ҳам айтган. Лекин, Президентимиз таъкидлаганларидек, яна бир ҳақиқат ҳам борки, кўпчилик асл истеъдод эгалари қатори Қодирий коммунистик тузум ғояларини сўзда маъқулласа ҳам, аслида ич-ичидан уларни қабул қилмаган. Улуғ адиб шаънига заррача маломат ёғдирмаган ҳолда мазкур китобда шу ҳақиқат — адиб қисматига оид шу хилдаги зиддиятли ҳоллар ҳам айтиб ўтилди. Охир-оқибат бу табаррук зот ўзлигига содиқ қолганлиги аниқ далиллар орқали кўрсатилди.

Ниҳоят, ушбу китоб устида ишлаш жараёнида мени қийнаган, мен учун ҳамон армон бўлиб қолаётган бир жумбоқ устида икки оғиз сўз айтиб ўтсам: минг афсус, ҳануз Абдулла Қодирий асарларининг илмий-академик нашри яратилмади. Олти жилдлиқ тўла асарлар тўпламининг ночоргина биринчи жилди 1995 йили чоп этилди-ю, бу хайрли иш келган жойида тўхтаб қолди. Шу йиллар давомида чоп этилган алоҳида нашрлар матнида тоқат қилиш мумкин бўлмаган ўзбошимчаликлар, ҳар хилликлар, сон-саноксиз хатоликлар мавжуд. Бирорта ҳам асар нашрининг тўла, ишончли, таянса арзигулик матнини тополмайсиз. Шахсан ўзим ҳам бу борада ўз билганимча йўл тутишга мажбур бўлдим. Бунинг учун Сиз — муҳтарам китобхонлардан узр сўрайман.

Китоб, айниқса, унинг биринчи бўлими бошдан-оёқ қизғин баҳс-мунозара руҳида битилган. Адолат юзасидан фақат жоҳил кимсалар эмас, кўнглимга яқин устоз алломалар, ҳамкасб дўстлар, қолаверса, ўзим билан ҳам баҳслашишга тўғри келди. Бугун яна бир карра шунга амин бўлаётирманки, Қодирийни англаш осон кечган эмас. Кўп йиллик адабий-танқидий фаолиятим давомидаги энг машаққатли, айти пайтда ғоят шарафли ва мароқли юмуш — Қодирийни англаш йўлидаги изланишларим деб биламан.

Кўнглимда яна кўп эзгу ниятларим бор. Аллоҳ яна умр, соғлиқ ва илҳом берса, бу ноёб бадиий мўъжиза устидаги ҳайрат, ўй-мушоҳада ва тадқиқотларимни давом эттираман...

2009 йил 19 август

Биринчи бўлим ҚОДИРИЙ БОҒИ

АДИБ ҚИСМАТИ

Улуғ сиймоларнинг номи тилга олинаши биланоқ, аввало кўз олдингизда уларнинг қиёфаси, қадди-басти намоён бўлади; ҳаётда сизу биз кўрмаган, бир неча йиллар, асрлар илгари оламдан ўтиб кетган алломалар, уларнинг фотосуратлари, рассомлар чизган портретлари ёки яқин кишилари, замондошлари ёзиб қолдирган хотиралардаги таърифу тавсифлар орқали ҳаёлингизда гавдаланади. Қодирий қатл этилгандан буён орадан ярим асрдан кўпроқ вақт ўтди. Демак, ҳозир эллик ёшлар атрофидаги кишиларга Қодирийни шахсан кўриш насиб этган эмас. Бахтимизга Қодирийнинг турли йилларда, турли вазиятда, гоҳ якка ҳолда, гоҳ замондош ҳамкасблари, оила аъзолари, қариндош-уруғлари даврасида тушган бир неча фотосуратлари, уни шахсан кўрган, яқиндан билган мусаввирлар томонидан чизилган айрим портретлари мавжуд. Замондошларининг, чунончи Сулаймон ота Азимовнинг гувоҳлик беришича, уларнинг кўпчилигида Қодирий қиёфаси айни ҳаётдагидек аниқ акс этган. Лекин қанчалар аниқ — ҳаётий бўлмасин, фото ва портретлар, менинг назаримда, жонли хотира — таассурот маҳсули бўлган сўз билан чизилган сурат ўрнини босолмайди. Қодирий тўғрисидаги кўпдан-кўп хотираларда адиб сиймоси хийла жонли, хилма-хил қирралари билан кўринади. Айниқса, Қодирийнинг улуғ адиб сифатида танилган 30-йиллардаги қиёфаси ёзувчининг фарзандлари, улкан адиб Ойбек хотиралари орқали ғоят аниқ муҳрланиб қолган. Ҳабибулла Қодирий тасаввурича, Қодирий шундай бўлган:

«Дадам ўрта бўй, кенг елка, қорадан келган эдилар. Юзлари тўғаракка мойил, узун тимқора сочлари силлиқ таралган, кенг пешана, қора ясси қош, қисикроқ зулукдек қора жозибали кўзлари ҳамиша узоқни кўргандек ўйчан, бурун қанотлари бир оз керилган, қисқа қора мўйлабли, лаблари юпқа-қалин оралиғида, пастки жағлари сезилар-сезилмас кенг ўсиқ, ияклари чўққидан келган эди. Сўл юзлари билан ияklarининг ўнг томонида уч тийинлик чақадек билинар-билинемас ямоқ (пендинка ярасининг изи) бор; юз, пешана ва бурун устларида сийрак бўлса-да, қора сепкил доғлари

кўринар; ўнг қулоқларида эса, «зирак тақиш учун» бўлса керак, чақалоқликда тешилган тешик ўрни бор эди...

У киши ёлғиз чоғларида ҳамиша ўйчан, гўё зўр бир ташвиши бору, қайғу чеккандай, ҳаёл сургандай кўринар эдилар» («Отам ҳақида», 1983, 66-бет).

Адибнинг кичик ўгли Маъсуд Абдуллаевнинг ота қиёфаси ҳақидаги тасаввури акасиникига яқин. «Дадам ўрта бўйли, қорачадан келган, юзларининг чап томонида чандиқ (пендинка касалидан сўнг қоладиган асорат) бор эди, — деб эслайди у. — Сочлари тимқора, силлиқ таралган, кўнгизсимон мўйлов кўйган эдилар. Юрганларида икки қўллари орқада, доим ҳаёл суриб юардилар. Ёз фаслида ёқасиз оқ кўйлак, оқ шим, бошларига сидирға мош ранг духоба дўппи, устларида банорас тўн, оёқларига қора ботинка (уйда эса қўлда тикилган кавуш) киярдилар. Қиш кунлари эгниларига чопон, бошларига кўзичоқ териси қопланган сувсар телпак, қисқаси замонага мос оддий кийинар эдилар» («Тошкент оқшоми», 1990 йил, 11 январь).

Ёзувчи Ойбек хотирида эса у шундай қолган: «Абдулла Қодирий... ўрта бўйли ва миқтидан келган, доимо тўн ва бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишидан деҳқонларга ўхшаган, тимқора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан банд бўлгандай бепарво кўринган бу киши ўша пайтлардаёқ машҳур ёзувчи эди... Сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар, чунки ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, оғзига келган ҳар бир сўзни айта бермас, секин ва гапи худди ўзига халал бераётгандек ёқинқирамай гап бошларди. У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди... Қодирийнинг меҳнатга ўчилиги — деҳқондан чиққанлигида бўлса керак. Ўзи ҳам худди деҳқонлардай тиним билмасдан қаттиқ меҳнат қилар эди» (Ойбек. Асарлар. Ўн томлик, 9-т. 340—341-бетлар).

Уч одам — Қодирий жигарбандлари ва уни яқиндан билган синчков ёзувчининг улуғ адиб қиёфаси ҳақидаги эсдаликлари бири-бирига ниҳоятда яқин, ҳамоҳанг, бир-бирини тўлдиради; улар яхлит ҳолда адибнинг фотосуратларига, мусаввирлар чизган портретларига тушмай қолган жонли сиймосини барча нозик жиҳатлари, икирчикирлари билан кўз олдимизга келтиради. Сўз орқали чизилган адиб чеҳрасида унинг ички дунёси, табиати ҳам зуҳр этиб турибди.

Биринчидан, дарҳол унинг кийиниши, кўринишидаги соддалик, одмилик киши эътиборини ўзига тортади. Қаранг, даврининг энг пешқадам зиёлиси саналмиш бу одам замонасига, эл-юрт таомилига, ўзи мансуб Тошкент аҳлига мос оддийгина кийинган, кўринишдан деҳқонларга ўхшайди, меҳнатга ниҳоятда ўч.

Иккинчи томондан, мана шу соддалик, одмилик замирида улкан бир ақлий бисот, заковат барқ уриб турибди; унинг кичик, тимқора,

ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, узоқни кўрадиган жозибали кўзлари, шу кўзлар тубида яширинган ўйчанлик, зўр бир ташвиш, ички огриқ, ўзи билан банд одамдай доимо хаёл суриб юриши — булар кўп нарсалар ҳақида дарак беради.

Адиб чехрасига қараб туриб хаёлимиз олис-олисларга кетади, мана шу оддий, камсуқум ва кўзлари тубида ҳам ақл-заковат, ҳам ғам-андух чўккан табаррук зот ҳаёти қандай кечди; қанақа оилада туғилиб, қайси муҳитда тарбия топиб, вояга етди; адабиёт оламига, бадий ижодга қай тариқа кириб келди; адибнинг давр ижтимоий-сиёсий ҳодисаларига муносабати, айти пайтда даврнинг унга, дунёқарашига, ижодига таъсири қай йўсинда борди; адиб асарларининг маънавий ҳаётимиздаги ўрни, қиммати нимадан иборат; не сабабдан ўзини Октябрь инқилобига, социализм ишига, Маркс ва Ленин ғояларига содиқ бир ҳалол йигит санаган фаол журналист, ҳақгўй ёзувчи «революцияга қарши хатти-ҳаракат» қилганликда айбланди; халқнинг асл ўғлони «халқ душмани»га чиқарилди, шундай улуг зот даврига сифмади, қатағон қилинди; халқимизнинг миллий бойлиги бўлмиш нодир асарлари халққа ёт, зиёнли деб топилди?.. Шу каби аламли саволлар вужуд-вужудимизни ўртади.

Абдулла Қодирий «Таржимаи ҳол»ида: «Мен қайси йилда ва қайси ойда туғилганимни билмайман. Ҳар ҳолда бемавридроқ бўлса керак... яқинларимнинг сўзларига қараганда, мустабид Николайнинг тахтга ўтирган йилида туғилганман», — деб ёзади. Маълумки, Россиянинг охириги императори Николай Александрович Романов 1894 йили тахтга ўтирган, демак, Қодирий ўша йили дунёга келган. Ҳ. Қодирийнинг берган маълумотига кўра, Қодирийнинг ўзи туғилган оyi ва кунини тахминан 10 апрель деб белгиллаган.

Қодирийнинг қандай оилада туғилганлиги хусусида ҳар хил қарашлар мавжуд. Танқидчи С. Ҳусайн 1929 йили ёзган «Ўткан кунлар» романига бағишланган рисоласида Қодирий «майда буржуазиядан туғилди», деб кўрсатади, ижодини таҳлил этишда «унинг синфий асосини белгилаш катта аҳамиятга эга» деб санайди ва шу асосда Қодирийни «майда буржуазия вакили» ва «майда буржуазия ёзувчиси»га чиқаради. Қодирий ўз вақтида матбуотда бундай талқинга кескин норозилик билдирган эди. Шунга қарамай С. Ҳусайн фикри кейинроқ бошқачароқ тарзда давом эттирилаверди. Чунончи, И. Султонов «Абдулла Қодирий» номли тадқиқотида «У савдогар оиласида туғилган», «Абдулла Қодирий Октябрь Социалистик революциясидан илгари халқнинг революцион ҳаракатидан узоқ бўлган муҳитда яшади, ўсди ва ижод этди» дейди; бу ҳолни унинг «савдогар оиласи»га мансублиги билан изоҳлайди. Қолбуки, Қодирийнинг ўзи С. Ҳусайн учун берган маълумотномада, 1926 йили ёзган «Таржимаи ҳол»ида ўзининг ижтимоий келиб чиқиши ҳақида аниқ-равшан қилиб айтиб қўйган, у «камбағал, боғбонлик

билан кун кечиргувчи бир оилада туғилган»лигини уқтириб дейди: «Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта билмадим. Аммо ёшим 7—8 га етказ, қорним ошқа тўймағонидан, устим тузукроқ кийим кўраганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келса, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очлиққа дуч келиб, қиши билан жоврашиб чиқар эканмиз».

Қодирий «Отам ҳам большевик» номли асарида «қирқ йиллаб мусулмон хонлари замонини, эллик йиллаб Русия чор истибдодини ва энди беш йиллабдики меҳнаткашлар ҳокимиятини» кўрган 99—100 ёшлардаги отасининг узоқ ва машаққатли ҳаёт йўли тўғрисида гапириб, ўзига хос илиқ бир ҳазил-мутуйиба билан бу соддадил қария оқ пошшони бартараф этган, ўзига ўхшаш камбағаллар ҳукуматини барпо қилган большевикларга чуқур хайрихоҳ бўлгани, большевикларни тинмай дуо қилгани, шу ёшда «болшовойга йигит», «чин сарбоз» бўлмоқчи экани ҳақида ёзган эди.

Бугунги кун ўқувчиси учун ёзувчининг бой, савдогар ёки камбағал боғбон оилада туғилганлиги унчалик аҳамиятли эмас, аммо 20—30-йиллар шароитида ва ундан кейин ҳам узоқ йиллар адибнинг қайси ижтимоий табақага мансублиги ҳаёт-мамонт масалаларидан бири бўлган, Қодирий ижодидаги синфий қараш, «синфий ёндашиш» билан боғлиқ мафкуравий «камчилик», «хатолик»лар худди ўша — ёзувчининг «савдогар оиласида туғилгани», «халқнинг революцион ҳаракатидан узоқ бўлган муҳитда яшагани, ўсгани ва ижод этгани» билан изоҳланган. Тўғри, ёзувчининг отаси Қодир бобо бир вақтлар савдогар бўлган, савдо ишларида муваффақиятсизликка учраб, деҳқончилик, боғбонликка ўтган. Абдулла туғилган пайтда у камбағал бир боғбон эди. Шунга қарамай, вульгар социологизм ақидаларига амал қилувчи адабиётшунослар назарида Қодирий «савдогар ўғли», «майда буржуазия вакили», «майда буржуазия ёзувчиси» бўлиб қолаверди, ҳар қадамда шу ёрлик асосида камситилаверди.

Қодирий болалигидаёқ зехни ўткир, ўқиш-ўрганишга меҳриштиёқи баланд бўлган. Аммо оиладаги моддий муҳтожлик туфайли бир оз кечикиб, 9—10 ёшларида мактабга боради. Икки-уч йил эски усулда ўқигач, ўн икки ёшида оиладаги ниҳоятда қашшоқлик вазидан бир бойга хизматчиликка берадилар. Хўжайини савдогар киши бўлиб, ўрисча ёзув-чизувни биладиган одамга муҳтож эди. Абдулланинг зехнини, ўқишга иштиёқини сезган савдогар уни русча мактабга (русско-туземная школа) юборади. Ҳам ўқиш, ҳам ўқишдан кейин хўжайин кўлида ишлаш Абдулла учун оғирлик қилади, мактабда тегишли истифода ололмаётганини сезади. Бу ҳол икки йил давом этади. Сўнг бунга чидолмай, ота-онасига

ёлвориб, ўз уйига қайтиб келади, ўз уйида туриб ўқишга қатнашни давом эттиради. Ўқишдан бўш вақтлари акаси ёнига кириб дурад-горлик, яъни тоқичилик хунарини ўрганади, икки-уч йил чамаси шу тоқичилик ва боғ ишлари билан банд бўлади. Ёшликда эгаллаган бу хунарлар, айниқса, боғдорчилик унинг тақдирида катта роль ўйнади, бир умрга жисмоний меҳнат — деҳқончилик, боғбонлик касбининг шайдоси бўлиб қолди.

Абдулла рус-тузем мактабини 1912 йили муваффақият билан тугатди. Битириш имтиҳонида генерал Самсонов иштирок этади. Имтиҳонларни аъло даражада топширгани учун Абдулла кумуш соат билан тақдирланади. Рус-тузем мактабида ўқиш, болаликданоқ рус тилини эгаллаш бўлғуси ёзувчи ижодий тақдирида муҳим аҳамият касб этди, рус ва жаҳон адабиёти, маданияти билан бевосита танишуви учун йўл очиб берди. Гарчи Абдулла рус-тузем мактабини аъло баҳолар билан битирган, савдо, идора ходими мутахассиси бўлиб етишган бўлса ҳам, номсиз, насабсиз, амалсиз бир қари чол ўғлининг бирор воситачисиз, далолатчисиз ишга жойлашиши қийин эди. Абдулла бир қанча вақт ишсиз юрди, бу пайтлари у муталаага, ёзиш-чизишга берилди. Аммо 18 ёшли йигитнинг ўқишни тугатиб, ишсиз уйда ўтириши уйдагиларни, биринчи галда, муштипар онани ташвишга солади, Абдулла ҳам ўзини ноқулай ҳис эта бошлайди. Ниҳоят, онаси Жосият бибининг ташаббуси, таниш-билишларнинг аралашуви орқали Расулмуҳаммадбой отлиқ савдогарга приказчик бўлиб ишга киради. Расулмуҳаммадбой бирмунча инсофли, очикқўнгил, меҳмондўст, мулла, зиёлиларни ҳурмат қиладиган серулфат киши эди. Бу одам хонадонида яшаб, унинг дўконида ишлаб, Абдулла замонасининг кўп илғор зиёли кишилари билан танишади. Ҳ. Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида айтилганидек, кундузлари дўкон очиб савдо қилиш, рус тилида хат, ҳужжатлар ёзиб, рус бойлари билан муомала қилиш, кечқурунлари ҳисоб-китоб, меҳмонларнинг хизматида бўлиш, суҳбатлар тинглаш, пайшанба, жума кунлари ота-онани бориб кўриш, бўш вақтларида хоҳ меҳмонхонада, хоҳ дўконда бўлмасин муталаа қилиш, ёзиш ва ҳоказолар — Абдулланинг доимий машғулотига айланади.

1914 йили Абдуллажоннинг ҳаётида муҳим воқеа юз беради, Расулмуҳаммадбойнинг катта қизи Раҳбаройга уйланади. Абдулланинг бундан буёнги ҳам тотув, ҳам серташвиш ҳаёти, фаолияти рафиқаси Раҳбарой, у кейинчалик бирин-кетин инъом этган икки ўғил, уч қиз — Назифа, Адиба, Аниса, Ҳабибулла, Маъсудлар билан кечади.

Абдулла ижодий фаолиятининг бошланиши ҳам ўша йилларга тўғри келади. «Шу миёналарда, — деб эслайди А. Қодирий, — бозор воситаси билан татарларда чиқадиғон газеталарни ўқиб, дунёда

газета деган гап борлигига имон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд», «Ойна» газеталари чиқа бошлагоч, менда шуларга гап ёзиб юриш фикри уйғонди».

Х. Қодирий «Отам ҳақида» китобида 20 ёшли Абдулланинг «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 1 апрель сонида «Тошкент хабарлари» устунида босилган «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабари матнини келтиради, бу хабарни бўлғуси адибнинг матбуотдаги илк қадами деб санайди. Бу хабарга Абдулла Қодирий деб имзо чекилган. Шу тариқа 1914 йил 1 апрелидан матбуотда Абдулла Қодирий номи пайдо бўлди. Орадан кўп ўтмай худди шу ном остида «Миллатимга», «Аҳволимиз» шеърлари, «Бахтсиз куёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси чиқди. Шу вақтдан бошлаб оддий хабарнавис Абдулла Қодирий сал фурсатдан сўнг шеърятда, драма ва насрда куч синаб кўрди. Адибнинг ўзи кейинчалик ўша пайтлардаги ёзувчилик ҳолати ва кайфиятини бир оз киноя билан эслайди: «1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915 йилда). Яна шу йилда татарларда чиқиб турғон ҳикоя ва рўмонларга тақлидан «Жувонбоз» отлиқ ҳикоячани ёзиб, ношир тополмоғонимдан ўзим нашр қилиб юбордим. Энди чин мусанниф бўлдимов, деб қувонар эдим».

1914 йил августида бошланган Биринчи жаҳон уруши, Россиянинг қонли жанглар гирдобига тортилиши туфайли Россиядаги, шунингдек, унинг мустамлака ўлкаларидан бўлмиш Туркистондаги иқтисодий-сиёсий вазият кескинлашди. Уруш кулфати бой ва фақир — барча хонадонга кириб борди. 1915 йили Қодирийнинг хўжайини — қайнатаси хонадонида ҳам нотинчлик юз берди, унинг иши тўхтаб, дўконига муҳр тушди. Шу тариқа Қодирийнинг ҳам приказчилик тақдири ҳал қилиниб, уйига қайтди. Яна акаси билан тоқичилик касбига киришиб, ҳар кимларнинг эшигида кунлик иш қилиб, қўл учида рўзгор тебрата бошлади. Шунда ҳам ундаги ўқишга, ижодга бўлган майл заррача бўлсин сўнмади. Қиш кириб, дурадгорлик иши тўхтаган кезлари Тошкентдаги Абулқосим мадрасасига ўқишга киради. Бир қиш мадрасада ўқиб, кўклам чиққач, яна тоқичиликни давом эттиради. Мадрасадаги қисқа таълим унинг ислом илми, араб ва форс тилларини эгаллаши, кейинчалик бу соҳаларни мустақил ўзлаштириши учун замин ҳозирлади. Жаҳон уруши туфайли мамлакатда, Туркистон ўлкасида юз бераётган сиёсий тангликлар, сабр косаси тўлган халқ орасидаги оммавий норозиликлар, хусусан, 1916 йилги мардикор олиш, 1917 йилги Февраль инқилоби воқеалари Қодирийнинг ижтимоий-сиёсий қарашларига кучли таъсир кўрсатди, у энди ижтимоий ишларга аралаша бошлайди, 1917 йил Февраль инқилобидан кейин оддий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилади, сўнг

Тошкентнинг эски шаҳарида очилган Озиқа комитетига мирза бўлиб киради, кейинроқ, 1919 йил бошида Озиқа комитети номидан чиқарилган «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир қилиб тайинланади.

«Николайнинг тахтдан йиқилиб, хуррият бўлгонига хурсандлигим, албатта, дунёга сизмас эди ва сизмаслиги табиий эди. Айниқса, 1916 йил рабочий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибодга нафрат менда ҳам кучлик эди», — деб ёзади адиб.

Аммо бу билан Қодирий ўша кезлари социалист-инқилобчи даражасига кўтарилди, демоқчи эмасмиз. Ёзувчи ўша кезлардаги аҳвол-руҳиятини, қандай ижтимоий вазиятда турганлигини сира яширмай, ғоят самимият билан рўй-рост айтади: «Шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирқага мансубият ёки яқинлик ҳис этмас эдим... Февраль инқилобидан кейин учредительное собрание бўлар эмуш, деган гап чиқди. Ўзимиздан бўлса «Турон» жамияти, «Турк адам марказият», «Мухторият», «Уламо жамияти», «Шўрои ислом» деган муаммолар тўқилиб, миям шишди. Кўнгилли милиция бўлиб юрганимда «Турон»га аъзо бўлиб юрган эдим. Аммо Озиқа комитетига хизматга киргач, мени «Турон» аъзолигидан чиқоргонлар эмиш, деб эшитган эдим. «Хўб» дедим ҳам юра бердим».

Ёзувчининг эслатишича, шу вақтларда матбуотда Россиядаги сиёсий фирқалардан социал-демократ, социал-революционер, кадет, интернационалист сўзлари сўзланиб турган. «Айтиб ўтишим керакки, — дейди адиб, — ҳалиги сиёсий исмларга газета ўқийдиргон бўлгонимдан бери таниш бўлсам ҳам уларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим. Чунки бизнинг ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирқаларнинг йўлларига оид ҳеч бир ўқийдургон асар йўқ эди. Февраль инқилобидан кейин газеталарда ўрток Ленин исми ва «большевик» деган гаплар чиқа бошлади. Аммо айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (буқунги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман, социализм маслакidan тублик маълумотга эга бўлгон киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, балки битта-яримта бўлгондир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва буқунги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман...».

Ёзувчини бора-бора большевиклар, Ленин партияси олиб бораётган сиёсат ўзига торта бошлади, бунда Исмоил Обидов ва Султонхўжа Қосимхўжаев каби инқилобчиларнинг хизмати, роли катта бўлди. Исмоил Обидов инқилобдан кейин дохилия комиссарига ўринбосар этиб тайинланган ва эски шаҳар ўзбек ишчи-меҳнаткашларини уюштиришда раҳбарлик қилар эди. Ёзувчи зўр мамнуният билан дейди: «Унинг билан танишгоним менга кўп фойда берди, чунончи: большевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг

йўллари билан ошналашдим ва унинг таклифига мувофиқ эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашга киришдим». Қодирий ҳеч муболағасиз яна шуларни таъкидлайди: «У вақтларда Тошкентда бир неча уюшган ишчилар, бинокорлар бўлиб, агар мен зиёлий ҳисоблансам, уларнинг орасида ишлай бошлагон зиёлий фақат менгина эдим. Буни ҳозирги вақтда марказий ижроком раисининг муовини ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев яхши биладир. Исмоил Обидовга мирза бўлиб, уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотга чақириб, тарғибномалар ёза бошладим. Уларнинг баъзиси ўшал вақтдаги — «Улуғ Туркистон» газетасида ва баъзиси варақа равишда босилиб тарқатилар эди. Мундан бошқа, эски шаҳарда янги уюштирила бошлагон касаба союзларининг ҳар бирини янги очишда саркотиб тариқасида иштирок этар ва уларга қўлимдан келгани қадар раҳбарлик қилар эдим».

Абдулла Қодирий Октябрь инқилобини шу тарзда кутиб олди, ундаги социализмга, большевикларга, Ленин ишига эътиқод шу тариқа шаклланди, шўро ҳокимиятининг дастлабки пайтлариданоқ, сидқидилдан унинг хизматида бўлди.

Хўш, ёзувчининг 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати, 1917 йилги Февраль инқилоби, Октябрь тўнтариши даврига қадар бўлган эътиқоди, ҳаётий-ижтимоий позицияси, улар замирида яратилган асарларига қандай баҳо бермоқ керак? Кейинги пайтларга қадар Қодирийнинг инқилобгача бўлган қараши, ўша кезлардаги позицияси ва ижоди асосан қораланиб, нуқул салбий баҳоланиб келинди. Гап шундаки, Қодирийнинг илк ижоди жадидлар ҳаракати ва адабиёти билан узвий боғлиқ эди. Жадидчиликнинг ўзига эса бизда узоқ йиллар фақат реакцион ҳодиса сифатида қаралди. Кўпдан-кўп тадқиқотларда жадидчилик устида сўз борганда «Туркистон жадидлари маҳаллий савдо буржуазиясининг ман-фаатини ёқловчи революциянинг душмани эдилар» (А. Алиев), бу ҳодиса «ёш ўзбек буржуазиясининг контрреволюцион миллатчилик идеологиясининг» кўриниши (И. Султонов) деган ибораларни так-рор-такрор учратамиз. Қодирий илк ижодидаги жадидчилик билан алоқадор жиҳатлар эса «ёзувчи дунёқарашига бойлар ва буржуа интеллигенцияси муҳитининг таъсири натижаси», яратган асарлари ёппасига «миллатчилик руҳидаги шеърлар ва мақолалар» деб қаралади. Ойбек тўғридан-тўғри Қодирийни «буржуазия фикрининг ифодачиси» деб атайди.

Тўғри, тадқиқотчилар Қодирий илк ижодида меҳнаткаш халқ ҳаёти билан боғлиқ демократик элементлар ҳам борлигини таъкидлайдилар, буни жадидчилик тенденциясига зид бир ҳол деб санайдилар. Кейинги кузатиш, тадқиқотлар шундан далолат бера-ётирки, жадидчилик ҳаракати жамики зиддиятли жиҳатларига қарамай яхлит ҳолда Туркистон шароитида прогрессив роль ўйнаган.

Жадидчилик фақат буржуазия фикрининг ҳимоячиси, савдогарлар ёки бирор миллат манфаати ҳимоячиси бўлмай, жаҳон цивилизацияси тараққиётидан орқада қолаётган бутун Кавказ, Туркистон, қолаверса, Шарқ халқларини, бою фақир — барчани уйғотиш, кўтариш, элни маърифатли қилишни, эски қолоқ одатларни қоралаб, янгиликни тарғиб этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Бинобарин, бу ҳаракат муайян маънода байналмилал ва демократик характерда бўлган. Аввал жадидлар кўпроқ маърифатчилик ғоясини тарғиб қилган бўлсалар, бора-бора миллий озодлик, социал адолат учун курашчиларга айланганлар, Октябрь тўнтариши даврига келиб уларнинг илғор қисми янги ҳаёт, маданият, фан ва адабиёт дарғаларига айландилар. Эҳтимол, жадидлар орасида ношуд-нотавон, мутаассиб, даврдан орқада қолган, инқилоб йилларида революция, меҳнаткаш халқ манфаатига зид иш кўрган кимсалар ҳам бўлгандир; қолаверса, жадидчилик ҳаракатининг, жадид адабиётининг бир қатор заиф, чекланган, зиддиятли жиҳатлари ҳам йўқ эмас эди. Аммо жадидчилик яхлит ҳолда, айниқса, Туркистон шароитида чиндан ҳам халқ ҳаётида, ижтимоий тараққиётда ижобий, ҳаттоки инқилобий роль ўйнагани аниқ. Мунавварқори, Бехбудий, Ҳамза, Фитрат, қолаверса, Айний, Қодирий, Чўлпон каби бу ҳаракат дарғалари ва иштирокчилари фаолияти, ижодий тақдири шундан далолат беради. Аср бошида, Октябрь инқилобигача ижод қилган бирорта пешқадам ёзувчи, шоир, драматург бу илғор ҳаракатдан четда турган эмас. Бинобарин, Қодирийнинг бу ҳаракатни четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Жадидчилик ёмонотлиқ қилинган пайтлари бу ҳаракатга аралашган пешқадам адибларни мумкин қадар ундан узоқроқ юрган қилиб кўрсатишга ёки бу ҳол ҳаётдаги адабиёт, ижоддаги қусур деб баҳолашга, бу билан чекланмай «жадидчилик» деган сўздан чўчиб, умуман, уни четлаб ўтишга, «жадид адабиёти» атамасини рад этиб, бу ҳодисани «маърифатчилик адабиёти» ибораси билан алмаштиришга уринишлар бўлди. Бизнингча, бугунги кунда ҳодисани ўз номи билан атайвериш керак. Чунки «жадид адабиёти», «жадид шеърляти», «жадид ёзувчиси», «жадид шоири», «жадид мунаққиди» атамаларидан чўчийдиган замонлар энди ўтиб кетди.

Ойбек Қодирийнинг илк асарлари идеяси «жадидизм идеологияси билан сугорилган» асарларининг «мавулари, идеяларигина эмас, балки уларнинг формал тузилишлари, бадиий хусусиятлари, даражалари ҳам жадид адабиётининг намуналарини ташкил этади» деганида тўла ҳақиқи эди. Яна Ойбек сўзлари билан айтганда, унинг шеърлари жадид поэзияси доирасида, ҳамма шеърлари таълимий,

¹ И. Султонов ва А. Алиев кейинчалик бу хил қарашлардан воз кечганлар.

ташвиқий характердадир; бошқа жадид шоирлари каби Қодирий эски одатларга, жаҳолатга қарши ёзади, «миллат», «Ватан» ҳақида жар солади. Биргина «Аҳволимиз» шеърини эслайлик. Шеър муаллифи ғафлатда, жаҳолат ботқоғида қолган халқнинг аҳволини алам билан ёрқин деталлар орқали қуйидагича таърифлайди:

*Кўр бизнинг аҳволимиз, ғафлатда қандай ётамиз,
Жойи келган чоғида виждонни пулга сотамиз.*

*Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
На ҳудони буйруғи бўлгон улум ўрготамиз.*

*Коримиз шундан иборат бўлди ушбу вақтда,
Ўнтадан бедона боқиб, ёзу қиш сайротамиз.*

*Ҳамда ҳар кун такяларда наша, кўкнори чекиб,
Баччага кокил солиб, оҳ-воҳ илан ўйнотамиз...*

Ана шу аянчли ва кулгили аҳвол баёнидан кейин муаллиф ёшларга, зиёлиларга мурожаат этиб дейди:

*Келингиз, ёшлар, зиёлилар, бу кун ғайрат қилинг,
Ухлаганларни агар Қодир эсак, уйғотамиз.*

Қодирий тез орада шеърятни ташлаб драматургияга, насрга ўтди, бирин-кетин «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз» асарларини эълон қилди. Муаллифнинг эътироф этишича, «Бахтсиз куёв» «Падаркуш» пьесаси таъсирида, «Жувонбоз» эса татарларда чиқиб турган жадидчилик руҳидаги ҳикоя ва романларга тақлидан ёзилган. Бу икки асарда ҳам Қодирий ўз шеърларидаги мотивни давом эттиради, жадид адабиётига хос ғояларни илгари суради — қолоқ одатларни танқид остига олади, халқни ўзлигини англашга, янгиликка даъват этади.

Гарчи муаллифнинг ўзи «Бахтсиз куёв»ни «Падаркуш» таъсирида ёзилган деса ҳам, бу драмага кўра «Жувонбоз» ҳикояси Беҳбудий пьесасига яқинроқ. Худди «Падаркуш»даги каби «Жувонбоз»да ҳам ўқишни ташлаб бузуқ, шалтоқ йўлларга кириб кетган бойвачча отасининг мол-мулкани совуради, синдиради, ота-онасини доғда қолдириб, охири жиноятга қўл уриб, ўн беш йилга Сибирга ҳукм қилинади. «Бахтсиз куёв»да бошқачароқ воқеа қаламга олинади, ўша йиллари матбуотда кенг муҳокама қилинган, жамоатчилик эътиборини тортган қолоқ одатлардан бири — ҳашаматли тўй, ортиқча сарф-харажатлар ва унинг кўнгилсиз оқибатлари масаласини кўтаради. Амакисининг маслаҳати билан Солиҳ исмли етим

йигит катта қарз кўтариб, дабдабали тўй қилиб, бой хонадони қизига уйланади, вақтида қарзини узолмай гаровга қўйилган ҳовли-жойдан ажралиш олдида шармандаликдан ўзини ўлдиради, садоқатли умр йўлдоши ҳам ўзига пичоқ уради. Ҳар икки асар ҳам ошкора ташвиқий руҳда; бутун асар давомида ҳар қадамда муаллиф айтмоқчи бўлган гапини ошкора писанда қилиб туради, булар билан чекланмай, асар охирида «қисса»дан ибратли «ҳисса» чиқаради. «Жувонбоз» ҳикоясининг охирида ёзувчи афсус-надоматлар билан дейди: «Туркистонда мундай ишлар ҳамиша давом этуб турганини кўрувчи ва билувчи ҳар бир ақлли мусулмон киши шаръиати исломияда ман қилинмиш, мундоғ хунук бесоқолбозлик одатини давом этдирувчи Туркистон мусулмонлари аҳволларига афсуслар қилиб, бекорга неча мингча пулларни исроф қилувчи... бесоқолбозлик сабаби бирлан жиноят кўпойюб, ёш-ёш йигитлар ўн-ўн беш йилларини Сибирда минг турли азоб ва хорлик билан зое қилувларини ҳам дунёдаги ғайри миллатларга мусулмонлик исмини булғатиб кўрсатувларини ва ўзлари кулки бўлмоқларини, яна бу дунёда хор ва охиратда худонинг қаҳру ғазабига гирифтор, Муҳаммад алайҳиссаломнинг олдиларида шармисор ва шафоатларидан бенасиб бўлувларига ачиниб, мундоғ хилофи шаръий кони бўлган Туркистондан бошқа шаҳарларга қочиб кеткуси келур эди».

«Бахтсиз куёв»да эса асар персонажларидан бири элликбоши — жадид ғояларининг жонкуяр тарғиботчиси бўлмиш бу шахс тилидан воқеаларга якун ясайди. У бойга мурожаат этиб: «Куёвингиз билан қизингизнинг ўлимига нима сабаб бўлди, биласизми?» дея савол қўяди ва шундай жавоб қилади: «Мен сизга сабабини айтсам, сизни бекор шариатдан ташқари тўй қилиб, куёвингиздан кўп оқча олуб, қарздор қилганингиз сабаб бўлди. Ўшал вақтда мен сизга айтдим, бекор исроф қилманг, куёвингиздан кўп оқча сўраманг, юртга обрў қиламан деб, ош-нон бериб, Худо ва расулнинг буйруғларидан чиқманг дедим. Сиз мени сўзимни кулоққа олмадингиз...». Сўнгра драматург «қисса»дан чиқадиган «ҳисса» доирасини бирмунча кенгайтиради, элликбоши энди бой қолиб, халққа мурожаат этади: «Сизлар ҳам шундай исроф қилмоқдасиз. Исрофнинг зиёнини кўрдингизлар, Файзибойдан ибрат олинглар, кўрдиларингизми, исроф қилуб, охири ҳоли нима бўлди. Шаръиати мустафога бўйинсунинглар, энди кўзларингизни очинглар. Бидъат тўйга исроф бўладурган оқчага ўғлингизларни ўқутинглар ёки жамияти хайрияларга иона қилинглар».

Ойбек ҳар икки асарнинг бадиий савияси хусусида анча кескин танқидий гаплар айтган. Дарҳақиқат, «Жувонбоз» бадиий жиҳатдан хийла заиф, унда шахсларнинг исми бору жонли қиёфасини, ички дунёсини кўрмаймиз — воқеалар ҳамиша ҳам жонли картиналарда кўрсатилмайди, кўпроқ нақл қилинади. Ойбек «Жувонбоз»

ҳикоясининг тили ҳам халқ тилидан жуда узоқ, бўёқсиз, жонсиз «қуруқ» бир тил: «Эски «дуойи салом» тили», — дейди. Асарнинг аксар ўринлари шу хил тилда битилган. Бироқ ҳикояда ёзувчининг тил ва тасвир бобида эндигина очилиб келаётган имкониятларидан, чин истеъдодидан далолат берувчи ўринлар ҳам борки, бунақа парчаларни ўша кезлари чиққан бирорта насрий асарда учратмаймиз. Ҳикоянинг бошланиш қисмини эслайлик:

«Ҳамал ойини ўн бешлари бўлуб, баҳор аввали эди. Ҳаволар исиб, баҳор шамоллари дарахтларни ҳар тарафга эгмакда эди ва ҳар хил паррандалар дарахтларда бир-бирлари билан ўйнашиб, ёқимлик овозлар билан сайрашмакда эди. Қиши билан танчада ётиб зериккан Солиҳа ҳам офтобга қарши солинган айвонга уйдан кўчиб чиқиб, ёлғиз ўзи дўфи тикмакда, баъзи ашулалардан билганича айтмоқда эди. Гоҳо-гоҳо эрининг савдодан келмай кечикканига хавф қилиб «Эримга нима бўлди, савдодан ҳар йили бу вақтдан илгари келур эди ва хат ҳам ёзмади», деб қўрқуб ҳам қўяр эди. Ҳам ўғли Саъдулладан хафа бўлуб «Саъдулла тушкур на мадрасада турмаса, на уйига келмаса, на даласига хат ёзуб омон-эсонлигини билмаса, бола бўлуб ақли кирмади. Саъдуллани қуриб кеткур Раҳим шайтон алдаб йўлдан чиқарди, унга ота ҳам керак эмас, она ҳам керак эмас, уй ҳам керак эмас...» деб хўрсиниб қўяр эди. Шул вақтда биров эшикни қоқди, Солиҳа оёқ яланг югурганича йўлакка бориб «Кимсиз?» — деди...».

Ибтидоийроқ бўлса-да, бу парчада реалистик бадний проза учун хос бир қатор хусусиятлар мавжуд: илк баҳор табиатининг реал манзараси, ҳаво исиб, баҳор шамолида дарахтларнинг ҳар томон эгилиши, дарахтлардаги қушлар ўйини ва ёқимли сайраши, қиш нчи зериккан уй бекасининг офтобга қарши солинган айвонга кўчиб чиқиши, ёлғиз дўппи тикаётган аёлнинг ўзича узук-юлуқ ашулаларни хиргойи қилиши, гоҳо бедарак кетган эридан хавотир олиши, саёқ ўғли туфайли ташвиш чекиши, нолишлари, ниҳоят, бехос бегона одам эшик қоққанида эри йўлига интизор, ўғлидан хавотир бу аёлнинг шошилганидан оёқ яланг йўлакка югуриши, бирдан эшик очмай, эшик ортида «Кимсиз?» дейиши — буларнинг барчаси ўқувчининг кўз олдида борлигича гавдаланади; кўркам табиат манзарасидан шахснинг қувноқ кайфияти тасвирига ўтиш, сўнг қувноқ кайфиятнинг хавотир ва ташвиш билан алмашилиши, сўнг эшик қоқилганида аллақандай илнж ва хавотир аралаш нотайин тигиз ҳолатга тушиши — барчаси ғоятда тиниқ ва табиий берилган... Афсуски, ҳикояда бундай ўринлар оз, напироқ бориб бошдаги жонли картиналар ўрнини қуруқ нақлиёт эгаллайди, жозибали жонли тил бадийликдан чиқиб, «дуойи салом» тилига айланади.

Танқидчиликда «Бахтсиз куёв» мафкуравий-ғоявий жиҳатдан Қодирий ижодида, умуман, жадид адабиётида ўсиш-ўзгариш

бўлгани, ундаги персонажлар жамиятдаги ҳар хил ижтимоий кучлар — бой, камбағал, илғор ва қолоқ (жадид ва қадим) гуруҳлар вакили экани, ёзувчи кўпроқ, камбағал етим йигит Солиҳ ёнини олиб, унга ачиниш-ҳамдардлик билдириши таъкидланади; айти пайтда персонажларнинг ижтимоий моҳияти яхши очиб берилмагани учун адибга таъна қилинади. Бугина эмас, катта ижтимоий талаблардан келиб чиқиб асар қиммати умуман йўққа чиқарилади: «ёзувчининг фикрича, бутун камбағал оммасининг оғир ҳаётининг сабаби, уларнинг ҳалокатга олиб борадиган нарса эскича тўй ва эскича одатлар»; «камбағал Солиҳ ва у қабиларнинг елкасидаги йўғон занжирнинг нимадан иборат эканлиги ёзувчига англашилмайди»; «куёв ҳам ёш келиннинг ўлимига сабабчи бўлган бой-эксплуататорлар бир четда қолади»; «камбағалнинг устига миниб олган бой ҳақида «чурқ» этмайди...». 1936 йили ёзилган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» ишида Ойбек ўртага қўйган бу талабларга 1915 йили эндиgina реалистик жанрларда машқ қилаётган Қодирий жавоб бериши мумкинми? Бундай юксак «талаблар»га жавоб берадиган «Бой ила хизматчи», «Қутлуг қон» каби асарлар кейинроқ яратилди. Дадил айтиш мумкинки, «Бой ила хизматчи»га айти шу «Бахтсиз куёв» типдаги асарлар замин ҳозирлади. Қодирий «Бахтсиз куёв»да ўз олдига камтарона мақсадни қўйган — қолоқ одатлар таъсирида катта тўй қилиб қарзга ботган одамлар фожиасини кўрсатган ва шу асосда қолоқ одатларга қарши чиққан эди. У камбағаллар, уни эзган эксплуататорлар, яъни бой билан хизматчи орасидаги синфий курашни кўрсатишни ҳаёлига ҳам келтирган эмас, ёзувчидан бунга талаб этиш ҳам ўринсиз. Қолоқ одатлар туфайли фақат Солиҳ эмас, бой хонадон қизи Раҳима ҳам ҳалок бўлади, отаси Файзибой ҳам-аламлар исканжасида қолади. Демак, муаллиф талқинича, қолоқ удумлар ёшу қари, бою камбағал — барчага бирдек зарарли. Қодирий «Бахтсиз куёв»да «Падаркуш»га нисбатан мавзу-муаммолар доирасини бирмунча кенгайтиради. Агар «Жувонбоз»да Беҳбудий асаридаги каби танқид тиги кўпроқ бузуқ йўлга кириб кетган оқпадар ёшларга қаратилса, «Бахтсиз куёв»да асосан бегуноҳ ёшлар бахтига зомин бўлган қолоқ қарашли катталар хатти-ҳаракати қораланади.

Тўғри, «Бахтсиз куёв»да, шунингдек, «Жувонбоз»да ҳодисаларнинг ижтимоий илдиизи чуқур очилган эмас. Бироқ, одамлар, халқ ҳаёти, тақдиридаги фожиалар илдизини нукул синфий асосдан излайвериш ҳам ўринсиз. «Бахтсиз куёв», қолаверса, «Жувонбоз», «Падаркуш» асарларидаги ҳодисалар, кўтарилган муаммолар ҳатто бизнинг кунларимизда бошқачароқ кўринишда содир бўляпти, ҳозир ҳам одамлар бошини қотирыпти. Аслини олганда ота билан бола, катталар билан ёшлар орасидаги можаролар, падаркушлик, ёшларнинг хулиқи, одоб-ахлоқи, катталарнинг ёшлар, ёшларнинг

катталар олдидаги масъулияти масалалари фақат жадид адабиёти эмас, жаҳон адабиётининг мангу мавзу, муаммоларидандир. Бу мавзу, муаммонинг бадий ифодаси, талқинига келганда, жадид адабиёти намуналари, жумладан, «Бахтсиз куёв» драмасида кўп ожизликлар мавжудлиги рост. «Жадид адабиёти учун характерли аломат, яъни санъаткорнинг ўрнини воиз эгаллаши, насиҳатгўйлик, «оқартирувчилик» ва бошқалар «Бахтсиз куёв»да яққол кўринади»; асарда иштирок этувчи шахсларда «айрим табақаларнинг образлари жонли гавдаланмайди, уларнинг роллари фақат гапиришдан иборат» деганида Ойбек асосан ҳақ. Аммо бундай камчиликларни фақат жадид адабиётининг хусусияти деб санаш ҳам унча тўғри эмас. Санъаткорнинг ўрнини воиз эгаллаши, насиҳатгўйлик, ошқора тарғиботчилик роллари инқилобдан сўнг, 20—30-йиллар адабиётида социалистик ғоялар билан суғорилган адиблар ижодида ҳам рўй берган, бунинг учун Абдулла Қаҳҳордек улкан ёзувчининг илк асари, «Ёш қизлар ўғай она қўлида» сингари ҳикоясини эслаш кифоя. Қисқаси, Қодирийнинг «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» асарларидаги камчиликларни унинг янги реалистик шаклларни эгаллаш йўлидаги изланишлари, қийинчилиги деб изоҳлаш тўғри бўлади.

Ёзувчи асардан асарга ўсиб борди. Орадан сал фурсат ўтиб ёзилган «Улоқда» ҳикояси гарчи ўша жадид адабиётига хос мавзу-муаммолар — эскича одат ва унинг кўнгилсиз оқибати тўғрисида бўлса ҳам, бу ҳикоя тимсолида биз тамомила бошқа бир бадий намунасига дуч келамиз. «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» хусусида анча кескин танқидий фикрлар айтган Ойбек бу ҳикояга жуда юксак баҳо беради. «Улоқда» номли ҳикояси «Жувонбоз» ва бошқа асарларига нисбатан тенглаштирилмаслик даражада юқори бир асар, — деб ёзади у. — Ёзувчи ҳикоя техникаси, приёмларини эгаллаган. Воқеаларни очиш, буларнинг инкишофи ва ечилиши янги замон новелла формаси равишидадир. Бу асарда жонли бўёқли образлар учрайди. Кишиларнинг портрети аниқ, қабартириб берилади. Тил «Жувонбоз»нинг куруқ, рангсиз тилидан жуда катта фарқ қилади, ҳикоя тирик, образли бир тил ила ёзилган. Халқ сўзлари ва ифодалари ҳикоянинг бадий тўқимасига узвий кириб кетади, сингади. Шахслар ҳам ўзларига хос тил билан сўйлайдилар. «Улоқда» ҳикоясида ташвиқотчининг, воизнинг ўрнини санъаткор олади. Ёзувчи бу асарда воқеалар устида муҳокама қилмайди, тушунтирмайди, исбот қилмайди, балки, образлар билан кўрсатади. Бу ҳикояда ҳам фойдасиз одатларни қоралайдиган маълум «ахлоқ», «ибрат» бор, лекин бу ахлоқ туртиб чиқмайди».

Ҳикояда халқнинг қадимий удумларидан бири — улоқ воқеаси тасвирланади. Агар Қодирий «Жувонбоз» ёки «Бахтсиз куёв» йўлидан борганида, бу ерда улоқ воқеасини фойдасиз, зарарли, қолоқ бир одат сифатида бошдан-оёқ қоралаш, танқид қилиш билан банд

бўларди. Ҳикояда ундай эмас. Аввало, ёзувчи холис туриб ҳодисанинг объектив манзарасини чизади. Воқеаларнинг холис, беғубор ўсмир тилидан ҳикоя қилиниши асарга ажиб бир самимият бахш этади. Ҳикоячи қаҳрамон — эндигина мустақил ҳаётга қадам қўяётган, от миниб эл орасига кираётган, ҳамма нарсага катта қизиқиш, ҳайрат билан қарайдиган, аммо катталар турмуши, расм-русумлар, рўй бераётган ҳодисалар тагига етишга ҳали қодир бўлмаган бола. Ёзувчи холис туриб, ҳодисаларга аралашмай, уларни шу беғубор қалб нигоҳи орқали бамисоли тиниқ ойнадагидек бор ҳолича — мусбат ва манфий томонлари, завқ-шавқи ва ташвишу мусибати, жамики зиддиятлари билан гавдалантиради; бола панасида туриб ғоят усталик ва донишмандлик билан ҳодиса манзараларини кузатиб боради, улар ҳақида мушоҳада юритиш ва тегишли хулосалар чиқаришни ўқувчи ихтиёрига қолдиради.

Ҳикоя гарчи бола — Турғун тилидан сўзланса ҳам, воқеалар шу боланинг бир кунлик улоқдаги саргузашти, кўрган-кечирганлари тарзида берилса ҳам, менингча, ҳикоянинг бош қаҳрамони — оломон. Очиғи, ўзбек адабиётида ҳозирга қадар бу ҳикоядаги каби оломон образини, кўпчиликнинг аҳвол руҳияти, хатти-ҳаракати, бир ҳодиса атрофида бир паллада ғоят хилма-хил ўй-қарашлар силсиласини, турли-туман қиёфалар ансамбли ва хилма-хил овозлар симфонияси ифодасини кўрган, ўқиган эмасман. Оломоннинг ўша кезлардаги аҳвол-руҳиятини, хатти-ҳаракатини кузата туриб, кўпчиликнинг болаларча соддалиги, адалсиз завқ-шавқидан қувонасиз, енгил тортиб куласиз; айти пайтда, гарчи ёзувчи ҳеч қаерда писанда қилмаса-да, шундай алғов-далғовлар замонида, мамлакат жаҳон уруши комига тортилган бир пайтда шунча оломон дунё ишларини, ташвишларини қўйиб, арзимас ва серғалва бир чоп-чоп, эрмак билан овора-ю гирифтор бўлиб юрганидан афсуснадоматлар чекасиз; пировардида шу алғов-далғовлар гирдобида бир одамнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар оломонни бир қадар хушёр торттиради. Мана, ҳақиқий реализмнинг кучи, қудрати! Қисқаси, «Улоқда» ҳикояси Октябрь тўнтаришигача бўлган ўзбек адабиётидаги реализмнинг чўққиси, ёзувчининг жиддий муваффақияти. Шу тариқа, Қодирий шўро ҳокимияти даврига ҳам фаол ижтимоий сиймо, ҳам моҳир реалист ёзувчи сифатида қадам қўйди.

* * *

Қодирий «Таржимаи ҳол»ида ёзишича, 1918 йилнинг бошларида эски шаҳар Озиқа комитети бойлар қўлидан олиниб, комитетнинг раислигига Султонхўжа Қосимхўжаев тайин қилинган, мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблигига ишга киради. 1919 йилнинг

аввалида шу комитет органи бўлган «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлиб тайинланади. 1920 йилда касабалар шўросига саркотиб бўлади ва эски шаҳар касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарга хабар ва мақолалар ёзиб туради; сўнгра «Рўста» деворий газетасига мухбир, «Иштирокиюн» ва «Қизил байроқ» газеталарида ходим, собиқ Туркистон марказий фирқа комитетининг ташвиқот бўлимида чиқадиغان «Инқилоб» ва «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва ходим бўлиб, «Муштум» журналининг муанниси ва таҳририя аъзоси бўлиб, 1924 йили Москвага ўқиш учун кетгунга қадар меҳнаткашлар манфаати йўлида холис ишлаб келади. Бинобарин, Қодирийнинг инқилобнинг дастлабки йилларидаги фаолияти асосан шўро матбуоти билан боғланган. У фахр билан «бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, менинг хизматларим матбуот била равшандир... хизматим инқилобий «Қизил Ўзбекистон»нинг ҳар бир аъзосига маълумдир», — дейди.

Қодирий ҳам матбуот ходими, ҳам журналист-публицист, ҳажвчи-ёзувчи сифатида Ўзбекистонда янги типдаги шўро матбуотининг туғилиши ва шаклланишида бениҳоя катта хизмат қилди, айниқса, «Муштум» журналининг ташкил топишида у катта жонбозлик кўрсатди. Кейинги йилларда бирмунча муддат «Муштум» журнаliga Абдулла Қодирий асос солган деган изоҳ билан чиқади. Бунга баъзи бировлар эътироз билдирдилар, «Муштум»нинг биринчи муҳаррири Ғози Юнус бўлганлигини, журнал унинг ташаббус ва ғайрати билан чиққанлигини айтдилар («Ўзбек тили ва адабиёти», 1990, 1-сон, 33-бет).

Тўғри, «Муштум» журналининг биринчи муҳаррири Ғози Юнус бўлган. Қодирий Ғ. Юнус билан ҳамкорликда журнални чиқарган. Қодирийнинг ўзи бир мақоласида ёзади: «23-нчи йилнинг февраль ойида шекиллик, «Туркистон» газетасига ўртоқ Абдулҳай Тожи муҳаррир белгиланди ва шу ўртоқ бир кулки журнали чиқарингиз, деб мен билан Ғозини чақирди. (Бу вақтда Ғози газетанинг мудир эди.) Биз икков ишга киришдик-да, натижада саккиз сонча «Муштум» чиқди». Сўнг Қодирий «Муштум»дан кетади, аммо журнал билан алоқасини узмайди, журналга четдан ёрдам берувчи, яъни озод ёзувчи сифатида қатнашади, Ғози Юнус бўлмаган вақтларда баъзи сонларни ўзи чиқаради, бир йилнинг 15-сонидан то 35-сонига қадар «Калвак махзум хотира дафтаридан» ва бошқа асарлари журналда босилади. Ҳатто Москвада ўқиб юрган кезларида ҳам бошқа газета ва журналлар қатори «Муштум»га материаллар йўллаб турди, «Муштум» берган ваколатни бўйнида тумор санайди, жумладан, машҳур «Московдан хатлар» деб аталган туркум ҳажвий мақолалар худди шу журнал саҳифаларида босилди. Москвадан қайтгач, 1925 йил ноябридан то 1926 йил мартига қадар яна

«Муштум»да ходим, муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлайди. «Муштум»га ким асос солган деган масала фақат лавозим — унга ким муҳаррир бўлгани билан белгиланмайди. Гарчи расмий жиҳатдан Ғози Юнус «Муштум» муҳаррири бўлса-да, журналнинг ғоявий-бадиий йўналиши, қиёфасини белгилашда Қодирийнинг хизмати ҳал қилувчи роль ўйнаган.

«Муштум» журналининг 1923 йил илк сонларидан тортиб то 1926 йил баҳорига қадар унинг қиёфасини белгилайдиган энг характерли пишиқ-пухта материаллар Қодирий қаламига тегишли. «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» сингари ўзбек янги сатирасининг дастлабки нодир намуналари саналмиш ҳажвий қиссалар мавзу-муаммолари, ифода шакли жиҳатидан хилма-хил кулги йўли билан битилган асарлар, «Муштум» таърифида, «Матбуот куни», «Муштум» оқсоқланган эмиш», «Муштум», танқидинг ўринсиз!», «Нашриётчилар ва матбаачилар», «Ўқувчи ва ёзувчиларимизнинг диққатига», «26-нчи йилда кулдиргувчиларимиз», «Ёзишгувчиларимизга» сингари дастурий характердаги мақолалар — «Муштум» журнали худди шу материаллар билан оёққа турган. Ўша кезлари малакали ҳажвчи ёзувчилар камлиги, материал танқислиги туфайли журналнинг айрим сонлари бошдан-оёқ Қодирий қаламига мансуб асарлардан иборат бўлган, бунинг учун адиб баъзан таъна-дашномлар ҳам эшитган.

Қодирийнинг «Муштум» ҳақидаги мақолалари бир ерга йиғилса, алоҳида тўплам бўлиши мумкин. Фақат журналнинг ўзида эмас, бошқа матбуот органларида ҳам адиб «Муштум» ҳақидаги мулоҳазаларини ўртага ташлаган. Чунончи, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1925 йил 7 август сониде Қодирийнинг «Муштум» сарлавҳаси остида принципиал танқидий мақоласи босилади. Бу кезларда Қодирий Москвада ўқиётганлиги учун «Муштум» редакциясида ишламас эди. Мақолада Қодирий четдан ҳолис туриб журналнинг ўша кезлардаги ҳолатини теран таҳлил этиб беради. Бу мақолага жавобан журнал муҳаррири Ғози Юнуснинг газетаннинг 17 август сониде «Танқидми, тош отиш!» деган жавоби чиқади. Ғ. Юнус Қодирий мақоласидаги самимий танқидий мулоҳазаларни гаразғўйликка, «тош отиш»га йўяди. Орадан кўп ўтмай 25 августда Қодирий «Шаллақи» деган мақола билан Ғози Юнус чиқишига жавоб қайтаради, унинг асоссиз даъволарини рад этади. «Муштум» ўз вазифасини қандай ўтаётир, ҳажвий журнал қиёфаси қандай бўлиши керак, деган яхши ният билан бошланган баҳс бора-бора асосий ўзандан чиқиб, муҳолифларнинг ғоявий жангига, ўзаро жанжалига айланади. Бир-бирларига айб тақаш, ўтмишини ковлаштириш бошланади. Бу баҳс гўё ўша кезлари юрт осмонида пайдо бўлаётган қора кўланканинг дебочаси эди, кўйинб берилса, бу жанжал хатарли оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Қарангки,

ҳаётда, редакцияда хушёр, ақли, инсофли одамлар бор экан, бу хатарнинг олди олинадиди. Баҳсга айрим газетхонлар ҳам аралашади, ниҳоят, редакция 29 октябрь сонида унга якун ясаиди, Қодирийни ҳимоя қилиб чиқади.

Шу тариқа Қодирий «Муштум»нинг тугилиш ва оёққа туришида катта жонбозлик кўрсатди, журнал тақдири хусусида тинимсиз қайгурди. Унинг ижоддаги шухрати ҳам, ҳаётидаги илк кўргиликлари ҳам, аввало, шу журнал билан боғлиқ: Қодирий 20-йиллари биринчи галда шу журнал саҳифаларидаги асарлари орқали ҳажвчи-ёзувчи сифатида танилди, айти пайтда худди шу журнал туфайли ёзувчи бошига оғир савдолар тушди. «Муштум» билан боғлиқ «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларидаги можародан кейин орадан тўрт ой ўтгач, «Муштум»нинг 1926 йил 27-соида босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвий мақоласи теварагида катта машмашалар бошланди ва шу мақола туфайли Қодирий ҳибсга олинди. Адиб қамоқда ётиб ҳам жим турмади. «Йиғинди гаплар» мақоласининг асл маъносини кенг шарҳлаб берди, кулги — сатира ва юмор табиати, хусусиятлари, тарихи ҳақидаги мазмундор мақоласини ёзди.

Ёзувчининг «Муштум» ҳақидаги мақолалари жамланган, атрофлича чуқур ўрганилган, етарли баҳоланган эмас. Улар, бир томондан, республикамызда ҳажвий матбуотнинг илк назарий-амалий дастури, принциплари сифатида қимматли, иккинчи томондан, улар фақат «Муштум», ҳажвий матбуот муаммолари доираси билан чекланиб қолмай, ўзбек сатираси тарихи, кулги — комиклик табиати, моҳияти ҳақидаги бебаҳо назарий ҳужжатлардир. Уларда илгари сурилган сатира ва юморга доир қарашлар, назарий хулосалар бутунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Ниҳоят, Қодирий чиқишлари, ҳажвий асарлари теварагидаги баҳслар, рўй берган машмаша ва кўнгилсиз воқеалар 20-йиллардаги адабий муҳит, ижтимоий-сиёсий вазият қандай эканлиги, ҳаётда қанақа зиддиятли жараёнлар кечаётгани ҳақида муайян тасаввур беради. Бу ҳақдаги гапларни бир оз кейинга қолдириб, Қодирийнинг шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларидаги журналистик фаолияти, публицистик меросининг бош йўналиши, характерли жиҳатлари хусусида озгина тўхталиб ўтсак.

Кўриб ўтганимыздек, 1919—1925 йиллар оралиғида Қодирий публицистика соҳасида ғоят баракали ижод қилди. Ҳабибулла Қодирий берган маълумотга қараганда, Қодирийнинг публицистик асарлари 300 атрофида. Бу асарларнинг кўпчилиги ва эътиборга лойиқлари асосан мана шу йилларда яратилган. Қодирийнинг публицистик мероси ҳали тўлалигича аниқланган эмас. Гап шундаки, 20-йиллар матбуотида Абдулла Қодирий билан бирга Қодирий таҳаллусли бошқа бир неча журналист-публицистлар бўлган (Мажид Қодирий, Собир Қодирий, Наби Қодирий, Ҳабиб Қодирий...), уларни бир-биридан фарқлаш керак. Қолаверса Абдулла Қодирийнинг

ўша йиллардаги мақолалари гоят хилма-хил имзо-тахаллуслар билан чиққан. Қодирий 1926 йили суддаги сўзида шулардан баъзиларини — Қалвак махзум, Тошпўлат, Овсар, Думбул, Шигай кабиларни санаб ўтади. Ҳ. Қодирий адибнинг 60 га яқин тахаллусини аниқлаган, «Фельетон қироли» мақоласида шулардан энг машҳурлари сифатида 39 тасини келтирган. Эҳтимол, Қодирий матбуотда булардан ташқари бошқа имзолар билан ҳам чиққандир.

Қодирийнинг «Кичик асарлар», «Фирвонлик Маллавой» тўпламларида бор-йўғи элликка яқин публицистик асарлари жой олган, турли тўпламларда, вақтли матбуотда яна бир неча мақола ва ҳажвиялари қайта чоп этилган, холос. Қодирийга мансуб публицистик асарлар охиригача аниқланмагунча, барчаси бир ерга жамланмагунча улар ҳақида узил-кесил фикр айтиш, хулосага келиш қийин. Бироқ мавжуд материалларга таяниб баъзи мулоҳазаларни айтиш мумкин деб ўйлайман.

Қодирийнинг шўро матбуотидаги публицистик чиқишлари, аввало, ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг солномаси, адибнинг ўша йиллар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларига, кундалик воқеаларига, ҳаёт муаммолари, жумбоқларига муносабати, қалб садоси, адиб ўйлари, маънавий изланишлари, кўнглидаги қувонч ва ташвишлари, асл гоё, маслағи, ифодаси, ёзувчининг маънавий биографияси ҳужжатлари сифатида гоят ардоқлидир. Қодирий публицистикасининг мавзу, муаммолар доираси хийла кенг. Улар орасида ҳаётдаги муҳим тадбирларни, янгиликларни олқишлаб, қўллаб-қувватловчи, тарғиб-ташвиқ этувчи («Биринчи май», «Матбуот куни», «Улуғ айём», «Кутилган гўзал савғо ҳақида» каби), мураккаб инсоний тақдирлар ҳақида ҳикоя қилувчи («Отам ҳам большевик», «1818 йил ёлғори», «Тинч иш», «Фирвонлик Маллавой ака» сингари), ҳаётдаги хилма-хил иллатларни фош этувчи (булар сон-саноқсиз), қардош халқлар ҳаёти ва хориждаги воқеаларга бағишланган («Қачида икки ҳафта» каби) мақолалар ва бир туркум адабий-танқидий ишларини («Бизда театру ишининг бориши», «Равот қашқирлари», «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар» каби) учратамиз.

Бу мақолалар йирик илмий-тадқиқотлар учун асос бўла олади. Мазкур мақолалардаги кўпдан-кўп қимматли томонларни қўйиб туриб, фақатгина ўша давр учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик адибнинг асл гоё ва маслағини, эътиқодини белгиловчи айрим жиҳатлари, чунончи, инқилобга, шўро ҳокимияти ва большевиклар фирқасига, ҳар хил ижтимоий гуруҳларга, муҳим мафкуравий оқимларга, ислом динига оид мулоҳазалари, қарашлари, илгари сурган принциплари билан танишишнинг ўзиёқ гоят мароқлидир.

Қодирий шўро ҳокимиятининг дастлабки ойларидан бошлаб матбуотда, ёзиб тарқатган хитобнома, варақаларида Октябрни ёқлаб

чиққан. Унинг инқилобга қарашлари, муносабати, айниқса 1922 йил 1 июнда «Қизил байроқ» газетасида босилган «Жасорат айб эмас!» мақоласида жуда равшан ифодасини топган. Октябрь инқилоби устида сўз борар экан Қодирий ҳаммадан бурун у халққа жасорат, эрк, онг бергани, халқнинг ўзлигини англашга йўл очгани ҳақида тўлиб-тошиб сўзлайди. Октябрь инқилобининг бу борадаги саховатини тушунтириш учун адиб инқилобдан бурунги аҳвол — вазиятни эслатади. «Биз жасорат сўрар эдик, — деб ёзади у. — Лекин... жасоратимизнинг қолган-қутганини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни таг-тугидан кесмоқчи эдилар. Жасорат битган эди, тил кесилган эди.

Юрагимиздаги бир оз умидни истисно қилганда, бошқа нарсалар юлиниб-юлқинган эди». Сўнгра гап инқилобга кўчади:

«Ниҳоят: фиғон ва нолаларимиз арш-аълоларга етганда, умидимиз кўеши Ўқтабрдан туғди. Жасорат бўлмагарларининг оёқлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тагидан келди».

Адиб сўзини давом эттириб, Октябрь самараларига эътиборни тортади: «Ўқтабрдан биз бошлича жасорат олдиқ. Сўз эркинлиги олдиқ. Чиндан ҳам Буюк Ўқтабр инқилобининг ишчи ва камбағаллар синфига берган емиши жасорат эмасми эди?!».

Сўнг ёзувчи инқилобнинг бу борадаги самараларини кўз олдимизда гавдалантирувчи жонли лавҳаларни чизади:

«Қаранг:

Бутун умри рутубатлик ишхонада ўтган бир ишчи, ўлтириш-туриши, ошаш-ичиши, ёлғиз меҳнати — кетмоннинггина тасаввур этмагига мажбур бўлган бир деҳқон, бу кун бизнинг тушларимизга кирмаган фикрларни сўзлайдир, ҳайрон қолдирарлик даражада хатти-ҳаракатлар кўрсатади, буниси кифоя қилмаганидек, уста дипломатларнинг етишмаган ерларини туртиб тўғрилайдир!».

Мақола муаллифи нега шундай, дорилфунунни битирмаган, сиёсат билан махсус шуғулланмаган, бирор файласуфдан беш-ўн йил дарс олмаган оддий ишчи, деҳқон қандай қилиб шу даражага кўтарилди, деган савол қўйиб ўзи: «Буюк Ўқтабр инқилоби уларга жасорат берди, онг берди, ҳақ берди!» дея жавоб қайтаради, фикр-мулоҳазаларини «жасорат Шўролар ҳукуматининг негизидир — асосидир», дея якунлайди.

Қодирий «Отам ҳам большевик» асарида юз ёшлик отаси билан суҳбатда соддадил қарияга Октябрь инқилоби, большевиклар фирқаси ва шўро ҳокимияти моҳиятини гоят содда қилиб шундай тушунтиради: «Большевик бир киши эмас, дада... большевикнинг маъноси кўпчилик, камбағал деган сўздир. Мисол сиз ҳам камбағалсиз, сиз ҳам большевикдан саналасиз, ҳозирги большевик ҳукуматидан мурод — камбағаллар ҳукумати дейишдир... Илгариги

оқ пошшо ҳукумати бойлардан иборат эди. Аммо бу ҳукуматнинг оқ пошшоси ҳам йўқ ва бунда бойларга ҳам ўрин берилмайди. Ёлғиз сиз ва бизга ўхшаганлар, камбағаллар ҳукумати...».

Қодирий жуда кўп мақолаларида ижтимоий гуруҳлар, синфлар, улар орасидаги кураш масалаларини аниқ-равшан ажратади, ўзини эса ҳар доим меҳнаткаш халқ, большевиклар фирқаси томонида ҳис этади, «ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист» санайди; Октябрь инқилоби мақсади, шўро ҳокимияти ҳимояси йўлида кураш олиб боражагини қайта-қайта таъкидлайди; «озодлиғ йўлида ҳар қандай оғирлиққа ҳам чидаб, муқаддас хизмати»ни давом эттирганлигини айтади. Адиб ўз ижтимоий фаолиятининг, ижодининг моҳиятини, бош мақсадини ифодалаб чин дилдан ёзади: «Ишчи-деҳқонлар ёзгон асарларини сўйиниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилаklarини яқиндан билгувчи, бунинг устига Буюк Ўктябр инқилобидан сўнг унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ходимлари эдим. Мени бойлар, эшонлар, уламолар кўролмас эдилар, чунки мен уларни ишчи тилидан чиққан ва сирларини очқувчи душманлари эдим...».

Шу тариқа адиб инқилобга, шўролар ҳокимиятига ҳаддан зиёд катта умид боғлади. Замондоши Вали Қаюмхон ўша кезлари Абдулла Қодирий «қизиллашиб кетди» деганида, эҳтимол, шуни назарда тутгандир («Мулоқот», 1992,1-сон, 36-бет).

Адиб фақир ҳақири меҳнаткашларга яқинлигини, ўшалар тарафида эканлигини таъкидлаш учун ўзига «Жулқунбой» тахаллусини танлайди, энди унинг асарларида Абдулла Қодирий унвони билан баробар Жулқунбой тахаллуси ҳам кенг қўлланадиган бўлди. Қодирий ўз ғоя ва маслаги, эътиқодини инсонлик шаъни қадар юксак қадрлайди, шаънига айтилган ҳар қандай таъна, туҳмат ва ҳақоратларни кескин рад этади, ўз шаъни, эътиқодини мардона туриб ҳимоя этади. Чунончи, Ғозӣ Юнус «Қизил Ўзбекистон»даги баҳсда дағдаға билан «Жулқунбойнинг унга очиқ белгилик бўлгон бир сири бор! Ўзи ҳўб яхши биладир. Аммо ҳозирча очмайди. Негаки, бу сир Жулқун кўрқокни чўчитиб, тилини қисиқ қилиш учун кўб мужарраб доридир», дея писанда қилганида, Қодирий бундай дағдаға-ю пичинг, писандаларга жавобан қаҳр-ғазаб билан: «Ҳай, мулла Ғозӣ! «Мард бўлсанг — майдонда ҳангра!» деган гапни эшитганингиз борми? Ахир юракка жуда ёмон ваҳима солдингиз-ку? Диндор демакчимисиз, миллатчи дейсизми? Нима ахир?»

Агар фақат сизгагина маълум бўлгон фақирнинг мудҳиш мақсадим шу иккиннинг бири бўлса, яна карнайчига яхтак-иштон йўқдир. Отингизни бу ердан «чуҳ» денгки, қоровулнинг кураги бўш эмас!..» дея қатъий жавоб қилади.

1926 йили тескаричи, аксилинқилобчи деган айб билан қамоққа олинганида суддаги охириги сўзида ўзига қўйилган айбларнинг мантиқсизлигини ишончли далиллар билан фош этиб ташлайди. «Зеро, бошида бир оз муҳокамаси бўлган ҳар бир киши Ўзбекистоннинг Улуғ Ўқтабр инқилобигача бўлгон ҳоли билан Ўқтабрдан кейинги тўққиз йил ичидаги интибоҳини (ижтимоийятда, илм ва маданиятда, хулоса ҳар бир жабҳада) қақишдириб кўрса, ўзини тамоман бошқа бир оламда ҳис этадир». Адиб мавжуд қийинчиликларни ҳам ёддан чиқармайди: «1917 йил билан 1923 йил ораларини хотирингизга олингиз. Мамлакатда рўзгор бузғунлиғи, босмачилиқ, очлиқ ва бошқа хароботлар...». Мана шу оғир, фожийий, очлик йилларидаги ўзининг ахволи, оладиган маоши тарбиясидаги етти-саккиз жоннинг озиғига етмаслиги, лекин озодлик йўлида ҳар қандай оғирликка ҳам чидаб, муқаддас хизматини ҳамиша давом эттирганлигини эслатиб, ҳақли бир саволни ўртага қўяди: «Бас, шу ҳолда мантиқ қолипига солиб муҳокама қилинсин, меҳнаткашларнинг заиф ва ҳар бир жиҳатдан нуқсонли бўлгон кунларида улар ёнида собит қолуб, бу кун меҳнаткашнинг гуллаб бошлаган даврида тескаричилик кўчасига кирсинми? Бойлар, уламолар, чўнтакчи хоин ва ўғрилар, умуман, Ўзбекистон тескаричиларига қарши матбуот майдонида жиҳоди акбар эълон қилиб, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар қаторлаштирган бир киши шўролар ҳукуматининг айни гуллаган кезида зиёнли деб топилсинми?»

Алам-ўкинч, маломатларга тўла бу саволларнинг жавоби ўз ичида. Ақли расо ҳар бир киши учун ҳақиқат ким томонда экани шундоқ кўриниб турибди. Ёзувчи шу хилдаги муҳокамалардан, ҳаётига, фаолиятига оид кўпдан-кўп фактларни келтириб, сўнг айтилганларга хулоса тариқасида сўзининг охирида ўзининг «асли гоя ва маслагига» билан таништиради: «...мен Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Бу гапни сизнинг берадирган жазонгиздан қўрқуб эмас, балки виждоним, имоним тазйиқи остида сўзлайман... Маним ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим».

Ёзувчи қалбининг туб-тубидан вулқондек отилиб чиққан нидо, унинг асли гоя ва маслагига шаҳодатномаси, виждон, имон, эътиқоди иқрорномаси бўлмиш бу сўзларни ўқиб туриб наҳотки асл одам, Октябрь инқилобига, Ленин гоясига чин садоқатли, камбағал меҳнат аҳли, шўролар ишига ҳаётини, жонини тиккан фидойи бир сиймо шўро ҳокимияти йилларида шу ҳокимият таъқибига учраса, ҳибсага олинса, деган аламли савол қалбимизни ўртайдиган ва ўша олис 20-йиллардан ҳозирги кунда туриб шу аламли саволларга жавоб излаймиз. Даврнинг шафқатсиз ҳужжатларида бу мудҳиш саволнинг

жавоби, сабаблари турли даражада — гоҳо ғира-шира, гоҳо эса аниқ-равшан муҳрланиб қолган.

Булар ҳақида сўзлашдан олдин ёзувчи публицистикасининг яна бир жиҳати — адибнинг динга муносабати ҳақида озгина тўхталсак. Чунки таъсир доираси ниҳоятда кенг мафкуравий куч — динга муносабат ҳам Қодирийнинг ҳаётий ва ижодий тақдирида муҳим ўрин тутadi. Бунинг устига динга муносабат ўша йилларда хийла кескин ва мураккаб тус олган эди.

Қодирийнинг илк асарларидан бири «Бахтсиз куёв»дан тортиб, инқилобдан кейин яратган ўнлаб публицистик мақолаларида, бир қатор чиқишларида, «Калвак махзумнинг хотира дафтари»ю, «Меҳробдан чаён» ва «Обид кетмон»да унинг ислом динига оид қарашлари акс этган. «Бахтсиз куёв»даги домла-имом, «Тинч иш»даги Охун домла, машҳур ҳажвий қисса қаҳрамони Калвак махзум, «Меҳробдан чаён»даги Абдурахмон ва Солиҳ махдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла билан мулла Муҳсин — мана шу руҳоний шахслар ёзувчи ижодида бутун бир образлар туркумини ташкил этади. Биз шу пайтга қадар уларнинг барчасини ёппасига «диннинг реакцион моҳиятини фoш этувчи», танқид остига олувчи «салбий» ёки «сатирик» қаҳрамонлар деб келдик. Ҳолбуки, бу образларнинг асл моҳияти, биз авваллари ўйлагандан кўра кенгроқ, чуқурроқ, уларда тажассум топган маъно, ҳақиқат сержилороқ. Булар ҳақида ўша асарлар таҳлили пайтида батафсилроқ гаплашамиз. Ҳозирча публицистик мақола ва чиқишларда динга оид айрим зиддиятли ва мунозарали қарашларга эътиборни тортиш билан чекланамиз.

Қодирий илк асарлариданоқ барча жадидлар каби ислом мафкураси асосида халқнинг равнақини ўйлайди, ҳаётдаги, жумладан, руҳонийлар даврасидаги шариатга зид бидъатларни, қолоқ таомилларни танқид қилади. Октябрь инқилобидан кейин бундай танқид бошқача, бирмунча зиддиятли кўриниш касб этади. Ёзувчи маълум муддат 20-йиллар аввалида кенг авж олдирилган динга ва диндорларга қарши шиддатли кураш кампанияси таъсирида дин ва диний удумларни ёппасига кескин фoш этувчи, диндорларни ер билан яксон этувчи асарлар ёзди. «Рўза, ифтор, ҳатм, закот», «Узр», «Лаҳми Қадид», «Замонанинг зайли», «Қурбон байрами», «Совунак қори билан Мағзава қори», «Қурбонлик ўғрилари» мақолаларида шундай ҳолларга дуч келамиз. Масалан, «Лаҳми Қадид» мақоласида дин тарихи ҳақида мулоҳаза юритиб, жамики динларни фақатгина асоссиз жанжалларга сабаб бўлган ҳодиса сифатида бир ёқлама баҳолайди. «Санампараст тентаклар» мақоласида мусулмон дунёсидаги қолоқликларнинг бирдан-бир сабабчиси, бош айбдори ислом мафкураси деб санайди. Ўнингча: «Мусулмон дунёсини ҳаққила паразит ҳолга келтирган нарса шубҳасиз ислом авҳомотидир. Хуруфот қотишқон бўтқани доимий

тановул қилиш орқасида ислом миллати оти улуг, супраси куруқ бир шаъни-шавкатга эга, ўзи каби дунёда нажиб миллат йўқ, деган куруқ хаёлга банд бўлди, нажобати орқасида тангрига ва ҳам тангрининг «балбахт» қўлларига қул ва асир бўлиб оз қолдики, огилларда ҳайвонлар қаторида истироҳат қилсун...»

«Совинак қори билан Мағзава қори»да муаллиф нуқул руҳонийлар шахсиятини ҳақорат қилиш билан машғул бўлади. «Рўза, ифтор, ҳатм, закот» ҳажвиясида эса диндорларни «Ҳатминг, ифторинг, закотинг билан қўшмозор бўл!» — деб сўқади. «Шаллақи» мақоласида Ғози Юнуснинг ўз шаънига тегадиган сирли қочириқларини рад этаркан, ўз навбатида, рақибининг бир вақтлар диний руҳда асарлар битганини юзига солади. «Турма хотираси» асаридан айрим сатрларни келтиради. «Бўш вақтингиз бўлса, — дея кесатиқ қилади мақола муаллифи, — ўтган асрда эмас, шу 20-нчи асрнинг 20-нчи йилида нашр қилинган асари ожизонангиздаги «ҳамд»ни ўқингиз:

*«Ҳамд айтарман йиғлаб-йиғлаб Худойимга.
Тўкиб ёшим роз айтурман Аллоҳимга
Жоним бирла наът айтурман расулulloҳ,
Ҳабибингни ҳурматидан бергил наноҳ».*

Бу сатрлар қандай шароитда, қандай мақсадда, ким томонидан айтилганлигини муаллиф шарҳлаб ўтирмайди; диний руҳдаги сатрларни матндан шундоқ ажратиб олиб рақиб «тилини қисиб қўйиш» учун дастак сифатида фойдаланади. Ҳолбуки, «Турма хотираси ёхуд ҳақсизлик касофати»нинг яратилиш тарихи Ғ. Юнусни яқиндан билган Қодирийга аён бўлиши керак. Ғ. Юнус 1917 йил 23 ноябрда чақув билан қамалади, бирмунча вақт турмада ётади, турма азобини татиб кўради. Қамокдан чиққач, турмадаги хотира, таассуротлари асосида «Турма хотираси» шеърий асарини ёзади, асар 1918—1920 йилларда икки бор чоп этилади, халқ орасида машҳур бўлиб кетади. Асарда ноҳақ қамокқа тушган одамнинг ҳолат, кайфият, нолиш ва илтижолари ифодасида, дарҳақиқат, Қодирий келтирган диний руҳдаги сатрлар мавжуд. Бундан ғоявий хато излашга ҳожат йўқ эди. Бунинг устига Ғ. Юнус айтганидай, 1918 йил шароитида матбуот орқали Худо ва Расулни дастак қилиб хитобномалар тарқатиш сиёсатга хилоф саналмас эди.

«Санампараст тентаклар» мақоласида мазорларни, динга алоқадор осори атиқаларни вайрон этаётган жангари кимсалар хатти-ҳаракатини ҳимоя қилиб чиқади, «бойлар томонидан бино қилиниб, халқнинг гумроҳлик кўчасига киритган бундай зарарлик ўйларни негизидан кўтариб ташлашқа» даъват этади; бу ҳаракатга қаршилиқ кўрсатган, халқни бундай бузғунчиликка қарши қўзғатган диндор шахсларни эса «санампараст тентаклар» деб атайди. Муаллиф

ўз фикрининг ҳақлигини исботлаш учун Россиядаги воқеаларни эслатади: «Русиянинг бутун шаҳарларида қурилгон, «Осори атиқа» деб, ҳисоб қилса бўладиргон ҳисобсиз обидалар — памятниклар бузилиб ташланди. Шунинг учун бузилдиким: у обида ва памятниклар тарихий ва «Осори атиқа» бўлғони билан, уларнинг қолиши зарарлиқ эди». Ёзувчи улардан ибрат олишга чақиради: «Мана бизга ҳам зарар келтурадурган чиллахоналар, мазорларни кепакка алмаштиришга йўл беринг, осори атиқа муфтадорлари!...»

Қодирийнинг динга оид мақола ва чиқишларида шу хилдаги жангари, ҳужумкор ҳамлалар билан бирга бу хусусда андиша, одоб, чуқур мулоҳазакорлик билан айтилган фикрлар ҳам мавжуд. Юқорида тилга олинган мақолалардан сал илгари 1921 йили ҳали «Худосизлар» гайрат отига минмаган кезлари ёзган «Дин номидан игво тарқатгучилар» мақоласида партия программасининг 13-моддасида кўрсатилган динни ҳукуматдан, ҳукумат ишларини дин ишларидан айиришга оид сиёсатни қўллаб-қувватлайди, «Большевик партияси динни ҳукуматдан айириш билан мусулмонларнинг ҳиссиёт динияларига» тегмаганлигини маъқуллайди; партиянинг динга, диндорларга муносабатини бузиб кўрсатувчи игвогарларни қоралайди, қатъий қилиб «партия ҳеч кимнинг диний ҳиссиётига тегмайди», дейди. 1925 йили чиққан «Муштум» мақоласида журнал саҳифаларида берилган динга қўйилган беўхшов карикатура халқ руҳига ёт эканини уқтиради, бунини «Муштум»нинг ишчи-деҳқон орасидаги обрў ва ҳурматига ҳам ўқилишига кўр-кўрона суиқасдир ва сиёсий саводсизликка яқинлашаёзган бир андишасизликдир» деб атайди.

«Шаллақи» мақоласида дин бобида муҳолифига нисбатан ўринсиз таъналар билан баробар охирида бу хусусда чуқур андиша билан айтилган қимматли мулоҳазалар бор. Мақола муаллифи шўролар ҳукумати ва фирқанинг Шарқда тугган сиёсати билан Россиядаги сиёсати орасидаги фарққа эътиборни тортади ва Москвада ўқиган пайти масъул бир раҳбар ходим айтган гапларни эсга олади. У киши: «Москвага маърифат истаб келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи галда билим олмоққа, ундан сўнг шу олган билимларингизни ўзингиз туғилиб ўсган ердаги онгсиз, мазлум, динда мутаассиб ишчи-деҳқонларингизга силлиқлик билан юқдиришқа ҳаракат қилингиз. Русия шароитидан тамоман бошқа бўлгон бир муҳитда жуда нозик масъулиятни ўтагучи қаҳрамонлар эканингизни унутмангиз!» деган экан. Адиб бу доно маслаҳатдан хулоса чиқариб, ҳар бир соҳада маҳаллий хусусиятни, халқнинг руҳи, кайфияти, савия-даражасини ҳисобга олиб иш кўриш кераклигини уқтиради; жумладан, динга қарши тарғибот масаласига тўхталиб, яна ўша раҳбарнинг «Русия шароити бошқа, сизники бошқа бўлиб турган бир замонда икки асрлик маданият эгаси

«Безбожник»ка тақлид қилиш «бутим йирилиб ўламан» дейишдир» деган сўзларини эслатади.

Энди ёзувчининг бадий асарларида ҳам дин ва диндорларга муносабат хийла ўзгаради, уларни нуқул қабоҳатлар тимсоли сифатида қоралаш, масхаралаш билан банд бўлиб қолмай, улар ҳатто асар учун салбий персонаж сифатида олинган тақдирда ҳам уларни тушуниб, инсон сифатидаги мураккаблиги, марғуб ва номағруб жиҳатлари ила бор ҳолича кўрсатиш йўлига ўтади. Бу йўлнинг ижобий самаралари «Калвак махзум»нинг охириги қисмларида, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ махдум, хусусан, «Обид кетмон»даги Хатиб домла ва мулла Муҳсин образлари талқинида ёрқин кўринади. Хатиб домла билан мулла Муҳсиннинг тарихи ва таъриф-тавсифи ўзига хос халқчил илиқ юмор билан йўғрилган. Табиати, асли маслак-мақсади, билим савияси жиҳатидан бири-бирига терс бу икки руҳоний орасидаги гоҳ пинҳона, гоҳ ошқора зиддиятлар, диний мавзудаги баҳс-мунозаралари ифодаси 30-йиллар адабиёти учун ноёб ҳодиса. Гап шундаки, муаллиф ҳар икки персонаж характеридаги ожиз жиҳатлар, катта-кичик қусурлар устидан кулса ҳам ҳеч қачон уларнинг диний туйғу, эътиқодларини таҳқирлаш томонига ўтмайди. Бу икки шахс орасидаги диний қонун-қоидалар хусусидаги баҳс-мунозаралар пайтида танқид тиғи умуман динга, исломнинг мўътабар ақидаларига эмас, кўпроқ бу ақидаларни нотўғри тушуниш, тамағирлик билан шахсий манфаатларга мослаштириш йўлидаги уринишларга қарши қаратилади. Умуман, 30-йиллар ўзбек адабиётида динга, диндорларга бунақа ҳолис муносабатда бўлган бошқа бирорта асарни, руҳонийларнинг бунақа самимий, ҳаётий образларини кўрмаймиз. Шунинг учун ҳам динга, руҳонийларга нафрат руҳида тарбияланган ўша давр танқидчилиги бундай талқинни асло ҳазм қилолмайди; ёзувчи диннинг синфий «эксплуататор характерини очишга уринмайди», «диннинг моҳиятини фош этишга уринмаган», повестда руҳонийларни синфий душман сифатида фош этиш эмас, «уларга муҳаббат, улар ҳам одам-ку» деган ачиниш туйғуси бор, «бу динни фош қилиш эмас, балки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир» дея муаллиф шаънига таъна-дашном ёғдиради, дағдаға қилади...

Мана энди 1926 йили Қодирий бошига тушган мудҳиш савдо — унинг ҳибсга олиниш воқеасига қайтсак бўлар. Юқоридаги мулоҳазалардан кузатган бўлсангиз керак, ёзувчининг инқилобдан кейинги йиллардаги ижтимоий фаолияти, сиёсий-мафкуравий позицияси шарҳидан бу кўргиликнинг баъзи сабаблари сизга аён бўлгандир.

Қодирий катта ақл-заковат, юксак истеъдод эгаси бўлса ҳам, барибир, ўз даврининг фарзанди эди. Инқилоб йилларининг фидойи инқилобчиларига хос муайян инқилобий бетоқатлик унга ҳам ёт

эмас эди. Маълум муддат ўша йиллари мамлакатда авж олдирилган «синфий кураш», «динга қарши юриш» кампанияси таъсирида адибнинг бойлар, эшонлар, уламолар фақат бой, эшон, уламо бўлгани учунгина уларни синфий душман санаб, уларга қарши матбуотда жиҳоди акбар эълон этиб, аёвсиз кураш олиб бориши, синфий-мафкуравий рақибларни танқид қилиш, фош этишда хийла жангарилик, қизиққонлик кўрсатиши, баҳслар пайтида гоҳо одоб доирасидан чиқиб, ҳамкасбларини ҳақоратлаш томон ўтиб кетиши, уларнинг ўтмишини титкилаш, гоъвий айблар тақаш билан банд бўлиши — шу хилдаги хатти-ҳаракатлари туфайли адиб айтганидай, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар қаторлаштирди. Қодирий қамоққа тушишида уларнинг, айниқса, бирга ишлаган ва ундан дакки еган ҳамкасбларининг қўли, иштироки борлиги, «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» мақоласидаги юқори раҳбарларга тегадиган «қалтис гаплар»ини ўз вақтида «пай-қаб», яшин тезлигида тегишли ташкилотларга етказганлар аини ўшалар экани аниқ.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивининг жумҳурият олий суди жиноят бўлими фондида 1714 рақами билан ҳисобга олинган ЖКнинг 73 ва 116-моддалари бўйича «Қизил Ўзбекистон» газетаси ва «Муштум» журнали масъул котиби «Абдулла Қодирийнинг 26-сонли иши» деб аталган папкадаги ҳужжатлар орқали бизга ўша мудҳиш ҳодисанинг кўпгина тафсилотлари маълум бўлади. «А. Қодиоровнинг иши»даги 32-рақамли ордерга кўра, 1926 йил 8 март куни тергов органлари Қодирий хонадонини тинтув қилиб, ёзувчини қамоққа оладилар. Бир неча кун Қодирий нима сабабдан қамалганлигини, айби нимадан иборат эканини аниқ билмайди, вақтида уни сўроқ ҳам қилишмайди. Ниҳоят, 22 март куни у терговга чақиришларини сўраб ГПУ комендантига ариза ёзади. Рус тилида битилган аризада шундай дейилган:

«Шу йилнинг 8 мартида ҳибсга олиндим ва ҳанузгача назорат остида қамоқда сақланиб келинмоқдаман. Ҳалигача сўроққа чақирилганим йўқ. Умуман не гуноҳларим учун айбланаётганлигим мен учун қоронғи. Заррача бўлса-да, ўзимни гуноҳкор сезаётганим йўқ. Шундай бўлса-да, менинг ишим кимда эканлигини аниқлаб, терговга чақиришларингизни сўрайман. Акс ҳолда ўзимни қурбон қилсам-да, 24 мартдан бошлаб очлик эълон қиламан».

Ана шу қатъий талабдан сўнг 24 март куни Қодирий терговга чақарилади. ГПУнинг махсус ишлар бўлими ходими Агидулин уни сўроқ қилади. Сўроқ пайти гап нимада экани маълум бўлади. Тергов пайти тузилган айбномада кўрсатилишича, «Муштум» журналининг муҳаррир ёрдамчиси бўлиб ишлаган Абдулла Қодирий, гўё ўз мансабидан фойдаланган ва уни суниестемол қилган ҳолда муҳаррирининг қаршилигига, қатъий ман этишига қарамай журнал-

нинг навбатдаги 3 (27) сониди «Йигинди гаплар» мақоласини бостирган; мазкур мақола моҳият эътибори билан Ўзбекистон Компартияси ва ҳукумати масъул раҳбарларини обрўсизлантиришга қаратилган, шу билан бирга мақола муаллифи Ўзбекистонда олиб борилаётган компартия ва шўро ҳокимиятининг муҳим тадбирларини масҳаралайди ҳамда танқид қилади, мақола муаллиф томонидан очиқдан-очиқ аксилинқилобий мақсадларни кўзлаб тайёрланган ҳамда уни журналда босиш орқали омма орасида кенг ёйишга уринган.... Сўнг айбномада бу жиноий хатти-ҳаракат Ўзбекистон Жиноят процессуал кодексининг 72-моддаси ва 105-моддасининг 1-бандига мувофиқ кўриб чиқирилиши лозимлиги қайд этилган.

Айбнома ёзма равишда ўша кунни Қодирийга берилади, Қодирий у билан танишиб, ўзига қўйилган айбларни қатъий равишда рад этади, айбнома остига «Ўзимни айбдор деб тан олмайман» деб ёзади ва имзо чекади.

Тергов жараёнида Қодирий айбини чуқурлаштирадиган янгидан-янги «далил-ашёлар» топилади, «Муштум» редакциясида Қодирий томонидан таҳрир қилиниб, босмахонага туширилган Хуршид қаламига мансуб «Бон-бон» мақоласи ҳам ёзувчини айбловчи ҳужжат қаторига киритилади. Гўё бу мақола ҳам муҳаррир томонидан босишга яроқсиз деб топилган, аммо Қодирий муҳаррир резолюциясини ўзгартириб, сохталаштириб, ўзича таҳрир этиб, ўз ғояларига мослаштириб босмахонага юборган... Агар бу даъво тўғри бўлса, Қодирий яна жиноят кодексининг 116, 128, 129, 142-моддаларига биноан жавобгарликка тортилиши керак эди. 3 апрелда тузилган бу айбномани ҳам Қодирий «ўзимни айбдор деб тан олмайман» дея рад этади.

Терговга Қодирийнинг кўпгина ҳамкасблари гувоҳ сифатида чақирилади. Уларнинг аксарияти ё ҳасад, ё ғараз-адоват, атайин қасд олиш ёки ўз жонларини ўйлаб, кўрқоқлик қилиб ҳақиқатдан тонадилар, юзсизларча ёлгон гувоҳлик берадилар, очиқдан-очиқ Қодирийга туҳмат қиладилар. Бу ҳол Қодирийни ларзага, чуқур изтиробга солади. Айниқса, Хуршид Шариф, Зиё Саид ва Комил Алиевларнинг мунофиқлиги уни лол қолдиради.

Тергов ўтгач, маҳбус Абдулла Қодиров 8 июнда Самарқандга олиб борилади. Бир ҳафтадан кейин 15 июнда Қодирий устидан суд бошланади. Суд уч кун давом этади ва 17 июнь кунни якунланади, уни икки йил озодликдан маҳрум этиш ҳақида ҳукм чиқарилади.

Тергов ҳужжатларини кузатганда бир нарса аён бўлади. Ҳуқуқадлия ходимлари томонидан Қодирий ҳибсга олинган дақиқалардан бошлаб то суд ҳукми чиқарилгунга қадар адолат йўлидан бориб ҳақиқатни аниқлаш эмас, ҳужжатларда бобма-боб адибга қўйилган айбларни тасдиқлашга, ҳатто жиноий ишни чуқурлаштиришга

ҳаракат қилинган. Қамокда, тергов пайтида устига бўҳтондан иборат айблар қўйилганида, айниқса, ҳамкасбларининг юзсизларча мунофиқлик қилаётганини кўрганда адиб қандай аҳволга тушганини, бу имони бутун, ўта ҳалол, ростгўй, мард йигит қалбида қандай туғёнлар кечганлигини ҳаёлан тасаввур қилиш мумкин. Агар ўша кескин драматик руҳий ҳолат тўла тикланса, шекспирина трагедия туғилиши аниқ.

«Қодиловнинг иши»га оид ҳужжатлар орасида «Сўроқ мажлиси протоколи» нисбатан батафсил, ўзбек тилида саводли тузилган. Унда гувоҳларнинг сўзи билан бирга Қодирийни айблаш учун келтирилган «Йиғинди гаплар» мақоласи хусусида муаллифнинг тушунтириш-изоҳлари — кулгининг моҳияти, тарихи ҳақидаги кенг шарҳи, шунингдек, адибнинг қисқача таржимаи ҳоли, ўзининг асли гоя ва маслаги билан таништирувчи иқрорномаси мавжуд. Уларда Қодирий ўзига қўйилган айбларнинг бошдан-оёқ нотўғри, мантиқсиз ва ғаразгўйликдан иборат экани, ўзининг кимлигини — ўтмиши ва ҳозирги кунини, эътиқод ва маслагини баён этиб беради. «Суддаги нутқ» деб ном олган бу тарихий ҳужжатда Қодирий табиатига хос кўп жиҳатлар — мустаҳкам имон-эътиқод, катта ақл-заковат, зўр мантиқ, таҳлилий-илмий мушоҳада, ўта ҳақгўйлик, мардона бир шижоат — барчаси ёрқин намоён бўлган. Хийла босиқлик, мулоҳазакорлик билан сўзланган нутқда, барибир, ёзувчининг ҳиссиёт олами кишиси экани, унинг ёниқ қалби, юрак туғёни, ғазаби, нафрати, алам-изтироблари, фиғони — барча-барчаси баралла сезилиб, эшитилиб турибди. Ёзувчи «Йиғинди гаплар»нинг ёзилиш, редакциядан ўтиш жараёни тўғрисида гапириб, бу ҳодиса гувоҳларини келтириб, мақола ўзбошимчалик билан эмас, аввало, масъул муҳаррирнинг розилиги, ташаббуси, мақола билан танишган бир қатор редакция ходимларининг маъқуллаши, хайрихоҳлиги билан чиққанлигини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар билан исботлайди. Қодирий мақоладаги жумҳурият масъул раҳбарлари — Охунбобоев ва Икромовга дахлдор жумлалар, яъни овсар одам тилидан берилган гўё Охунбобоев билан Икромовни танқид қилаётгандай бўлиб кўринган гаплар аслида улар шахсиятини камситиш, обрўсизлантириш бўлмай, балки бунинг акси, ҳазил-мутойиба — овсарона танқид йўли билан улар ёнини олиш эканини айтади. Бунинг учун кишида озгина фаросат, ҳазил-юмор туйғуси бўлиши лозимлигини уқтиради. Шу мақсадда у кулги табиатини тушунтириб беради, кулги тарихини эсга олади. Кулги табиатини билмаслик, ҳис этмаслик, бу борадаги бефаросатлик, жаҳолат тарихда қандай фожиаларга олиб келганлигини эслатади. «Йиғинди гаплар» мақоласининг маъноси келган-кетган гаплар деган сўздир, ҳам фақат кулги тариқасида ёзилгандир», — дейди адиб. «Одил судлардан сўрайманким, — деб давом этади у,

кулги ҳақидаги тушунтириш ва «Йигинди гаплар» шарҳидан сўнг, — мен айбланган мақолани маним устимда турлик шубҳалар туғдиргон кулгуликни шу юқорида санолгон мезонларга солиб текширилса ва ҳукм берилса экан. Кулгуликда улар айтгандек ёмон ният билан яширилгон ҳеч бир маъно йўқ. Ҳарна ёзилғони бир «Овсар» тилидан фақат ишчи-деҳқон манфаати кузатилиб айтилган, ҳукумат киши-ларига бўлгон гаплар ўртоқлик ҳазили, шахсий мазохор».

Бас, шундай экан, мақола устидаги машмашаларнинг сабаби ёзувчига аён. «Судга мен қораланғувчи — қора курсида ўлтиргувчининг фақат шахсий адоват орқасида бу ҳолга тушганим яхши англашилди деб биламан... бир неча шахслар бу мақолани ўзларининг, билмадим, қандоғдур тарозуларига солиб, зарарлик топишлари эрса ғаразғўйлик, тирноқ остидан кир излашдан бошқа нарса эмасдир», — деган узил-кесил хулосага келади адиб.

Қодирийга, айниқса, бирга ишлаган, кечагина бир дастурхон атрофида ўтирган ҳамкасбларининг сўроқ пайти «шахсий адоватга кетуб» ёлгон гувоҳлик беришлари алам қилади. «Бу гувоҳларнинг мундоқ гапириши фақат шахсий адоватдан иборат, чунки бирон вақт жонларига теккан бўлсам керак», — дейди у фигони ошиб. Сўнг «аммо қай тариқада уларга гап тегдирганимни айта олмайман» дея хаёлга толади. Ёзувчи ўша мунофиқлардан баъзиларининг номларини тилга олиб ўтади. Мана, улардан бири: «Гувоҳ Зиё Саидийни оғзаки танқид қилар эдим. Матбуотда танқид қилғоним йўқ. Қисқаси, умуман Зиё Саидий ва бошқалар менга қарши бўлгонлари учун ёлгондан гувоҳлик берадурлар».

Яна бири эса масъул муҳаррир Комил Алимов. Мақолани зарарсиз ва журналга мувофиқ топиб босишга рухсат бергувчи унинг ўзи бўлган. «Бу кун, — дея ажабланади Қодирий, — ўз лавзидан қайтиб, виждони олдида қип-қизил ажива бўлғувчи, мени қоралағувчи ва устимга бошқа бўҳтонларни тақиғувчи ҳам унинг ўзи бўлди». Бугина эмас, ёзувчининг айтишича, бу одам Қодирий теварагидаги катта бир кампанияга бошчилик қилган: «Уч ойлардан бери матбуот саҳифаларида ўринсиз ва бошқа фақат менга қаратилиб бўлгон ҳақсиз ҳужумлар, англашмовчиликлар, бемаза иснодлар ва жимжималик замзамаларнинг бош омили ҳам шубҳасиз Комил ва шериклари эди. Хулоса, адоват мамлакат рангида бўялди».

Қизиги шундаки, Комил Алимов Абдулла Қодирий қандай киши эканини яхши билган, чунки Қодирий Москвада ўқиган кезлари олти ой у билан бир ҳужрада яшаган, бинобарин, Қодирийнинг қанақа йигит эканини яхши синаган эди. Қодирийнинг айтишича, 1925 йил июнь ойида ёзги таътилга Тошкентга қайтиб, 1925—26 ўқув йили таҳсилига Москвага бораман деб тайёргарлик кўраётганида Комил Алимовнинг ўзи уни олиб қолган, унинг таклифи билан «Муштум» хизматига киришган. Ана шундай одам қалтис

вазият келганида тўнини тескари кийиб олади, журнал билан боғлиқ можародан қуруқ чиқиш учун ўз тинчини ўйлаб, масъулиятни бўйнидан бутунлай соқит қилмоқчи, ҳамма айбни Қодирий зиммасига юкламоқчи бўлади. Ёзувчи бундай мунофиқ, тубан шахслар олдида ўзини мардона тутати, бирор ўринда бўлмасин паст кетмайди, тўхмату бўҳтонлардан, сиёсий айблар ва дағдағалардан чўчимайди, таҳликага тушмайди, ҳеч кимдан мадад, ҳимоя сўраб ялинмайди. «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдирган йигит эмасман», — адибнинг бу гапи ниҳоятда самимий, унда ҳеч қанақа муболага йўқ.

Ҳа, Қодирий ҳақиқат, озодлик, адолат йўлидаги мардона, қаҳрамонона шахс эди. У фақат суддаги охирги сўзида эмас, уч ойдан ошиқроқ қамоқда ётган кезларида, терговлар, ҳар хил таъйиқлар пайтида ҳам сира иккиланмай, қатъий туриб ўз шаънини ҳимоя қилади. Адолатсизликларга норозилик сифатида очлик эълон қилганида неча бор уни бу ниятидан қайтармоқчи бўладилар, аммо Қодирий бунга кўнмайди, очлик салкам икки ҳафта давом этади, Қодирийнинг саломатлиги ўта ёмонлашиб, ҳаёти хавф остида қолади, шунда уни касалхонага ўтказиб, зарурат туғилганида сунъий равишда овқатлантиришга жазм этадилар... «А. Қодиров иши»га онд хужжатлар орасида адибнинг 9 апрелдан 18 апрелга қадар касалхонада ётиб даволанганлиги ҳақида врач маълумотномаси бор. Эҳтимол, Қодирий онасининг бу воқеалардан хавотир олиб қамоқхона раҳбариятига ёзган ташвиш тўла арзномаси билан танишиб, муштипар она кўнгли деб очликни тўхтатган бўлиши мумкин. Акс ҳолда у адолат тикланмагунча, ўзига қўйилган асоссиз айблар устидан олиб ташланмагунча аҳдидан қайтмаслиги аниқ эди...

Бироқ, шуларга қарамай, Қодирий, барибир, тирик инсон. У ҳар қанча мардона шахс бўлмасин, ўзининг ҳақлигига ишонмасин, ўзи атрофидаги машмашалар туфайли «майда кишилар» кутқуси билан айбсиз айбдор бўлиб қолиши; жамоат ишига жонини тиккан ҳақиқатгўй бир инсон тескаричи сифатида шўро ҳокимияти қамоқхонасига тушиши — шоир айтмоқчи, чархи кажрафторнинг бу гаройиб шеvasи, бундай мислсиз ҳўрлик адиб қалбини пора-пора қилади. «Кўнглида шамси гўбороти, тескаричилик мақсади бўлмоғон содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар ҳўрликдан ўлим тан-сикроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир». Адибнинг алам-ўкинчларга тўла бу қалб фиғони уни шу кўйларга солган, шундай қарорга келишга мажбур этган тубан кимсалар, ўша муҳит-вазият устидан чиқарилган зўр айбнома каби янграйди.

Маълумки, Октябрь инқилоби мамлакат, кўҳна Туркистон халқлари тарихи, тақдирида оғир из қолдирди. Шўролар мафқураси

ва сиёсати кўплаб софдил зиёлиларни чалғитди. Муайян хайрли ишлари билан баробар инқилобнинг емирувчилик томонлари кенг намоён бўла борди; кўҳна ўтмишни, ўтмишдан қолган жамики қадриятларни, дин, ахлоқ, фалсафа, адабиёт ва санъат, кўҳна маданиятнинг кўплан-кўп нодир намуналарини инкор қилиш, маҳв этишга уриниш кенг ёйилди, янги маданият, адабиётнинг бир қатор пешқадам вакиллари, масалан, инқилобчи шоир Ҳамза «эски турмуш боғлари»ни «қарға, зоғлар»га макон қилиб қолдиришга, «эски турмуш»ни бутунлай бузиб, замон ичра «янги турмуш»ни тузишга чорлади, бу йўлда «Бизга кимлар қарши турса, шартта-шартта отамиз!» деб чиқди. Бундай кайфият қисман Қодирийда, унинг публицистик чиқишларида ҳам кўринди. Энг ёмони, инқилобий жангарилик, бетоқатлик туфайли одамлар орасидаги оддий инсоний муносабатлар, Шарқ халқларига, аниқсая, зиёлиларига хос юксак ахлоқ, одоб-андиша дарз кета бошлади, кишининг ҳар бир хатти-ҳаракатини ғоявий-синфий мезонлар билан ўлчаш, бир-биридан айб, ғоявий хато қидириш, бир-бирларининг устидан тегишли идораларга донос — гап етказиш одат тусини олди, ҳатто бу ҳол 20-йилларнинг ўрталарига келиб даврнинг ахлоқ нормаси, давлат, партия сиёсати даражасига кўтарилди. Шу тариқа одамлар орасида бир-бирига ишончсизлик, юзсизлик, мунофиқлик кенг ёйила бошлади. Боя кўриб ўтганимиз — Қодирий билан унинг энг яқин кишилари — Комил Алимов, Ғоzi Юнус, Зиё Саид каби ҳамкасблар орасидаги кўнгилсиз можаролар шу ғайриинсоний вазият, носоғлом сиёсатнинг оқибатидир. Қарангки, шу ғайриинсоний, ғайриахлоқий вазият, сиёсатнинг ўзбек зиёлилари ичидаги илк қурбонларидан бири — энг ҳалол, юксак эътиқод, мислсиз истеъдод соҳиби, ҳақгўй адиб Қодирий бўлди.

Қодирий Октябрь инқилоби туфайли сўз эркинлиги, жасорат олди деб қувонган эди, энди бор овоз билан ҳақиқатни айтиш, ёзишга чоғланган эди; у инқилобни, янги ҳаётни олқишлаш, ҳимоя қилиш билан баробар янги ҳаёт йўлидаги хилма-хил тўсиқларни фош этишга, шўро воқелиги ривожидида зиддиятларини холис туриб кўрсатишга жазм этди. У билардики, янги ҳаёт йўлидаги тўсиқлар фақат бой, домла-имом, руҳонийлар қаршилигидан иборат эмас, янги дунё қурувчилари ҳаракати, интилишининг ўзи ички зиддиятларга, қарама-қаршиликларга эга; қатор чиқишларида, хусусан, ҳажвий асарларида адиб мана шу зиддиятлар моҳиятини очишга, бадиий таҳлил этишга интилди. Аммо унинг бу интилишлари бирин-кетин зарбага учрай бошлади. «Московдан хатлар»и тақдирида бундан аниқ сезди; «Йиғинди гаплар»даги айрим ҳаёт зиддиятларига юмористик муносабат, ҳукумат кишилари ҳақидаги беозор кулги бу қадар шов-шувларга, оғир кўргиликларга олиб келишини у бошда ҳаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Демак, бу

даврга келиб шўро воқелиги зиддиятларини кўрсатиш, салгина бўлсин жамият, унинг раҳбарияти ҳақида танқидий гап айтиш имкони битди. Хуллас, 1926 йилги Қодирий фожиасининг асл илдизи ўша кезлардаги ижтимоий-сиёсий вазиятга, мамлакатда бошланган Октябрь инқилоби, социализм идеаллари ва ваъдаларидан чекиниш ҳодисасига бориб тақалади.

Аммо Қодирийнинг энг катта бахти шундаки, у муайян муддат давр таъсирига берилган, қизиллашган, замона суронлари гирдобиди гоҳо бир ёқлама сўзлар айтган, давр тўзони ичра қолиб бошига оғир савдолар тушган бўлмасин, барибир, 20-йиллар алғовдалғовларидан омон чиқди, оқибат-натижада давр тазйиқларини енгиб ўтиб, улардан юқори кўтарила олди, хусусан, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари билан замонасидан бир неча ўн йиллар олға кетди.

Шу пайтга қадар «Ўткан кунлар» романидан парчалар 1922 йилда «Инқилоб» журналида босила бошлаганлигини, 1925 йили асарнинг бўлимлари алоҳида-алоҳида ҳолда, сўнг 1926 йили ёзувчининг жиддий таҳрири билан яхлит ҳолда китоб бўлиб чиққанини билар эдик. Адиб романи қачон ёзишга киришгани ҳақида ҳар хил тахминлар юрарди. 1937 йили Қодирий устидан уюштирилган жиноий иш, тергов материалларининг эълон этилиши туфайли маълум бўлдики, адибнинг ўзи «Ўткан кунлар»ни 1919 йилда ёза бошлаганини айтган. Романнинг 1925 йили чоп этилган биринчи бўлимига илова тариқасида битилган «Узр»да адиб бу асар дунёга келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлагани, «беш йиллаб босила олмай» ётгани ҳақида куйиниб ёзади. Демак, роман 1920 йилдаёқ асосан ёзиб тугатилган, аммо асар қўлёзмаси устидаги иш у тўла ҳолда нашр этилгунга қадар давом этган.

Ёзувчи «Ўткан кунлар»да холис — объектив туриб XIX аср ўрталаридаги Туркистон тарихининг, ўзбек халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини беради, муҳим тарихий жараёнларни чуқур бадиий таҳлил этади, даврнинг етакчи ижтимоий кучлари моҳиятини очади, ўша замон кишиларининг аҳвол-руҳияти, орзу-интилишлари, қувонч ва ташвишларини фавқуллодда бир маҳорат билан ёрқин образлар орқали кўрсатади. Адиб асар ёзилган давр ҳукмрон мафкураси таъсирига, ўзининг ўша кезлардаги синфий майлларига берилмай, реализмнинг бош принциплари асосида реал ҳаёт қандай бўлса, ўшандайича кўрсатади. Назаримда, илк бор худди шу роман орқали ўзбек халқи ўзининг бўй-бастини, асл қиёфасини, ички дунёсини, кучли ва ожиз томонларини бор бўйича худди тиниқ ойнадагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди.

Адиб ўтмишдан олиб ёзган бу асарида ўтмиш ҳақиқатини асло бузмаган, замонавийлаштирмаган ҳолда замонавий мавзудаги

асарларида замонаси ҳақидаги айтолмаган жуда кўп гапларини айтишга, ўзини тўлқинлантирган талай муаммоларга қарашини изҳор этишга эришди. Россияга муносабат, халқнинг бирлиги, озодлиги, шахс эрки, ахлоқ, оила, севги каби масалалар бўйича ёзувчи илгари сурган ғоялар, хусусан, халқнинг ўтмиши, ўтмиш маданияти инкор этилаётган ўша 20-йиллар шароитида, тарихимизнинг энг кир, қора кунларида ҳам халқимиз орасида ажойиб сиймоларнинг борлиги, улар одамдек яшаб ўтганлиги, уларнинг катта қалби, юксак маданияти, орзу-интилишлари, изтироб ва қувончлари тасвири — булар ўша давр маъмурий кўмондонлик сиёсати билан пинҳона баҳс-мунозара самараси эди.

Романни ўзбек ўқувчиси, бутун туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг зукко кишилари катта байрамдек кутиб олдилар, роман тилларда дostonга айланди, у қисқа фурсатда қайта-қайта чоп этилди, бир неча тилларга таржима қилинди.

Афсус, адабий танқид ўз вақтида романнинг ҳаққоний баҳосини беролмади; ёзувчи М. Шевердин уни зарарли асар деб баҳолади, мунаққид Сотти Ҳусайн «Ўткан кунлар» ҳақидаги рисоласида роман моҳиятини бузиб кўрсатди. Ҳатто Ойбекдек зукко шахс «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида адиб маҳорати хусусида илиқ гаплар айтса ҳам романнинг ғоявий йўналишини бир ёқлама талқин этди, асарнинг асл моҳиятини очиб беролмади. Роман тўғрисидаги чин ҳақиқат фақат 60—80-йилларга келиб юзага чиқа бошлади, лекин ҳамон бу ҳақиқат тўлалигича кашф этилгани йўқ. Бу романни ҳар бир давр, ҳар бир китобхон ва табиийки, ҳар бир адабиётшунос, танқидчи ўзича идрок этади, кашф қилади. Роман ҳақида кейинроқ махсус тўхталамиз. Ҳозирча эса ёзувчи 20-йилларнинг бошларида қандай қилиб «Ўткан кунлар»дек, А. Қаҳҳор ибораси билан айтганда, янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли роман яратишга эришди, реализмнинг юксак чўққисига кўтарила олди, деган ҳайратомуз саволга қисман жавоб излашга уриниб кўрамиз.

Аввало, Қодирий ноёб истеъдод эгаси. Ойбек айтганидай, у ижодда «турмушни бадий кўрсатиш» бобида ғоят тез ўсди, унинг насрдаги усталиги тез мукаммаллашди. «Жувонбоз» билан «Улоқда» ҳикоясини қиёслаб кўринг. Орадан бир йил ўтар-ўтмас реализм томон шу қадар олға кетиш ҳайратомуз ҳодиса. Гоҳе бутун бошли адабиёт ва улкан истеъдодлар бунақа эволюцияни босиб ўтиши учун бир неча ўн йиллар керак бўлади... Бу орада Қодирий юрти катта ижтимоий силсилалар палласига — миллий озодлик, инқилобий воқеалар даврига кирди, адиб бундай ҳаракатларда фаол иштирок этди, сўнг шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида янги ҳаёт, янги маданият, матбуот, адабиёт яратиш учун кетган шиддатли ва зиддиятли курашнинг олдинги сафида борди. Ҳаётдаги

инқилобий ўзгаришлар, қизгин фаолият адибдаги катта маънавий-ижодий имкониятларни, ёзувчи истеъдодининг яна ҳам тезроқ, тўлароқ юзага чиқишига олиб келди. 20-йиллар ватан адабиётида бунақа ҳодисалар кўп бўлган. Ҳамза, Фитрат, Чўлпон каби улкан санъаткорлар истеъдодининг худди ўша йиллари кенг намоён бўлганлигини эсланг.

«Ўткан кунлар»дек романи яратиш учун ёзувчида катта адабий билим, эстетик бисот бўлиши лозим. Ёзувчи ёшлигиданоқ Шарқ ва Ғарб маданияти, адабиёти намуналари билан танишиш имкониятига муяссар бўлди. Рус-тузем мактабида ўқиб, рус тилини эгаллади, мадрасада таълим олиб, араб ва форс тилларини, адабиётларини чуқур ўзлаштирди; татарларда ва қардош туркий тилларда чиқиб турган театр ва янги типдаги проза намуналари билан танишди; ўзи эътироф этганидек, турк миллий адабиётининг ўша даврдаги машҳур насрчилари Ёқуб Қодирий, Фолиҳ Рафикий, Равшан Ашраф, Яхё Камоллар унинг севимли ёзувчилари эди; араб адиби Жўржи Зайдон романларини севиб мутолаа қилди; Зайдонни ўзини роман ёзишга ҳаваслантирган устоз деб атайди. Қодирийнинг 20-йилларда ёзган адабий-танқидий мақолаларида рус ва Европа адабиётининг Данте, Сервантес, Чехов, Гоголь каби буюк намоёндалари номлари учрайди, бугина эмас, ёзувчи бу адиблар ижоди моҳиятини чуқур англаб етган, уларнинг айрим асарлари хусусида теран фикр-мулоҳазалар билдирган. Умуман олганда, 20-йилларда Абдулла Қодирий ҳар тарафлама шаклланган мукамал реалистик эстетик концепцияга эга. Шуниси муҳимки, Қодирийнинг реализмга оид назарий эстетик қарашлари бевосита ижод жараёнида амалиёт билан бирга туғилди, шаклланди. 20-йиллар ўзбек адабиётида ҳеч ким Қодирийчалик реализм назарияси билан бу қадар кенг машғул бўлмаган. Қолаверса, ўша кезлари бизда ҳеч ким реализм бобида ижодда Қодирий даражасига кўтарила олмаган. Жаҳон адабиётидан яхши биламизки, реализмнинг эстетик концепциясини биринчи галда реалист адибларнинг ўзлари ишлаб чиққанлар. Ўзбек адабиётида шу буюк вазифани ўташ биринчи галда буюк реалист адиб Қодирий зиммасига тушди.

Ниҳоят, яна бир муҳим ҳолат. Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи устидаги ишни интиҳосига етказиш унинг Москвада ўқиган даврига тўғри келади. Ёзувчи «Таржимаи ҳол»ида Москвага ўқинишга бориш сабабини шундай изоҳлайди: «Октябрь кундан-кунга ўсди. Унинг ўсиши баробарида маданий, илмий эҳтиёжлар ҳам ўсди. Юқорида ҳам айтиб ўтдим. Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йигит эдим. Унча-мунча билган нарсаларим ҳам ўз тиришувим орқасида замон шароити ва мажбурияти остидаги чала-чулпа гаплар эди. Кейинги кунларда нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмадим сиздим. Ва 1924 йилда

хизматимдан жавоб олиб, Масковга ўқишга кетдим. Мақсадим, уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди».

Бу — ўта камтар ва ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан, билимга, маърифатга чанқоқ одамнинг дил сўзлари, орзу-ниятлари. Афсус, у ўзи ният қилгандай уч-тўрт йил Москвада бўлолмади, фақат бир ўқув йилигина марказда Валерий Брюсов номидаги Бутуниттифоқ адабий-бадий институтда таълим олди. Бироқ шу бир йиллик таълим ҳам Қодирийнинг маънавий чанқоқлигига бир қадар таскин берди. Қодирийнинг Москвадаги ҳаёти, фаолияти ҳали яхши ўрганилган эмас. Ўша йиллари институтда қанақа фанлар ўтилган, кимлар маъруза ўқиган, машғулотлар олиб борган, Қодирий нималарга кўпроқ қизиққан, институт таълими унга нималар берган — бу хил саволлар ҳозирча очиқ турибди. Аммо бир нарса аниқ — ёзувчи Москвада эканлигида ўқиш билан баробар ижодий фаолиятни изчил давом эттирган, Москвада ёзилиб, жумҳурият матбуотида босилган «Московдан хатлар» туркуми, «Миллий ашулachimиз фалончи Италиядан ўқиб қайтдими?» каби мақола ва ҳажвий асарлари шундан далолат беради. Эҳтимолки, «Ўткан кунлар» романи устидаги ижодий иш ҳам Москвада интиҳосига етказилгандир. Москвада ёзилган асарларга назар ташланса, уларда адибнинг мушоҳада доираси хийла кенгайганлиги, халқимизнинг, миллий маданиятимизнинг аҳволи ва истиқболи тўғрисида кенг миқёсларда туриб куюнчаклик билан фикр юритаётганлиги англашилади. Шунингдек, Москва таълими жумҳуриятимиздаги кўпгина инқилобий жараёнларни қайта идрок этиш, адибни ўз фаолияти, хатти-ҳаракатларига танқидий қарашга ҳам ўргатди. Буни у кейинроқ ёзган айрим ишларида, жумладан, «Шаллақи» мақола-сида эътироф этади.

Қодирийнинг Москвадаги фаолияти, ижодини атрофлича ўрганиш бу ёқда турсин, гоҳи Москвада ёзган айрим ҳажвий асарларини бир ёқлама баҳолаш ҳоллари ҳамон давом этади. Чунончи, айрим адабиётшунослар «Московдан хатлар»ида муаллиф ҳаётдаги икир-чикирларни (Ўзбекистондан ўқишга бориб, маишат билан машғул бўлган ҳаромхўрларни) тасвирлаш билан овора бўлиб кетиб, шўро мамлакати пойтахтидаги ажойиб ижобий ҳодисалар ҳақида ўқувчига тасаввур беролмайди» (И. Султонов) деган фикрни илгари сурадилар. Ҳолбуки, ёзувчи Москвадаги «ажойиб ижобий ҳодисаларни» кўрган, яхши билган, мақолаларида, жумладан, «Московдан хатлар»ида ҳам буни алоҳида таъкидлаган. Аммо бу туркум мақолаларида ёзувчининг мақсади «ажойиб ижобий ҳодисалар» ҳақида хабар қилиш эмас эди, у «Московдан хатлар»ида «Муштум» вакили, мухбири сифатида иш кўради, айти шу сатирик журнал учун «Муштум»боп ҳодисалар ҳақида ёзади. «Московдан хатлар»ининг аввалидаёқ ўз муддаосини ошкор этади:

«Муштум!» Ҳузурингдан чиқар чоғимда менга берган ваколатинг ҳамон бўйнимда тумордир. Бироқ, сипоришингни қайси йўсин билан бажаришга ҳайронман. Чунки Москвининг барча ишлари олипта: санга ярарлиқ ерини тутиб бериш қийин...».

Муаллиф шу қийин ишга қўл уриб Москвадаги Ўзбекистонга алоқадор масалаларга эътиборни тортади, Москвада яшаётган, таълим олаётган ўзбеклар ҳаёти билан боғлиқ ҳажвиялар яратади. Фақат маънавий бузуқ кимсалар қилмишини фош этиш билан чекланмай, адабиёт, матбуот, маданият муаммоларини ҳам кўтарди, чунончи, Олтой деб аталган ёш шоирнинг футуристик изланишларини танқид қилувчи машҳур мақоласи ҳам шу туркумдан жой олган.

20-йиллар ўрталарига келиб ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётда таркиб топа бошлаган носоғлом муҳит-вазият унинг кўп эзгу ниятлари йўлига ғов солди. Ёзувчининг номи эл орасида дoston бўлган, «Ўткан кунлар» романи босилиб, қўлма-қўл бўлиб ўқиладиган, адиб ҳаёли янгидан-янги ижодий режалар билан банд бўлиб юрган бир пайтда у, кўриб ўтганимиздек, мудҳиш муҳитнинг, нобон сиёсатнинг қурбонига айланди, ёзувчи айтмоқчи, маънавий ўлим билан ўлдирилди. Адибнинг ҳаётдан, ижоддан, ҳамкасб дўстларидан ихлоси қайтади, ҳафсаласи пир бўлади, энди у жисмоний ўлимига ҳам рози эди. Яхшиямки, ҳали асл эзгу идеаллар барҳаёт экан, одамлар, ҳамкасблар орасида инсоф, диёнат тугаб битмаган экан, юқори доираларда инсофу адолат йўлини тутадиганлар бор экан. Ёзувчи қамоқда эканида кўплар Қодирий ва Қодирийлар хонадонидан юз ўгириб кетганида машҳур драматург Гулом Зафарий Қодирийлар оиласи жонига оро киради, ҳолидан хабар олиб туради, онаси номидан тергов органларига аризалар ёзиб, Қодирий мушкулини осонлаштириш йўлини қидиради. Халқ оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев Қодирий устидаги машмашалардан огоҳ бўлгач, адиб ёнини олади, унинг ташаббуси билан ижтимоий шўролар жумҳурияти Олий суд ҳукмини бекор қилади, Қодирий озодликка чиқади.

Қамоқда инсонлик шаъни, номуси топталиб, ўзини маънавий ўлган ҳисоблаган адиб ҳақиқат тантана қилиб, озодликка чиққач, кўп ўтмай яна ўзига кела бошлайди. Аммо бўлиб ўтган даҳшатли қуюн асорати бир умрга кўнглида, тақдирида, фаолиятида ўз таъсирини, қора кўланкасини қолдирди. Аввало, 1926 йил можаросидан сўнг у матбуотдан, ижтимоий ишлардан кетади, етти-саккиз йил давом этган жўшқин журналистик-публицистик фаолият энг авжида бирдан узилиб қолади. Шундан кейин ҳам Қодирий гоҳо-гоҳо матбуотда адабий-танқидий, публицистик мақолалар билан кўринади, аммо ғаламислар қилмиши, нобон муҳит тазйиқи туфайли ўзбек миллий матбуоти, публицистикаси, бинобарин, кенг

журналхонлар, газетхонлар оммаси ўзининг тенгсиз соҳиби қаламидан, жонкуяр, фаол матбаа ташкилотчисидан тириклайин айрилди. Бунинг учун тарих ўша қаллоб кимсаларни, ўша мудҳиш муҳитни ҳеч қачон кечирмайди.

Қодирий озодликка чиқиб, муайян муддат нафасини ростлаб олгач, 1926 йил кузида «Ўткан кунлар» устидаги иш пайтидаёқ ўйлаб қўйган режасини рўёбга чиқаришга — «Меҳробдан чаён» романини ёзишга киришади. Роман нисбатан тез ёзилди, 1928 йилнинг февраль ойида асар устидаги иш интиҳосига етди, роман 1929 йил мартада Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу асар мавзуи XIX асрдан, кейинги хонлик замонидан олинган бўлса ҳам, давр воқеаларини, ижтимоий жараёнларни, зиддиятларини, давр одамлари руҳияти, орзу интилишлари, кечмишларини, ҳаққоний, бетакрор тарзда зўр реалистик куч билан ифода этган бўлса ҳам, унда замонавий руҳ кучли.

Юқорида айтилганидек, 1926 йили Қодирий бошига тушган савдолар қоғозга туширилса, зўр фожиявий асар пайдо бўлиши мумкин эди, аммо бунинг иложи йўқ эканлигини Қодирий яхши биларди. «Меҳробдан чаён» романини ҳар гал қайта ўқиганда шахсан менга унда ёзувчи гўё 1926 йил фожиялари ҳақида ҳикоя қилаётгандай, ўша мудҳиш машмашаларни ўтган асрга кўчириб, хонлик саройи, саройдаги муншійлар орасидаги можароларга ўраб, ўзгача кўринишда гавдалантираётгандай бўлиб туюлаверади. Асарни «Меҳробдан чаён» деб аташ, унда кўпроқ зиёлилар — мадраса кўрган мактабдор мулла одамларни қаҳрамон қилиб танлашдан мурод айрим адабиётшунослар ўйлаганича «мусулмон руҳонийларининг реакцион ролини фош» этишдангина иборат эмас, балки муқаддас даргоҳдан чиққан, муқаддас даргоҳга номуносиб мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, зиёли, билимли бўла туриб илмига амал қилмайдиган, муқаддас даргоҳни, эътиқодни оёқ ости этадиган, шахсий манфаат, мансаб-мартаба йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган, истеъдодли, ҳалол одамларни кўролмайдиган ҳасадгўйлар қилмишига ишорадир. Кўпинча «Ўткан кунлар»даги Отабекни Қодирийнинг ўзига қиёс қиладилар. Отабекда ҳам, қолаверса, адибнинг бошқа йирик асарлари бош қаҳрамонлари образи сиймосида ҳам ёзувчининг ўзидан кўчиб ўтган анчагина жиҳатлар, хислат-хусусиятлар бор. Аммо «Меҳробдан чаён»даги Анвар қисматида, Анвар теварагидаги фисқу фасодлар, қаллоблар кутқуси билан Анвар бошига тушган кулфат-кўргиликлар, унинг қалб изтироблари, қаллобларга чексиз нафрати ифодасида Қодирийнинг ўз бошидан ўтган, қалбидан кечган изтироблари шундоққина билиниб, кўриниб турибди. Зотан, «Меҳробдан чаён» устида иш олиб бораётганида «маънавий ўлим билан ўлдирилган» Қодирийнинг қалб яраси ҳали битиб улгурмаган эди... Эҳтимол, роман

услубидаги муайян шиддат, ошкора публицистик талқинлар ёзувчининг ўша кезлардаги руҳий ҳолати билан ҳам изоҳланар. Албатта, «Меҳробдан чаён»дек етук романнинг асосий пафоси, маъно кўламини фақат ёзувчи биографиясидаги драмалар билангина чеклаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Ишимизнинг «Меҳробдан чаён» таҳлилига бағишланган бобида романнинг гоъвий-бадий бисоти ҳақида муфассал тўхталамиз.

Абдулла Қодирийнинг ижодий қисмати тимсолида умуман 20—30-йиллар ўзбек адабиёти ривожига хос зиддиятли, драматик жараёнларни кўриш — кузатиш мумкин. Ҳар қанча мураккаб, алғов-далғовларга тўла бўлмасин, 20-йилларнинг биринчи ярмидаги адабий ҳаёт чиндан ҳам кўп қиррали, жўшқин жараён сифатида борди; жамики кам-кўстларига қарамай адабиётда хилма-хил ижодий майллар, қарашлар, ранг-баранг истеъдодларнинг, кутилмаган, фавқулодда бадий кашфиётларнинг юзага чиқишига, кўнгилдаги гапларни рўй-рост айтишга, ижодий изланишларга имкон бор эди. Бора-бора мана шу имкониятлар торайди, гўё ҳар бири ўзича садо бериб, шарқираб оқиб, яхлит миллий адабиёт уммонида қуйилган ирмоқлар қаттиққўл миробнинг назорати остида бир ўзанга йиғилиб, бетон ариққа солиб юборилди, шу тариқа ҳар бир ирмоқ ўз қиёфаси, овозини йўқота бошлади. Ҳаммани бир хилда фикрлаб, бир хил гапни айтишга мажбур этилди. Бу ҳақиқий истеъдод эгаси учун оғир кўргилик эди. Ўша кезлари замон шароити ва мажбурияти олдида осонгина таслим бўлиб, нуқул юқори доирадагилар юргизган сиёсатнинг, ҳукмрон мафкуранинг қўлига, ҳозиржавоб тарғиботчисига айланган ижодкорлар ҳам кўп бўлди. Бироқ қанчалар қаршиликка, зарбага учрамасин, гоҳо замон билан муайян даражада йўлигагина мурасага борса ҳам, барибир, моҳият эътибори билан ўзлигига, имон-этиқодига, ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолган мардона адиблар ҳам бор эди. Ўзбек адабиётида Чўлпон билан Қодирий шулар жумласидан. Чўлпон кўп танқид ва таъқиблардан сўнг 20-йиллар охирига келиб шеърятда кўнгил розини изҳор этишдан бирмунча тийилди, давр ўзанига тушиб, дилидагиларга зид гапларни шеърга сола бошлади. Аммо, айна пайтда, чин қалб розини ифодалаш учун бошқа йўллар ахтарди, Қодирий каби ўтмишга мурожаат этиб, йирик роман «Кеча ва кундуз»ни ёзди. Бу 30-йиллар шароитида кўнгил розини изҳор этиш, чин ҳақиқатни айтиш йўлида дадил қадам эди. Ўша 30-йилларнинг ўта қалтис шароитида Қодирийнинг замонаси воқеаларига фаол муносабат, ўткир муаммоларига жавоб тариқасида «Обид кетмон» романини яратиши ҳақиқатан ҳам катта жасорат бўлди. «Кеча ва кундуз» ҳам, «Обид кетмон» ҳам замонасининг етакчи адабий ўзанига тушмайдиган, ҳукмрон мафкурасига мос келмайдиган асарлар эди.

Қодирийнинг машъум 1926 йилдан кейинги ҳаёти, ижодий қисмати ғалати жумбоқ. Бир қарасангиз, Қодирий ижтимоий фаолият, идора ишлари ташвишларидан озод, эркин ижод кишиси; у Тошкентнинг Самарқанд дарвоза даҳасидаги боғида тинчгина ижод, мароқли жисмоний меҳнат билан банд; ўз режаси асосида қурдирган машҳур шийпонида ҳар хил меҳмонларни кутиш, атоқли ёзувчи, рассом, бастакор, хонандалар билан суҳбат, базм қуриш билан банд. Унинг ҳузурида А. Толстой, С. Айний, Сўфизода каби таниқли адиблар меҳмон бўлади, кўплаб ёш истеъдодлар уни зиёрат қилиш, суҳбатини олиш учун келишади... Баъзи замондошларининг хотира-мақолаларида талқин этилишича, Қодирий ўша кезларда гўё Лев Толстой ўзининг Ясная Полянадаги боғ-мулкидаги каби фароғатда яшаб ижод этгандай... Л. Толстой катта граф эди, унинг мол-мулки ҳадсиз-ҳисобсиз эди. У ҳам ўзига мос ташвишлар билан яшаса-да, унинг учун ижодий режаларини рўёбга чиқаришда Қодирий олдидаги каби тўсиқлар йўқ эди. Қодирийнинг туриш-турмуши, тирикчилиги ҳам бир нави, кўл учида кун кўрарди, ўн танобдан ошиқроқ боғдан келадиган даромад билан катта рўзгорни тебратиш мумкин эмасди. Ҳ. Қодирийнинг эслашича, Қодирий «Ўткан кунлар» учун олинган қалам ҳақини танишларидан бирига қарзга бериб доғда қолади, у одам қарзини бермай кетади; «Меҳробдан чаён» учун олинган қалам ҳақи ҳам арзимас пул бўлган; адиб аввалгидек бирор идорада ишламайди, асарлари матбуотда узлуксиз босилмайди, бинобарин, тайинли иш ҳақи, даромади йўқ. Ҳ. Қодирий отаси ҳақидаги хотираларида адибнинг ўша кезлардаги тирикчилигига оид йўл-йўлакай айтган гапларини, келтирган фактларини ўқиб, кишининг юрак-бағри эзилиб кетади. Қарангки, буюк сиймо, тенгсиз санъаткор Қодирий рўзгор тебратиш ниятида бировларга ариза ёзиб беради, кўнгил майлларида йироқ нарсаларни таржима этади, чунончи, 1928 йилда у татар олими Абдулла Шуносийнинг уч бўлимдан иборат ўрта мактаблар учун ёзилган «Физика курси» ўқув китобини ўзбекчалаштиради, маънавий эҳтиёж эмас, балки кўпроқ сабаби тирикчилик учун ҳар хил бадий таржималар билан машғул бўлади. Қодирий бунда ўзини эмас, кўпроқ оиласини, фарзандларини ўйлайди. 1937 йил баҳорида қаттиқ хаста бўлиб қолган пайтда динга қарши адабий мажмуа таржималари рўйхатини тузиб, «14-қисм таржима учун Ўздавнашрдан оладиган қалам ҳақимни олиш ваколатини Ҳабибулло Абдулла ўғлига топшираман» деган ваколат хатини ёзиб қолдиради...

Партия Марказий Комитетининг 1932 йилги «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида»ги Қароридан кейин Қодирийга муносабат бирмунча ўзгаради. Қодирийнинг ўзи ҳам катта умид билан бу қарорни «кутилган гўзал совға» дея олқишлайди; «шўро адабиёти бу тарихдан бошлаб, ўз қаноти остига шу кунгача социализм қозонида

қайнамай келган «эскироқ» ёзувчиларни ҳам олди, уларга раҳбарлик қилди, турли моддий ва маънавий ёрдамлар берди... Мен ўзимни Марказқўмнинг улуг қароридан сўнг шўро қаноти остига кирган ёзувчилар гуруҳига мансуб ҳис қиламан», —деб ёзади у 1934 йилда. Дарҳақиқат, ўша кезларда партия ва ҳукумат раҳбарлари — Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Йўлдош Охунбобоевлар Қодирийга эътибор билан қарайдилар, жумҳурият ёзувчилар союзи ташкил этилгач, уни союз аъзолигига қабул қиладилар; союз раҳбарияти — Қурбон Берегин, Раҳмат Мажидий, Назир Сафаровлар Қодирий ҳолидан хабар олиб, уни жамоат ишларига, адабий ҳаётга тортишга уринадилар, ижодий ишлар бўйича уни ёзувчилар сафида Москвага, Қозонга юборадилар; қишлоқ ҳаётидан йирик асар яратмоқчи бўлганида, унинг бу ташаббусини қўллаб, қайноқ ҳаёт ичига киришида кўмаклашадилар. Бироқ бундай ҳиммат узоққа бормайди. Аввало, Қодирий бошқалар каби ҳайбаракаллачилик йўлига ўтмайди, раҳбарият ҳиммати учун улар йўригига йўрғаламайди. Унинг қишлоқ ҳаётидан олиб ёзган «Обид кетмон» романи ҳам раҳбарият кутган сталинча коллективлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватловчи, улугловчи асар бўлиб чиқмади... Бунинг устига мамлакат осмонида Сталин қонли сиёсати туфайли кўзгалган тўзоннинг қора булутлари тобора куюқлашади; социализм олға борган сари синфий кураш, душман синфи қаршилиги кучая боради, деган концепция илгари сурилиб «душман» қидириш, «ёт унсур»ларни фош этиш жазаваси авжига чиқади. Мана шу тўзон, жазаванинг ўзбек адабиётидаги илк қурбонларидан бири яна ўша ҳақиқатгўй, имони бутун, мардона шахс, буюк сиймо Қодирий бўлди. Матбуотда Қодирийга яна ҳужум бошланди, айниқса, машғум 1937 йилга келиб бу иш авжига чиқди. Ўша йили матбуотда адибни «ер билан яксон этиш»га қаратилган элликдан ортиқ мақола босилди. «Улар бош мақола, обзор, «илмий текширув», ахборот тарзида ёзилган бўлиб, имзоли-имзосиз босилаверган. Хуллас, кимнингки мақола ёзгиси келса, обрў орттираман, ишонч қозонаман деса, ҳеч иккиланмай Абдулла Қодирийни дўппослайверади ва ҳеч хато қилмай мақсадига эришаверади. Гўё Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётининг бирдан-бир мудҳиш айбдори...» дейди Ҳ. Қодирий алам-изтироб билан «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира-қиссасида.

Шахсга сиғиниш деб аталган бало-офатнинг даҳшатини қарангки, шундай улкан сиймолар ҳам виждонига хилоф ишлар қилиш даражасига бориб етганлар, кўра-била туриб нурдай пок, тенгсиз истеъдод соҳибига бўҳтонлар ёғдирганлар, уни Сталин жаллодлари қўлига топшириш учун «далил-асос» тайёрлаб берганлар. Шу тариқа, уларнинг ўзлари ҳам одамларни, яқин қишилари, улкан ақл эгаларини бир-бирига душман этиб қўйган қонли муҳитнинг маънавий қурбонларига айланганлар.

Қодирий бошида қора булутлар қуюқлашган ўша кезлари адибнинг яқинлари, меҳрибон таниш-билишлари уни баллофатлардан сақлаб қолиш ҳақида қайғурганлар, унга ҳар хил маслаҳатлар берганлар. Ҳ. Қодирийнинг ёзишича, Тошкентнинг машҳур кишиларидан Манноп табиб унга «даданга бориб секин айт, у албатта ўзини Тошкентдан четроққа олсин» дейди. Ҳ. Қодирий бўлган гапни дадасига етказганида, у чуқур ўйга толиб сўнг: «Менинг ҳеч гуноҳим йўқ! Гуноҳсизни қамамасалар керак... Йўқ гуноҳни бўйинга олиб, ватанни тарк этиш, халқ қўнглига шубҳа солиш... аллақайси жойларда бўйин эгиб, саргайиб юриш... йўқ, бўлмайди!.. дея қатъий жавоб қилади. Ғоят ориятли, мардона шахс Қодирий бундай маслаҳатга қўниши асло-асло мумкин эмас эди.

Ёзувчилар Союзида бўлган ўша шармандали муҳокамадан, пленумдан сўнг орадан тўрт ой ўтар-ўтмас 1937 йилнинг 31 декабрь куни кечқурун Қодирий ҳибсга олинади. Ўша кезларда адиб қаттиқ хаста эди, руҳий замзама — қийноқлар оқибатида баданига эгзема тошиб, дард азобидан ўзини қўярга жой тополмас эди; бунинг устига катта ўғли Ҳабибулла суяк сили касалига йўлиқиб, гипсда ётарди. Қодирий ўз дарди қолиб ўғли ҳаётини, соғлигини ўйларди¹. Ана шундай ғамли кунларда у қамоққа тушди. ШШу кетганича ундан узоқ йиллар дом-дарак бўлмади. Оила аъзолари, яқинлари, соғайиб оёққа турган Ҳабибулланинг сўраб-сўроқлашлари ҳам ҳеч қандай наф бермади. Қодирийнинг кейинги қисмати ҳақида сўнгги йилларга қадар ҳар хил гаплар, тахминлар юрарди, ҳибсдаги қисмати, унга қандай айб қўйилгани, қачон ва қаерда вафот этгани ҳам маълум эмас эди. Ниҳоят, ошкоралик, демократия кунларига келиб, Давлат хавфсизлик комитетида сақланаётган Абдулла Қодирийнинг «жиноий иши»га оид ҳужжатлар тарихчи олим Р. Сафаровнинг «Хўрликдан ўлим тансиқроқдир» — Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижтимоий аҳволига доир янги маълумотлар» сарлавҳали мақоласи («Тошкент ҳақиқати», 1989 йил, 21 ва 23 ноябрь) орқали илк бор жамоатчиликка маълум этилди.

Қодирийнинг «жиноий иши»даги ҳужжатлар, аминмизки, ҳали атрофлича ўрганилади, чуқур таҳлил этилади, улар ҳақида хилма-хил фикр-мулоҳазалар айтилади. Бу ҳужжатларга ёндашганда ҳаммадан бурун бир ҳолатни ҳисобга олиш, «жиноий иш»даги жамики далил-ашёлар 1937—38 йилларнинг маҳсули эканлигини, улар ўша давр шароити қонуниятлари асосида уюштирилганлигини

¹ Ўзбекистон Давлат Хавфсизлик комитети архивида сақланаётган «4269-сонли Абдулла Қодирийнинг жиноий иши»да 1937 йил 31 декабрда тўлдирилган анкета бор. Унда адиб қармоғидаги онла аъзоларидан хотини, икки қизи, 12 ёшли ўғли Маъсудни кўрсатгани ҳолда ўша кезлари ТошМИ талабаси бўлган катта ўғли Ҳабибуллани бу рўйхатга киритмаган. Эҳтимол, Қодирий хаста ўғлининг тақдирини ўйлаб атайин шундай қилгандир.

ва тартибга солинганлигини асло унутмаслик даркор. Тергов ходимлари «айбдор» ҳақидаги ҳақиқатни очиш — аниқлашга эмас, ҳар боб билан уни қоралашга, фош этишга, йўқ айбини бўйнига қўйиб, жавобгарликка тортишга ҳаракат қилганлар. Шу ниятда асл ҳақиқат сохталаштирилади, мавжуд фактларга ўзгача маъно берилади, жиноий ҳолатни кучайтириш учун кўп нарсалар тўқиб-бичилади. Терговда Қодирийга қўйилган айбларга қаранг: эмишки, Қодирий аксилинқилобий миллатчи «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзоси бўлган ва кўп йиллар давомида шўро ҳокимияти ва партияга қарши миллий аксилинқилобий кураш олиб борган; матбуотда бир неча бор партия сиёсати ва ҳукумат раҳбарларига қарши аксилинқилобий ва тўхматдан иборат кескин чиқишлар қилган; яқсон этилган ўзбек аксилинқилобий пантуркча ташкилот — ўзбек аксилинқилобий ишларида фаол қатнашган; йигинларда доимий равишда шўроларга қарши аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилган ва ҳоказо.

Ёдингизда бўлса, 1926 йилги тергов чоғида ҳам Қодирийга шу хил айбларнинг баъзилари тақалган эди. Аммо терговда, сўнгра суддаги охириги сўзида адиб бундай даъволарнинг барчасини мардона туриб инкор этади, ўзига қўйилган айбларнинг сохта ва мантиқсиз эканлигини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар орқали исботлайди. Бу ерда эса қўйилган айбларнинг кўпчилигини ҳеч қандай қаршиликсиз бўйнига олаверади. Масалан, 1926 йилги фожиавий воқеа устида сўз борганда, ўшанда судда айтган гапларига зид ўлароқ «матбуотда шўроларга қарши чиқишларим учун ҳибсга олиниб, жавобгарликка тортилган эдим» дейди; бир вақтлар матбуот, жумладан, «Муштум» орқали Октябрь инқилоби, шўролар, меҳнаткаш ишчи-деҳқонлар манфаатига сидқидилдан хизмат қилганлигини фахр билан такрор-такрор таъкидлаган адиб, бу ерда «Муштум» журналида фаол иштирок этиш билан «шўроларга қарши курашганлиги»ни эътироф этади; бир вақтлар ўзини «ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист» санаган одам, бу ерда бирдан бошқа шахсга айланади, «ўзимнинг буржуа миллатчилиқ маслагимни мутлақо яшириш истагим йўқ», «Мен буржуа миллатчиси эканлигимни тасдиқлайман ва матбуот ҳамда адабиёт соҳасида олиб борган шўроларга қарши ва миллатчилиқ фаолиятим учун тўла жавобгарман», — дейди. Асарларининг, ижодининг ғоявий йўналиши ҳақидаги тутуруқсиз даъволарнинг айтарли барчасини тан олади...

1926 йили судда: «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдирган йигит эмасман»; «маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир» деб ҳайқирган довурак сиймо 1938 йилга келиб нега бунақа итоаткор, муте одамга айланди? — деган ҳақли савол туғилади. Албатта, 1938 йилги сўроқ

1926 йилги тергов эмас. Замон бутунлай ўзгарган, оддий инсоний ҳуқуқлар, демократия тугаб-битган, ҳақиқат, социал адолат тушунчалари топталиб, яксон бўлган, хавфсизлик, суд, тергов органлари қутурган авторитар қўмондонлик системасининг емирувчи — маҳв этувчи машинасига айлантирилган эди. Мен аминманки, Қодирий 1938 йилги терговда ҳам ўша биз билган Қодирийлигича қолган, аслида у ўзини айбдор деб санаган эмас. Ўша ясама ҳужжатларда ҳам гоҳо асл ҳақиқатдан далолат берувчи, Қодирий ўзига қўйилган асоссиз айбларни қатъий туриб рад этганлигини тасдиқловчи айрим деталлар сақланиб қолган. Чунончи, у «аксилинқилобий ташкилотга аъзо экани» ҳақидаги кўрсатмани бир неча бор инкор этади, айрим асарларини, жумладан, «Обид кетмон» романи аксилинқилобий, миллатчилик руҳидаги асар деб ҳисобламайман», дейди... Қодирийни қамоққа олган, уни қайта-қайта сўроқ қилган терговчи Н.И. Трифуров кейинчалик 1956 йил 24 декабрда терговда берган жавобида Абдулла Қодирий қамоққа олинган биринчи кундан бошлаб бўйнига тақалган барча айбларни инкор этганлигини, сира тан олмаганлигини айтади. Эҳтимол, ҳам хўрлик, ҳам оғир дард азобини чекаётган хаста адибнинг ўзига қўйилган асоссиз айбларни мардона туриб охиригача рад этишга жисмонан қурби етмагандир... Балким, у жаллодларнинг зўравонлиги, ваҳшиёна калтаклаши туфайли ҳушидан кетиб, ўзига келган кезлари ўша ваҳший терговчиларнинг ўзлари тузган, ясаган «протоколлар»ига имзо чекишга мажбур бўлгандир. Бизни ажаблантирган ҳужжатлардаги Қодирий «этирофлар»ининг сири шунда. Тергов ҳужжатлари билан танишган, Қодирийнинг қандай шахс-сиймо эканини билган ҳар бир ҳушёр одам учун уларнинг бошдан-оёқ сохта, атайин ясалган экани шундоққина кўриниб турибди. Бу ҳужжатлар Қодирийни эмас, уларнинг «ижодкорлари»ни айблайди, фош этади. «Қодирий иши»да қотиллар қилмишининг мисини чиқарадиган даҳшатли фактлар бор. Улар билиб-билмай ўз қўллари билан ўзлари учун абадулабад тавқи лаънат тамғаси бўладиган ҳужжат қолдирганлар. Маълум бўлишича, Қодирий иши суднинг ёпиқ мажлисида қораловчи томоннинг ҳамда ҳимоячининг иштирокисиз, гувоҳларни чақирмасдан кўриб чиқишга қарор қилинган. Суд мажлиси 1938 йилнинг 5 октябрь куни Тошкент шаҳрида бўлиб ўтади. Бу мажлис соат 12 дан 45 дақиқа ўтганда бошланиб, 13.00 да тугайди. Қодирий охириги сўзида Ватан манфаатлари йўлида ҳалол меҳнат қилиш учун имконият яратиб берилишини сўрайди. Аммо суд уни олий жазо — отувга ҳукм қилади. Қандай даҳшат — Қодирийдек буюк сиймо қисмати бор-йўғи 15 дақиқа ичида ҳал этилади! Бундан ҳам даҳшатлиси, «Қодирий иши»даги маълумотномада суддан бир кун илгари — 4 октябрда ҳукм ижро этилгани кўрсатилган. Фақат Қодирий эмас, Чўлпон, Фитрат каби

алломалар қисмати ҳам худди ўша кунлари, ўша тарзда ҳал этилган... «Қодирий иши» билан илк бор танишган Р. Сафаров юқорида биз тилга олган мақоласида ёзади: «Демак, Қодирий судгача отиб ташланибди-да. Гумонларимни тажрибали адлия ходимларига айтиб кўрдим. «Худди шундай, — дейишди улар, — ҳукмнинг ҳукм чиқарилганга қадар ижро этилганлиги эҳтимолдан холи эмас. У кезларда бундай нарсалар оддий воқеа ҳисобланади. Маҳбуснинг тақдири судгача, ҳибсга олиш пайтида, балким, ундан олдинроқ ҳал этиб қўйилган бўлса ажаб эмас». Бу сўзлардан баланларим жимирлашиб кетди, бутун вужудимга кўрқув югургандек бўлди».

Шу тариқа Абдулла Қодирий 1938 йилнинг 4 октябрида машъум сталинизм жаллодлари томонидан Тошкентда қатл этилди. Аммо унинг табаррук жисми қаерда дафн этилгани, хоки қаерда экани аниқ маълум эмас.

Қодирий ҳибсга олингач, кўп ўтмай оиласини таъқиб этиш бошланади. Қодирийнинг ҳовли-жойини тортиб олишга чоғланадилар, бунга эришадилар ҳам. Қодирийнинг машҳур шийпони жойлашган боғни, Қодирий ўз қўли билан ўстирган мевазорларни пайхон қиладилар, бу табаррук масканни отхонага, чўчқахонага айлантирадилар; Қодирий асарлари зарарли саналиб маҳв этилади, уларни ўқиш тақиқланади, Қодирий асарларини яшириб ўқиган ёки адиб ҳақида бирор калима илиқ гап айтган неча ўнлаб одамларнинг ёстиғи қурилди, кейинроқ Қодирийнинг катта ўғли — ТошМИ толиби Ҳабибулла Қодирий «халқ душманининг фарзанди» сифатида ҳибсга олиниб, сургун қилинди. Бундай таъқибу таҳқирлар йигирма йилча давом этди. Ниҳоят, Абдулла Қодирийнинг қутлуг номи, асарлари халққа қайтарилди бошланди. Бу ҳол халқимиз, маданиятимиз учун қутлуг байрам бўлди. 30-йилларнинг машъум юҳоси Қодирийни ўз қомига тортиб кетди, уни жисман йўқ қилди, аммо у яратган маънавий бойликни йўқотолмади. Қодирий барпо этган боғ — гўзаллик чамани мангу қолаверади, неча-неча авлодларга маънавий озиқ, битмас-туганмас завқ-шавқ ато этаверади. Бироқ шундай улуг зотнинг фожиавий қисмати авлодлар кўнглида мангу армон бўлиб қолади.

ФАҚАТ «ҲАҚИҚАТ ОЛДИДА БЎЙИН ЭГИШ БЎЛСИН»

(Адибнинг адабий-танқидий қарашлари хусусида)

Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий, эстетик бисоти адиб ижодий меросининг каттагина қисмини ташкил этади. Қодирийнинг адабий-танқидий қарашлари муаллифнинг матбуот, хусусан, «Муштум» журнали, ҳажвийётга оид мақолаларида, романларига ёзган сўз бошиларда, асарлари теварагида борган баҳс-мунозаралар,

айтилган танқидий фикрлар муносабати билан берган шарҳ-изоҳларида, ниҳоят, алоҳида ёзувчилар ижоди, санъат ва адабиёт асарларига бағишланган ишларида ўз ифодасини топган. Қодирий меросининг кўпгина соҳалари каби ёзувчи эстетик бисоти ҳам ҳали чуқур ўрганилган, чинакам баҳосини олган эмас.

Қодирий бадий ижоднинг жуда кўп масалалари хусусида фикр-мулоҳазалар айтган. Аммо адибнинг адабий-танқидий қарашларидаги бош гап — реализм масаласидир. Қодирий ўзининг реалистик ҳикоя, қисса, романлари билан ўзбек адабиёти тарихида бурилиш ясаган, янги босқични бошлаб берган буюк санъаткор бўлиш баробарида, у ўзбек адабиётшунослигида реализм принципларини ишлаб чиқишда ғоят катта иш қилди. Шуниси ҳам борки, Қодирий ҳеч қачон адабиётшуносликка, назариячи олимпика даъво қилган эмас, у махсус назарий тадқиқотлар ҳам олиб борган эмас, унинг адабий-танқидий қарашлари бевосита амалиётда — адабий-ижодий фаолияти давомида, қайноқ ижтимоий-адабий ҳаёт кучоғида, қизғин баҳс-мунозаралар жараёнида тугилиб шаклланган. XX аср бошларида, хусусан, 20-йилларда адабий-бадий тафаккур ривожига бурилиш, янгича услуб, шаклларнинг, реализмнинг қарор топиши ва ғалабаси хийла мураккаб, зиддиятли тарзда борди. Кўпроқ классик шеърят, халқ афсона-ю дostonлари руҳида тарбияланган оддий ўқувчиларнинг ҳатто «Ўткан кунлар»дек ўта миллий, бокира, халқ ҳаётини айна ўзидек кўрсатган реалистик асарни қабул қилиши бирмунча қийин кечди. Ёзувчининг ўзи ўқувчиларидан асарни «тушуниб олгунча энка-тенкамиз чиқди» деган шикоятлар эшитгани ҳақида ёзади. Оддий ўқувчиларни қўя турайлик, профессионал адиб, танқидчилар, матбуот ходимлари ва масъул шахслар ҳам кўп ҳолларда ёзувчи қаламига мансуб нодир асарлар моҳиятини, уларнинг ўзига хос новаторона хусусиятларини яхши англаб етмадилар. Жаҳолат гирдобига қолган танқид бу нодир асарларга ўринсиз таъна ва ҳамлалар қилди, реалистик ҳажвиянинг яхши намунаси бўлган «Йиғинди гаплар» асари учун адиб таъқибга учраб, ҳибсга олинди. Энг ёмони, адабиётда ҳақиқатни айтиш, бинобарин, реализмни кенгроқ барқарор этиш йўлида жиддий ғовлар пайдо бўла бошлади. Мана шундай шароитда ёзувчи ўзи тутган адабий йўлнинг, асарларининг асл маъноси, моҳиятини тушунтириб беришга ўзида чуқур эҳтиёж сизди. Бу вазифани аслида адабий танқид, профессионал мунаққиллар адо этиши керак эди. Бироқ эндигина тугилиб, тетапоя бўлиб келаётган, илк қадамларидаёқ вульгар социологизм оғуси билан заҳарланган янги типдаги адабий танқидчилик бу ишни бажаришга қодир эмаслигини Қодирий яхши биларди. Унинг кино, театр, ҳажвий «Муштум» журнали ҳақидаги мақолалари, хусусан, 1926 йили суддаги нутқида айтган гаплари, «Йиғинди гаплар» мақоласининг батафсил шарҳи,

«Ўткан кунлар» ва «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»и, ўз ижодий тажрибаларига доир мулоҳазалари шу тариқа майдонга келди. Ўша давр, вазият тақозоси билан ёзилган бу мақолалар, айтилган мулоҳазалар, қарангки, 20-йиллар ўзбек танқидчилигининг, реализм эстетикасининг мўътабар намуналари бўлиб қолди.

Қодирий XX аср бошларида илгари сурган кўпгина адабий-танқидий фикрлар бугунги кунда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотгани йўқ. Айниқса, узоқ йиллар биз амал қилиб келган, адабий-танқидий тафаккур тараққиётида «янги босқич», «мўътабар таълим» деб атаб келинган марксча-ленинча эстетика, унинг муҳим қисми саналмиш социалистик реализм назарияси инқирозга учраган, бу назариянинг қатор ожиз ва зиддиятли томонлари ошкор бўлиб қолган даврга келиб, бир вақтлар биздаги айрим «соцреализм назариячилари» назарида бу методдан «четроқда турган», гўё қарашларидаги «қолоқлик» туфайли «социалистик реализмга етиб келолмаган» Қодирийнинг адабий-танқидий қарашларига, ижодий принципларига бўлган қизиқиш бениҳоя ортди, улкан реалист Қодирийнинг ўз ижодий принципларига оид мулоҳазалари адабиёт илмида ҳукмрон даққи назариябозликдан безган адабиёт мухлислари учун тозартирувчи, оромбахш маънавий озиқ хизматини ўтай бошлади.

Хўш, Қодирийнинг реализмга оид қарашларидаги энг асосий жиҳатлар нималардан иборат?

Ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқатига садоқат — ёзувчининг ижоддаги бош шиоридир, айти шу ҳақиқат унинг учун адабиёт, санъат асарига, ҳақгўйлик, бу йўлда собитлик эса ижодкор шахсига баҳо беришнинг муҳим мезонларидан биридир. У ҳамиша ижодкорларни — ҳамкасбларини ҳақиқатнинг кўзига тўғри қарашга чорлайди. Қодирий ҳамиша ҳаққоний, халқ дилига, руҳига яқин, «ҳаёт ва муҳитнинг акси бўлган асарлар»ни ёқлайди, ижодда «асл ҳаёт тарафдори» эканини қайта-қайта таъкидлайди. Унингча, ижодда ҳақиқатни барқарор этиш, ҳаққонийликка эришиш учун ижодкорнинг ўзи «шахси бутун», «мустақил шахсият» эгаси, ҳақиқатгўй, жасур сиймо бўлиши лозим; шахси бутунлиги бўлмаган, яъни «ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи топилмағон ожиз, ихтиёрсиз одамлар жамият учун фойдалиқ ва чин аъзо бўлолмаслар; айниқса, адабиёт, санъат дунёсида ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи топилмағон ожиз, ихтиёрсиз» кимсалардан ҳеч қачон чинакам реалист ёзувчи чиқмайди. Қодирий замондоши Чўлпоннинг «Тириксан, ўлмагансан, Сен-да одам, сен-да инсонсан: Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам хур туғулғонсан!» деган нидосига жўр бўлиб, «бўйин буккан банда бандаларнинг энг ярамасидур, куллуқ бунёд қилғон расво расволарнинг яна ашаддий расвосидур»

дея ҳайқиради. Бу гапларни адиб 1926 йили суддаги нутқида айтган. Ўша кезларда маънавий ҳаётда, ижодда хатарли бир ҳодиса содир бўлаётган, ижодкор зиёлилар орасида шахси бутунликни, шахсий ихтиёрни, муҳокамани қўлдан бериб, замон ва вазият тазйиқи остида тоталитар система, ҳукмрон сиёсат, мафкура олдида қўллуқ қилиш, бўйин эгиш, итоаткорлик жараёни бошланган эди. Бу — адиб амал қилган реализм йўлидаги энг хатарли хавф, реализмнинг асосий кушандаси, ҳаёт ҳақиқатига хиёнатнинг ибтидоси эди. Ёзувчи ўзбек адиблари орасида биринчилардан бўлиб Чўлпон каби бу хатарли хавфни вужуд-вужуди билан ҳис этди, унинг жабрини ҳаммадан олдин татиб ҳам кўрди, унга қарши мардона кураш бошлади, бу хатар ҳақида бонг уриб, ҳамкасбларини огоҳлантирди. Унингча, тавба қўлликдир, бўйин эгиш бандаликдир, банда эса ҳақиқатга тушуниб эмас, кучланиб, ожизланиб бўйин букадир. «Бас, бу ҳолдаги тавба — тавба эмас, балки шахсий ихтиёрни, муҳокамани қўлдан бериб одамгарчиликдан чиқишдир, — дейди адиб қатъий қилиб, — бу дунёда тавба, қўллик қилиш бўлмасин, чунки бу расволик, аммо ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин». Ёзувчи шахсан ўзи ҳақида мардона туриб: «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «иҳ» дейдирган йигит эмасман», дейди. Ҳа, ана шундай шахс — тўғрилиқ, ҳақ сўз йўлида бошини беришга, жонини фидо этишга ҳам тайёр, ҳеч қанақа тазйиқ таҳдидлардан чўчимайдиган, ҳукмдорлар амрига бўйсунмайдиган, фақатгина ҳақиқатга топинадиган, унинг олдилагина бўйин эгадиган шахси бутун, имон-этиқодли, мардона одамлардангина чинакам реалист ёзувчи чиқиши мумкин. Ўтган асрнинг даҳо реалист ёзувчилари шундай кишилар бўлган.

Минг афсуски, тоталитар система мана шундай шахсларни таъқиб остига олди, маҳв этди, омон қолганлар танидаги мана шундай фазилатларни емирди, «мустақил шахсият»дан маҳрум, шахсий ихтиёрни, мустақилликни қўлдан бериб, одамгарчиликдан чиққан итоаткор, хушомадгўй, маддоҳ қаламкашларни етиштирди, уларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади, рағбатлантирди... Адабиётимизнинг ҳақиқатдан, реализмдан узоқлашувига биринчи гада шу ҳол сабаб бўлди.

Ижодда ҳақиқатни барқарор этиш учун мустақил шахс, ҳақгўй, жасур бўлиш баробарида, ўша ҳаётни чуқур билиш, уни теран тадқиқ ва таҳлил эта олиш лаёқатига эга бўлиш, ёзувчи ибораси билан айтганда, турмуш ичига кириш, уни билиш, турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиши керак.

Буюк реалист Лев Толстойнинг «Реализм фанга қараганда ҳам аниқликни талаб этади», деган гапи бор. Улкан реалист Қодирийнинг реализм ҳақидаги қараши ҳам Толстой фикрига яқин. Унингча, ҳақиқий ёзувчи бўлмоқ учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Адиб

ижодда ёзувчининг ҳаётий тажрибаси, синчков кузатувчанлиги муҳим аҳамиятга молик эканини алоҳида таъкидлайди. У ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўз бошидан кечирганлари ёзувчи бўлишида катта роль ўйнагани, турмушнинг турли соҳаларида ишлаганлиги натижасида ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичида учрайдиган типларни ўргана олганлигини айтади. «Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман, — дейди адиб. — Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман». Ёзувчи материални ўрганиш маҳали энг майда нарсаларга — деталларга ҳам аҳамият беради. «Масалан, мен ҳали ўрганмоқчи бўлган ерда, — дейди у, — қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгиллиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача».

Бадий тўқима, яъни ёзувчининг ўзидан қўшиши адабий асарда катта роль ўйнашини адиб эътироф этади; «лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарса ҳақида ҳеч нарса ёзмайман», — дейди қатъий қилиб. Асарларида гавдалантирган жамики ҳодиса ва персонажлар биринчи галда «турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилинган». Дарҳақиқат, адиб ўзи турмушда кўрмаган, билмаган нарса ҳақида ҳеч қачон ёзган эмас. У ўтмишдан, ўтган аср воқеаларидан олиб ёзган асарларида ҳам ўзининг ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи турмушда кузатган, кўрган, яқиндан билган одамларни, халқ ичидаги типларни кўз олдида келтириб туриб қалам тебратгани, асарларига асос қилиб олинган давр, шароитни, тарихий воқеалар ва шахсларни, воқеалар юз берган маконни, ўша кезлардаги халқнинг турмуш тарзи, амал қилган удум-тамоийилларини ҳар қандай тадқиқотчи олимдан ҳам ортиқроқ ва чуқурроқ билиши шундоққина сезилиб туради, бу масалада у ҳар қандай билимдон одам, мутахассис тадқиқотчи билан бемалол беллаша олади. Унинг «Ўткан кунлар» хусусида мунаққид Сотти Ҳусайн билан баҳсларини эслайлик. Энг қизғин баҳс романдаги бир қатор эпизодларнинг турмуш ҳақиқатига мос ёки мос эмаслиги масаласи устида боради. Чунончи, романнинг «Исён» бобидаги Тошкент аҳлининг Азизбек зулмига қарши Юсуфбек ҳожи бошчилигидаги исёни ифодаси хусусида танқидчи «Юсуфбек ҳожи дабдурустдан исён чиқоради, озгина жарчиликдан сўнг тўполон бошланиб, уруш бўлиб кетади», дея ажабланади. Қодирий бу эътирозга ҳаёт ҳақиқати ва ҳодисалар мантиқидан келиб чиқиб лўнда тарзда шундай жавоб қилади: «Ҳолбуки, ўша исённинг жараёни айнан мен ёзганчадир. Ёлғон-яшиғи йўқ, исён «дабдурустдан!»; материалистча ўйлаганда ҳам, бу «дабдурустдан»нинг сабаби очилса

керак. Масалан, 70 кун муҳосарада қолган, очиққан, нонсиз бир халққа бундан юз йил илгариги курс билан 32 танга (бир ярим тилла баробари) солиқ солинсин-чи, қандай томоша бўлур экан! Шундай кезларда халққа бир раҳбаргина керакдир. Шу раҳбарликни «дабдурустдан» Юсуфбек ҳожи ўтаса нежаб?»

Бугина эмас, романда Азизбек ва Юсуфбек ҳожининг тарихи, улар орасидаги зиддиятлар сабаби яхши баён этилган, Тошкент аҳлининг Азизбекка ва Юсуфбек ҳожига муносабати батафсил берилган, Азизбек билан Юсуфбек ҳожи орасидаги мураккаб, зиддиятли муносабатлар, бу муносабатларнинг энг авж пардаларга етиб борганлиги, донишманд ҳожининг ўша топда халққа ҳақиқатни айтишдан, халқни исёнга бошлашдан бошқа чора-тадбири қолмаганлиги, халқнинг ҳам ҳар жиҳатдан исёнга тайёр экани мантиқан чуқур асосланган.

Романда қаламга олинган халқ удумларига, персонажлар табиати ва хатти-ҳаракатига оид мунаққид назаридаги «мантиқсизлик»лар хусусида ёзувчининг берган изоҳлари реализм принциплари нуқтаи назаридан гоят ибратли ва қадрлидир. Танқидчи бир ўринда «Кумуш қиз экан, ота-онаси ундан сўрамай, ризолигини олмай эрга беради, эрдан чиққандан сўнг (Отабекдан сохта ажралгандан кейин) иккинчи эрга беришда ота-онаси Кумушнинг ризолигини оламиз, деб овора бўлишадилар. Бу мантиқсизлик А. Қодирийнинг эсига келмайди...» деб даъво қилади. Бу эътироз — даъвога ёзувчининг жавоби шундай:

«Ҳолбуки, бу «мантиқсизлик» турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилингандир. Зеро, эски турмуш айтади: «Кумри қиз экан ота-онасининг танлашлари билан эрга чиқсин, бу одоб, иффат тақозоси. Вақтики эри ўлди ёки эрдан чиқди, эндиликда ота-онасининг унинг эр қилишида ихтиёрлари йўқ, фақат улар маслаҳатчиларгина... Қизлари эндиликда куёвни ўз кўзи билан кўради, уй-жойларини, касби-корини текширади — унга рухсат. Бинобарин, «Ўткан кунлардаги «мантиқсизлик» ҳам шу мақомдадир. Бундай асосли, чуқур мантиқий жавобга ҳеч қандай изоҳнинг ҳожати йўқ.

Романдаги шаддод, эрига ҳам ўз ҳукмини ўтказа оладиган Хушрўйбиби танқидчига ғайритабиий, бўлмаган тип бўлиб кўринади. Ёзувчи бундай даъвога асло қўшила олмайди. «Бошқа типларни ғайри табиийроқ топилса ҳам, бироқ улар устида Хушрўй каби қатъий ҳукм берилмайдир. Хушрўйнинг табиийлигини англаш учун яна турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиш керак».

Бу ўринда алиб танқидчиликдаги хатарли бир хавфга, яъни асарга, асар қаҳрамонларига турмуш ҳақиқатидан келиб чиқиб эмас, ҳаёт ҳақидаги тайёр, расмий тушунчалар асосида ёндашишга қарши чиқаётир. Ўша кезлари ўзбек аёллари ўтмишда ёппасига забун, эри

олдида муте, деган тушунча кенг тарқалган, тарқатилган эди. С. Ҳусайн Хушрӯй образига айнаи шу расмий тушунча — тасаввур орқали ёндашади, унинг ҳаётийлигига шубҳа билдиради. Ваҳоланки, ҳаётни, ҳаётдаги ҳамма одамларни бир қолипга солиш мумкин эмас, ўтмишда ўзбеклар орасида муте аёллар билан баробар Хушрӯй типигагилар ҳам бўлган, адиб Хушрӯйни «асл ҳаёт» ичидан олган; Хушрӯйнинг ҳаётий, ҳаққонийлигини англаш учун, ёзувчи айтмоқчи, «асл ҳаёт»ни яхши билиш керак.

Ниҳоят, нодон танқидчилар Отабекнинг ишқидан ва умуман, муҳаббатидан баҳс очиб, «ишқ-муҳаббат доимий бўлмайди» дейдилар. «Бу фикрга мен ҳам қўшиламан, — дея изоҳ беради Қодирий. — Аммо ишқнинг беш-ўн йилга тортилиши аниқдир. Бунинг мисоллари ҳаётда беҳад кўп. Отабекнинг ишқи уч ярим-тўрт йилгина. Бундай тинчсиз, ҳажр ва фироқли шароитда ундан ҳам кўпга тортилиши маълум».

Қодирийнинг «Ўткан кунлар» устидаги танқидий мулоҳазаларга жавобларидан кўриниб турибдики, адибнинг ҳаққонийлик, ҳаётийлик, табиийлик, умуман, реализм ҳақидаги қарашлари миллийлик тушунчасидан ажралмасдир; унингча, миллийликсиз ҳаққонийлик йўқ, ҳаққоний бўлмаган асарда эса миллийлик ҳам йўқ; миллий турмушдан йироқ асар ҳаёлий ва сохта бўлади. «Равот қашқирлари» мақоласида адиб бу ҳақда янада батафсилроқ тўхталади. Ёзувчи ўзбек ҳаётидан, умуман, Ўрта Осиё халқлари турмушидан олиб яратилган фильмларнинг кўпчилигида ҳаётимизга ёндашиб келган лавҳалари, кўринишлари ҳаёлий, сохта бўлгани учун ҳаётий, ҳаққоний, миллий чиқмаганлигини айтади. Чунончи, «Ажал минораси», «Мусулмон хотин» каби фильмлар тўқиб ташланган афсоналардан иборат бўлиб қолганлигини танқид қилади. «Бу ҳол, — дейди у афсус-надомат билан, — ёлғиз кинолардагина эмас, европаликларнинг, ҳатто Ўрта Осиёда чиқадиган кундалик газета, журналларда ва адабиётларда бизга бағишлаб ёзилган парчаларда, лавҳаларда ҳам шу ҳаёлот ёки ривоят орқали ёзилган «ваҳималарга» кўп учраймиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек, табиий, ўзини кулгидан тўхта-толмайди, ёқа ушлаб ўзига иснод қилинган «нав ижод ҳаёт»ни бир неча вақтгача кулги мақомида ўртоқларига, ҳазилмандларига сўзлаб юради».

Адиб «Равот қашқирлари» фильмини шу тур ҳаёлий, сохта, ҳаётдан, миллий заминдан йироқ асарларга қарши қўяди, уни «ўзбекнинг биринчи кино ўйини» деб атайти. Адиб назарида фильмнинг энг жиддий ютуғи, фазилати унинг ҳаққонийлиги ва миллийлигида. У мамнуният билан фильмда «Ўзбекнинг уятсиз бойи, камбағал деҳқони, Каромат бибиси, домла-имомни, Содиги, Жалили, тўй-ҳашами, ерсиз камбағал деҳқоннинг онгсизлигидан фойдаланиб, ўзи каби қашқирлар подаси тузган босмачисини

кўрдим», — деб ёзади. Бундан ҳам муҳими, асардаги персонажларнинг, ҳодисаларнинг жонли, ишонарли, ҳаётийлиги, табиийлиги, характерлар хатти-ҳаракатининг мантиқан далилланганлиги — картинадаги шундай ўринлар, айниқса, ёзувчини қувонтиради. «Буларни куруққина кўриб қолмадим, — дея давом этади у, — Равот тоғининг «бой ака» исмида юргувчи қашқирларини жонлик, камбағал деҳқоннинг чорасиз, ғариб ва эҳтиёж орқасида қизини қашқирга баҳолаб бергувчини кўрдим. Содиқни, хўжасига итдек ихлос билан ишлаб бергувчи лаванг, таёқхўр ва сўнгра шўролар ҳукуматининг ташвиқот ҳам таъсири баракасида одамшаванда кўрдим...»

Мақола муаллифи фақат фильм ҳақидаги ўз шахсий мулоҳазалари билан чекланмай, кўпчилик ўзбек томошабинларининг таассуротлари ва тушунишларини синчковлик билан кузатади: «Равот қашқирлари»ни томоша қилган кўпчилик европаликларнинг олган таассуротлари, тушунишлари қандайдир, билмадим. Аммо ҳар бир ўзбек ўз томошасини роҳатланиб, завқланиб томоша қилди; Абдунабининг уятсизлигини ўз «бой акаси»нинг виждонсизлигидан ажрата олмади. Совчиликка деб судралиб юрган домла-имомни «Калвак махзум эмасми?» (Калвак махзум — ўзбекча бир ҳикоянинг қаҳрамони) деб бир-бирига қарашиб олишди. Кароматнинг дадаси эзилган, баъри баърига етмай қарзига одам баҳолаб бериб юрган бир ориқ деҳқон ва бошқалар умуман ҳаётимизнинг бир қанча нуқталарини ҳикоя сифдирган қадар «Равот қашқирлари»да жонлик кўрдик, десам янглиш бўлмас.

Бундай кузатиш ва таассуротлардан чиқадиган асосий хулоса шуки, миллий заминдан йироқ, ҳаётийликдан, табиийликдан маҳрум ҳаёлий, сохта асар одамлар эътиборини қозонолмайди, халқнинг таъна-дашномига, кулгисига дучор бўлади, фақат чинакам миллий, ҳаққоний асаргина унинг қалбига йўл топади, унга роҳат, завқ бахш этади; энг муҳими, бундай асар халқнинг ўз турмушини, ўзлигини англашга ундайди.

«Равот қашқирлари» фильми танқиди, шунингдек, фильмнинг кам-кўстлари ҳақида гап борганда ёзувчи яна ўша миллийлик — ҳаққонийлик мезони асосида иш кўради. Чунончи, Жўрабоев деган одам «Правда Востока» газетасида босилган мақоласида фильмдаги бир лавҳа — яъни куёв Абдунаби бойга хотинлар томонидан исириқ солинишини «тўғри эмас» (неправдоподобна) деб ўтади.

Қодирий бунга эътироз билдириб дейди: «Холбуки, бу одатни ўзбекнинг етти ёшлик боласи ҳам билади. Жўрабоевнинг инкорини ўқиб, «Жўрабоев онаси билан тўйга бормаган экан ёки отасидан етим қолиб, ўзбекдан ғайри бир оилада тарбияланган экан» деб ўйладим. Жўрабоев ўзбек бўла туриб, тўйда келин ва куёвга солинадиган исириқни инкор қилиб ўтириши уятдур. Билмаган

нарсасини биламан, даъвосида бўлиб, кўпчиликни адаштириш, билмадим тагин нимадир».

Энди картинанинг танқидбоп нуқталари устида ёзувчининг кузатишларига ўтайлик. Фильмда шундай эпизод бор: никоҳ кунни бойникига мажбурият ва зўрлик остида жўнайдирган Каромат дадасидан фотиҳа олгач, бошқа хотинлар билан чопиб аравага чиқади... Бу ҳол ёзувчига ғайритабиий бўлиб туюлади: «Ҳолбуки, ўзбекнинг кекса бойига ёки ўзи хоҳламаган кишига берилган қизи тихирлик билан, хотинларнинг зўри, судраши билан аравага юзланади». Яна бир эпизоддаги воқеа ҳам миллий удумларимизга хилоф бўлгани учун ёзувчи унга жиддий эътироз билдиради: «Бой Кароматни уриб турган ҳолатда хизматкор Содиқнинг ичкарига кириб, бойни кўтариб олиб чиқиши ҳақиқатдан узоқроқдир. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам «номахрам»нинг киши уйига кириши мумкин эмас, балки урилган хотинни уйдаги бошқа хотинлар, масалан, бойнинг опаси ёки катта хотини ажратиб олади...».

Қарангки, Қодирий 20-йилларда, ўзбек миллий киноси, қолаверса, чинакам миллий реалистик адабиёти шакллана бошлаган бир пайтда айтган бундай танқидий мулоҳазалари ҳозирга қадар ўзбек миллий санъати, киноси, ҳаттоки адабиётининг энг жиддий муаммоларидан бўлиб қолаётир, ҳанузгача, айниқса, кино оламида миллий заминдан, миллий руҳдан йироқ ҳаёлий, сохта, «тўқиб ташланган афсоналар» тўлиб-тошиб ётибди. Қодирий ўша вақтдаёқ бундай касалликдан қутулиш йўлини кўрсатган эди. «Менга қолса, ўзбек давлат киносини чин муваффақиятга олиб борадиган нарса, — деган эди у, — мумкин қадар сценария ёзувчиларни ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса, европалик сценаристлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялашдир». Ёзувчининг бу таклифида ҳеч қанақа миллий маҳдудлик, ўз кўмачига кул тортишга уриниш аломати йўқ. Аксинча, ўзбек кишиси ролини қойил қилиб ўйнаган европалик артистлар маҳоратига тан беради, Кароматхоним ўзининг сиймоси ва аксар ҳаракатлари билан европалик эканини унутаёзганини эслатади. Бироқ миллий санъатни биринчи галда шу миллатга мансуб кишилар яратиши, бу ҳол санъатнинг, реализмнинг талаби, қонунияти эканини у яхши билади: «Чунки ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмагач, ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас».

Қодирийнинг реализмга оид қарашларидаги яна бир муҳим жиҳат ҳаёт ҳақиқатини холис туриб тасвир этиш масаласидир. Унинг мақолаларида «ҳақиқат» билан ёнма-ён «холис» сўзига кўп бор дуч келамиз. У ёш ёзувчиларга маслаҳат бериб, улар олдига «Масала замирида шахсий манфаатингиз, яъни олди-берди жанжалингиз

йўқми» деган шартни қўяди. Бу гап шунчаки ёшларга бир маслаҳат, ўғит бўлишдан ташқари, реализмнинг холислик ҳақидаги муҳим концепциясини ҳам ифодалайди. «Калвак махзум», «Тошпўлат тажанг» асарлари ҳақида гап борганда улардаги персонажлар холис туриб тасвирланганлигини таъкидлайди. 1926 йили суддаги нутқида, «Кулги ҳақида»ги мақоласида бир неча ўринда ёзувчи ҳажвияларида воқеаларни ўзини четга олиб, холис туриб ҳикоя қилганлигини эслатади. Жумладан, у «маним кулгиликдаги қаҳрамонларимни олсак, мунда асли ёзувчининг шахсини тамоман кўролмайсиз. Фақат сўзни имзо эгасининг (персонажларнинг — У.Н.) ўз оғзидангина эшитасиз», — дейди. Унингча, кулгили асарнинг энг муҳим фазилати шундаки: «Сиз бу кулгиликни ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин. Шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлган маъно ёки ибратнинг ўз-ўзидан томиб туриши» таъминлансин.

Ёзувчи 20-йилларда яратган қатор ҳажвий асарларида мана шу объектив — холис тасвир йўлидан борди. Умуман олганда, рус адабиётида XIX асрда Н.Гоголь объектив сатирага асос солгани каби ўзбек адабиётида, ҳажвчилигида Қодирий объектив — холис тасвирнинг шаклланишида катта хизмат қилди, у фақат объектив — холис ҳажвий асарларнинг нодир намуналарини яратиш билан чекланмай, бу йўлнинг назарий асосларини ҳам ишлаб чиқди.

Холис тасвир фақат унинг ҳажвиялари билан чекланиб қолмади. Адиб объектив ҳажвиялар яратиш, «холис» тасвир хусусидаги мулоҳазаларини кенг шарҳлаш, тарғиб этиш асносида булар билан ёндош ҳолда айна шу принципларга асосланган машҳур тарихий романлари устида иш олиб борди. Романларига, хусусан, «Меҳробдан чаён»га ёзган сўз бошиси, ундаги эътирофлар, шунингдек, «Ўткан кунлар» танқидига берган изоҳлари шундан далолат берадики, адиб ҳажвий асарлари каби, романлари устида ишлаётганда ўзининг шаклланган, барқарор реалистик принципларига таянган, қатъий амал қилган. Ёзувчининг романларида амал қилган принциплари шунчаки хусусий ҳол, адибнинг шахсий майли, ўзига хослиги иқрори бўлиб қолмай, миллий адабиётимизнинг тақдири учун ҳаёт-мамот масаласи бўлганлигини мана энди англаб етгямиз. Танқидчи И.Фафуров «Раъно ва Хайём» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 13 октябрь) илк бор «Меҳробдан чаён» сўз бошисидаги шу жиҳатларга эътиборимизни жалб этди.

Маълумки, роман 20-йилларнинг иккинчи ярмида ҳаётга, тарихга бир ёқлама синфий-партиявий ёндашиш, ўтмишни фақат синфлар кураши тарихидангина иборат деб тушуниш расмий тус ола бошлаган бир шароитда ёзилган. Бундай расмий қараш Қодирийга озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатди, адиб асарга ёзган

сўз бошида унда «икки синф кураши»ни тасвир қилишни, Худоёрхон, унинг биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар романнинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари, мазкур қора кучларга қарши турувчи «тубан синф» — камбағаллар марғуб қаҳрамонлари эканини айтади. Шу билан бирга у йўл-йўлақай, сезилар-сезилмас қилиб ўз тасвир принциплари, қолаверса, реализмга доир жуда муҳим бир фикрни таъкидлаб ўтади. «Албатта, мен, — дейди муаллиф, — бу сўнгги, марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олишга тиришдим. Чунки шундан ортиги сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди».

Бу гапларда реалистик тасвирнинг энг асосий принциплари — қаҳрамонларни тарихнинг «ҳазми кўтарган» қадар олиш, умуман, тарихнинг эмас, аниқ, миллий, янги ўзбек тарихининг, «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхон» даврининг одамларини реал муҳит, шароит доирасида кўрсатиш ва уларни тарихда — ҳаётда қандай бўлса шундайича — ўз ҳолича олиш, яъни холис туриб ифодалаш — тарихий ҳаққоният, миллийлик, холислик масаласи таъкидланаяпти. Ёзувчининг фикрича, шу мўътабар принциплардан чекиниш ижодда сохтагарчиликка йўл очади, аини пайтда асарнинг қадрини туширади.

Надоматлар бўлсинким, ўзбек адабиёти узоқ йиллар реализмнинг шу принципларидан йироқлашди, буюк реалист адибнинг ўз вақтидаги огоҳлантиришлари унутилди. И. Фафуров айтганидай, кейинчалик биз ўзбек тарихидан олиб ёзилган бир қанча турли жанрларга мансуб асарларда қаҳрамонлар ўзбек тарихининг «ҳазми кўтарган» қадар олинмаганлиги — улар ё ҳаддан ташқари бўяб ва ёки ҳаддан ташқари янги замон фикрига мослаштирилиб тасвирланганидан юзаки таъсирчан ёхуд, тўғрироғи, сохта таъсирчан бўлиб қолганлигини биламиз; бу — тарихнинг ҳазми кўтармаган нарсаларни унинг бўғзига тиқиштириш, бошқача айтганда тарихни «зўрлаш» оқибатида юзага чиқди... Қодирий сўз бошида таъкидлаган «ўз ҳолича олиш» И. Фафуров ибораси билан айтганда, реалистик ҳаққоний тасвирнинг онасидир; афсуски, адабиёт кўп даврлар ҳаёт ва инсон манзараларини ўз ҳолича олиб тасвирлашдан йироқлашди; идеаллаштириш, йўқ нарсаларни бўрттириш, борица эмас, идеалга тўғри келадиганча ёзиш адабиётга бўлган ишончни, адабиётнинг қадрини сўндирди. Энг ёмони, адабиётшуносликда Қодирий илгари сурган ва ижодда амал қилган бундай принциплар социалистик реализм назариясига зид ҳол сифатида қайта-қайта танқид остига олинди. Замондошларининг эслашича, адиб иложи борица бундай жоҳилларча танқидга эътибор бермасликка, ундан устун туришга тиришса ҳам, асоссиз танқид тошлари иззат-нафсига тегиб, қалбини яралайди. Айниқса, гап ўзи муқаддас деб билган реализмдаги бош принципларга — ҳаёт, тарих ҳақиқати масаласига

бориб тақалганида жаҳолат қаршисида жим турулмайди. Ойбек адибнинг шундай кезлардаги ҳолатини эслайди: «Мени миллатчиликда айблаш ғирт бемаънилик эмасми?! — деди у менга бошқа сафар. — Нимага миллатчи дейишяпти денг? Мен халқни қандай бўлса ўшандайлигича кўрсатмоқчи бўлганим учун бундай қилишяпти. Ҳаммасини бир ўлчовда ўлчаш интернационализм эмас-ку, ахир?»

Бундай замзамалар ҳатто 80-йиллар охирларига қадар ҳар хил кўринишда давом этди. Чунончи, адабиётшунос Ҳ. Ёкубов «Йирик санъаткорнинг тўнғич романи» мақоласида «Ўткан кунлар» қаҳрамони устида тўхталиб: «Отабек дунё ишига ва тарихга қаттиқ боғланган, лекин у ҳали тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон», унинг «бунёдкори» эмас», — дейди; романда характерларнинг «шаклланиши ва тақдирида типик шароитнинг устунлиги ва қўрқинчли «салобати»ни таъкидлаш» мавжудлигига эътироз билдиргандай бўлади. Б. Имомов ва Д. Тўраевнинг 1988 йили чоп этилган «Ўзбек совет адабиётида социалистик реализм масалалари» китобида «ҳаётий ҳақиқат — революцион кураш истиқболининг муқаррар ғалабасига ишонч туғдирган марксизм-ленинизм таълимоти социалистик реализм методининг ғоявий негизи бўлиб, унинг танқидий реализмга нисбатан олға кетишини, келажакни очиқ-ойдин ҳис этиш ва кўра олишини таъминлади» дейилади. Муаллифлар яна қатъий қилиб «...ижобий қаҳрамонларнинг ўз даври учун энг илғор прогрессив ижтимоий ҳаракатлари социал-синфий ғоялар билан боғланиб, шу йўлда курашчан, фаол шахс бўлишлари зарурлиги социалистик реализм поэтикасининг муҳим хусусияти» дейдилар. Китоб муаллифлари социалистик реализмнинг шу хил «қатъий талаблари»дан келиб чиқиб, Қодирий романларининг, у амал қилган принципларнинг «ожизлик»ларини кўрсатмоқчи бўладилар. Уларнинг уқтиришича, «ёзувчи жамиятни синфий тушуниш жиҳатидан, тарихни яратувчи куч меҳнаткаш халқ оммаси эканини идрок этиш ва уни бадиий ифодалашда коммунистик партиявий негизда тура олмади, истиқболга назар ташлолмади...».

Яхшиямки, Қодирий тарихий романларида ўз принципида қатъий турулди; худо кўрсатмасин, мабодо, адиб бояги адабиётшунослар айтганча йўл тутиб «коммунистик партиявий негизда» туриб, «истиқболга назар ташлаб», «келажакни очиқ-ойдин ҳис этиш ва кўра олиш»ни таъминлаш томонига ўтганида, қаҳрамонларини «ўз ҳолича» олмасдан, янада курашчан, фаол шахсга айлантирганида, «ўзбек тарихининг ҳазми» кўтармайдиган ишларни қилишга мажбур этганида, характерларни «типик шароитнинг устунлиги ва қўрқинчли «салобати»дан халос этиб, «тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи» қаҳрамонига айлантирганида,

табиийки, бугунга қадар ўз маърифий ва бадиий қимматини йўқотмай келаётган тенгсиз реалистик романларга эга бўлмас эдик. Тарих Қодирий тутган йўл ҳақ эканини тўла тасдиқлади.

Албатта, Қодирий ҳам ўз даврининг фарзанди, ўз ижодий принципларида ҳар қанча собит туришга уринмасин, гоҳо замона сиёсати, ҳукмрон мафкура таъсирида бир оз чалғиган, иккиланган, ёлғон ваъдаларга умид боғлаган, сиёсат тазйиқида дош беролмай бир оз муросага борган пайтлари ҳам бўлган. Ижодда доимо ҳақиқат ва ҳолисликни тарғиб қилган адиб баъзан ўз эътиқодига зид бориб, ижодкорлар олдига ўринсиз талаблар қўяди. Чунончи, боя мамнуният билан тилга олинган «Равот қашқирлари» мақоласида тилга олинган босмачилик масаласининг ёритилиши хусусида тўхталиб, асарда «уларнинг бачча сақлаши» ифодаси кифоя эмаслигини айтади, босмачилик фаолиятининг ғайри тарафларини, масалан, шайхулислом, қози, муфти кабиларнинг босмачиликка дин номидан фатво беришлари, қўрбошидан инъом-эҳсон кўриб, йигитларни ғазотга даъват қилишлари ва бошқаларни ҳам кўрсатиш керак эди, дейди. У жуда қатъий қилиб: «Ҳолбуки, босмачиликда энг зўр роль ўйнаганлар шу уламолар эдиларки, буларга кўзим тушмади» дея даъво қилади.

Қодирийнинг босмачилик ҳаракати ва бу ҳаракатда руҳоний уламоларнинг роли масаласидаги мулоҳазалари менга бу ҳодисаларни шахсан кўрган, яқиндан билган, чуқур ўрганган ҳолис одамнинг ўз сўзлари эмас, балки ўша кезларда босмачилик ва руҳонийлар муносабати ҳақида кенг тарқалган, аниқроғи, тарқатилган расмий фикр-тасаввурлар таъсирида айтилган гаплардай туюлади. Босмачилик ҳаракатига оид архив материалларини, бор ҳақиқатни яқиндан ўрганиш шундан далолат бераётирки, босмачилар билан руҳонийлар орасидаги муносабат, қолаверса, босмачилик ҳаракатининг ўзи мавжуд расмий тасаввурларга қараганда хийла мураккаб кечган, босмачиларни қўлга қурол олишга, шафқатсизлик қилишига, гоҳо руҳоний уламоларнинг босмачилар томонини олишига ўша пайтларда шўролар ҳокимияти тепасида турган, қизил армияга, чекистларга бошчилик қилган ношуд, қаллоб раҳнаомоларнинг хато сиёсати, ўйламай қилган хатти-ҳаракатлари, маҳаллий халққа нисбатан ўта шафқатсизликлари ҳам сабаб бўлган. Виждонли, имон-эътиқоди бутун уламолар, умуман, шўроларга эмас, шўроларнинг адолатсиз, шафқатсиз сиёсатига қарши турганлар, айти пайтда босмачиларнинг шафқатсизликларини ҳам кечирмаганлар.

Шу тариқа Қодирийдек ижодда ҳақиқат, ҳолислик тарафдори саналмиш реалист адибнинг мана шу мураккабликларини назардан соқит қилиб, «Равот қашқирлари»дан, албатта, босмачилик ва руҳоний уламолар муносабатини ўша давр ҳукмрон расмий

мафкураси тасавури асосида ёритишни талаб этиши адибнинг гоҳо ўз ижодий принципларидан муайян даражада чекинганлиги аломатидир.

Қодирий «Кутилган гўзал совға ҳақида» мақоласида ВКП(б) Марказкомининг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида»ги Қарорига катта умид боғлайди, бу қарорни ижодкорларга аталган «кутилган гўзал совға», партиянинг адабиётга оид сиёсатини эса «олийжаноб ҳаракат» деб атайди. Айни шу қарор нарироқ бориб ижодкорларни авторитар ҳокимиятнинг итоаткор малайига, ҳукмрон мафкуранинг ижроچиси ва тарғиботчисига айлантириб қўяжagini, бошда «шу кунгача социализм қозонида қайнамай келган «эскироқ» ёзувчиларни ўз қаноти остига олиб», сўнг бошига не-не савдолар солажagini, эҳтимол, адиб ҳаёлига ҳам келтирмагандир. Бунинг устига ўша кезларда мамлакатда амалга оширилаётган дабдабали тадбирлар, улар атрофида кўтарилган шовқин-суронлар таъсирида бир оз эсанкираб, адабиётнинг ўша суронлардан орқада қолаётгани ҳақида ташвишланиб гапирди. У ёзади: «Коллектив ҳўжалик асосида дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоғимиз, унинг қаҳрамон ёшлари, йигитлари, оғолари, хотин-қизлари бизнинг нафис асарларимизда гавдаландими? Шаҳарларимизда ҳайратбахш ва азим бинолар, солинаётган заводлар, фабрикалар, гидрлар, билмадим яна нималар ва уларнинг чарчамас девкорлари, зарбдорлари бизнинг дostonларимизга, ҳикоя ва романларимизга жонли, нафис зийнат бўла оладиларми?

Таассуфки, йўқ, бўлгани ҳам арзигулик эмас».

Қодирий ўзи тилга олган бундай «коллектив ҳўжалик асосида дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоқ»лар, шаҳарлардаги «ҳайратбахш ва азим бинолар, солинаётган заводлар, фабрикалар, гидрлар» қай тариқа, нималар эвазига, қандай зиддиятлар, фожиалар орқали амалга оширилаётганлигини, бу ишларнинг ижрочилари — «қаҳрамон ёшлари, йигитлари, оғолари, хотин-қизлари... чарчамас девкорлари, зарбдорлари» бошида не-не савдолар кечаётганлигини ўйлаб кўрганмикин?!

Аминманки, ёзувчи бу ҳақда ўйлаган, ўша кезлари мамлакатдаги, она юртдаги «асл ҳаёт» қанақа эканини, дабдабали тадбирлар қай йўсинда олиб борилаётганлигини билган, мақоладаги гапларни эса, эҳтимолки, мурса-ю мадора тариқасида битган. Даъвомизнинг далили шуки, мазкур мақоладан ярим йилча илгари ёзган «Ўзи хон — қўланкаси майдон» фельетонида «дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоқ»лардаги ўзбошимча раҳбарни нақадар шафқатсиз фош этган! Гарчи «Обид кетмон»нинг қатор саҳифаларида давр мафкураси, дабдабазлик таъсири сезилса-да, адиб ўша давр қишлоқ ҳаёти, у ердаги жараёнлар ҳақида имконият доирасида даврнинг ҳукмрон мафкурасига, юргизилаётган сиёсатга зид

Ўзининг жуда жиддий юрак сўзларини ифодалай олган. Шу тариқа адиб қарашларидаги зиддиятли ҳолатларни амалиётда бартараф этишга баҳоли қудрат ҳаракат қилган. Муайян иккиланиш, чекинишларга қарамай адиб асос эътибори билан бир умр ижодда ўзининг бош принципларига содиқ қолди.

Қодирий эстетикасидаги яна бир муҳим жиҳат шуки, ижодда «асл ҳақиқат»га ҳолис туриб, ҳаётдан шунчаки нусха кўчириш орқали эришиб бўлмайди, бунинг учун кишидаги ақл-заковат, билимдонлик, синчковлик, турмушни чуқур билиш лаёқати ҳам асло етарли эмас; адабиёт, бадий ижод сирли-сеҳрли олам, бу соҳанинг одами бўлиш учун аввало туғма истевдод, санъаткор қалби бўлиши керак; турмуш ҳодисаларини, одамлар ҳаётини, қалбини, қалбидаги нозик жараёнларни кўриш, кўрсатиш билан бирга уларни бутун вужуди билан ҳис этиш, энг муҳими, шу нозик туйғуларини бошқаларга етказа олиши лозим. Бадий ижод жараёнидаги энг нафис сирли-сеҳрли ва ўта машаққатли ҳолат худди шу нозик кечинмаларни моҳирона ифодалаш ва қоғозга туширишдан иборат. Қодирийнинг замондоши ва маслакдоши Чўлпон «Мен шоирми?» шеърида шундай сирли-сеҳрли, ўта нозик, машаққатли ижодий ҳолатни жуда яхши ифода этган. Шоир ҳаёл қанотида олис-олисларга парвоз этади, ҳаёли бир манзилга етгач, тўхтаб қолади ва шоирни ҳам ҳайратга, ҳам лаззатга, ҳам қийноққа солади:

*Бир замон бир ширин жойга етганда,
Нарига ўтмасдан тўхтаб қоладир;
Ошиқдек ястаниб, ётиб оладир...
Шу чоқда қийналиш боиланар менда.
Чунки, ҳаёлимнинг кўзлари билан
Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман;
Лаззатга фарқ бўлиб, ўлиб тураман.
У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан —
Англашиш қўлимдан келмай қоладир.
Шу чоқда тилларим қалдираб кетиб,
Борлигим йўқликка ғалдираб кетиб,
Дейманки: «Бошқалар билмай қоладир —
Шундай гўзалликни! Аттанг, агар мен
Рассом бўлсам эди, чизиб берардим.
Ўхшаш нусха билан ёзиб берардим,
Шу ожиз ҳолимда, шоирманми мен?...»
Шоирлик менда бир соями дейман,
Ҳар бир тушунчамни ёза олмагач!
Рассомдек ҳаёлни чиза олмагач!
Ҳақир борлигимга кўп афсус ейман...*

Шоир хаёлнинг кўзлари билан кўриб турган бир гўзал ҳолни маълум даражада ўқувчига етказди, уни ўқиб, биз лирик қаҳрамоннинг бамисоли гул баргида бутун олам жамолини ўзига жо этиб, титраб турган шабнам томчисидек қалбини вужуд-вужудимиз билан кўриб, ҳис этамиз. Лекин бу ифодадан шоир асло қаноат ҳосил қилмайди. Шоирнинг ўша дамлардаги кечинмалари қоғоздаги аксига кўра бир неча чандон сержило ва виқорли экани аён. Уларни тўлалигича ифода этолмаётганидан шоир афсусланади, ўзини ижодкор сифатида ожиз сезади. Мана шу ҳолатни сеза олиш, ҳис этиш ҳам чин санъаткорликнинг муҳим бир белгиси.

Қарангки, Қодирийдек санъаткор ҳам ҳаётдаги, одамлар қалбидаги мураккаб, зиддиятли, нозик жараёнларни кўриш, қалбан туйиш билан бирга Чўлпон каби уларни ифодалаш, қоғозга тушириш борасида гоҳо ўзини ожиз сезади. «Ўткан кунлар»да бир неча бор шундай ҳодисалар ифодаси пайтида адиб «Бу ҳолат тасвирига қаламим ожиздир» дея узрини айтиб ўтади. «Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезмайди, тушунади, — деб ёзади адиб. — Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмакчи бўлинганда сўз топилмай, ифода қилолмай, ҳайратда қолинади, ноилоҳ ожизни иқрор қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади». Бир мисол. «Ўткан кунлар»нинг «Хайрихоҳ қотил» бобида шундай ҳаяжонли лавҳа бор: қутилмаганда Қутидор Отабекдан хат олади, унда ғаламислар макри туфайли Отабек ва Қутидор оиласи бошига тушган кўнгилсизликлар, уюштирилган сохта «талоқ хати» сири ошкор этилади. Шу дақиқаларда Қутидор, Офтоб ойим, айниқса, Кумуш қандай ҳолга тушди, улар қалбида нималар кечди? Аввало, Қутидор хат билан танишгач, «даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қотиб қолгани» айтилади; мактуб ўқилиб битганда «Офтоб ойим, айниқса, Кумуш Қутидорнинг бояги ҳолига тушган эдилар», деб ёзади адиб ва бу маълумотидан асло қониқмай «Кумушнинг бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш, албатта, мумкин эмас эди» дея ўзи берган маълумотдан кўнгли тўлмаганини изҳор қилиб ўтади. Сўнг, Кумуш ҳолати ифодасига яна қайтади ва шундай лавҳани чизади: «У титрар эди, кўкарар эди, тўлғанар эди... Ҳозирги энг кучли ҳаяжон ва ҳиссиётни, ҳиссиётнинг аёло ифодаси бўлган, ёш билан тўкар эди». Шу тариқа энди у қаҳрамоннинг тигиз руҳий ҳолатини бир қадар жонли гавдалантиришга, қалбидаги жараёнларни, кучли ҳаяжон ва ҳиссиётни ўқувчига етказишга муваффақ бўлади.

Агар адиб «Кумуш Қутидорнинг бояги ҳолига тушган эди» деган маълумот билан чекланганда, у санъаткор эмас, шунчаки воқеанавис бўлиб қолган бўлар эди. Тўғри, бу маълумот ҳам қаҳрамон ҳолати ҳақида муайян тасаввур беради, бироқ у қаҳрамон қалбидаги кучли ҳаяжон ва ҳиссиётни тўлалигича ҳис этишга, ўқувчи қалбини

ларзага солишга қодир эмас, фақат кейинги лавҳа орқали, яъни унинг титраши, кўкариши ва тўлганиши, кучли ҳаяжон ва ҳиссиёт ичида кўз ёши тўкиши ифодаси орқали ўша дақиқалардаги, қаҳрамон қалби ҳақидаги ҳақиқат, қалб драмаси ўқувчи қалбига бирмунча тўлароқ етиб боради... Адабиёт худди шуниси билан санъат, ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айланиш сири ҳам шунда. Қодирий санъатнинг бу сирини ва уни юзага чиқариш машаққатларини теран тушунган, нозик ҳис этган. Бу борада ўз ифодасидан ҳеч қачон тўла қаноат ҳосил қилмаган. Ҳаёт ҳақиқати ҳақида гап кетганда, афсуски, масаланинг бу томонига ҳамиша ҳам етарли эътибор беравермаймиз. Қодирийдан кейин яратилган жуда кўп тарихий асарларда тарих ҳақиқати, инсон қалби ҳақидаги ҳақиқат Қодирий даражасида бадиий ҳақиқатга айланганми, бу масалада қаламкашлар ўзларига нисбатан Қодирийчалик талабчанлик кўрсата олганларми — деган масала устида етарли бош қотириб кўрмаймиз. Сон-саноксиз тарихий мавзуда ёзилган асарларда тарихий ҳақиқатнинг насрий баёни, ифодаси бўлса ҳам улар санъаткорона кашф этилмагани, бадиий ҳақиқатдан маҳрум бўлгани учун санъат асарига айланмай, адабиётимиз тарихида из қолдирмай унутилиб кетмоқда.

Шу тариқа Қодирий эстетикасида ҳақиқатнинг бадиий ифодаси, шакл, услублар масаласи муҳим ўрин тутди. Бу ўринда Қодирий эстетикасидаги яна бир характерли жиҳатга эътиборни тортмоқчиман. Гарчи ёзувчи реалист сифатида ижодда бу принципларда изчил турса-да, уларни кенг шарҳ ва тарғиб қилса-да, адабиёт, санъатдаги бошқа хил оқим ва йўналишларга, турли-туман шаклий, услубий изланишларга ҳурмат ва эътибор билан қарайди. Қодирий ўтмишда ҳам, ҳозирги кунда ҳам учраб турадиган ўзи танлаган, амал қиладиган адабий ақидалардан бошқасини тан олмайдиган, бошқалар тутган йўлга нописандлик билан менсимай қарайдиган ўжар, феъли тор қаламкашлардан фарқли ўлароқ, ижоддаги чинакам изланишларни бағрикенглик билан ҳимоя қилади. «Ёзувчи бўладирган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак», — дейди у.

Адабиётшуносликда Қодирийнинг бу хусусдаги айрим мулоҳазалари, чунончи, шоир Олтойнинг футуристик изланишлари, «Ўткан кунлар»да «сўнгги приём»ларни қўллаш масаласи тўғрисидаги мулоҳазалари бир ёқлама талқин этиб келинди. Дарҳақиқат, Қодирий Москвадан йўллаган, «Муштум»да босилган бир хатида ёш ҳаваскор шоир Олтойнинг муваффақиятсиз изланишлари устидан кулган, футурист шоирларга кўр-кўрона тақлидига пародия ёзиб, кескин танқид қилган. Айрим адабиётшунослар бу хусусий ҳодисадан Қодирий футуризмни «қаттиқ танқид қилди», «формалистик изланишлар»ни доимо қаттиқ танқид қилиб келди» деган жиддий умумий хулосага келадилар. Мен аминманки,

Қодирий бу ерда асло футуризмга қарши чиқаёгани йўқ, Олтойнинг маънисиз тақлидини, ўз ҳунарида нўноқлигини танқид қилаётир, холос. Қолаверса, ҳар қандай шаклий, услубий изланишларни «формалистик изланишлар» деган ёрлиқ билан аташ ҳам тўғри эмас. Қодирий боя айтилганидек, турли ижодий оқим ва мактабларга, шаклий изланишларга ҳамиша хайрихоҳ бўлган. «Ўткан кунлар»даги «сўнгги приём»лар масаласига келганда, бу ҳусусда ҳам ёзувчининг позицияси аниқ-равшан, бундай шаклий изланишларни миллий адабиётга олиб киришга тарафдор. Аммо у бу масалага оқилона ёндашиш, бир томондан, халқимизнинг савиясини назарда тутиб иш кўриш, иккинчидан, ижодкорларнинг ўзлари ҳали «сўнгги приём»ни қўллашга қанчалик тайёр ёки тайёр эмаслигини ҳисобга олиш зарурлигини уқтиради. «Модомики, асар савияси ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бирмунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриш, ораликда «сўнгги приём»ни оз-оз қистири бориш лозимдир», — дейди. Адабий танқид ёзувчининг бу оқилона мулоҳазаларини шундай изоҳлайди: «Бу ердаги «ораликда сўнгги приёмни оз-оз қистириб бориш лозим» лиги ҳақидаги гапларнинг эҳтиёт учун айтилгани ва аслида Абдулла Қодирийнинг формалистик приёмлар душмани экани шу келтирилган сўзлардан ҳам аниқдир». Бу ўринда ёзувчининг сўзларига бошқача маъно беришга, уни шунчаки йўлига «эҳтиёт учун айтилган» дейишга ҳожат йўқ. Ёзувчининг гаплари самимий; адибнинг «сўнгги приём» иборасини формализмга тенглаштириш, адибни ҳар қандай «сўнгги приём»нинг душманига чиқариш инсофдан эмас. Қодирий ғоят самимият билан бу романи орқали «халқимиз рағбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка» тортмоқчи бўлгани, имкон қадар «сўнгги приём»ларни қўллагани, бироқ, бу «сўнгги приём»лардан баъзиларини «Ўткан кунлар»га эртароқ киргизган»и учун айрим ўқувчилардан шикоятлар эшитганини, бинобарин, ўқувчи омманинг савия — даражаси ҳали «сўнгги приём»ларни тўла қабул қилишга тайёр эмаслигини афсусланиб эслатиб ўтади. Қодирий ижода халқимиз рағбатини янгиликка тортиш йўлида сабот билан иш кўрди, тарихий романларидан салгина кейин яратган «Обид кетмон»да И. Фафуров айтганидай, Европа адабиётига хос янгича изланишлар, «сўнгги приём»ларнинг бир қатор белгиларини, яъни ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички шаклланиши, сюжетнинг «исталган» ерда бошланиши ва «исталган» ерда тугаши, кутилмаган янги воқеа чизиқлари куртаклаши каби экспрессион ҳолатларнинг бошлангич зухуротларини кўрамиз.

Ёзувчи шаклий изланишларга, бу борада дадил новаторона тажрибаларга нақадар катта эътибор билан ёндашгани, ҳақиқий истъдод эгасининг ўзига хос йўлига, ифода тарзига ҳурмат ва эҳтиром билан қараганини «Ўқиш — ўрганиш», «Тонг сирлари»га

сўз» мақолаларидаги мулоҳазалари ҳам тўла тасдиқлайди. Адиб «Ёш ленинчи»нинг адабий тўғарагида сўзлаган нутқида ёш ижодкорларга: «Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб суриштириб бориш керак», — дея маслаҳат беради. У А. Чеховнинг «Буқаламун» («Хамелион») ҳикоясига бағишланган мақоласида эса «ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини», яъни ўзига хос тасвирлаш санъати сирларини моҳирона — заргарлик билан таҳлил этиб беради. Мақола охирида Л. Толстойнинг А. Чехов услубига хос хусусиятлар хусусидаги мана бу сўзларини келтиради: «Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан». Аввало, 30-йиллар шароитида Л. Толстойдек даҳо томонидан айtilган бўлса ҳам, «формализм мактаби»га мансуб импрессионистларга хос шаклга хайрихоҳлик билдирган сўзларини келтиришнинг ўзи катта жасорат, қолаверса, ўзбек китобхони, ёш ёзувчилари эътиборини ана шундай «сўнгги приём»ларга тортиш яна бир жасорат эди!

«Тонг сирлари»га ёзилган мўъжазгина сўз бошидаги мана бу сўзларга қаранг:

«Ўктабр ўзгариши қора тунизмизнинг тонгини оттирди эса-да, бу мудҳиш кечанинг баднамо қўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратадилар ва ул чор-ночор йиғлади... Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган эрк қуёши бу кўз ёшларидан «чечаклар унгуси»ни сўзлади...».

Қодирий, аввало, Чўлпон шеърятини, аниқроғи, «Тонг сирлари» тўпламига кирган шеърларини, уларнинг бош пафосини — асосий руҳини, асл моҳиятини теран тушуниб, нозик ҳис этиб, қолаверса, шоирнинг ўзлигига чуқур эҳтиром билан қалам тебратаётир; шоир шеърларида мавжуд мунгли мотивларнинг, шоирнинг юрагини титратган, чор-ночор йиғлашга мажбур этган ҳолатларнинг туб сабабларини билимдонлик билан очиб бераётир... «Тонг сирлари» тўплами ҳақида ҳанузгача бундан ошириб гап айтган одамни кўрганимиз йўқ!

Энди ўша сўз бошига танқидчиликда берилган мана бу баҳони ўқинг: «Абдулла Қодирийнинг ғоявий етуксизлиги, айниқса, миллатчи ёзувчи Чўлпонга бўлган муносабатда кўринади: Чўлпоннинг «Тонг сирлари» (1925) шеърый тўпламига ёзган сўз бошисида Абдулла Қодирий бу тўпламга кирган асарларнинг реакцион моҳиятини очиб беролмайди, автор пессимизмини фош этол-

майдн, ҳатто авторнинг «кўз ёшларидан чечаклар ундирмоқчи» бўлганига ижобий баҳо беради» (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик. Иккинчи том, 343-бет). Мана шунақа ўта дағал, жоҳил танқид, жоҳилона баҳо туфайли Қодирий эстетик меросидаги кўп нодир жиҳатлар узоқ йиллар илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келди. Эндиликда ўша бебаҳо сарчашмаларга элтадиган йўллар ҳар қандай чақир тиканаклардан халос бўлиб бораётганлиги кишига далда беради, узоқ танаффусдан сўнг бундай бебаҳо ҳазиналар яна ўз эгасига — халққа қайтарилаётгани кўнгилларга кувонч бахш этади.

ХАРАКТЕР КУЛГИСИ

Абдулла Қодирийнинг ҳажвий мероси ҳанузгача тўлалигича йиғилган, атрофлича ўрганилган эмас. Маълумки, Қодирий ижоддаги илк қадамлариданоқ ҳажвиётга мойиллик билдирган эди. Унинг «Аҳволимиз», «Тўй», «Миллатимга бир қарор», «Фикр айлагил» шеърлари шундан далолат беради. Бундан ташқари, унинг «Жувонбоз», «Бахтсиз куёв», «Улоқда» сингари насрий ва драматик асарларида ҳам адибдаги нозик ҳамда ноёб кулги туйғуси, халқ кулгисининг хилма-хил жилолари кўзга ташланади.

Қодирийнинг ҳажвий истеъдоди, хусусан, 20-йилларда тўлароқ намоён бўлди. Қодирий ўша кезларда урф бўлган ҳаёт ва адабиётдаги жамики янгиликларни Октябрь инқилоби оқибати қилиб кўрсатиш удумига биноан «янги инқилобий кулгилигимиз ўз тарихини Буюк Октябрдан сўнг ёзган»лигини уқтириб дейди: «Октябргача бўлган ўн йил ичида жадидлик байроғи остида чиққан матбуотга назар ташланса, кулги рангидаги парчага жуда оз учрашилади ёки сира учрашилмайди. Демак, бизга янги давр кулгилигини бошлаб бергувчи, бизга ўхшаш хом кишиларни бу йўлга тортувчи Улуф Октябрдир».

Адибнинг фикрича, миллатнинг кулгилик даҳоси аксар ўша қавмнинг интибоҳ — уйғониш тарихининг қалдирғочи бўлиб кўрилади; масалан, Италияда Данте, Испанияда Сервантес ва Россияда Гоголлар каби; бизнинг кулгилигимиз ўз тарихига эга, аммо янги ҳажвиётимиз ўзининг чин негизини ҳали сола олган эмас, Октябрь ижтимоий инқилобининг турткиси билан у эндигина уйғониш кўчасига кира бошлади... Адиб ўша кезлари бизда «ўткир кулги ижодчилари йўқлигидан», «бу кунги ҳажвиётимизда кескинлик» етишмаётганлигидан афсусланади. «Бироқ яхши хусусиятимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаймиз, изланишдан чарчамаймиз ва ўтириб қолмаймиз» дея ўзига таскин беради; янги инқилобий ҳажвчилик «ёшлиги жиҳатидан дағаллиги, кўполлиги ва камчилиги бўлиши ҳам табиий» эканлигини эътироф этади.

Дарҳақиқат, XIX асрда Гулханий, Муқимий сингари ҳажвчиларни берган ўзбек адабиётида XX асрнинг дастлабки йигирма йили давомида ёрқин ҳажвий истеъдодларни, баркамол ҳажвий асарларни деярли кўрмаймиз. Мавжуд ҳажвий йўналишдаги асарларнинг аксарияти ибтидоий, яланғоч ташвиқий, нуқул «қолоқ удумлар»ни қоралаш — фош этиш руҳида. Бундай бир ёқламалик йигирманчи йилларда ҳам бошқачароқ кўринишда давом этди. Агар инқилобдан аввал ҳажв кўпроқ тараққийпарвар адиблар қўлида маърифатпарварлик — жадидчилик ғояларини тарғиб этишга, «қолоқ удумлар»ни қоралашга хизмат қилган бўлса, инқилобдан кейин янги ҳукмрон инқилобий мафкуранинг «ўткир қуроли»га айланди; эски тузумни, унинг маънавий асосларини, эски жамият устунлари бўлмиш мансабдор, бой ва руҳонийларни қаҳру ғазаб билан қоралаш, савалашга тушди. Инқилобнинг дастлабки йилларида яратилган аксар ҳажвий асарларда қаҳру ғазаб, қоралаш, фош этиш бор-у, чинакам санъат асарига, чин маънодаги реалистик ҳажвиётга хос, Қодирий ибораси билан айтганда, «характер кулгиси», ҳаётнинг, турмуш ҳодисаларининг ҳолис ва теран бадиий таҳлили йўқ. Қодирийнинг кўплаб ҳажвиялари ҳам бундай камчиликлардан холи эмас. Айни пайтда 1915 йилда битилган «Улоқда» ҳикоясидан бошлаб ёзувчи ижодида кулгининг хилма-хил товланишлари — енгил ҳазил, нимтабассум, киноя-кесатик, пичинг йўллари билан халқ турмуши манзараларини ҳолис туриб чизиш, персонажлар қисмати ва характери моҳиятини очиш тенденцияси кўзга ташлана бошлаган эди. «Отам ҳам большевик», «Тинч иш», «Бечора Розикбой ака», «Маслаку мақсаддан шаммаъи изҳор» каби асарлари бу жиҳатдан характерли. 20-йиллар миёнасида яратилган «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳажвий қиссалари янги кулгичилигимизнинг жиддий ютуғи бўлди. Бу асарларда ёзувчи кулгиси чиндан ҳам «характер кулгиси» даражасига кўтарилди, муаллиф энди ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий позицияда туриб нуқул бир ёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни ҳолис туриб мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатишга жазм этади. Ҳа, Қодирий буюк сўз усталарига хос реалистик тасвирнинг сеҳрли қудратини кўрсатди, ҳатто ҳажвий асарларида, ҳажвий персонажлар талқинида ҳам бир хилдаги ранг, оҳангдан қочиб, бўёқларнинг ранг-баранг жиллоларини намоён этди. Бундай фазилат «Ўткан кунлар» романидаги Ўзбек ойим, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла, мулла Муҳсин образлари ифодасида яна ҳам сайқал топган. Мазкур образлар жаҳон адабиётидаги ҳажвий характерларнинг энг мумтоз намуналари қаторидан ўрин олишга ҳақли.

Қодирий ижодининг, санъатининг кўп қирралари қатори унинг ҳажвий бисоти моҳияти ҳам ўз вақтида тўла англаб етилмади.

Қодирийга, Қодирий ижодига жоҳилларча муносабат айни унинг ҳажвий асарларини нотўғри тушуниш, талқин этишдан бошланди; чунончи, адибнинг 1926 йили «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясидаги жумҳурият раҳбарлари ҳақида овсар бир персонаж тилидан айтилган беозоргина танқид, ҳазил аралаш ҳақ гап учун унга сиёсий айб қўйилиб қамоққа олинди, адиб устидан иғво, бўҳтонлар уюштирилди, бу табаррук зот шаъни оёқ ости этилди. Ўзбек ойим, Солиҳ маҳдум каби персонажлар ўша давр танқидчилигида умуман ёзувчининг ютуғи сифатида нисбатан ижобий баҳоланган бўлса ҳам, бу хил образлар моҳияти анчайин юзаки талқин этилди. Бу ҳол кейинги йилларга қадар ҳам давом этиб келди.

Сўнгги пайтларда «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» персонажлари теварагидаги айрим баҳслар, янгича изланишлар пайтида фақат мазкур асарлар персонажларигина эмас, умуман, Қодирий ижодидаги ҳажвий характерларнинг адабиётшуносликдаги талқини кескин танқидга, қайта кўриб чиқишга муҳтож экани маълум бўлиб қолди. Шуниси қизиқки, аксар адабиётшунослар «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдумни салбий тип, қабоҳатлар тимсоли тарзида баҳолайдилар, ўз даъволарини романдан олинган далиллар асосида исботлашга ҳаракат қиладилар. Танқидчи Азим Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима айб?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 3 август) эса бу шахс устига қўйилган айбларни рад этишга, ҳар боб билан уни оқлашга — реабилитация қилишга тиришади, маҳдумнинг «ижобий ишлари»ни, «инсоний фазилатлари»ни тасдиқлайдиган далиллар келтиришга уринади. Адабиётшунос Муртазо Қаршибоев «Солиҳ маҳдум фариштами?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 2 ноябрь) эса ислом мафкураси нуқтаи назаридан келиб чиқиб А. Раҳимов даъвосига эътироз билдиради, Солиҳ маҳдумни ўта салбий кимса сифатида қоралайди. У ҳам романдан ўз қарашларини тасдиқлайдиган талай далилларни топишга эришади. Эҳтимол, яна бир тадқиқотчи бу образга бошқа томондан ёндашиши, ўз қарашини исботи учун янги далиллар топиши мумкин. Хўш, нега шундай? Гап шундаки, адиб бу образ тасвирида реализмнинг энг мўътабар принципларига амал қилган, ўзининг шахсий майллари, мафкуравий мақсадларидан юксакроқ турган, бу тур одамлар ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича — холис кўрсатган; бу шахс ёзувчининг хоҳиш-иродаси билан эмас, ўз ички мантиқи асосида объектив шароит, вазият тақозосига кўра ҳаракат қилади, Аллоҳ инъом этган зуваласидаги мавжуд табиий хусусиятларни ошкор этади. Характер ва ҳаракат мантиқига кўра, менингча, бу одам романдаги икки кутб — «номағруб — манфий қаҳрамонлар» ёки «марғуб қаҳрамонлар» тоифасига ҳам кирмайди. У икки ўт орасида қолган, табиатидаги ожиз майлларнинг қулига айланиб, шайтон васвасасига учиб, вазият,

шароит ҳукмига бўйсуниб ҳам аянчли, ҳам кулгили аҳволга тушиб қолган шўрлик бир банда. Дарҳақиқат, унда бир талай ижобий фазилатлар бор, бироқ, улар ўқувчида ўзига нисбатан жозиба, меҳр уйғотишга тўла қодир эмас; унда кўп ярамас одатлар бор, бу ҳол эса, негадир, унга нисбатан сизда кескин бир нафрат ҳам тугдирмайди; кўп ўринларда, хусусан, пировардида унинг аҳволи аянчли, аммо сиз ҳеч қачон унинг аянчли ҳолига астойдил ҳамдам бўлолмайсиз. Ёзувчи халқ кулгисининг хилма-хил жилоларини ишга солиб, бу одамнинг табиатидаги жамики қирраларини кўрсатади. Солиҳ махдум образи туб моҳиятини мана шу ифодалар ранг-баранглигини назарда тутмай туриб очиш, тагига етиш мушкул; фақат бир ёки икки жиҳатигагина ёпишиб олиб, бу образ ҳақида узил-кесил ҳукм чиқараман деган киши, шубҳасиз, янглишади.

Шундай бир ёқламалик адибнинг «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» каби асарлари талқинида ҳам кўзга ташланади. И. Султонов «Абдулла Қодирий» тадқиқотида биринчилардан бўлиб, бу икки асарни анча кенг таҳлил этган, мазкур асарларнинг асосий пафоси «ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, айниқса, кишиларнинг онгида сақланиб қолаётган эскилик қолдиқларига, эксплуататорлар синфи идеологияси саналмиш динга, фақат капитализм сарқитларигагина эмас, феодализм қолдиқларига қарши кураш»дан иборат эканлигини айтади. Бугина эмас. Олимнинг фикрича, «Абдулла Қодирий салбий характерларни тасвирлаш орқали ижобий ҳодисаларни тасдиқ этади», «ёзувчи совет давридаги ижобий ҳодисаларни шу ҳаётда эскилик сарқити бўлган салбий персонажлар орқали тасвир этади» (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик. Иккинчи том, 345-бет).

«Ўзбек совет адабиёти тарихи»да (1-том, 1968) ҳам «Калвак махзум» билан «Тошпўлат тажанг» асосан феодализм ўтмишининг кишилар онгидаги сарқитларини фаш этишчи асарлар сифатида қаралади. «Ёзувчи бу асарларида, — дейилади «Тарих»да, — ўтмиш сарқитлари, руҳонийлар ва текинхўр такасалтангларни қаттиқ танқид қилади, уларнинг янги ҳаёт қуришимизга кўрсатаётган қаршиликларини очиб ташлайди» (71-бет). Бу асарлардаги етакчи персонажлар моҳияти одатдаги қарашлар доирасида шарҳланади. Чунончи, махзум — реакцион руҳоний, эски тузумнинг кўпгина ярамас томонларини ўзида мужассамлаштирган, у янги тузум афзалликларини тушунишдан жуда узоқ кимса (262-бет). Калвак махзум ўтмишига оид тасвир маъноси шундай изоҳланади: «Таржимаи ҳол» билан танишар эканмиз, ички дунёси чирик, ташқи қиёфаси кулгилик Калвак махзумгина эмас, балки бундай тубан тушунчали, бузуқ ахлоқли кишиларни етиштирган ўтмиш жамият, қолоқ ижтимоий тузум иллатлари ҳам кўз ўнгимизда намоён бўлади» (264-бет).

Махзумнинг шўро давридаги саргузаштларига оид тасвир маъносининг «Тарих»даги талқини эса мана бундай: «Октябрь социалистик революциясидан кейинги янги тарихий шароитда — Калвак махзум каби кишилар тоифасининг илдизига болта урилган бир вақтда — реакцион руҳоний уламолар дарғазаб бўлдилар, прогрессив кучларга қарши ғийбат ва бўҳтонларни ёдирдилар» (264-бет). «Тарих»да «Тошпўлат тажанг» хусусида мухтасаргина қилиб у «ўтмишдаги қолоқ ижтимоий тузумнинг ярамас сарқитларидан қутула олмаган тубан кишиларнинг типик бир вакили» дейилади (261-бет). А. Алиев «Абдулла Қодирий» китобида «Калвак большевикларнинг, янгича кишилар ва янгича тартибларнинг ашаддий душмани», «калваклар гуруҳи совет замонасидаги энг реакцион элементлардан бири» (67-бет); Тошпўлат эса «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсаларга нафрат билан қарайдиган бекбурд чапани» деб ёзади (62-бет).

М. Қўшжоновнинг Тошпўлат образи ҳақидаги қарашлари ҳам булардан фарқ қилмайди. «Моҳиятан «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳам, «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан»га ўхшаб кетади, — дейди у. — Бу ерда ҳам бирор ижобий хусусиятга эга бўлмаган шахс — чапани ҳаётда рўй бераётган янгиликларнинг устидан кулган бўлади. Шу орқали у ўзини ўзи, ўзининг қоқлиги, бемаъно характер хусусиятлари — текинхўрлиги, қиморбозлиги, безорилиги; ҳамма аста-секин янгича яшашга кўникаётган пайтда, у ҳамон эски жамият тугдирган қилиқлардан қутула олмаётган кимса эканини ошкор қилади» («Ижод масъулияти», 1981, 188—189-бетлар). Азим Раҳимов «Солиҳ махдумда нима айб?» мақоласида яна ҳам кескинроқ қилиб «Калвак махзум жоҳил ва нотаъон, жисмоний ва маънавий мажруҳ бир шахс», «унда қизгин фаолият учун куч ҳам, билим ҳам, қобилият ҳам йўқ», «ўта кетган худбин, ақли кўтоҳ бир нодон», «юз бераётган катта ижтимоий, иқтисодий ўзгаришларга тор манфаатпарастлик доирасидан қарайди», у «жамият тараққиёти томонидан четга улоқтириб ташланган жирканч кимса» дейди. Ниҳоят, энг кейинги манбалардан бири «Ўзбек совет адабиёти тарихи» дарслигида ҳар икки асардаги асосий гап «эскини, салбийни инкор этиб, фош қилиб, янгининг улуғвор, ҳаётий, пўртанавор одимларини тасдиқлаш ва олқишлашда» экани таъкидланади (32-бет).

Мен «Калвак махзум» ва «Тошпўлат тажанг» ҳақидаги бу хил фикрларни бутунлай рад этмоқчи эмасман, уларда муайян ҳақиқат бор, албатта. Аммо ҳар икки асарнинг, улардаги етакчи персонажларнинг маъно-мазмун доираси фақат шулардангина иборат эмас. Менингча, бу хилдаги гаплар ҳар икки асарнинг айрим жиҳатлари, кўпроқ улардаги маъно қатламларининг устки, ташқи томонларигагина дахлдор, холос.

Аввало, ҳар икки асарнинг асосий пафоси ўтмишни қоралаш, феодал ўтмиш сарқитларини фош этиш, шўро даври воқелигини, ҳаётдаги янгиликларни тасдиқлаш ва олқишлашдан иборат деб санаш, яъни асарларни соф мафкуравий тарафкашлик маҳсули деб қарашнинг ўзида бир ёқламалик бор. Ҳар икки асарни тадқиқ этишга киришганда ёзувчининг мазкур асарлар ва уларнинг етакчи персонажлари хусусида айтган мулоҳазаларини ҳам назарда тутмоқ лозим. Махзум ҳақида Қодирий дейди: «Калвак махзумни ўқинг: кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурوفоти билан мияси говлагон холис бир маҳалла имомини кўрасиз». Сўнгра Тошпўлат ҳақида мана бундай дейди: «Тошпўлатни ўқинг: ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фаҳшият денгизида сузиб тажангланган холис бир чапанини кўрасиз». Эътибор беринг, адиб бош қахрамонлари — махзум, Тошпўлат характерлари ирода йўналишларининг етакчи жиҳатларига ишора қиляпти, шу билан бирга ҳар икки шахс характерининг бир муштарак жиҳатини — уларнинг «холис» одамлар эканини уқтирапти. Маълумки, ҳар иккала асар ҳам ўша етакчи персонажлар тилидан ҳикоя қилинади. Табиийки, улар ҳодисаларни ўз савияси нуқтаи назаридан туриб баҳолайдилар. Бироқ улуг реалист ёзувчи санъатининг сеҳри шундаки, муаллиф мадраса хурوفоти билан мияси говлаган мутаассиб руҳоний Махзум, ишсизлик ва фақирлик орқасида эзилиб тажангланган чапани Тошпўлат характерларига хос ажиб бир холисликни ҳам кашф этади. Бир қарашда хийла тарафкашлик билан ҳикоя қилинаётган ҳодисаларда ҳаётнинг холис, объектив манзараси гавдаланади. Ҳар икки асарни синчиклаб ўқир экансиз, уларда сиз фақат «феодал ўтмиш»ни қоралаш, эскилик сарқитларини, мутаассиб руҳоний ва тажанг — безорини фош этиш ёки шўро даври янгиликларини тасдиқлаш ва олқишлашнинггина эмас, айти пайтда ўтмишдан мерос қатор халқ удумларини — қандай бўлса шундайлигича, манфий ва мусбат томонлари билан кўрасиз.

Айниқса, асарда суннат тўйи, никоҳ тўйи, фарзандни мактабга, мадрасага узатиш, аза удумлари лавҳалари холисона чизилган. Махзум, Тошпўлат ва уларга яқин кишиларнинг кечмишидаги талай нохуш жиҳатлар билан бирга уларнинг табиий, инсоний қувончу ташвишларига шерик бўласиз; шўро даври воқеалари қаламга олинганда адиб нуқул етакчи персонажлар нигоҳида салбий бўлиб туюлган марғуб ҳодисаларнинггина эмас, балки 20-йиллар ҳаётига, социалистик воқеликка хос бир қатор жиддий, нохуш манзараларга эътиборимизни тортади, янги инқилобий давр ривожининг мураккаб ички зиддиятларини бадиий таҳлил этади. Бу ҳол 20—30-йилларда жоҳил кимсалар даъво қилганидек, асло ёзувчининг янги жамиятга нохуш муносабати, қандайдир «ғарази», «душманлиги»,

«революцияга қарши хатти-ҳаракати» аломати эмас, балки виждони пок, ҳақгўй адибнинг чин фуқаролик бурчини адо этганлиги тасдиғидир.

Гапни Калвак махзумдан бошлайлик. Сир эмас, асар бошчида Махзумни фош этишга уриниш хийла кучли, ёзувчи ҳар боб билан Калвакни қоралаш, масҳаралашга тушади, айрим ўринларда муаллиф қаҳрамонини характер мантиқиға зид хатти-ҳаракатлар қилишга мажбур этаётгандай туюлади. Чунончи, Махзумнинг ит уриштираётган болалар қилиқларидан завқланиши, ўн икки ёшлар чамаси қиз болага беҳаёларча тегажожлик қилиши, уни чапаниларча сўроққа тутиши, қизчага қарата: «Эмчагинг олмадек бўлуб қолибдир: ўйнашинг ҳам борми?» дейиши — булар мадраса хурфоти билан мияси ғовлаган мулла одамнинг гапи эмас, бу гапларни Тошпўлат тажанг типигади чапани одам айтса, унга тўла ишониш мумкин эди. Шунингдек, Махзумнинг дунёга келиш тарихи, чақалоқлик йиллари, касалликларга чалиниш воқеалари баёнида ҳам инсон шахсини таҳқирлаш, масҳаралаш, бу борада меъёрдан чиқиб кетиш ҳоллари учрайди. Бунинг муайян объектив сабаблари бор, албатта. Маълумки, «Калвак махзум» 1923 йили ёзила бошлаган эди. Ўша кезлари мамлакатда «феодал ўтмиш»га, «ўтмиш сарқитлари»га, жумладан, динга, диний ақидаларга, диндорларга қарши шафқатсиз кураш авж олдириб юборилган, кўплаб зиёлилар, ижодкорлар мана шу курашга сафарбар этилган эди. Қодирийдек эътиқоди бутун аллома ҳам замона зайли туфайли, ихтиёрийми ёки шайтон васвасаси, шубҳа-гумонлар, руҳий-маънавий иккиланиш, изланишлар оқибатидами — қандайдир сабаблар билан муайян муддат шу жангу жадалларда қатнашади, дин ва диний удумларни ёппасига қораловчи, рад этувчи асарлар ёзади, дин ва диндорлар хусусида тарафкашлик билан хийла кескин бир ёқлама ҳақоратомуз танқидий гаплар айтади. Биргина мисол, «Замонанинг зайли» мақоласида «Миллатнинг пешонасининг шўри бўлган, тўғриси, миллатнинг соф ва тоза миясини сиқиб олиб, ўрнига ҳайвон миясини ўрнаштирган оқ саллали девларни бир чуқурга тиқиб, устига маориф ва маданият асосини курсак қандай ур-йиқит базм бўлар эди», — деб ёзади. «Калвак махзум» Қодирий худди шундай қарашлар гирдобида эканида ёзила бошлаган. Табиийки, бу ҳол асарда, руҳоний Махзум образи талқинида ўз муҳрини қолдирган. Аммо реалист ёзувчи ўзининг ўша кезлардаги мафкуравий ақидаларидан, майлларидан юксакликка кўтарилиб, аини ўша ҳажв тигига рўпара қилинган руҳоний — Махзум, унинг шахсияти, муҳити, ўтмиши ва шўролар давридаги саргузаштлари билан боғлиқ объектив ҳақиқатни ҳам айтишга, кўрсатишга муваффақ бўлган.

Ҳеч шубҳа йўқки, ота-она тилаб олган, отаси қирқ беш ёшида кўрган, оилада якка-ягона ўғлон — Калвакнинг ўта эркатоӣ бўлиб ўсгани, мударрис ота паноҳида мадрасада шалтоқ ишлар билан

машғул бўлгани, отасининг ҳам шалтоқ ишларга алоқаси борлиги, қаллоб йўллар билан фариштадай қизга уйланиши, кўнгилсиз келинга ваҳшийларча тажовузи ва бу ишнинг нохуш оқибатлари — шу каби ўринларда ёзувчининг кулгиси ҳақиқатан ҳам заҳарханда қаҳқаҳага айланади, муаллиф қаҳрамони табиатидаги қабоҳатларни боплаб фош этади. Шу билан баробар, адиб ота билан онанинг ёлғиз фарзанд тарбияси, саломатлиги, камоли, истиқболи, бахти деб чеккан азиятларини ҳам тушуниб, юракдан ҳис этиб қалам тебратади. Бу дардчил, кўримсиз, ношуд-нотавон, калвак табиат ўғлон ота-она бошига не-не ташвишу савдоларни солмади, ахир! Хусусан, ўғлининг мадрасадаги шалтоқ ишлари ошкор бўлган кезлардаги ота ҳолати, сўнгра нобоп ўғлоннинг чимилдикда келин-чакка қилган тажовузидан кейин қудалар, эл-юрт олдида шармандалик ва қўрқувдан таҳликага тушиши, яна ўша бахти қаро ўғилнинг бошини икки қилиш йўлидаги ташвишу заҳматлари — ҳажвий асар бағридан шундай тиғиз, мунгли руҳий драматик тасвирнинг жой олиши санъатда сийрак учрайдиган ноёб ҳодиса! Шунингдек, китобхон мадраса хурوفоти билан мияси ғовлаган Махзумнинг ҳаётдаги бир қатор мақбул ўзгаришлар, янгиликлар, таркиб топиб бораётган янгича таомилларни ҳазм қилолмай ноқулай аҳволга тушиб қолишидан қаҳқаҳ отиб кулади: қироатхонада эркак билан аёл кишининг оддий инсоний муносабатлари Махзумга фаҳш бўлиб туюлади; у қироатхонанинг одамларга текин хизмат қилиши сабабига тушунолмай гаранг бўлади, қироатхонадаги жадид — янги илмий китобларга нафрат билан қарайди, уларни «ағдариш-тўнтариш қилуб кўчага чиқариб» ташлагиси келади; маҳаллий халқ ёшларининг марказга ўқишга юборилиши унга зўравонлик бўлиб кўринади ва ҳоказо. Бундай ўринлардаги пичинг, киноя-кесатиклар муҳим ижтимоий маъно касб этади. Аммо Махзум қисмати, саргузаштлари ифодасида бошқа жиҳатлар ҳам мавжуд. Махзум табиати ва қисмати эътибори билан ҳар қанча кулгили — комик характер бўлмасин, у аянчли кимса. Аввало, Аллоҳнинг ўзи унинг бахтини кемтик қилиб яратган, болалиги дарду ташвишлар билан ўтган, вояга етиб, уйланганида илк қувонч азага айланган; орадан анча фурсат ўтиб бошқа бир ўзига муносиб аёлга унашув асносида ота оламдан ўтади, тўйга аталган нарсалар ота азасига харж қилинади; сўнг отадан қолган мулкнинг бир қисмини сотиб уйланади, фарзанд кўради, бахтли бўлдим деб қувонади, аммо бирин-кетин икки фарзандини қаро ерга бериб, жудолик ўтида ўртанади. Ниҳоят, яккаю ягона қизини вояга етказиб, узатиб энди «тинчигани»да юртда инқилобий ўзгаришлар бўлиб, болшевойлар сиёсати туфайли мадрасалар ёпилади, диндорларга, эски зиёлиларга муносабат кескинлашади, кўплар қатори Махзум ҳам тирикчилик манбаидан — имоматдан ҳайдалади, кўча-кўйларда сарсон бўлиб қолади;

«бу вақтда тириклик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кншини қайси кўйларга солмайдир...». Махзум ночор дуохонлик қилишга мажбур бўлади, аммо дуохонлик орқасида кун кўриш бисёр қийин, фақат кампири чархи билан жонига ора киради; бахтига кампири бор экан «ипу иплик қилиб» рўзгорни тебратади; Махзумнинг «Муштум» идорасига ёзган хатидаги имоматдан тушиб қолгандан бери бениҳоя дилгирлиги, эртадан-кеч қиладиган иши уйга кириш, эшикка чиқиш — бундан бошқа гап йўқлиги, бекорчиликдан эр-хотин орасида дилхунлик давом этаётгани хусусида қилган шикоятлари ифодасида кулги оҳангидан кўра қахрамоннинг ночор аҳволига ачиниш туйғуси устувор. Махзум саргузаштлари талқинидаги яна бир ғоят характерли йўналиш шу пайтга қадар адабиётшунослар этиборидан мутлақо четда қолиб келаётир. Гап шундаки, гўё Махзум учун тушуниксиз, ғайритабиий, кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замирида тамомила бошқа бир маънони уқиб олиш қийин эмас; бир қарашда Махзумни «фош этиш»га қаратилгандек бўлиб кўринадиган кулги тиғи ўша давр — 20-йиллар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларининг кўпгина жиддий томонларига, адиб ибораси билан айтганда «жамият қитиғига» тегиб ўтадики, ёзувчи бундай қалтис ишни бениҳоя усталик, катта маҳорат билан адо этади. Бунда у мумтоз адабиётимиздаги муҳим бир санъат — тажовҳи ул орифин — билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка олиш усулини ишга солади. Эсланг, Махзум Мусҳафи Усмонийни — Қуръони каримнинг нодир нусхасини қидириб қироатхонага борали; маълум бўладики, у халқдан яширин — «пўлод сандиққа солуб соқдор эканлар». У қироатхонада муқаддас диний китобларни сўраб-суриштиради, қироатхонада уларнинг бирортаси ҳам йўқ экани маълум бўлади. Демак, жамоатчилик аллақачон улардан маҳрум этилган. Махзумнинг бухоролик таниши тилидан шўро ижроиясига ёзган мактубида ўз-ўзини фош этувчи жиҳатлар талай, шу билан бирга, шўро одамлари билан ўта эҳтиёткорона муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақидаги ишораси кишини ҳушёр торттиради, чунки Махзумнинг «ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб, дарҳол қамоққа олмоқдин ҳам тоймаслар» деган гапларида жиддий ҳақиқат бор. Бошқа бир ўринда ҳикоя қилинишича, Махзум масжидда ер ислоҳоти хусусида амримаъруф қилиб, шариат бўйича бировнинг мулкини олиш аҳли мўминларга ҳаромлигини айтгани учун эртаси куниёқ милиционер келиб оёғини ерга теккизмай олиб кетади, контрреволюционер сифатида қамалиб кетишига оз қолади.

Калвак махзум бир неча ўринда шўро ҳукумати, фирқа ходимларига рўпара келади. Одатдагидек, улар билан мулоқотда Махзум овсарлиги туфайли бир қадар кулгили ҳолатга тушади, айни пайтда ўша кулгили ҳолатларнинг ўзида ҳодисанинг бошқа жиҳатларига имо-ишора, пичинг-киноя мавжуд. Масалан, кўчада кетаётган Махзум

милтиқ кўтарган милиционерга дуч келади, уни «ўрус» деб ўйлайди, кейинроқ билса, у рус эмас, мусулмон боласи, ўзиники, куйи маҳаллалик таниши экан, бу йигит тирикчилик тошдан қаттиқ бу замонда бола-чақанинг ташвиши билан милицияга ишга кирганига иқрор бўлади; Махзум унга «Яширинча бўлса ҳам намозингни ўқи, чўқинғонингда ҳам ичингдан «худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «таждиди имон» қилайлик!» деганида бечора теваракка аланглаб калима айтади. Эҳтимол, 20-йиллар шароитида фидойи инқилобчилар назарида милиционер йигитнинг бу қилмиши мунофиқлик, шўро ходимига нолойиқ хатти-ҳаракат бўлиб туюлар. Аммо унинг ҳадик билан теваракка аланглаб калима айтишида енгил кулги билан баробар нақадар самимият бор; устига-устак одамларнинг виждон эрки, эътиқоди учун ҳадиксирашга мажбур этган сиёсатга муайян муносабат ҳам бор. Ўша ўринда Махзумнинг шундай сўзлари келтирилади: Ул (милиционер. — У. Н.) кетгандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: — оҳ, — дедим, — бу кофир мусулмонларнинг бошига нималар солмади, — дедим». Бу ўша давр сиёсати учун хийла кескин айбнома. Бироқ бу гапларни Махзум, яъни «мадраса хурофоти» билан мияси говлогон», «овсар», «калвак», «қолоқ» одам айтгани учун билинар-билинемас елдек ўтиб кетади, ўқувчи унинг оҳларига, кўз ёшларига унча эътибор бермайди, аммо булар сезгир китобхонни бирдан ҳушёр тортиради...

Улуғлардан бири вафот этади, марҳумнинг яқинлари Махзумни жаноза ўқишга таклиф этадилар. Маълум бўлишича, «марҳум ўзи ўшал наузанбиллоҳ ҳақдин тонғонлардин эрди, аммо ботинда дини исломни дўст тутуб, кабзи руҳ асносида васият қилибдирларким, «агарчандики, махфий бўлса ҳам фақирни жаноза бирлан дафн қилингиз», деб...». Ёзувчи ҳодиса тафсилотини давом эттиради, Махзум тилидан бир қадар кулгили, аммо аччиқ ҳақиқат аён бўла боради: «ўзга улуғларнинг қулоғига бу маънидин чизи хабар етмасин, деб» ўша маҳалланинг имомига ҳам буни билдирмайдилар, узоқ-яқин қавм-қариндошлар тўпланиб, ярим тунда махфий тарзда жаноза ўқилади; эртаги кун учун эса ажиб бир тадбирга ҳозирлик кўриб кўйилади: «Эрта бирлан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, мунзакон бирлан закуска қилиб, марҳумни кўмар эканлар...». Қарангки, 20-йилларнинг ўрталаридан бошланган, эҳтимолки, сўз санъатида илк бор Қодирий томонидан қаламга олинган бу хил таажжуб ҳангомалар ҳаётда кейинги йилларга қадар давом этиб келди, ҳатто бу хил кулгили аччиқ ҳақиқат грузин адиби Н. Думбадзенинг 1980 йили рус тилида эълон қилинган «Абадият қонуни» романида қаламга олинди.

Асарда ўз даврининг ақл бовар қилмайдиган ғаройиб зиддиятлари ҳақида йўл-йўлакай имо-ишоралар, қистирма гаплар кўп учрайди. Бир ўринда муаллиф Сўфи Оллоёرنинг «Агар дарё тагида

бўлса жойинг, Баҳона бирла еткурғай худойинг» деган байтини келтиради-да, парвардигорнинг бу иноятдан аҳли куффор ҳам насибадор эканини айтади ва бунинг далили сифатида Махзум тилидан шуларни сўзлайди: «Ўзбекистон деб тасмия қилибдурлар, неча лак аҳли бедин умргузоронлик қилурлар ва яна ул қавми лоюфлихунлардин ҳар рўз ва ҳар шаб оташ ароба бирлан вакон-вакон сарупо бараҳна хўрду калон бул жанобларга азимат қилиб ва андак фурсатларда хўраклик ва пўшаклик бўлиб даражот ба даражот ўшал мағриби заминда умргузоронлик қилғувчи фарангилардек кўпас бўлиб кетар эрканлар. Ваҳоланки, биз калимағў аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳаматига як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шуким ва зикр илоҳийга забонгўелик қилурмиз».

Бу кулгили эътироф — 20-йиллардаги, НЭП давридаги Ўзбекистоннинг, туб миллатга мансуб халқларнинг қисматига оид шафқатсиз аччиқ ҳақиқатнинг ўзгинасидир.

Кўпчиликка аёнки, «Калвак махзум» 1923—27 йиллар давомида ёзилган. Бу йиллар мобайнида ҳаётнинг ўзида, қолаверса, Қодирий қисматида, қарашида кўп жиддий ўзгаришлар содир бўлди; Октябрь инқилоби берган эрк, ҳақ-ҳуқуқ бирин-кетин тартиб олина бошланди, ваъда қилинган нарсалар, қутилган кўп ширин орзу-умидлар саробга айланди, маъмурий кўмондонлик ҳокимиятининг таҳдид ва зулми кучайди: Қодирийдек ўзини шўро ҳукуматига, жамоат ишига содиқ санаган аллома адиб арзимас баҳона билан қамоққа олиниб, «контрреволюцион ҳаракат»да айбланди, инсонлик шаъни, орзу-умидлари топталди. Ҳаётдаги, адиб қисмати, қараши ва қалбидаги мана шу кескин драматик фожиавий жараён ёзувчининг ижодий тадрижида чуқур из қолдирди; буни, жумладан, «Калвак махзум»да ҳам кўриш мумкин. Бошда кўпроқ жонли ҳаёт билан алоқаси ўзи тган, қолоқ, овсар бир руҳоний устидан кулишга қаратилган асар бора-бора даврнинг ижтимоий зиддиятлари ва иллатларини фош этувчи ўткир памфлетга, асардаги бош ҳажвий персонаж эса «ҳажв объекти»лигидан чиқиб, давр қурбони, аянчли бир кимсага айлана боради. Асар охиридаги икки ҳолатга эътибор берайлик: бири — бюрократизмни фош этувчи «Қавоидул умаро» хангомаси, иккинчиси — ўша даврда ўртага ташланган «одамизоднинг ақли етмайдиган» «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиорининг асл маъноси ҳақидаги киноя-кесатикларга тўла мулоҳазалар. «Қавоидул умаро» бобида адиб салтанатни бошқаришда зolim подшоҳ ва амирлар, султон ва салотинлар, Худоёрхоннинг бек ва бекзодалари, Николай оқ подшоҳ мансабдорлари амал қилган «кўҳна ва лекин пухта қоидалар» «ушбу ҳуррият, мардикор, сарадехқон замона ҳукуматдорлари орасида ҳам» давом этаётганидан аччиқ истеҳзо билан кулади.

Кейинги пайтларда инқилобдан кейин бизла олиб борилган аграр сиёсат ҳақидаги асл ҳақиқат бор овоз билан айтиляпти, кўплаб илмий-тадқиқотларда, публицистик чиқишларда, жумладан, Александр Ципконинг «Принципларимиз мақбулми?» мақоласида («Новый мир», 1990, № 4) бундай аграр сиёсатнинг чин маъноси — асрлар давомида эл-юртни кийинтириб, боқиб келган барқарор деҳқон хўжалигини маҳв этиш, талаш, деҳқоннинг олдий эрки, ҳақ-хуқуқи, шаънини топташдан иборат бўлганлигини ишончли далиллар билан очиб ташлайди; бугина эмас, бу сиёсатнинг назарий асослари, асл манбалари, фожиавий оқибатларини ҳам кўрсатиб беради. Шуниси характерлики, оломон, кўпчилик қаламкашлар ўйламай-нетмай ҳеч сўзсиз бу сиёсатни қўллаб-қувватлаб, олқишлаб турган бир пайтда хушёр, виждони пок адиблар бу хатарли ишнинг зиддиятли, кўнгилсиз жиҳатларига эътиборни тортган эдилар. А. Платоновнинг «Чевенгур», «Ҳавза» асарлари бу жиҳатдан мислсиз жасорат бўлди. Қодирий ҳаттоки А. Платоновдан сал бурун «Калвак махзум» асарининг «Одамзоднинг ақли етмайдир», «Қишлоққа юзингни ўгир!» «Бачимаъни?», «Қишлоққа қопингни ўгир!» бобларини ўша ҳодисаларга бағишлайди. Бу бобларда адиб ўзгача — хийла мураккаб кўп қаватли серистехзо ифода услуб ва усулларини қўлайди. Холис, бетараф комик ифодалар билан ёнма-ён ошкора памфлет тарзидаги публицистик талқинлар пайдо бўлади.

«Қишлоққа юзингни ўгир!» шиори маъносини қидириш йўлидаги ҳангомалар ва бу шиорга берилган изоҳлар, яъни большевиклар шаҳарда амалга оширган ўзгаришлар ва энди қишлоқда рўёбга чиқармоқчи бўлган режалар шарҳи, одатдагидек, ўқувчини ҳам кулдиради, ҳам кулдириб туриб ўйга толдиради. Мана улар:

«Энди қишлоққа юз ўғирингиз, яъни югурингиз. Уларни ҳам бир ярим олчинлик кўйлак ва лозимлардан баҳраманд қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактаблар очиб, эр ва қиз болаларни ўқиттириб, мактаб фойдасига йиғилгон донларни шаҳарга келтириб, уйингизга босиб олиб, муаллимларга ўз тишларининг кирини сўрдирунгиз! Сигирларга ҳўкиз ва ҳўкизларга бузоқ, деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отга миндирунгиз! Қишлоққа қадам ранжида қилиб борғонингизда бообрў, оғзи катта шахсларнинг хоналарига меҳмон бўлиб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилиб йиғиб, ортигини орада бўлиб олингиз!..» Бу хилдаги аччиқ пичинг-киноялар — нақд «жамият қитиғига» тегадиган гаплар ўз даврида жамоатчилик орасида қандай таассурот қолдирган экан?! Айниқса, «Сигирларга ҳўкиз ва ҳўкизларга бузоқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отга миндирунгиз!» деган заҳарханда иборалар ўша кезларда юргизилаётган бемаъни, мудҳиш сиёсат ҳақида ўткир айбнома эмасми?!

Ёзувчи булар билан чекланмай яна давом этади ва танқид тигини бундан ҳам кескинлаштириб, дангалига «Қишлоққа юзингни ўгир!» деган чақириқнинг асл маъноси қишлоқни талашдан иборат эканини, уни «Қишлоққа қопингни ўгир!» деб тушуниш мумкинлигини таъкидлаб, кескин бир оҳангда мана буларни ёзади: «Қишлоққа юзингни ўгир!» бойчечаги ўрнига «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиорини қабул қилиш ва ундан сўнг ҳар биримизни қишлоқдаги катта мансабларга, масалан, ижроқўм, саркотиб, суд, ер-сув, шуъба, милисия бошлиғи, хўжалиқ, идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамайдир, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз ҳунар йўқ!) ва бошқа амалларга белгулаб, бағдазон ҳар биримизнинг қўлимизга топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларга чиқориш керак эди. Бу тақдирда ҳалиги «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиори хоҳ-нохоҳ амалга ошиб, шаҳарда қолгон катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб-тутқон жийда халталаримиз билан қишлоқ томонга табассум қилдиргон бўлар эдик».

Бу даввонинг тасдиғи сифатида ўша кезлари бўлиб ўтган кичик бир воқеа келтирилади: Кўркўлдак суви устига кўприк солмоқчи бўладилар, бу кўприк ҳам деҳқонлар, ҳам пахтақўм идораси эҳтиёжига хизмат қилиши керак. Бироқ кўприк солишда «иштонсиз деҳқонлар» жонини жабборга бериб ишлайдилар, улар ноиложликдан пахтақўм эшигига «ўн икки дона хари сўраб «шайан лиллаҳ» ўқийдирлар», пахтақўм эса уларнинг илтижоларига нописандларча «попирисининг кулини черта-черта «Худой берсин!» жавобини қилади. Хулоса шуки, «пахтақўмдек бир идора ҳам аптини четга буриб, қопини кенг қилиб, қишлоққа ўгирди». Биз юқорида Калвак махзумни ҳам кулгили, ҳам аянчли шахс, давр алғов-далғовлари қурбони, деб эдик. Асар охирига томон уни ҳажв қилишдан кўра унга нисбатан ачиниш, ҳамдардлик туйғуси ортиб боришини эслатган эдик. Биламизки, «Калвак махзум» саргузаштлари 1927 йили тўхтаб қолади.

Умуман, Қодирий анча вақт ҳажвиётни тарк этиб кетади. Ниҳоят, адиб 1935 йил 10 мартда «Ёш ленинчи» газетасининг адабий тўғарагидаги учрашувда «яна ўзининг ҳажвчилигини янгидан бошлаш тилағи бор»лигини айтади («Ёзувчи ўз иши тўғрисида» мақоласига қаранг). Шу ниятда у, аввало, чала қолган машҳур «Калвак махзум» қиссаси устидаги ишни давом эттиради. Ҳабибулла Қодирийнинг эслашича, орадан ўн йил ўтиб, адиб 1936 йили яна Махзум тарихига қайтади, асарнинг аввал журнал ва газеталарда чиққан бобларини бир ерга жамлаб, каттагина — ўн икки варақли дафтарга жо бўлган хотима боби билан тўлдиради. Бу нусхани ёзувчи, машҳур туркшунос — филолог олим Е.Д. Поливановга таржимага беради, уни ўзбек ва рус тилларида китоб ҳолида чиқармоқчи бўлади. Афсус, бу нусха (эҳтимолки, унинг тайёр бўлган таржимаси ҳам бирга) ўша кезлардаги мудҳиш воқеалар тўзони

ичра йўқолиб кетган. Ҳ. Қодирий янгидан ёзилган хотима бобини ўқиб чиққан, ундаги Махзум саргузаштлари тасвири ўша пайтда 18 ёшда бўлган йигит хотирасида яхши сақланиб қолган. Ҳ. Қодирийнинг айтишича, бу бобда Махзумнинг қишлоққа сафари ва у ердаги кўргиликлари ҳикоя қилинган. Махзум иш тополмай рўзгор важидан қийин аҳволда қолади. Ниҳоят, таниш-билишлар орага тушиб, Тошкўрғон қишлоғи масжидига имомликка тайинланади ва эшакда қишлоққа отланади; не-не орзу-ҳаваслар ҳамда машаққатлар билан қишлоққа етиб келиб, бу ерда энди иш бошлаганида «ўрисча кийиниб, соч қўйган» ёш бир комсомол йигит масжидга кириб домлага: «Ҳа, шаҳардагиларнинг миясини чиритиб бўлиб, энди қишлоқдагиларнинг миясини чиритгани келдингизми?!» дея дағдаға қилади. Домла ўзидек одамлар ҳатто қишлоқларда ҳам хор бўлганидан бениҳоя афсус чекади. Шу орада қишлоқда колхозлаштириш, кескин синфий кураш, қулоқларни синф сифатида тугатиш кампанияси бошланади, бой хонадониди ётиб юрган Махзум тўс-тўполон пайти қўлга олиниб, «синфий душман»лар қаторида ялангоёқ, ички кўйлак-лозимда ҳайдалиб, қишлоқ шўросига олиб борилади. Сўроқ-текширувдан сўнг Калвак оқланади, аммо энди у нотинч қишлоқда яшашдан воз кечади. Ҳ. Қодирий маълумотига кўра, асар хотимаси «Калвак тоғам яна Тошканд шаҳрида эски бекорчилар. Энди имоматчилик топилмаса, бирон қоровулчилик хизматига ҳам розидирлар», — деган сўзлар билан тугалланади (Ҳ. Қодирий. «Отам ҳақида». 1983, 43—44-бетлар).

Ҳ. Қодирий хотирасида сақланиб қолган ҳодисалар, умуман, асар руҳига, воқеалар ривожини мантиқига мос. Унда Махзумнинг бир қадар кулгилик, аммо асос эътибори билан аянчли қисмати бу ерда муайян интиҳосига етади. Қиссанинг эълон этилган охириги бобларида шаҳарда туриб қишлоқ муаммолари қаламга олинган бўлса, хотима қисмида муаллиф қаҳрамонни қишлоққа олиб боради, унинг аччиқ саргузаштлари ва нигоҳи орқали энг кескин, драматик палла — коллективлаштириш даври ҳодисаларига ўз муносабатини билдиради. Каттагина — ўн икки варақли дафтардан иборат йўқолган хотима бобининг барча тафсилотлари бизга қоронғи. Бироқ бу тафсилотларнинг умумий руҳи хусусида тахмин қилиш мумкин. Модомики, асарнинг эълон қилинган охириги боблари бу қадар кескин тарзда битилган экан, ўз-ўзидан драмаларга тўла коллективлаштириш воқеалари ҳам шу йўсинда тасвирланган, давр зиддиятлари хийла кескин тарзда очиб берилган, ҳодисалар моҳияти теран таҳлил қилинган бўлиши табиий. Ҳ. Қодирий қисқача баён этган воқеалар тафсилоти, чунончи, «ўрисча кийинган, соч қўйган» комсомол йигитнинг масжидга кириб, қишлоқ қариялари олдида шаҳардан келган домлани, нима бўлганда ҳам четдан келган меҳмонни, кекса одамни менсимай ҳақорат қилиши, қишлоқдаги синфий кураш

туфайли таҳликали ҳаёт, Махзумнинг синфий душманлар қаторида таъқиб қилиниши, қишлоққа сиғмай шаҳарга қайтиши — шуларнинг ўзиёқ хотима бобининг жиддий бир руҳидан далолат бериб турибди.

«Калвак махзумнинг хотира дафтаридан» асаридаги шу хил ўринлар ҳозирга қадар адабиётшунослик эътиборидан четда қолиб келаётганлиги кечириб бўлмас бир ҳолдир. Бинобарин, шу хил ўринларни назардан соқит қилиб, асарга ва ундаги етакчи персонажга берилган баҳолар ўта бир ёқлама ва юзакидир. «Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарининг «таҳлил» ва «баҳоси» бундан ҳам ночор. Тошпўлат «ўтмишдаги қолоқ ижтимоий тузумнинг ярамас сарқитларидан кутула олмаган тубан кишиларнинг типик бир вакили», у «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бебурд чапани», асарнинг бош ғояси эса «эскини, салбийни инкор этиб, фош қилиб, янгининг улуғвор, ҳаётий, пўртанавор одимларини тасдиқлаш ва олқишлаш»дан иборат, деган хулосалар қиссани юзаки мутолаа қилиш туфайли туғилган бир ёқлама тасаввурлар самарасидир. Қолаверса, бу ҳол чинакам реалистик асарга ҳаётнинг холис, ҳаққоний тасвири, ҳаёт ҳақиқати, ривож ички зиддиятларининг холисона бадиий тадқиқи деб эмас, балки унга «ғоявий курол» деб қараш, асарни мафкуравий мақсадлардангина келиб чиқиб баҳолаш оқибатидир. Шунинг учун ҳам «Калвак махзум» таҳлилида бўлгани каби «Тошпўлат тажанг»ни баҳолашда ҳам ундан асосан «феодал ўтмишни», ўтмиш сарқитларини «фош этадиган», шўро воқелигини эса «тасдиқлайдиган» ва «олқишлайдиган» жиҳатларига эътибор қаратилади, етакчи персонаж Тошпўлат нуқул сарқитлар, тубанликлар тимсоли деб талқин этилади.

Такрор айтаман, «Калвак махзум»да бўлгани каби, «Тошпўлат тажанг»да ҳам бундай ҳолатлар йўқ эмас, албатта. Дарҳақиқат, асар етакчи персонажи Тошпўлат характерида кўп нобоп зиддиятли жиҳатлар мавжуд, у болалигида яхши тарбия кўрмаган, мактабда ёлчитиб билим олмаган, саводсиз — оми, маърифатдан йироқ, ҳаётда йўлини топа олмаган, омадсиз одам. У фахш ишлардан — нашавандлик, қиморбозлик, безориликдан ҳам тоймайди. Маърифатсизлик туфайли у кўп ҳолларда оддий турмуш чигалликларини ечолмай, ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар моҳиятини англаб етолмай қийналади, кулгили, танг аҳволга тушиб қолади. Хусусан, солиқ қоғозининг, умуман, солиқ сиёсатининг маънисига тушунмай довдираши, бабақ хўрозини қувлаб мактабга кириб қолиб, у ердаги янгича таълим-тарбия, ўқувчилар ҳақида ўзича бадбин хаёлларга бориши — шу каби ўй-хаёллари, бемаъни хатти-ҳаракатлари билан чиндан ҳам у ўз-ўзини фош этади. Бироқ асар персонажига баҳо бераётганда унга йўқ айбларни тақаш, ҳажвий асар қахрамони экан деб жамики ёмон хусусиятларни ёпиштиравериш тўғри эмас.

Айниқса, унга нисбатан айтилган «тубан кишиларнинг типик вакили», «бекорчи», «текинхўр», «ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бекбурд чапани» деган айблар асоссиз. Ёзувчининг ўзи бу образ характериға хос етакчи хусусиятларни жуда аниқ таърифлаб берган. Муаллифнинг фикрича, Тошпўлат — ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ёмон йўлларға кириб қолиб тажангланган чапани. Тошпўлатни такасалтанг бекорчи, текинхўр деб бўлмайди, у ўзини ҳар хил соҳаға уради, мардикор бозорига тушиб ёлланиб, бировларнинг хизмати адо этади — бироқ, бу билан унинг сира косаси оқармайди; дўконни барҳам беради, бир йил бурун тегирмонға аралашгани учун катта солиқ тағида қолади, «Нон ўрниға кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб, оёғида битта чилим қовоққа эға» бўлади; касалванд ночор одам билан бировға мардикорликка ёлланиб, ҳамма ишни ўзи бажариб, олган ҳақини ночор шеригиға инъом этиб ўзи қуруқ қолади... Хулласи, ўз ибораси билан айтганда, у «одамизод фарзандининг ғариби». Уни емаган сомса учун ҳақ тўлашға мажбур этганларида, тегирмончи деб солиқ солганларида айтган мана бу қулғили гаплари тағида фақиру ҳақир одамнинг фиғони яшириниб ётибди:

«...Нима, ман пул қоқябманми?»

Чойчақасини ундан-мундан қилиб, таралласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлкавойни тагин қайси гўсхўрдан олсин, а? Бобогимни сотиб берайми? Ёки сайратмамними? Этигим бўлса-ку ўн беш кундан бери гаравда, чопонни бўлса ўтган кун ўзинини олдинда уч сўлкавойға сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади...» Худди ўша ишсизлик, адолатсизлик, йўқчилик туфайли чин нажот йўлини тополмай, аламидан асабийлашади, нашавандликка берилади, беданабозлик, хўроз уриштириш билан ўзини овунтиради, гоҳо гуноҳ ишларға қўл уради, йўлда кетаётган нотаниш бегуноҳ одамнинг ёқасидан олади, мушкул аҳволдан, қалтис вазиятдан чапаниларча безорилик йўли билан чиқмоқчи бўлади. Бундай ўринларда Тошпўлатнинг ҳолати ва хатти-ҳаракатларидан ҳам қуласиз, ҳам ичдан зил кетасиз.

Худди «Калвак махзум»да бўлгани каби бу ерда ҳам муаллиф Тошпўлат саргузаштлари орқали сизни 20-йиллар ҳаётининг зиддиятли драматик ҳодисаларига, даврнинг ўтқир муаммоларига рўпара қилади. Тошпўлатнинг мардикор бозоридаги кўрганлари ва ўша топдаги аҳвол-руҳиятини эслайлик: «Қиссаи кўтоҳ шуки... тунов кун мардикор бозорига тушкан эдим — қулинг, қарасанг кетман кўтарган хумсоларинг арофат. Қулинг ҳам қаторға кириб ўлтирдим. Ҳайтовур, мардикор бозорининг ижараға олгон хумсо йўқ экан. Сенға ёлғон, худоға чин, ука, одамзоднинг юзтаси тўққуз пул, ўзваги, тожиги, маччоси, қозоғи, қалмоғи... барча етмиш икки жамарғасидан ҳам топасан. Боҳо олтига, одам оладирғон хумсонг

бўлса анқо. Феълим айнади, вой, камбағалчиликни чиқарғонни, дедим...»

Булар шўро ҳокимиятининг еттинчи-саккизинчи йилларида Тошкентдек шаҳри азимда бўлаётган воқеалар. Ана фуқаронинг аҳволи, хилма-хил миллат, жамоага мансуб оддий меҳнат аҳлининг ҳоли, қадр! Буни кўрган, бошига ўша ғарибларнинг куни тушган Тошпўлатдек фақир, чапани одам феъли айнамай, тажангламай, фақирликдан нолимай тура оладими, ахир! Воқеаларнинг давоми яна ҳам аянчли, аянч тўла кулгили. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Кетманни тагимга қўйиб ўтирдим. Ёнимда бир безгак; рангини қарасанг сариқ сумалак; бунинг устига эҳи-эҳи қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа, дедим, касалингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшоликни касалхонаси, деб ўйладингми, дедим. Эй, ука, деди, йўқчилиги курсин, жўжавирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон тоза қўллаптилар камбағални! Азбаройи худо, таъбим тирриқ бўлди. Борди-келдимни ҳисоблаб қараган эдим, чўлоқ кетмандан бошқа ҳеч гапим йўқ, ранги рўйига қарасам жуда увол. Сан кет, ака, — дедим. Ана шу букун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни уйингда торт, — дедим. Безгак хумсонг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича ёғрин бериб, гурс-гурс одим тошлоб, бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлгон бир хумсо савлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик ишингни бир кунда бажариб берайми, ака, дедим. Етти оқтага гаплашдик. Безгагингни ҳам шу баҳога сўзлашиб, ёнига келдик. Афти башарани кўриши биланоқ хўжайиннинг кайфи учди. Ҳа, дедим, бу хўрозку, ака, дедим. Бунинг ранги ўзи туғма; ўнта наърашерингни ишини қилмаса, ҳалол тузингни сол, — дедим. Бўлмади, хумсонг жудаям пих ёрғон туллак экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир сўлкавойга бахаял иторибман. Бордиқ. Хайтовур хўжайин жониворинг бизни ишга солиб, ўзи бозорга жўнаб солди, касофатингни салқинга чўзилтириб, ўзим кушод кетманнинг оловини чиқордим. Хумсо асргача егулигини еб, ёткан ерида волдираб ётди. Қечқурин баминадор ўн икки оқтани олиб, ўн бирини безгакка узотдим, бир оқтани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсонг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи; нуқул, «ортиқ бердингиз», дейди-я; вой сани эгам чақирсин, дийман.

Кеча кетманни ҳам олти яримтага сотиб юбордим. Нима, очингдан ўл дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса, нимани ейди?»

Қаранг, нақадар тиниқ, жонли, ўта шафқатсиз, драмаларга тўла лавҳа! Ёзувчи кулиб туриб ҳаётнинг мунгли, аянчли ҳақиқатини айтган, қойил қилиб айтолган. Бугина эмас. Бу лавҳада Тошпўлат характерининг туб моҳияти — қанақа одам экани жуда яхши очилган.

Маълум бўляптики, у оми, чапани, безори, нашаванд, қиморбоз бўлса-да, унинг вужудида, руҳида кўп олийжаноб хислатлар мавжуд. Ўз турмуши, аҳволи не ҳолатда-ю, ўзини эмас, кўпроқ ўзига ўхшаш фақир фуқаролар қисмати ҳақида ўйлайди, ўйлаб эзилади; ғарибу мискин, ўта ночор нотаниш одам ҳолига ачиниби, унинг жонига оро киради. Кези келганда айтиб ўтай: Тошпўлатга дуч келган фақир, хаста мардикор деҳқон образи, унинг бадий ифодаси, талқини ёзувчининг муҳим бадий кашфиётидир. Юқорида айтиб ўтилганидек, Калвак махзум талқинида ҳам мунгли садолар учраса-да, моҳият эътибори билан у комик образ, чунки унинг бисотида кулги, истеҳзо учун асослар етарли. Тошпўлат дуч келган мардикор деҳқон эса ўта ғариб, мискин бир кимса, унинг ҳолати, қисмати фақат мунгли — фожиавий сентиментал йўналишдаги талқинни тақозо этади. Қарангки, адиб мана шундай одам учун ҳам ҳажвий асар бағридан жой топиб бера билган. Гап шундаки, ёзувчи бу ночор одам ҳаётига Тошпўлат типидagi чапани нигоҳи билан қараб, ўта мунгли ҳолат-ҳодисалар бағридан ажиб бир кулгили жиҳатларни топади. Бошқачароқ қилиб айтганда, кулги йўли билан аянчли, фожиавий ҳодисалар моҳиятини очади. Тошпўлатнинг бу хаста, ночор шахс билан чапаниларча муносабати, хийла-найранглар билан бу «ўтмас матоҳ»ни пуллаб ёллаши, қолаверса, ҳаётга, одамларга, уларнинг марҳамату саховатига ишончини йўқотиб қўйган ғариб кимсанинг ғаройиб танти одамга дуч келиб, галати аҳволга тушиб қолиши, ишга бориб кечга қадар ишламай салқинда «еб ётган ерида волдираб ётиши», Тошпўлат меҳнат ҳақининг кўпини унга ҳадя этганида гўё унда ўзининг ҳам ҳиссаси бордек нукул «ортиқ бердингиз» деб туриши — шу қаби кулгили ўринлар мунг тўла ҳодисага қандайдир «енгиллик» — ўзгача руҳ бахш этади. Аслини олганда бу ердаги кулгида «енгиллик»нинг ўзи йўқ, кулгили бўлиб туюлган ҳолатлар аянчли истеҳзоларга тўла.

Шу лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, Тошпўлат асло тубан, ишёқмас, бекорчи такасалтанг эмас, танида куч-ғайрат, кўнглида эзгулик, шижоат тўлиб-тошиб ётибди, аммо ўша ночор муҳитда куч-ғайратини ишга сололмай, ўз меҳнати, куч-ғайратининг нафини — самарасини кўролмай сарсон-саргардон; ишсизлик, бинобарин, фақирлик орқасида нима қиларини билмай гаранг, тажанг, аламзада. Айниқса, ҳаётдаги ажиб жумбоқларни — тенгсизлик ва адолатсизликларни кўрганда куфурлиги ортади; ҳиссиз бюрократ мансабдорлар, шундай оғир замонда «камбағалнинг бошини силаш»ни ҳаёлига келтирмайдиган, юрт ободончилиги ҳақида қайгурмайдиган, фақат ўзини, маишатини ўйлайдиган бадавлат кимсалар, олифта кийиниб юрадиганлар кўзига бало бўлиб кўринади, ўзига ўхшашларнинг фақир яшашига, сарсон-саргардон юришига фақат шулар айбдор деб билади. Шунинг учун ҳам уларга

дуч келганида асабийлашади, безорилиги тутади. Ночор ўзини овутиш учун нашавандликка ружу қилади.

Асарда Тошпўлат бисотини бундан ҳам ёрқинроқ очиб берадиган, даврнинг шафқатсиз ҳақиқатини, аянчли драмасини янада кескинроқ кўрсатадиган бошқа бир лавҳа бор. Бу лавҳада ёзувчининг бояги ноёб бадийи кашфиёти — мунгли, аянчли ҳодисаларни ҳам кулги — аянчли истеҳзо билан ифодалаш санъати янада ёрқинроқ намоён бўлган: Тошпўлат Салим сўтак деган танишиникига томсувоқ ҳашарига боради. Салим ҳам косаси сира оқармай келаётганлардан. Унинг оилавий аҳволи ҳам кулгили, ҳам ночор. Тошпўлат хикоя қилади: «Анави йил Тожи ямоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчаси тозаям ташлаб берипти. Қарабманки бешта гўдак! Ҳа, дедим бу чувринди баччаларни қаёғдан йиғиб олдинг, хумсо, дедим. Салим сўтагинг кулади. Ҳа, дейди, ҳаммаси ҳам худой берган кулбаччаларинг, Тошпўлат, дейди. Вой, дедим, вой, ўйламай иш қилгон одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим, дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайин-чи, мен сенга, дедим. Худой ҳаққи, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни ковласанг оғзини очади, гўдаклари тушқир!..»

Икки фақир, соддадил дўстнинг ҳазил-мутойиба билан айтган гапларини эшитиб туриб, Салим сўтакнинг, бешта норасида гўдакнинг ночор ҳолига боқиб, айниқса, гўдакларнинг ённи ковланда оғзини очишларини кўриб эт-этинг увишиб кетади. Очиги, шу пайтга қадар адабиётимизда 20-йиллар ўзбек турмушининг, жўжабирдай фақир ҳақир деҳқон ҳаётининг бунақа ёрқин, аянчли, шафқатсиз манзараси ифодасини кўрган, ўқиган эмасман!

Ёзувчи қисқагина қилиб Салимнинг шу ҳолга тушиш тарихини хикоя қилади. Авваллари Салимнинг «иши йирик: тагида от-араваси, ёнида чойчақаси готоп» бўлган; пул топиб ақл йўқотган бу бандаи мўмин бир «наҳс босқон билан шерик бўлиб» амиркон пахта экади, «фабрикончи ўрусвой» билан битим тузиб, ундан беш-ўн сўлкавой пул олади. Кузда ёмғир уриб бериб, ҳосил нобуд бўлади-ю, қарзга ботади, «войвойги бола очиб, қиши билан жўжаларига от-аравани сотиб» едиради, энди у ҳам Тошпўлатга ўхшаб бекорчи, ишсиз, на қиларини билмай ҳайрон. Ўша дамда Тошпўлатнинг: «Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди нашангни баҳузур чакавер, Салим, дедим. Монови жўжаларингни бўлса, дедим, худо йўлига қўявер, дедим», — дея берган «далда», «маслаҳати» даврнинг шафқатсизликларига нисбатан шафқатсиз киноя-кесатиқ бўлиб эшителиди.

Мана шу аянчли вазият асносида дард устига чипқон, деганларидай яна бир кўнгилсиз ҳодиса юз беради — фақир одамнинг

фақир дўстлари унинг жонига оро кириб, томини суваш учун ҳашарга тўпланганида — қизгин иш пайтида олифта бир мансабдор пайдо бўлади, «Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма — бор бўл ҳам қўлтиғда» зақун суриштиради, Салимни одамлар кучидан фойдаланаётганликда айблайди; бу оддий халқ удуми, меҳр-оқибат эканини тушунишни ҳам истамайди; «Ҳашар ишлаб ухлогонга маҳшар куни азоб ўлмас, Тайбас қилиб шароб ичсанг яна сенга ҳисоб ўлмас», — деган китоб сўзлари эслатилганида, унга қулоқ ҳам солмайди, ҳашарчиларни, улар қатори Тошпўлатни ҳам хатга солиб, тергов учун давлат маҳкамасига боришга мажбур этади. Салим сўтак бу ишлардан жон-пони чиқади, безгаги хуруж қилиб, мансабдорга нима деганини билмай қолади. Тошпўлат эса одатдагидек, бу ишлардан тажанг, «шу замоннинг оқибатидан хафа» бўлади...

Бу ерда гап сиёсатга бориб тақалмоқда. Асардаги тўғридан-тўғри давр сиёсатига оид баъзи характерли ҳодисалар тафсилотига диққатингизни тортсам. Ишсизликдан, фақирликдан, адолатсизликдан бора-бора Тошпўлатнинг тоқати-тоқ бўлади, адолатсизликларга қарши ўзича «исён» кўтаради, шўро идораларига бориб, ер ислоҳоти қилиб фуқароларга ер улашган ҳукуматдан савдогарлар дўконини тортиб олиб, ўзига ўхшашларга бўлиб беришларини сўрашга қатъий жазм этади, синдикатлардан «мол олиб, бирни икки қилишни ҳўб биламиз» дея гердаяди, ўзини билагон қилиб кўрсатади. Қизиги шундаки, шу хилдаги фаоллиги, жангарилиги билан у дарҳол эл назарига тушади. Сайлов кампанияси пайтида саккизта камбағал уни ўраб олиб, «Сени улуғ сайлаймиз!» дея ундан розилик сўрайдилар.

Шу ўринда пичинг-кинояларга, нозик имо-ишораларга тўла зиддиятли ғаройиб ҳодисалар қаламга олинади; бурунги «оқ соққа, қора соққа сайлови» пайтидаги казо-казоларнинг, қози-домларнинг тамагирларча саховати, пул улашишлари эслатилади; эндиги сайловда улар ҳақсиз, улар уйга қамалиб устидан қулф солиб олишган. Бу гал камбағал меҳнаткаш халқнинг сайлови, энди катта мансабларга фақир ҳақирлар сайланиши, ҳа, Тошпўлат каби кечаги ялангоёқ, оми, чапани, «юк орқалайдиган», «хўлеган», безориликдан, «ганак топилса эрмак» деб қимор ўйнашдан ҳам тоймайдиган кимсалар давлатни бошқариши лозим! Энг ачинарлиси шундаки, амалда бундай ишлар бўлган. Аммо Тошпўлатда андак андиша, инсоф бор. «Шу қўл кўтардиминан усталчасига ўлтирсам» дейди-ю, одамларнинг маломатидан чўчийди, бундай масъулиятли лавозимга ўзини нолойиқ санайди; бу соддадил фақир одам фуқаро-парвар жамиятнинг фуқаро-парвар сиёсатидан ажабланади, «шу замонангни борди-келдисига тушунолмай» яна тажанг бўлади. Ахир ўшандай сиёсат туфайли, гарчи фақир ҳақир, меҳнаткаш халқ орасидан чиққан бўлса-да, ўзи мутлақо тажрибасиз, ғирт оми,

маърифатсиз одамлар мўътабар мансабларга кўтарилиб ўзини ҳам, эл-юртни ҳам не-не кўйларга солмади, ахир! Хушёр адиб Тошпўлат билан алоқадор бояги ҳодисаларни қаламга олиш билан ўз вақтида гўё жамоатчиликни шундай кўнгилсиз ҳодисалардан огоҳ этгандай бўлади. Ёзувчи Тошпўлат сингари фақиру ҳақирлар ҳолига қанчалар ачинмасин, уларга ҳамдард бўлмасин, уларнинг ҳам «орқасига офтоб тегаётгани»дан қувонмасин, барибир, ҳали улар масъул вазифаларни бажаришга, давлат ишларини бошқаришга тайёр эмаслигини сезиб, тушуниб туради. Шунга кўра у қатор қаламкаш ҳамкасблари каби ўша йиллари шўролар замонасида содир бўлаётган бу хилдаги янгиликларни ўйламай-нетмай ҳар боб билан маъқуллаш, оқлаш, олқишлаш йўлидан бормай, бу хил жараёнларни ҳолис туриб, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан бор ҳолича гавдалантиради, жанр имконияти доирасида ҳалол бадиий таҳлил этади. Ҳодисалар бағридаги ички, табиий зиддиятлар, яъни шакл билан мазмун орасидаги номувофиқлик эса ёзувчи кулгиси учун битмас-туғамас асос-манба бўлиб хизмат этади. Хулласи калом, Абдулла Қодирийнинг машҳур ҳажвий асарлари — «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» қиссаларининг мазмун — мундарижа доираси мавжуд тасаввур, қарашларга қараганда анча кенг, ёзувчи кулгиси бениҳоя сержило. Энг муҳими, реалист адиб 20-йиллар шўро воқелигининг кўп нозик жиҳатларини, ўша даврда юз бераётган характерли тарихий жараёнларнинг ички зиддиятларини гоёат зийраклик билан илғаб ололган, ҳалоллик ҳамда фавқулодда маҳорат билан ҳажвий-юмористик йўсинда бадиий ифода этишга эришган.

ИСТИҚЛОЛ ҚАЙҒУСИ

(«Ўткан кунлар»нинг маъно ва бадиият жиҳотлари)

«Ўткан кунлар» тўғрисидаги гапни, аввало, романнинг адабий танқидчиликдаги баҳоси, талқини, тарихидан бошлашга тўғри келади. Гарчи бу хусусда кўп гапирилган, ёзилган бўлса ҳам романдан сўз очилганда мазкур масалани четлаб ўтиш асло мумкин эмас. «Ўткан кунлар»нинг баҳоси, талқини масаласи бу фақат шунчаки бир асар, биргина ёзувчи устидаги гап эмас. Бу борада йўл кўйилган хатолар, чалкашликлар айрим адабиётшунос, ёзувчиларнинг хатосидангина иборат деб бўлмайди. «Ўткан кунлар»га муносабат мисолида миллий адабиётимизнинг, адабий танқидчилигимизнинг кейинги ярим асрлик ривож, тадрижини, мамлакатимиздаги адабий-маънавий сиёсат, ижтимоий-сиёсий муҳитнинг характерини, чекланган ва зиддиятли томонларини, танқидий тафаккурдаги даққилик қандай кўнгилсиз оқибатларга,

фожиаларга олиб келишини яққол кўриш мумкин. Ўша даққи қарашлар асорати ҳатто ҳозирги кунларга қадар ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Ўтган асрнинг 20—50-йилларида адабиёт фанида вужудга келган нохуш вазият фақат адабиёт оламига кириб қолган тасодикий, малакасиз майда шахсларнигина эмас, йирик истеъдод соҳибларини ҳам чалғитди. «Ўткан кунлар»дек нодир асар М. Шевердин сингари истеъдодсиз қаламкашлар, С. Ҳусайн каби тажрибасиз, бебурд мунаққидлар томонидан нотўғри баҳоланган бўлса, унчалик хатарли эмас эди. Аммо, надоматлар бўлсинки, Ойбек, Ф. Ғуллом, А. Мухтор-дек улкан адиблар ҳам ўша машғум муҳит таъсири ва таъйиқи остида бу шоҳ асар ва унинг муаллифига нисбатан адолатсизлик қилдилар. Шунинг назарда тутиб «Ўткан кунлар»нинг танқидчиликдаги баҳоси ва талқини устида сўз борганда «танқиддан тубан» ишларни атайин четлаб ўтиб, фақат истеъдодли адиблар, йирик адабиётшуносларнинг айрим қарашлари билан мунозара олиб боришга жазм этдик.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» (1936) тадқиқотида «Ўткан кунлар» романи таҳлилига кенг ўрин беради. Ойбекнинг «Ўткан кунлар» хусусидаги мулоҳазаларини ўқиганда ҳушёр китобхон тадқиқот муаллифи уларни қоғозга тушираётганда зиддиятли бир ҳолатни кўнглидан кечирганлигини сезиб туради. Бир томондан, Ойбек инсофли бир инсон, истеъдодли ёзувчи сифатида «Ўткан кунлар»да кашф этилган бадий ҳақиқат, адибнинг мислсиз санъати олдида таъзим қилади. Айни пайтда ўн йиллик ўқиш, ўзлаштириш, ўзи эгаллаган марксча-ленинча дунёқараш, давр сиёсати уни Қодирий бадий ҳақиқатига бошқача кўз билан қарашга мажбур этаётгандай бўлади. Натижада қалбини мафтун этган Қодирий ҳақиқати замонаси тақдим этган ақидалар билан тўқнаш келади, муаллиф чор-ночор ҳукмрон расмий мафкура йўлини тутати. Ҳукмрон мафкура ақидаларига кўра, тарих фақат синфларнинг курашидан иборат. Ойбек шу қарашдан келиб чиқиб ёзади: «Синфлар мавжуд бўлган жамиятларда, синфий кучларнинг муносабатлари қандай бўлмасин, синфий кураш формаси ва унинг кескинлиги қай даражада бўлмасин, ижтимоий ҳаётнинг асосини синфий кураш ташкил этади. Тарихий даврнинг тўғри картинасини чизиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураши нуқтаи назаридан қараши лозим» (Ойбек. Асарлар. Ўн томлик, 9-том, 253-бет).

Кўриниб турибдики, бу гаплар ўтмишга, тарихга ёндашишнинг бир йўли, бирор шахс ёки гуруҳнинг шунчаки мулоҳазаси, қараши эмас, балки қатъий ҳукм, қонун-қоида тарзида айтиляпти. Бу ерда энди бошқача мулоҳаза, қарашга асло ўрин йўқ. Бундай концепция наздида тарихга ҳар қандай бошқача ёндашув ҳақиқатга, қоидага

хилоф, тарих ҳақиқатидан чекиниш саналади. Ўз-ўзидан равшанки, «Ўткан кунлар» ҳақиқати асло бу қолипга тушмайди. Чунки «Ўткан кунлар»ни ўқиганда, синфлар кураши эмас, «яхшилиқ идеяси билан ёмонлиқ идеясининг кураши каби бир ҳол сезилади» (260-бет). Ойбек назарида, гарчи романда феодализм давридаги турмуш тартиб ва қоидаларининг ҳалдан ташқари адолатсизлиги фош этилса-да, эскирган урф-одатларнинг чиркин ва зарарлилиги, айниқса, уларнинг оила қуриш ва «эркин» муҳаббатга фожиали таъсир кўрсатиши образларда бадий акс этган бўлса-да, социал синфий зиддиятлар яхши очилмайди, хонлик даври ҳаётининг конкрет тарихий мазмуни, синфларнинг кураши ўз ҳаққоний ифодасини топмайди; шахслар ва уларнинг яшаши, интилиши ва фаолиятлари синфий тўқнашувлардан анча четда содир бўлади.

Ҳаётда синфий курашлар мавжудлигини асло инкор этмаган ҳолда тарихни фақат синфлар курашидангина иборат, деб қараш ва ҳар қандай асардан, албатта, синфий курашнинггина ифодалашни, асар конфликтини синфий кураш асосига қуришни қатъий талаб этиш ўринсиз эканини бугунги кунда исботлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Қарангки, 30-йилларда Ойбекдек истеъдод соҳиби ҳам шундай талаб билан чиққан. Адибнинг романдаги образларга ёндашув принципи, қолаверса, бадий адабиётда тип ва типиклик тушунчалари ҳақидаги қарашлари ҳам бошдан-оёқ худди ўша синфийлик руҳи билан йўғрилган. Унингча, тип биринчи галда социал-синфий гуруҳнинг асосий чизгиларини ўзида мукаммал ва яққол акс эттиради; шу вақтдагина ёзувчи ҳаётий ҳақиқатни тўғри кўрсатган бўлади (259-бет). Шу қарашдан келиб чиқиб, ҳар бир тип — қаҳрамон образи, аввало, қайси синфга мансуб эканини, унинг синфий асосини белгилашга, чунончи, Отабек, Юсуфбек хожи, Қутидор, Ҳасанали, уста Олим ва бошқаларда улар мансуб бўлган синфларнинг «типик» хусусиятлари қанчалик ҳаққоний ифода этилганини аниқлашга ҳаракат қилади. Табиийки, тадқиқотчи бу образларда ўз тасаввуридаги «типик» белгиларни тополмайди, шу асосда уларнинг ҳаққоний, ҳаётий эканлигига шубҳа билдиради.

Ойбекнинг эътирозича, «Ўткан кунлар»да қаҳрамонлар синфий табақаларнинг социал моҳиятини эмас, ёзувчининг «гуманистик ахлоқий, сиёсий-ижтимоий идеалларини» ифода этадилар; мусбат образларни беришда ёзувчи маълум нуқтаи назарни, ахлоқий-эстетик эътиқодларни, гўзаллик принципларини ўйлаб чиқарилган одамларда тажассум эттиради; ёзувчи уларни «ўз ахлоқий умум-гуманистик идеали ичига кўмиб, уларнинг ижтимоий онгининг объектив равишда ривожланишини панада қолдиради» (261-бет). Тадқиқот муаллифи ўз фикрини янада кескинлаштириб ёзади: «Ўткан кунлар»да савдогарлар тоифаси ақсарият мусбат гуруҳни ташкил қилади... Уларни бир ёқлама бўрттириб тасвирлашда ёзувчи

дунёга қарашининг торлиги очиқ кўринади» (264-бет). Унингча, Отабек, Юсуфбек ҳожи ва бошқа савдогар табақа намояндалари «Ўткан кунлар»да социал кучнинг ҳақиқий сиймосини атрофлича тўла ифода этажак бир равишда эмас, балки уларнинг айрим томонлари романтик равишда бўрттириб акс эттирилади; улар яхшиликнинг рамзи каби кўрсатилади, бутун ёмонликни гавдалантирган феодал тузилиши арбобларига қарши қўйиладилар (260-бет). Отабек образи «давр тараққиёти тенденциясини тўлиқ акс эттирувчи социал тип даражасига кўтарила олмайди»; ёзувчи Отабекнинг «маънавий сиймосини идеаллаштиради, уни яхшилик, тозалик симболи каби кўрсатади...» (264-бет) ва ҳоказо.

Синфий ёндашув концепциясининг мутаассибларча тор, ўjarлигини қарангки, ўтмишда, шу ақидага таянган Ойбекдек адиб ҳам «Ўткан кунлар»га мавзу қилиб олинган «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари»да синфий рақобатлар билан баробар, муайян ижтимоий гуруҳлар ичида табақаланиш, улар орасида ҳам зиддиятлар бўлганлигини, юқори табақага мансуб илғор фидойи шахслар феодал тузумнинг қолоқ ва қора кучларига қарши турганлигини, юрт истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғурганлигини, улар ижобий қаҳрамон сифатида кўрсатишга лойиқлигини асло тан олгиси келмайди. Аслида роман муаллифи бундай мусбат кучларни сираям идеаллаштирган эмас, балки ҳаётда қандай бўлса, ўшандайча — кучли ва ожиз томонлари, зиддиятлари билан кўрсатган. Масаланинг бу томони ҳам инобатга олинмайди. Отабек, Юсуфбек ҳожи социал аҳволи жиҳатдан савдогарми — бўлди, бошқа гапга ҳожат йўқ, уларни даврнинг илғор фикрли кишилари, мусбат қаҳрамонлар тарзида бериш мумкин эмас, улардан фақат савдогарларга хос «типик» хусусиятларни излаш лозим. Шундай талаб қўйишнинг ўзиёқ ҳақиқатдан, реализм принципларидан чекиниш эмасми?!

Синфий ақидапарастликка амал қилган адиб романдаги уста Олим каби оддий меҳнаткаш халқ, ҳунармандлар образига муносабатда «принципиаллик»ни янада оширади. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқоти муаллифи даъвосига кўра, модомики, уста Олим ҳунарманд-косиб табақасига мансуб экан, у албатта фақир ҳақир, оч-яланғоч яшаши керак, романда эса, аксинча, хон, бек ва бошқа амалдорлар томонидан таланган, оғир меҳнат ила топган даромадининг кўпини солиқларга берган косиблар турмуши аслидан жуда ошириб кўрсатилган; муаллиф у вақтларда косиблар турмушининг характерли моментларини тўғри чизиш ўрнига кам-кўстсиз, фаровон ҳаёт тақдим этган. «Унинг моддий ҳаёти тўла-тўқис, — дея ажабланади муаллиф, — палов қилиш учун хурмада ёғи, ўрада сабзиси тайёр... Мусаллас ҳам хумда қайнаб ётади. Унинг қайғуси маънавий соҳада» (267-бет). Аслида уста Олимдек

моҳир, тadbиркор косиб одамнинг палов қилиш учун хурмада ёғи, ўрада сабзиси бўлиши ажабланарли ҳол эмас. Шунга асосланиб «косиблар турмуши тўғри берилмаган» ошириб кўрсатилган, камқўстсиз, фаровон ҳаёт тақдим этилган деган хулосага келиш ўринсиз деб ўйлайман. Ўша оғир замонларда ҳам тadbиркор, меҳнаткаш кишилар уста Олим даражасида рўзгор тебратганига, одамдек яшаганига ишончимиз комил. Қолаверса, уста Олим турмуши камтарона, хоксор бир одамнинг турмуши. Бу турмуш тасвирида ҳеч қанақа ошириб-тошириш йўқ. Асардаги ҳар бир персонаж тақдирини, қисматидаги фожиаларни, қаҳрамоннинг ҳар бир қайғусини, албатта, ижтимоий зиддиятларга олиб бориб тақашни талаб этавериш ҳам ўринсиз. Уста Олим «феодал хонлик тузилишининг босимидан, тазйиқидан озоддир», «унинг қайғуси маънавий соҳада» деган эътирозлар ўқувчига эриш туюлади. Аввало, асарни синчиклаб ўқиган одам уста Олимнинг давр, тузум тазйиқидан бутунлай озод эмаслигини, ҳаётда бундай тазйиқларга неча бор дуч келганлигини яхши билади, баралла ҳис этади. Унинг маънавий фожиясига келсак, тўғри, севгилиси Саодатнинг ўлими, устанинг оилавий турмушдаги омадсизлиги ижтимоий турмуш шароити билан бевосита боғланмаган, бунга ҳолат ҳам йўқ. Зотан, инсон ҳаётида ҳамма замонларда айти шундай ижтимоий тузум тазйиқидан холи фожиалар, бахтсизликлар ҳам мавжудки, реалист ёзувчи бун тасвирлашга тўла ҳақли.

Ойбекнинг Қодирий тарихий романларига, хусусан, «Ўткан кунлар»га изчил синфий позицияда туриб кескин танқидий ёндашиш сабаби фақат давр, расмий мафкура тазйиқи оқибатигина бўлмай, ёзувчининг ўша кезлардаги руҳий-ижодий фаолияти, шаклланган эстетик принциплари билан ҳам боғлиқ. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» ёзилган пайтларда Ойбек яқин тарихий ўтмишдан ҳикоя қилувчи «Қутлуг қон» романи ҳаёли билан банд эди. Тадқиқот муаллифи Қодирий романлари билан мунозара олиб борар экан, «Ўткан кунлар» бадиий ҳақиқатини, адиб тутган йўлни рад этар экан, гўё ёзилажак романининг ижодий принципларини баён этаётгандай, бўлғуси ўз романи қонуниятлари, мезонлари билан «Ўткан кунлар»га ёндашаётгандай туюлади. Дарҳақиқат, ёзувчи «Ўткан кунлар»да рад этган жиҳатларни «Қутлуг қон»да тасдиқлашга интилади. Роман муаллифи тарихий ўтмишга изчил синфий позицияда ёндашади, асар конфликтини синфий рақобат ва курашлар асосига қуради, ҳар бир персонажда у мансуб бўлган ижтимоий-синфий табақа, гуруҳга хос «типик» белгиларни мужасамлаштиришга тиришади, бой-бадавлат кишиларни тескаричи кимсалар, салбий қаҳрамонлар, меҳнаткаш халқ вакиллари эса — жафокаш, тараққийпарвар кишилар, бинобарин, ижобий қаҳрамон сифатида беради; меҳнаткаш ҳаёти ночор, уларнинг ҳар бир

бахтсизлиги, қайғуси албатта давр, ижтимоий тузум босими билан боғланади ва ҳоказо.

Модомики, Ойбек инқилоб арафасидаги ҳаётга шу тарзда ёндашган экан, у бунга ҳақли. Ҳаётда шундай ҳодисалар бўлган, адиб асосий эътиборни ҳодисаларнинг синфий томонига қаратган. Бироқ, бу бадиий адабиётда турмуш ҳақиқатига ёндашишнинг бирдан-бир — ҳамма ёзувчилар амал қилиши лозим ва мажбур бўлган йўриқ эмас. Бошқа бир истёдодли ёзувчи айни ўша инқилоб арафасидаги синфий рақобатлар хийла таранглашган замон, давр воқеалари, ижтимоий кучлари ҳақида ўзгача нигоҳ билан боқиб, давр ҳақиқатининг бошқа томонларини очиб бериши, бу борада «Қутлуғ қон» билан бемалол ижодий мусобақа қила оладиган асар яратиши мумкин. Тарих фанида, публицистикада инқилоб арафаси, революция даври, шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларига доир кейинги йилларда маълум бўлган кўпгина фактлар, янгича илмий талқинлар ҳам буни тасдиқлаб турибди. Эҳтимол, Ойбек каби тарихга «синфий ёндашиш» принципига амал қиладиган яна бир ёзувчи «Ўткан кунлар»да акс этган давр воқеалари ҳақида «Қутлуғ қон» типидagi бевосита синфий рақобатларни акс эттирадиган роман ёзиши мумкин. Бунга ҳеч ким қарши эмас. Бинобарин, Қодирий «Ўткан кунлар»да танлаган йўлга эътироз билдириш бадиий ижоднинг оддий қонуниятини, ёзувчининг оддий ижодий эрки, ҳуқуқини, руҳий эркинлигини менсимаслик, рад этиш демакдир.

Бу ерда мен Қодирий, аниқроғи, унинг тарихий романлари хусусида фақат биргина одам, истёдодли ва инсофли адиб — Мақсуд Шайхзоданинг дил сўзларидан бир парча келтириш билан чекланаман. «Абдулла Қодирий, — дейди у, — ўзига яқин бўлган қардош халқлар адабиётлари, хусусан, озарбайжон, татар, рус адабиётлари тажрибаларидан фойдаланиб биринчи ўзбек романи — Европа адабиёти мезонлари билан ўлчанадиган роман яратди. Абдулла Қодирий бу романлари билан фавқулудда истёдод соҳиби, йирик асарлар устаси эканини исботлади. Бу романлар инқилобгача бўлган Туркистон халқини, тарихий шароитни яхши биладиган одам томонидан завқ-шавқ билан гўзал бир шаклда яратилган. Романлар ана шу жиҳатлари билан жуда катта бадиий ва тарбиявий аҳамиятга моликдир...».

Бундай самимий илиқ баҳолар қаршисида бояги дағдағалар ўз таъсир кучини йўқотади, Қодирийнинг оқланишига, икки йил ўтиб «Ўткан кунлар»нинг халққа қайтарилишига йўл очди, «Ўткан кунлар» талқини тарихида янги даврни бошлаб берди.

Гарчи роман ўша кезлардан эътиборан қайта ҳаётини бошлаган, 60—80-йиллар давомида асосан ижобий баҳоланиб келинган бўлса-да, у ҳақдаги баҳс-мунозаралар сира тўхтаган эмас. Айниқса,

романнинг бош ғоявий мазмуни, асосий пафоси, аҳамияти, замонавий қиммати ҳақида, умуман, ижобий йўналишда бўлса-да, хилма-хил фикрлар билдирилди. Аёнки, чинакам санъат асарини ҳар бир давр ўзича баҳолайди; давр руҳи ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ундан янги-янги маъно топишга ҳаракатлар бўлади. Бу жараён кўпинча асарни конъюнктура мақсадларини кўзлаб баҳолаш, ўта жўн тарзда тушунишдек сўллик касалликлари билан бирга кечади. «Ўткан кунлар» талқинида ҳам аини шундай ҳолатларга дуч келамиз.

Шуниси характерлики, янги этапда Қодирий ҳақида ёзилган деярли барча илмий ишларда авваллари «аксилинқилобий миллатчилик ғояси», «буржуа миллатчилик қарашлари» билан суғорилган асар деб қаралган адиб романлари энди қора ўтмишни қоралашга, инқилобни тасдиқлаш ва улуғлашга хизмат этадиган асарлар сифатида баҳолана бошланди. Бундай қараш фақат Қодирий романларига эмас, 20-йилларда яратилган тарихий мавзудаги барча етук асарларга нисбатан ҳам қўлланиладиган бўлди. Таниқли адабиётшунос И. Султонов ёзади: «Совет адабиёти революциядан аввалги ҳаётни тасвирлашга мурожаат этар экан, унда ҳукм сурган эксплуатация ва зулмни фош этиб, социалистик революциянинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характерини очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга хизмат қиларди» (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик, 2-том, 355-бет). Адабиётшунос олим «Ўткан кунлар» асосида «феодализм давридаги социал тартибларнинг ва шуларнинг бир томони бўлган «одат»нинг адолатсизлиги ва бемаънилиги ғояси» ётади деб ҳисоблайди.

Яна бир йирик адабиётшунос Ҳ. Ёқубов ҳам асарда «феодал тартиблари ва одатларининг норасо ва нобоплигига танқидий муносабатда бўлиш етакчи ўрин» эгаллашини уқтиради. Олим «Ўткан кунлар»нинг 1974 йилги нашрига сўнгсўз тариқасида ёзган «Йирик санъаткорнинг тўнғич романи» мақоласида асарнинг «замонавий аҳамияти» доирасини бирмунча кенгайтириб, уни инқилобдан кейин амалга оширилган бир қатор ижобий тадбирлар билан боғлаб мана бундай дейди:

«Ўрта Осиё республикаларида халқ ҳўжалиги социализм куриш асосида қайта тикланаётган, бу улкан вазифани муваффақиятли амалга ошириш учун миллий чегаралаш ўтказилаётган, хотин-қизлар озодлиги ва уларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги кескин қилиб қўйилган йилларда ёзилган бу романда бош қаҳрамоннинг оилавий ҳаётга, муҳаббатга, хотин-қизларга муносабатини белгилаш пафоси ва юртининг бирлиги учун қайғуриш пафоси замонавий аҳамиятга эга эди. Ёзувчи ўтмишнинг «энг кир, қора кунлари»да ҳам муҳаббат эркинлиги, социал адолат орзуси яшаб келганини ва бу хилда интилишларнинг ижтимоий-тарихий ва

миллий илдишларини топишга ҳаракат қилади» («Ўткан кунлар», 1974, 392-бет).

Бошқа бир адабиётшунос М. Қўшжоновнинг «Ўткан кунлар» пафоси, замонавий аҳамияти ҳақидаги қараши И. Султонов билан Ҳ. Ёқубов фикрларидан бир оз фарқ қилса-да, моҳият этибори билан уларга ҳамоҳанг. Олим ёзади: «Романнинг ғоявий ва бадиий жиҳатдан ўзига хослиги шундаки, Абдулла Қодирий ўтмишда, қарийб революция арафасида зулмат ва жаҳолат ўзининг «пўлат» чангали билан бутун жамиятни, ҳатто имтиёзли синф вакиллари ҳам бўғиб ташлаганини кўрсатди. Уларнинг сал-пал прогрессив фикр юритадиганларини эса барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилиб, оғир фожиаларга дучор этиб қўйганини тасвирлади. Романни ўқиб шундай хулосага келасизки, модомики, имтиёзли синф вакилларига ҳаёт шу даражада бешафқат экан, оддий меҳнаткаш халқ эрк, ҳақ-ҳуқуқлар хусусида ўйлаши ҳам ортиқча. Мана романдан келиб чиқадиган муҳим социал маъно!» («Ижод масъулияти», 1981, 185-бет).

«Ўткан кунлар» баҳси ҳақидаги гапларни бир оз тўхтатиб, бу роман билан деярли бир вақтда яратилган, ўтмишдан олиб ёзилган бошқа бир асар — Фитратнинг «Абулфайзхон» драмасининг пафоси, замонавий аҳамиятига оид мулоҳазаларни эсга олайлик. Олим, шоир, таржимон Жамол Камол «Абдулфайзхон» — тўнғич тарихий драма» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 14 апрель): «Хўш, «Абулфайзхон» қандай мақсадларни кўзда тутиб яратилди?» деган савол қўяди ва одатдагидек, бу саволга жавобни Бухородаги инқилобий ўзгаришлардан қидиради. Мақола муаллифи уқтирганидек, дарҳақиқат, бу драма ёзилган пайтда Бухорода халқ жумҳурияти эндигина барпо этилган, лекин тахтдан ҳайдалган амир ҳали чегарада тиш қайраб турарди. «Ана шундай шароитда, — деб ёзади у, — кенг меҳнаткашлар оммаси кўзи ўнгида амирлик тартиботининг моҳиятини баралла фош этиш қалам аҳли олдида турган муҳим вазифалардан эди. Садриддин Айний «Бухоро манғит амирлари тарихи», «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» деган очеркларида масалани илмий-тарихий йўналишда ёритиб берди. Абдурауф Фитрат эса бу вазифани санъаткорона амалга оширди».

Мақола муаллифи драманинг пафоси, аҳамияти ҳақида узил-кесил қилиб дейди: «Абулфайзхон» мураккаб шароитда, лекин чуқур ўйлаб, моҳирона битилган драма. Фитрат ғоят усталик билан тарихий материални инқилобий воқеликни улуғлашга бўйсундирди... «Абулфайзхон» тарихий мавзуда битилган ҳозиржавоб замонавий асар ва у инқилобий даврга хизмат қилди, деб бемалол айта оламиз».

Кўриниб турибдики, Жамол Камолнинг «Абулфайзхон» хусусидаги мулоҳазалари гарчи «қайта қуриш» даврида айtilган бўлса-да, бу тур асарлар ҳақида «турғунлик йиллари»даги қарашлар руҳи билан

йўғрилган. Ҳолбуки, «қайта қуриш» даврига келиб, ҳатто И. Султоновдек адабиётшунос ҳам «Ўткан кунлар»нинг «замонавий» аҳамияти, моҳияти ҳақида бутунлай бошқача — «замонавий» фикр билан чиқди. Адабиётшунос олим «Ўзбек совет адабиёти тарихи» дарслиги (1990) учун ёзган «Абдулла Қодирий» бобида «Ўткан кунлар»нинг ёзилган замонаси билан алоқасининг баъзи томонларини тушуниш учун 20-йилларда мамлакатимизнинг маънавий ҳаётида мавжуд бўлган баъзи негатив — салбий ҳодисаларни ҳам ҳисобга олиш зарурлигини уқтиради. Дарҳақиқат, олим айтганидай, бу вақтга келиб ҳаётнинг ленинча демократик нормаларини рад этган сталинча янги бюрократия тизими аллақачон шаклланган эди; бу даҳшатли тизим томир ёйган сари ҳаётнинг турли соҳаларидаги кишиларни, ижтимоий гуруҳларни бир-бирларига қарши қўйиб, улар орасида сунъий равишда низо яратди... «Ўткан кунлар»даги халқни душман гуруҳларга — «қора чопон» ва «қипчоқ»ларга бўлиб, улар орасида низо солиш воқеасида И. Султонов худди асар яратилган 20-йиллар билан алоқадор жиҳатларни кўради. «Бу, 20-йилларда сталинча бюрократия томонидан авж олдирилган бўҳтончилик ҳамда чақимчиликнинг акс-садоси, бешафқат, жасуруна танқиди, бу ҳалокатли системага қарши дадил исён эди», — дейди қатъий қилиб («Ўзбек совет адабиёти тарихи», 1990, 163-бет).

Шу тариқа олимнинг ўзи «социалистик революциянинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характерини очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга» хизмат этадиган дея баҳоланган асар энди «ҳалокатли системага қарши дадил исён»га айланади.

Айни шундай параллелларни, «замонавий» маънони авваллари фақат ўтмишни қоралаш, баралла фош этиш, инқилобий воқеликни улуғлаш, тасдиқлашга, «инқилобий даврга», «социалистик революциянинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характерини очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга» хизмат этадиган асарлар деб қаралган 20-йилларда яратилган бошқа етук асарлардан, жумладан, Фитрат ижодидан, аниқроғи, унинг «Абулфайзхон» драмасидан ҳам топиш мумкин.

Ҳамид Исмоилов «Абдурауф Фитратнинг қора бахти» мақола-сида («Литературная газета», 1991 йил, 3 апрель) адиб ўша йиллари яратган «Шайтоннинг тангрига исёни» поэмаси, «Абулфайзхон» пьесаси, «Бедил» эссеси, «Қиёмат» фантастик ҳикоясида тоталитаризм, фикр бир хиллиги, якка шахс ҳокимлиги тартиботининг бошланишини башорат қилганлиги ва шафқатсиз фош этганини таъкидлайди ҳамда «Абулфайзхон» персонажларидан бирининг: «Ҳоқонимизга маълумдирким, подшолик қон билан сугорилатурғон бир ёғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир», деган сўзларини келтириб ўтади.

Авваллари, «Ўткан кунлар» нуқул феодал одатнинг «адолат-сизлиги ва бемаънилиги», «норасо ва нобоплиги»ни, «чиркин урф-одатлар ва оилавий бидъатлар»ни аёвсиз фош этувчи роман деб қаралар эди. Истеъдодли ёзувчи Хайриддин Султонов Абдулла Қодирий санъати ҳақидаги мақолаларида бу қарашга зид фикрни илгари суради. Унингча, халқимиз характериға хос андиша, уят, ор-номус, виждон тушунчалари Қодирий романларининг маънавий устунлари саналади; А. Қодирий инсон шарафининг гултожи бўлмиш андиша, ор-номус, уят каби муқаддас туйғуларни одамзод қалбидан абадий маскан тутишини орзу қилган. Ёзувчи Қодирий қаҳрамонларига хос андиша деган тушунчаларнинг кундан-кунга биздан узоқлашиб, орадан кўтарилиб бораётганлигидан афсусланади. «Турмушимизда юз берган ва юз бераётган барча фожиаларнинг асосий сабабларидан бири ҳам эҳтимол шундадир, — деб ёзади у «Андиша» мақоласида. — Хусусан, ошкоралик замонида беандиша кимсаларнинг тама ва манфаатга қурилган саъй-ҳаракатлари туфайли бу қадимий туйғу қарийб ўтмиш сарқитига айланиб қолди» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 8 декабрь).

Хўш, нега шундай? Бир вақтлар, 20—30-йилларда аксилинқилобий, миллатчилик ғояси, буржуа-миллатчилик қарашлари билан йўғрилган деб саналган роман 50—60-йилларга келиб инқилобни улуғловчи, тасдиқловчи, социалистик революциянинг чуқур «одампарварлик ва адолатпарварлик характери» очиб беришга хизмат этадиган асар деб баҳоланди, эндиликда эса ундан инқилоб даври зиддиятларига ишоралар қидириляпти; феодал ахлоқини, одатини қораловчи, фош этувчи ҳисобланган асар, бугун юксак инсоний ахлоқий фазилатлар, қадриятлар мадҳияси сифатида баҳоланаяпти.

Бу ҳол, бир томондан, адабий танқидчилик, умуман, танқидий тафаккуримиз ривож, тадрижи йўлидаги ожизликлар, зиддиятлар, қолаверса, ижобийлик томон ўзгаришлар аломати, оқибати бўлса, иккинчи томондан, чинакам санъат асари, хусусан, баркамол реалистик асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатининг сержилолиги, маъно доирасининг кенглигидадир. Биз узоқ йиллар асарга кўпроқ тор, бир хил мезонлар, расмий ҳукмрон мафкура, синфийлик позициясидан туриб ёндашдик, баҳолаб келдик. Ўша тор мезонлардан йироқлашганимиз сари ўзимизни эркинроқ қўйиб, асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатига холис назар ташлашга интилганимиз сари унда хилма-хил маъно жолларини, кўпинча аввалги тасаввурларга зид ҳолатларни кўриб ҳайратга тушмоқдамиз.

Масаланинг яна бир чигал томони бор. Адабиётдаги жамики ҳодисалар синфийлик, партиявийлик принципи, революция, социалистик жамият манфаати нуқтаи назаридан баҳоланадиган бир даврда асар, унинг бош пафоси ҳақидаги бор ҳақиқатни рўй-

рост айтиш имкони йўқ эди. Баъзи адабиётшунослар ҳаққоний, юксак бадний, аммо ҳукмрон мафкура қолипига тушмайдиган нодир асарларни нима қилиб бўлса-да, ҳимоя қилиш, халққа қайтариш, «замонага хизмат қилдириш» мақсадида гоҳо «ҳийлаи шаърий» усулларини қўллашга мажбур бўлганлар, асардаги энг муҳим нуқталарни атайин четлаб ўтганлар ёки кўриб-кўрмасликка олганлар. Асарлардан социалистик мафкурага, социалистик реализм методи талабларига мос келадиган жиҳатларни топишга ҳаракат қилганлар. Шахсан менинг ўзим ҳам 70-йиллари «Ўткан кунлар» теварагида борган, бу қутлуғ романни бадном қилиш учун бошланган мунозара чоғида, Қодирий «синфий курашни тушуниш ва ифода этиш масаласида» баъзи ўтмишдошларига, масалан, Муқимий даражасига етолмади (Ҳ. Абдусаматов), деган даъволар айтилаётган бир пайтда «Ўткан кунлар» «социалистик реализм асари» эканини, унда тарихни синфий тушуниш ва ифода этиш мавжудлигини исботлашга уринганман. Ҳозирга келиб бунақа баҳслар хийла чучмал, бачкана кўринади, «Ўткан кунлар» ўшандай ҳимояларга муҳтож эмаслигини бугун ҳамма билади.

Хўш, «Ўткан кунлар» романининг асосий бадиий-ижтимоий пафоси нимадан иборат? Шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида муаллифни шундай асар ёзишга, «мозийга қайтиб иш кўриш»га нима мажбур этди? Улуғ адиб романи учун кўп асрлик тарихимизнинг муҳим паллалари, беҳисоб воқеалари, сон-саноксиз ёрқин сиймолари орасидан айна кейинги «хон замонлари»ни мавзу қилиб танлади? Кейинги «хон замонлари»ни нега «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» деб атади? Бундай саволларни кўндаланг қилиб қўявериш, уларга одилona жавоб бериш, айланма йўллар ахтариб ўтирмай, бор гапни яширмай дангал айтавериш пайти келди.

Ёзувчига илҳом берган, қўлга қалам олишга мажбур этган омиллар, асарнинг яратилиш пайтидаги муаллифнинг руҳий ҳолати, ижтимоий-маънавий ҳаётда тутган мавқеи, позицияси романининг гоявий-бадиий пафосини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. «Ўткан кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, истиқлоли, жаҳон тараққиёти, мамлакатлари қаторидаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молик муаммо эди. Абдулла Қодирий собиқ Туркистондаги тараққийпарвар зиёлилар изидан бориб, улар сафида туриб она юртининг, миллатнинг аҳволи, истиқболи ҳақида ўйлай бошлаган, кўпгина маслакдошлари каби у ҳам халқ тутқунлиқда, жаҳолатда яшаётганлигини, эл-юрт жаҳон тараққиётидан, маърифатдан орқада қолганлигини англаб етган, ўзича нажот йўлини қидираётган эди; ўзи ёзганидек, унда истибдодга нафрат гоят кучли эди. Дастлаб, 1917 йилги Февраль, сўнг Октябрь инқилоби адибга катта қувонч

ва умид бахш этди; «Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлғониға хурсандчилигим албатта дунёға сиғмас эди ва сиғмаслиги табиий эди», деб ёзади у. Адиб большевикларнинг ваъдаларига, Шарқ озодлиги, мазлум Туркистон меҳнаткашлари саодати ленинизм орқасида вужудга чиқишига астойдил ишонди, Октябрь инқилоби эрк берди, жасорат берди, онг берди, ҳақ берди, деб қувонди. Халқининг эрки, озодлиги, мустақиллиги, маънавий, маданий-иқтисодий равнақи йўлида енг шимариб ғайрат билан курашга отланди. Аммо шу муқаддас йўлнинг бошидаёқ донишманд адиб катта ваъдалар билан амалиёт орасида кескин зиддиятлар рўй бераётганини, ёвуз мустамлакачилик сиёсати моҳият эътибори билан ўзгармай қолаётганини, балким у мунофиқона ашаддий тус олаётганини, эл орасида бузғунчилик, фитна, синфий, мафкуравий адоват авж олдирилиб, биродаркушлик уруши бошланиб кетганлигини, ғофил халқ янги ўзи хон — қўланкаси майдон кимсаларнинг манфаати йўлида курашаётган фидойи кишилар қаттиқ қаршиликка учраётганини, қатағон этилаётганини, қисқаси, халқимиз учун янгидан истибдод, мустамлакачилик даври бошланаётганлигини ўз кўзи билан кўраётган, чуқур ҳис этаётган, бу ҳақда жиддий бош қотираётган эди. Туркистонда ташкил топган биринчи миллий мустақил давлат — Қўқон Мухториятининг яксон этилиши қўплаб илғор зиёлилар каби Қодирийни ҳам ҳушёр тортирган бўлиши табиий.

Мустамлака, истибдод, тутқунлик, қуллик учун кўпинча биз босқинчи зобитларнигина айбдор деб қоралаймиз. Ҳолбуки, қарамлик, тутқунлик учун, аввало, қарам бўлган халқнинг ўзи, эл-юрт тепасида турган раҳнамолар айбдор. Ўз қадрини билган, эрки, номуси, шаънини муқаддас санаган, эрки, мустақиллиги йўлида бир тану бир жон бўлиб бирлашган, жаҳон тараққиёти йўлини тутган халқни ҳеч қандай куч енга олмайди, бундай халқ ёт зобитлар олдида асло бўйин эгмайди, кишан киймайди, таслим бўлмайди. Минг афсус, XIX асрнинг ўрталарида халқимизда худди шу фазилатлар хира тортиб қолган эди. Аввало, собиқ Туркистон жаҳон тараққиётидан орқада қолиб кетган, юртнинг раҳнаمولари дунёда, ҳатто ён қўшниси Россияда нималар бўлаётганлигидан беҳабар, давлат идора усуллари эса ўта қолоқ, эл-юртнинг бирлигига путур етган эди. Юрт остонасида қаттол босқинчи турганини билгани ҳолда хону беклар бирлашиб, халқни юрт ҳимоясига сафарбар этиш ўрнига тор манфаат, мансаб-мартаба йўлида ўзаро уруш, бир-бирларини қириш, талаш билан овора эдилар; эл орасидан чиққан илғор фикрли кишиларнинг сўзини, фиғонини эшитадиган зот йўқ эди ўлкада...

Мана шундай бир шароитда мудҳиш фалокат рўй берди, муқаддас, шавкатли Туркистон тупроғи чор Россияси зобитлари

оёғи остида топталди, халқ тутқуникка гирифтор бўлди. Октябрь инқилоби туфайли ярим аср чор Россияси истибдоди азобини чеккан халқ олдида узоқ йиллик орзу — тутқунликдан озод бўлиш, ўз эркига, миллий мустақилликка эришиш имконияти туғилгандай бўлди. Илғор фикрли зиёлилар ўша кезлари бундай имкониятни рўёбга чиқариш учун гофил халқни уйғотиш, унга ўзлигини, миллий қадриятларини англатиш, уни улғу мақсадлар сари сафарбар этиш лозим деб билдилар. Қодирий «Ўткан кунлар»га қўл урган пайтда маслакдошлари Чўлпон ва Фитрат қатори ана шундай фикрда эди. Бу адибларнинг ўша кезлари вақтли матбуотда чиққан кўплаб мақолалари шундан далолат беради. Жумладан, Абдурауф Фитрат катта билим, зўр ҳаяжон билан ёзган «Туркистонда руслар» мақоласида маслакдош адибларнинг қарашлари, фикр-туйғуларини жуда яхши ифодалаган. «Бир кишининг миясига чоғирнинг қандай таъсири бор эрса, бир миллатнинг миясига дахи салтанат ва маданият ичгусининг шундайин таъсири бордир, — деб ёзади Фитрат 1917 йил кузида битилган ўша мақоласида. — Салтанат, бойлик ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст этди, қўлимиздоғи салтанат қиличи билан маданият дафтарини бир ёнда қўйиб, сафоат чолғуларини олдиқ. Урдиқ, чолдиқ, ичдиқ, йиқилдиқ, ёндиқ ва шунлар учун бир-биримиз билан урушдиқ.

Мана шул чоғларда эдиким: Русия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди...».

Мана шундай алам-ўкинчлар «Ўткан кунлар» муаллифининг қўлига қалам тутқазган омиллардан бири экани сир эмас!

Адиб бу романи орқали «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» — юртни мустамлака балосига гирифтор этган кейинги «хон замонлари» ҳақида сўз очиб тарихнинг бу аянчли ҳақиқатидан халққа сабоқ бермоқчи бўлади.

Романнинг ижодий тарихидан биз ҳали беҳабармиз. Роман қўл-ёзмалари сақланмаган, романнинг яратилиш жараёни ҳақида ишончли тарихий ҳужжатлар ҳозирча йўқ; «Ўткан кунлар»нинг 1926 йилги биринчи нашрига ёзилган кичкинагина сўз бошидаги асар мавзуга оид «мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим» деган бир оз пардали жумлалар кўп нарсадан, адибнинг асл муддаосидан далолат бериб турибди. Асар ёзила бошлаган 1919 йилдан то у алоҳида китоб ҳолида чиққан 1926 йилга қадар ўлкада жиддий ўзгаришлар рўй берди, ижтимоий-сиёсий вазият ўзгача тус олди, жумладан, эл-юрт мустақиллиги ғояси «эскириб», замона зайлига, яъни мустабид ҳокимият мафкураси ва сиёсатига зид келиб қолди, бора-бора миллий мустақиллик ҳақида сўз очиш, ҳатто чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида гапириш ҳам ғоявий-сиёсий хато, миллатчилик кўриниши сифатида қарала

бошланди; эл-юрт бирлиги, равнақи, миллат мустақиллиги учун курашган одамларни йирик асарга қаҳрамон қилиб олиш — улар ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш — ёзувчи учун турган-битгани ғурбат, мусибат экани ўз-ўзидан равшан. Донишманд адиб буни олдиндан сезмаслиги, билмаслиги мумкин эмас эди. Буни сезган, билган муаллиф «Ўткан кунлар» устидаги иш жараёнида ўз ижодий режа-ниятларига кўпгина таҳрирлар киритган бўлиши, эл-юрт ғами билан юрган, юрт бирлиги, истиқлоли ишига жонини тиккан Юсуфбек ҳожи, Отабек ҳақидаги ҳамма гапларини тўла айтиш, қоғозга туширишга қийналгани шундоқ сезилиб туради. Романда худди ўша қаҳрамонлар ижтимоий фаолияти тўғрисида гоҳо узилишлар, ноизчилликларнинг мавжудлиги сабаби, эҳтимол шундадир. Бироқ 20-йиллар шароитида романда айтилган шу хусусдаги мавжуд ижтимоий мотивларнинг, ифода, талқинларнинг ўзи ҳам адибнинг мислсиз жасоратидан далолатдир. Асар шу ҳолида ҳам халқнинг миллий-сиёсий онгини шакллантиришда, ўзлигини англатишда бениҳоя катта аҳамият касб этди.

Бошда айтилганидек, «Ўткан кунлар» романининг маъномундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар ичида, менингча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир. «Ўткан кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ўтган асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб, мустанлакчилар олдида таслим бўлишига олиб келган омилларни Қодирийчалик чуқур, таъсирчан бадиий таҳлил этган асар яратилмаган.

Асарда худди ўша — ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг бадиий талқинини кўздан кечирайлик.

Асарнинг илк бобларидаёқ унинг асосий ижтимоий-бадиий руҳи аён бўлади. Асар бош қаҳрамони Отабек Марғилонда Зиё шоҳичининг уйидаги зиёфатда ўзининг (бинобарин, ёзувчининг) юрак дардини аён этади. Отабек зиёфатда Россия сафари хотираларини гапирганда, ўтирганлар, ҳатто Марғилоннинг энг олдинги одамлари ҳайратдан лол бўлиб қоладилар. Чунки ўша кезлари чет элларга, Европа шаҳарларига, ҳатто ён қўшниси Россияга бориб савдо қилувчилар Туркистонда оз, шунинг учун Марғилоннинг энг олди кишилари ҳам руслар тўғрисида аллақандай ҳаёлий ривоятлар эшитиб юрган. Отабек ҳам рус сафаридан бурун ҳамсуҳбатлари каби тасаввурда бўлган. У ўтирганларга дейди:

«Шамайга бормасдан илгари ўз ҳукуматдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайди, деб ўйлар эдим, ...лекин Шамай меним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди

бир ўйинчоқ бўлганлигини иқдор этишга мажбур бўлдим.

Бизнинг идорамиз букунги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлик ёзиб, ўруснинг идора тартибини дастуруламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш! Бу ерда сўзимни эшитувчи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: «Сенинг арзингни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?» деб, мени маъюс қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам, сўнгидан тўғри сўзни айтганларини билдим. Дарҳақиқат, мазористонда «хай-ю алал-фалоҳ» хитобини ким эшитар эди!» («Ўткан кунлар», 1974, 18—19-бетлар).

Чор Россияси истилоси олдида собиқ Туркистондаги аҳвол ана шундай эди: ҳукмдорлар, хону беклар дунёдан, дунёдаги ўзгаришлардан, янгиликлардан беҳабар ғафлатда, юрт бамисоли улкан қабристон, бир-иккита дунё кўрган, юртга нажот истаб орзуларини, юрак дардларини айтса, уни тинглайдиган кишилар йўқ ҳисоб, истиқлол қайғуси уларнинг тушига ҳам кирмаган. Отабекнинг дардини, дилдан чиқариб айтган сўзларини, армон-ўкинчларини эшитиб, Зиё шоҳичидек виждонли одам хушёр тортиб, изтироб билан: «Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан!» деса, Ҳомиддек жоҳил кимса пинагини бузмай: «Худо кофирнинг бу дунёсини берган!» дея ўзини, ўзгаларни овутмоқчи бўлади.

Ўша мажлисда Отабек Россия тараққиётининг сабаблари хусусида ўз тахмин-мулоҳазаларини айтади: «Менимча, ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак». Туркистон инқироzi сабабини эса худди ўша ўзгаларга хос иттифоқнинг йўқлигида деб билади; «бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низойимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман» деган хулосага келади. У афсус-надомат билан ўша кезлари ўлкада юз бераётган низоларни эслатади: «Орамизда бу кўрқинч ҳолатга баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, билъакс бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қорачопон ва қипчоқ низоларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайнилариимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргувчи бир неча иғвогар бошлиқларгинадир». Ёзувчи бундай парокандалик фақат эл-юртнинг кундан-кунга орқага кетишига сабаб бўлаётган омилгина эмас, балки юртни ҳалокатга,

ўнглаб бўлмас мислсиз кулфатларга, жаҳаннамга олиб бориши мумкин бўлган ҳодиса сифатида баҳолайди. Отабек ўзича нажот чораларини излайди. Унингча, модомики «ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгувчилар йўқотилмас эканлар — бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқазиб нажотимизнинг йўлидир!» (20-бет).

Отабек, шунингдек, Юсуфбек ҳожининг шу хилдаги сўзларини, ижтимоий позициясини назарда тутиб кейинги пайтларга қадар қатор адабиётшунослар «Юсуфбек ҳожи ҳам, Отабек ҳам ўз синфининг туб манфаатларидан ташқари чиқа олмайди», улар инқилобий ўзгаришлар тарафдори эмас, балки ислохотчилардир, хонлик тузумига қарши эмас, «инсофли хон» тарафдоридир» деб, буни «асарнинг жиддий камчилиги», ёзувчи дунёқарашидаги ожизлик, «ёзувчи фикрининг торлиги» сифатида изоҳлаб келдилар. Бундай қараш илмий манбалардан ўрта мактаб дарсликларида ўтиб, улар орқали минглаб ёш авлод онгига синглирилди (Қаранг: «Ўзбек совет адабиёти», 1987, 168-бет). Ҳолбуки, реалист ёзувчи сохта «инқилобийлик»дан қочиб, тарихий ҳақиқатни ўз ҳолича рўй-рост кўрсатган.

XIX аср ўрталаридаги Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тасвиридан инқилобий руҳ қидириш бемаъниликдир. Ўша кезларда Отабек, Юсуфбек ҳожидек тараққийпарвар кишиларнинг ислохчилик ташаббуси билан чиқишлари катта жасоратдир. Бу қаҳрамонларни синфий чекланганликда айблаш, буни «ёзувчи фикрининг торлиги» сифатида изоҳлаш адабиётшуносликдаги фикрий торликнинг бир кўринишидир. Муаллифдан, ўрта мактаб дарслигида даъво қилинганидек, «жамият тараққиёти тарихидаги антагонистик синфлар курашини, эксплуатация қилинувчилар билан эксплуататорлар орасидаги муросасизликларни» тўла-тўқисифода этишни талаб этиш ҳам ўринсиздир. Ҳаётда ўша кезлари шундай зиддиятлар бўлганлигини инкор этмоқчи эмасмиз. Қодирий тарихда «синфлар кураши» мавжудлигини, аминманки, роман ёзилган пайтларда жуда яхши тушунган. Ўша кезлари у олиб борган қизғин ижтимоий-сиёсий фаолияти, ёзган ўнлаб публицистик мақолалари буни тўла тасдиқлайди. Ёзувчини XIX аср ўрталарида Туркистонда синфий курашдан ҳам муҳимроқ ва жиддийроқ зиддият, яъни бир бутун турк эли орасидаги ўзаро низолар, адоватлар, халқни, она юртни ҳалокат ёқасига тортаётган фикрий қолоқлик, жаҳолат изтиробга солади. Қарангки, шу зиддият, муаммолар Октябрь тўнтаришидан кейин ҳам бизда кескинлигича қолмоқда эди. Адиб китобхон эътиборини романи орқали шунга тортмоқчи бўлади.

Отабек ва Юсуфбек ҳожиларнинг ислохчилик руҳидаги

гапларига таяниб, Қодирийни ҳам ислоҳчиликда айблаш қип-қизил нодонликдир. Романни синчиклаб ўқиган одам ислоҳчилик ғояси оқибати нималар билан тугаганини яхши билади. Роман воқеалари ривожини кузатсангиз, қаҳрамонлар ўйлаган нажот йўли қисман тантана қилиб, юрт бошига гоҳо яхши одамлар келади, чунончи, Қўқонда бузғунчи Мусулмонқул, Тошкентда золим, калтабин Азизбек ҳокимиятдан четлатилади, Азизбек ўрнига Нормухаммад кушбеги тайинланади. Унинг даврида ўринсиз одам ўлдиришлар, вақтсиз ҳам ўринсиз солиқ солишлар, беҳуда ўрда исрофотлари, бўлмагур тақиқлар ва ортиқча диний такаллуфотлар бирмунча эпга олинади; нисбий осойишталик қарор топади, Азизбек истибдодида эзилган Тошкент халқи эркин нафас олади, савдо-сотик, экин-тикин ва касби қор кўтарила бошлайди, одамлар жонланади... Қизиқ, ёзувчи яхши бекнинг яхши ишларини батафсил тасвирлаб, жонли лавҳаларда кўрсатиб ўтирмай, улар ҳақида шунчаки ахборот бериш билан чекланади. Демак, ёзувчининг асосий мақсади ислоҳчилик ва унинг яхши самараларини кўрсатиш, ташвиқ этиш эмас. Асосий муддао — ўша ёзувчига тинчлик бермаган эл-юртнинг ҳалокатга олиб келган омилларни, зиддиятларни очиш, бадий таҳлил этиш. Зотан, Мусулмонқулни саройдан четлатиш билан юртдаги асосий зиддият барҳам топмайди, Нормухаммаднинг ҳокимлиги, адолатли сиёсати узоққа бормади. Яна ўзаро низо, адоват, бир халқнинг икки уруғи орасига қутқу солиш, беҳуда қон тўкишлар бошланади...

Хўш, нега шундай? Бунинг илдишлари қаерда? Нега халқ тараққийпарвар, адолатпарвар ислоҳчи раҳнамоларни охиригача ҳимоя қилмайди, қила олмайди? Нега халқнинг бир уруғи иккинчисининг қонини тўкади? Адиб мана шундай аламли саволларга жавоб излайди.

Асарни ўқиганда, ундаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар жараёни ва талқини билан танишганда шунга амин бўламизки, халқ қатта қудратга эга; Чўлпон айтмоқчи, «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир, Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...». Афсуски, халқдаги мана шу имконият ҳар доим ҳам юзага чиқавермайди ёки бу қудратли куч улуг мақсадларга сафарбар этилмайди. Халқ алданиши, ўзидаги хавфли оловни, исённи, ўчни ўзига, ўз манфаатига қарши қаратиши ҳам, шу оловда хонумонини куйдириб, кул қилиши ҳам мумкин. «Ўткан кунлар»да мана шу шафқатсиз ҳақиқат мардона бир оҳангда моҳирона ифода этилган. Роман муаллифи алам-изтироб билан шуни қайд этадики, Туркистон эли ҳали халқ, миллат сифатида шаклланиб улгургани йўқ. Халқда сиёсий онг етишмайди. Темур Кўрагон, Улуғбек, Бобур каби буюк давлат арбобларининг ворислари бўлган хону беклар боболари анъаналарини — юртни бошқаришдек машаққатли ва масъулиятли вазифани адо этишга лаёқатсиз, уларда

донишмандлик, тadbиркорлик укуви йўқ, доно одамларни яқинига йўлатмайди, уларнинг ҳақ гапига, маслаҳатига кулоқ тутмайди. Юрт гамини ўйлайдиган доно одамларнинг аҳволи мушкул, раҳнамоларга ҳақ гапни айтиш бефойда эканини билиб эзиладилар. Шўрлик соддадил халқ ўзаро низоларга, беҳуда қон тўкишларга, адолатсизликларга кўникиб кетган.

Тошкент ҳокими Азизбек Қўқонга қарши бош кўтаргани, қўқонликлар эса бунга қарши Тошкент устига юриш бошлагани маълум бўлади. Ғоят таҳликали хабар. Бироқ халқ бунга бутунлай бепарво. Ёзувчи ҳам алам, ҳам нимкесатиқ билан «Бу воқеага ҳеч ким ажабланмади ва бунда фавқулоддалик кўрмади», деб ёзади ва дарҳол бунинг сабабини изоҳлайди: «Халқ бунга ҳақли эди, чунки бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, букун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошчисининг, офтобачисининг, хуллас, ким бўлса ҳам беклардан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладиган» иш деб қарар эди» (35-бет).

Бироқ, оз бўлса-да, ҳушёр, очиқ кўзли, ўткир зеҳнли куюнчак одамлар ҳам бор, улар бу совуқ хабарга лоқайд эмас. Отабек шундайлардан. Муаллиф ёзади: «Аммо Отабек бу хабарга совуқ-қонлик билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшитар экан, еб тургани оғзида, ютгани бўғзида қолди: ўзининг очиқ кўзи, ўткир зеҳни орқали бундай ўзбошимчалик орқасидан мудҳиш, фалокатли манзаралар кўрар, халқини кўрқинч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш олдида топар эди-да, сесканиб «ўзинг сақла, танграм!» дер эди. Бу хабарни эшитгандан сўнг гангиб эсини йўқотди, яраси янгиланди» (35-бет).

Дарҳақиқат, Отабек кутган фалокат юз беради. Тошкентга юриш бошланади. Етмиш йиллик аччиқ тарих сабоқларидан бугун шуни англаб етдик: халқ тепасига чиқиб олган мустабид ҳар хил ҳийланайранглар, тарғиб-ташвиқотлар орқали халқ онгини заҳарлаб, гуноҳ ишларни савоб деб ишонтириб, халқни гуноҳ ишларга сафарбар қилиши, алданган халқ эса, ўз навбатида, қонхўр жаллодни ёки қаллоб, нодон, ношуд-нотавон кимсани даҳо деб кўкларга кўтариши, унга топиниши, унинг сохта ғоялари, қабих мақсадлари йўлида ҳаётини, жону жаҳонини фидо этиши мумкин экан. Ленин, Сталин, Брежнев ҳақидаги бор ҳақиқат аён бўла бошлагач, бунга яна бир карра амин бўлдик. Бироқ улуғ зот Қодирий очиқ кўзи, ўткир зеҳни билан ҳали мамлакатимизда бундай мислсиз фалокатлар рўй бермасдан туриб, янги мустабид ҳокимият эндигина оёққа туриб келаётган бир пайтда, «Ўткан кунлар» романи билан мана шу фалокатдан халқни огоҳ этган, ўтмишимизнинг аччиқ ҳақиқатини сабоқ қилиб кўрсатган эди.

Қаранги, Тошкент қамали арафасида халқ кечагина қонли қиличини фуқаро устида юргизиб турган Азизбек ёнида жанг

қилишга аҳд қилади; унинг тиғи зулми билан қора қонига беланган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб, букун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони билан ямин этади; Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолгунчалик ҳимоя қилмоққа онт ичади.

Шу ҳодисалар тасвирида кичик, аммо ғаройиб бир лавҳа, ноёб бадиий топилма бор. 60-йилларда машҳур кинорежиссер М. Роммнинг «Оддий фашизм» деган ҳужжатли фалсафий фильми катта шов-шувларга сабаб бўлган эди. Ўша фильмда таъсирчан бир эпизод мавжуд: қонхўр Гитлер минбарда, у «оташин» нутқ сўзлайди, майдонни тўлдирган оломон уни олқишлайди, минбарга яқин турганлар фюрерга талпинадилар, фюрернинг «илтифоти»га сазовор бўлганлар, қўли унга етиб борганлар қувончдан кўзда ёш билан энтикадилар. Юртига, ўз бошига мислсиз балолар келтираётган одам шаклидаги махлуққа оломон ана шундай топинади!.. Фильм муаллифи алам ва кесатиклар билан бу ҳодисага шарҳ бериб ўтади. Шу эпизодни танқидчилар кино санъатида буюк топилма деб ёзган эдилар...

Фильм муаллифи «Ўткан кунлар»ни ўқиганми ёки йўқми билмайман, 20-йилларнинг бошларида ёзилган бу романда айтилган ўшандай лавҳа бор. Азизбек буйруғи билан ўрда тағига Тошкент халқи йиғилади. Бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузалолар ҳам бор, шаҳарнинг ҳар бир синфидан одам ҳозир. Шунда мана бу ҳодиса рўй беради: «Азизбек ўрда қоровулхонасидан туруб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлгувчиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди...» (36-бет).

Ана сизга алданган шўрлик халқнинг ҳоли! Энди буёғига қаранг: ўрда дарбозасида икки «гуноҳкор» — қипчоқ гавдаси осилиб турибди. Азизбек устомонлик билан ўзининг «адолатли иши»га халқни ишонтиради: «Мен буларни сиз қорачопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қорачопон оғайниларнинг қипчоқ қўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодлантирмоқ учун ўлдирдим!» (36-бет). Сўнг халққа: «Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?» деб савол беради. Авом халқ бу макрга лаққа тушиб «Адолат! Хўп қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!» дея жавоб қайтаради. Устомон Азизбек халқнинг ўз домига илинганига тўла ишонч ҳосил қилгач, ўз вақтида келгувси хатарларнинг олдини олиб қўйиш чорасини кўради, бу «холисона хизмати»га қарши қипчоқлар қасдига тушиши мумкинлигини эслатади. Шунда оломон «Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлғаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!» Бундай ҳиммат ва бирдамликка жавобан Азизбек: «Раҳмат, фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турганда менга ҳеч бир қайғу йўқдир» дейди (37-бет).

Халқни лақиллатиш, қабиҳ ишларга сафарбар этиш «сиёсати»ни бу қадар аёвсиз фош этган, халқ руҳиятидаги ожизлик, мутелик ва унинг фожиавий оқибатини бунчалик ёрқин ифодалаган асар ўзбек адабиётида яратилган эмас! Шу воқеаларнинг шоҳиди бўлган Юсуфбек ҳожининг: «Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам!» деган аламли сўзлари ҳали-ҳали дилларни ўртайди.

Ёзувчи бу билан чекланмайди. Ғаразли тарғибот билан онги заҳарланган, ўз халқига қарши курашга отланган оломоннинг жанг майдонидаги «жонбозликлари», «душман»ни ер тишлатгани хусусида гурур билан сўзлашларини кўриб, оломоннинг ҳолига дод дегингиз келади! Жанг майдонида бегона эмас, бир юртнинг одамлари, бир халқнинг икки уруғи; бир томонда даҳшатли манзара: кўрғон остлари бошсиз ва иштондан бошқаси тўналган инсон гавдалари билан тўла. Бу очиқ мазористонни Тошкент музоффа-чилари минг турли шодликлар ичида томоша қиладилар. Шундан кейинги мудҳиш лавҳаларни ўқиш оғир, жуда оғир! Мана улар:

«Кўрғон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кула-кула бир саркардани отиб ўлдирганлигини сўзлаб — «Падар лаънати»ни ўзим ҳўбам отдим-да, отининг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!» дейди. Тагин биттаси ўликлар ичидан кимнидир кўрсатиб — «...ана, ана, ҳов ана! Ўша қипчоққа ўқ тегиб ўлиб-ўлолмай, юриб-юрлолмай инграб ётган экан, қиличим билан бошини шартга кесиб, белидаги олтин камари ва устидаги кимхоб пўстинини олиб чиқдим!» дер. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан, қўлга туширган олтин камари, ёқут кўзли узуги, сувсар пўстини, кумуш қинли қиличи ва бошқа ўлжалари билан мақтанади» (80-бет).

Шу даражага бориб етган халқни, ўз қардошини қойил қилиб ўлдиргани ҳақида кула-кула сўзлаган, ўқ тегиб ўлиб-ўлолмай, юриб-юрлолмай инграб ётган қипчоқнинг бошини шартга кесиб, бор-будини шилиб олган кишиларни, жангда кўрсатган ўз «эрликлари» билан мақтанаётган ғофил бандаларни кўриб туриб, уларни аллақачон ер ютиб кетмаганига ажабланамиз! Бунақа халқ эртами кечми, албатта тубсиз жарга, жаҳаннамга кулаши муқаррар эканига амин бўламиз.

Бу гумроҳ оломонга энди гап қор қилмайди, тирик одамнинг таъна-дашномлари таъсир этмайди. Энди оддий тасвир, армон-ўкинчлар, ўпка-гиналар иш бермайди. Ёзувчи ўзгача йўл излайди, «даҳшатлар тепаси» — кесилган бошлар таъна-дашномларини изҳор этади:

«Уч-тўрт юз инсон бошидан турғизилган бир тепа!

Қаришга келадиган узун соқоллар, бошдаги хун олуд сийрак сочлар, бўзарган юзлар, қонга беланиб, ярим очиқ ҳолда қорачиқ ўрнини кўрқинч бир оқлик босган кўзлар дунёга ва шу ҳаётга лаънат

ўқигандек қарайдилар, айниқса, бир бош, эҳтимолки ҳали йигирма йилга ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаган! Хун олуд куюқ қошлари остидаги ярим очик кўзлари кимнидир излагандек қарайдир... Ярим очик иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаганда, гўё шу турмушда, шу замонда туғилгани учун «аттанг ўқийдир» (81—82-бетлар).

Энг даҳшатлиси — бу кесилган бошларнинг дунёга ва шу ҳаётга ўқиган лаънати, шу турмушда, шу замонда туғилгани учун билдирган аттанг — афсус-надоматларини ўқадиган, бундан таъсирланадиган, эзиладиган, ўйга толадиган кимса йўқ!

Ниҳоят, Азизбек халқ мадади билан Тошкент мудофаасида кўқонликлар устидан ғолиб чиқади. Тошкент беклиги «мустақиллик»ка эришади. Азизбек энди мустақил ҳукмдор, Тошкент ва атрофининг хони, хоқони! Хўш, буёғига нима бўлади? Халқнинг қони, моли эвазига эришилган мустақиллик халққа нима берди, мустақил бекнинг мақсади нимадан иборат? Мана у: «Энди духоба ва атласлар устидагина ўтирмоққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясатмоқчи, ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига донг, шухрат чиқармоқчи» (105-бет). Ана унинг савия-даражаси, ер юзига донг, шухрат чиқариш воситаси! Шўрпешона гумроҳ халқ шу одамнинг шундай бачкана мақсадлари деб жон бериб, жон олишди, бир томчи қони қолгунча йўлингизда жон берамиз, деб онт ичди ва бу сўзида туриб берди! Биз «Ўткан кунлар»ни кўпроқ халқимизга хос яхши фазилатларни, мўътабар удумларимизни, халқ орасидан чиққан нурли сиймоларни ардоқловчи, кўз-кўз қилувчи асар сифатида баҳолаймиз. Бу, бир томондан, тўғри, асарда шундай жиҳатлар мавжуд. Шу билан бирга, бу роман халқимиз тарихидаги мудҳиш ҳодисаларни, халқ онги ва табиатидаги ожиз жиҳатларни, қабоҳатларни мардона туриб кўрсатиши, бу борадаги шафқатсиз ҳақиқати билан ҳам тенгсиз романдир.

Романда бошқа бир муҳим ҳақиқат ҳам ифодаланган. Агар халққа одил ва оқил арбоб раҳнамолик қилса, уни ўз ортидан эргаштира олса, халқ танидаги чексиз куч хайрли мақсадларга хизмат қилиши ҳам мумкин. Яна улуғ шоир Чўлпон сўзлари билан айтадиган бўлсак, шундай мақсадда «Халқ кўзғолса куч йўқдирким, тўхтатсин, Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин. Халқ исёни салтанатни йўқ қилади, Тож-тахтни, истибдодни емиради...».

Орадан кўп ўтмай Азизбек юзидаги ниқоб йиртилди, у ўзининг асл мақсадини рўёбга чиқариш, уруш туфайли бой берилган хазинани тиклаш учун жабрдийда халққа солиқ солади, халқдан солиқ ундиришни диёнатли арбоб Юсуфбек ҳожига топширади.

Эҳтимол, Ҳожи ўрнида итоатгўй, диёнатсиз одам бўлганида тарғиб-ташвиқ билан бу сиёсатни оқлаши, халқни авраб, солиқ тўлашга кўндириши мумкин эди. Аммо Юсуфбек ҳожи бундай қилолмайди, бўлаётган адолатсизликлардан паймонаси тўлган Ҳожи халқни Азизбекка қарши исёнга даъват этади. Бу доно, тадбиркор арбоб халқнинг кўнглига йўл топади. Халқ табиатига хос ғаройиботни қарангки, кечагина Азизбекка бир томчи қони қолгунча йўлингизда жон берамиз, деб онг ичган ва бу аҳдида қаттиқ туриб уни ҳимоя қилган ўша халқ бугун унга қарши кўзғолади, «севиқли» бекни тахтдан қулатади, «Сен бизларга нима ишларни қилмадинг?» дея унга таъна тошлари ёғдиради. Ўша «садоқатли» оломоннинг талаби билан Азизбек икки оёғидан арқон билан боғлаб отнинг човига судратма қилинади. Қизиқ, яқингинада Азизбек ёнида туриб кўқонликларни қирган, ўз қирғинидан ҳузур қилган шу халқ, энди Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишини ҳузурланиб томоша қилади.

Романда тасвирланган бундай ғаройиб зиддиятли воқеа-ҳодисалар шунчаки хусусий характердаги мозийда бир бор содир бўлган ҳодисалар эмас, балким бу кўҳна дунёда неча бор такрорланган ва ҳамон такрорланаётган ҳолатлардир. «Ўткан кунлар» яратилгандан буён ўтган салкам етмиш йиллик тарихимизда неча марта бунинг гувоҳи бўлдик: кечагина доҳий, раҳнамо, ҳаммамиз учун суюкли деб бошга кўтарган арбобларни эртаси бадном этиб, ерга уриб, тарихдан номини ўчириб ташлашга уринганлар шу халқнинг ўзи — сиз билан бизлар! Қисқаси, Қодирий «Ўткан кунлар»да ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг шундай бир бадий моделини кашф этганки, бу фақат мозийдаги муайян тарихий ҳодисаларнинг реал ифодаси, бадий тадқиқи бўлиб қолмай, халқ табиатидаги мангу ожизлик, зиддиятлардан инсониятни огоҳ этувчи доно сабоқдир.

Роман муаллифи эл-юртнинг ижтимоий-сиёсий таназзул сабабларини бадий тафтиш этишда давом этади. Қипчоқ ва қорачопон адовати ёнига яна бир иллат — маҳаллийчилик касофати кўшилади. Тошкентлик мансабдорлар орасида кўқонлик Нормухаммадга қарши игво, фисқу фасод тарқатувчилар бош кўтардилар. Нормухаммаднинг Тошкент халқи учун қилиб турган хайрли ишларини кўра-била туриб шундай қабиҳ ишга кўл урадилар. Уруғчилик билан маҳаллийчилик кўшилиб, катта бир фалокатга йўл очишини сезган Ҳожи бу хавфнинг олдини олиш учун бутун куч-қувватини, ақл-заковатини ишга солади. Романдаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тадрижи тасвирида муҳим бир ҳақиқат аён бўла боради. Ички адоват, зиддият, таназзул кучая борган сари ташқи хавф, истило ва истибдод шунчалик яқинлашади. Бу ҳолни ҳам жуда озчилик — очик кўз, ўткир зеҳн эгалари — Ҳожи ва Отабекларгина юракдан ҳис этадилар ва бу хатардан ғофил амалдорларни

огоҳ этадилар. Ҳожи уларга қарата дейди: «Биродарлар! Ўрис ўз ичимиздан чиқадиранг фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тагида қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилувчимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!» (283-бет).

Шу сўзларни айтаётган пайтдаги Ҳожи ҳолатига эътибор беринг: у ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолига қуяди. Шундай оқил, босиқ одам дил-дилдан йиғлаб, кўз ёшлари билан сўзида давом этади: «Мана, биродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда сизга иккинчилар тобут чопадир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга етган кўраман!.. (283-бет. Бу кўчирмалар романнинг 1926 йилги нашри матни асосида тикланди — У.Н.). Агарда дунёдан ўтаётган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар. Илло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз!»

Хатарли фалокатни дил-дилдан ҳис этган, фалокатнинг олдини олиш мумкинлигини тушунган, аммо бунинг чораси йўқлигини билган, фикри тор кўру кар, нодон, жоҳил кимсалар қуршовида эканини, қалб фиғонлари, кўз ёшлари уларга қор қилмаётганини сезган одамгина шу аҳволга тушиши мумкин. Даврадагилар бу сўзлардан хушёр тортиш ўрнига Ҳожини ваҳимачига, кўкнори ичган одамга чиқарадилар. Демак, чоризм истилоси олдида Ҳожи сингари истило хавфини аниқ сезган, ҳукмдорларни бундан огоҳ этган хушёр, доно сиймолар бўлган, аммо уларнинг огоҳлантиришлари беҳуда кетган. Юсуфбек кабилар ноилоҳ ҳафсаласи пир бўлиб, дунё ишларидан этак силташга мажбур бўлганлар. Юсуфбек ҳожи, Отабек каби тараққийпарвар кишилар жоғиасининг бош сабаби ана шунда.

Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, тараққийпарвар кучлар ўзларини четга олсалар, ғафлатда қолсалар, дунё ишларидан этак силтасалар қора кучларнинг давру даврони бошланади, гуноҳ ишларга кенг йўл очилади. Ҳожи ғаламис мансабдорлар даврасидан ўзини ташқарига олиб ғафлатда қолганида, дунё ишларидан кўнгли совуб юрганида Тошкентда аввалгилардан мудҳишроқ жиноят юз беради, қипчоққа қирғин бошланади. Тошкентдаги даҳшатли воқеаларни ёзувчи авваллари ўзгалар — Ҳожи ёки Ҳасанали кабилар орқали гаўдалантирган эди. Бу сафар бу қонли лавҳаларга Отабекни рўпара қилди. Эҳтимол, паймонаси тўлиб кетган Ҳожи ёки бунақа хунрезликларни кўравериб кўникиб қолган бошқа бирор одам мазкур қонли воқеаларга дуч келса, у қадар ҳаяжонланмаслиги мумкин.

Ёзувчининг бу даҳшатли ҳодисани аини Отабек — навҳорон, оқил, эл-юрт қайғусида юрган, озми-қўлми ҳаётнинг аччиқ-чўчқитини татиган, ўта таъсирчан, қабоҳатларга мурасасиз, инсофли, диёнатли бир одам ниҳоҳи орқали ифода этиши тасодифий эмас. Муаллиф бу билан рўй берган ҳодисаларнинг даҳшатини бор бўйича китобхонга етказишга эришса, иккинчи томондан, шу ҳодисаларга муносабатда Отабек қарашидаги, руҳиятидаги ижтимоий-сиёсий йўналиш силсиласи, тадрижи энг олий нуқтасига кўтарилади, муайян интиҳосига етади. Умуман, шу ҳодисалар тасвирига бағишланган «Қипчоққа қирғин» боби романдаги ижтимоий-сиёсий йўналишнинг кульминацияси, мантиқий якунидир.

Ёзувчи китобхонни ҳам, қаҳрамонни ҳам мана шу энг кескин дақиқаларга тайёрлаш учун ўзига хос усул қўллайди. Шаҳарла қипчоққа қирғин уюштирилган кун ирталаб Отабек яқин дўсти билан шаҳар ташқарисига сайрга чиққан. Гўзал табиат кучоғида ором олиб, турмуш ташвишларини бир дам унутиб, кечкурун шаҳарга қайтиб, шаҳар дарвозасига қадам қўйиши биланок боши танидан олинган кишилар гавдасига йўлиқади. Бошла бу ҳолга тушунолмаб сабабини суриштиради. Шаҳарда қипчоққа қирғин бошлангани, қипчоқ зоти бўлса суриштирмай молдай сўйилгани маътум бўлади. Отабек йўлда давом этади, олим сайин боши кесилган мурдаларни кўради... Ниҳоят, даҳшату ваҳшат ичида уйига келиб, Ҳасаналига йўлиқади. Ҳасанали мислсиз раҳмсизлик ҳақидаги ҳикоясини бошлайди: «Худди қиёмат бўлди! Бечоралар нима гуноҳ қилдиларикин? Уйида ҳалол касбини қилиб ўтирганларигача тутиб сўйдилар... Эй, бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан? Ингитлар тутиб келтириб турадир, жаллод бош кесиб борадир... Бу ногаҳоний қазодан эслари чиқиб кетган бечоралар йиғлашадилар... Айниқса, бир бўёқчи... худди хум ёнидан тутиб келганлар — қўли бўёқ... Эй, худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чилаб бўлмади, дўконни ёпиб қочдим, кўплар ҳам қочдилар... тагин бир...» (296-бет).

Отабекда бу ёғини эшитишга тоқат қолмайди, бекнинг юраги эзилиб оқиш даражасига етади. Бу ҳодисалардан ўзини йўқотар ҳолга келади, кечки овқатни ҳам емай, отаси билан ҳам учрашмай, «гўё шу йиртқиқлар дунёсидан яширингандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб» олади. Отабекнинг ўша кезлардаги руҳий ҳолатини бундан аниқроқ, таъсирчанроқ ифодалаш қийин бўлса керак.

Отабек бир оз ўзини тутиб олгач, эртаси отасига рўпара келади. Отасига дуч келганида илк бор фарзандлик одобини бузиб, отага салом бермайди, чунки ўз отасини қипчоқ қирғинига алоқадор деб ўйлайди. Кеча кўрган, эшитган даҳшатлар ҳам биру, ўз отасини бу ишларга «алоқадор»лиги дард устига чипқон. Шу ҳаёл, аиниқса,

уни эзади. Кеча оқшом тилсиз-забонсиз бир ҳолда йиртқиқлар дунёсидан яширингандек тўшагига бурканиб олиш сабаби ҳам бир чеккаси, шундан. Отага саломсиз рўпара бўлган ўғилни кўриб, бу ёғига нима бўларкин, деб энтикиб турасиз. Инсон руҳиятининг моҳир билимдони ўша топдаги оқил ота билан яхши тарбия топган стук фарзанд орасидаги ўта кескин ва нозик муносабатлар, улар кўнглида кечган тигиз ва нафис туйғу, ўй-хаёлларни мислсиз маҳорат билан қогозга туширади. Ҳар қанча қаҳр-ғазаб ўтида ёнмасин, Отабек, барибир, биринчи бўлиб сўз очолмайди, одоб юзасидан ота юзига тик қараб «гуноҳи»ни юзига солишга журъат этмайди. Орада узоқ жимлик ҳукм суради. Ниҳоят, биринчи бўлиб ота гап бошлайди. Сўнг Отабек тилга кириб, кечаги қонли воқеалар, бу ишларда отасининг иштироки хусусида имо-ишоралар қилади. Фаросатли ота дарҳол буни тушуниб, рўй берган воқеаларнинг тафсилоти, бу ишларга ўзининг алоқаси йўқлиги, имкон қадар бу хатарнинг олдини олишга урингани, бироқ иложсиз қолгани ҳақида батафсил гапириб беради.

Ҳўш, бу қиргинлардан мақсад нима? Яна шу савол қўзғалади. Жавоб аён: Бу қирғинни уюштирганлардан биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммаднинг ўрнига минмоқчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эса Мусулмонқулга бўлган адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи. Уларда бундан бошқа мақсад йўқ. Ота-бола суҳбатида Юсуфбек ҳожи дилидаги асосий дардини айтади. Ҳожининг дил сўзлари бу одам умри, фаолиятининг муайян якунидир, умри давомида тўплаган тажрибаларидан чиқадиган бош хулосасидир, келгуси авлодлар олдидаги армони, узридир, келгуси авлодларга қолдирган аччиқ сабоғидир. Мана у: «Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқ нелигини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирган бўлсак, яқиндирки, ўрис истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйинтуриғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғувчи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим...» (301-бет. Бу кўчирма романнинг 1926 йилги наشري матни асосида тикланди — У. Н.).

Бу ёғига нима бўлганлиги маълум! Энди романнинг бош ғоявий пафоси, ёзувчининг китобхонга айтмоқчи бўлган асосий ва энг зарур гапи нимадан иборат экани бир қадар англашилгандир.

Юсуфбек ҳожи қалбидан вулқондек отилиб чиққан бу дард-алам тўла фарёд, ёзувчи дилини ўртаган аччиқ ҳақиқат бугунги кунда, ўлка салкам бир ярим аср давом этган истибдоддан сўнг мустақиллик остонасига қадам қўйган ғоят масъулиятли кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Аксинча, бу сўзлар аччиқ тарих сабоқлари, халқни бўлғуси хатарлардан огоҳлантирувчи бонг бўлиб янграйди. Ҳозирги кунда кўпгина ҳушёр, виждонли адибларимизнинг қалб сўзлари, жумладан, шоира Ҳалима Худойбердиеванинг «Йиғи» шеъридаги мана бу сатрлар Юсуфбек ҳожи, Отабек, бинобарин, буюк адиб Қодирийнинг дил ҳайқириқларига ҳамоҳанглир:

*Олтовлон ола бўлиб олдирган халқ, меники,
Гоҳ ичди заҳар, тилда бол турган халқ меники,
Тиг тортиб ўз отасин ўлдирган халқ меники,
Ё раб, қай ажододимнинг қўли кир, деб йиғладим.
...Бирлашмадинг, Қўқону, Ўзган бўлдинг, Ўш бўлдинг,
Фитна пичоқларида талош, лахта тўш бўлдинг,
Куёв-келин бўлмасдан қўш мазора, қўш бўлдинг,
Худо, тўзгин элимни бирлаштир, деб йиғладим.
Бирлашмадинг, кетма-кет боло келди, ўт келди,
Тоғдай йигитни солиб, лопиллаб тобут келди.
Сув бўлиб оқдик, кўздан жсала келди, хут келди,
Худо, тўзгин элимни бирлаштир, деб йиғладим.
Шукур, бугун озод сен, аммо тарқоқ; сен, ёт сен,
Тарқоқми сен, инсонни азал-абад барбодсен.
Жўровоз бўлолмасанг якка-якка мунг, дод сен,
Худо, тўзгин элимни бирлаштир, деб йиғладим...*

Агар биз романнинг асосий пафосини, ундаги етакчи қаҳрамонларнинг бош ҳаётий, ижтимоий-сиёсий маслак-матлабини назарда тутадиган бўлсак, асар хотимасида Отабек қисмати хусусида айтилган гапларга — рус босқини бошланганида биринчилардан бўлиб зобитларга қарши жангга отлангани, Авлиё ота устидаги чор аскарлари билан тўқнашувда қаҳрамонона уришиб, шаҳид бўлгани тўғрисидаги гапларга асло ажабланмаймиз. Юсуфбек ҳожи бу кезларда кексайиб қолган, дунё ишларидан этак силтаб кетган эди. Навқирон Отабек эса ота ишини давом эттириб, эл-юрт гами, мустақиллиги йўлида жон фидо этди.

Бу ҳол Отабекнинг роман бошида Россия, унинг ўша кезлари Туркистондагига нисбатан илғор туюлган тартиботлари ҳақида айтган илиқ гапларига зид эмасми, деган савол туғилади. Асло зид эмас. Чунки Отабек ўз юрти, ўз элининг чин фарзанди, аммо унинг эл-юртга меҳри мутаассибликдан холи; у ўз ўлкасини жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари қаторида кўришни, улар тажриба-

ларидан бахраманд бўлишини истайди. Бироқ у ватанпарвар, миллатпарвар ўғлон сифатида она юртини бошқалар, ҳатто тараққий этган давлатлар томонидан истило этилишини, юрти зобитлар оёғи остида топталишини асло истамайди. У шу юрт дахлсизлиги, истиқлоли йўлида кўксини қалқон қилиб, жон фидо этган экан, бунда ҳеч қанақа ғайритабиийлик йўқ. Бу — умуминсоний туйғу. Ҳар бир онгли, виждонли, ўз қадрини биладиган, ўзини эл фарзанди, юрт фуқароси санайдиган одам ўшандай вазиятда Отабек йўлини тутиши табиий.

Романнинг етакчи қаҳрамонлари Отабек ҳам, Юсуфбек ҳожи ҳам ғоялар одами, эл-юрт ташвиши, истиқболи ғамида юрган, юртни ҳалокатдан асраб қолиш чораларини излаган, бу ҳақда аниқ-равшан ўз дастурига эга бўлган, уни амалга оширишга баҳоли қудрат интилган ва пировардида иложсиз қолган кишилардир. Етмиш йил давомида бизда кўпдан-кўп коммунистик ғоявийлик руҳи билан чулганган қаҳрамонлар образи яратилди. Ҳозирга келиб бу образларнинг аксарияти ўз кадр-қимматини йўқотди. Бундан юрак олдириб қўйган адабиётчи-танқидчилар умуман адабиётда, образда ғоявийлик хусусида сўз очишга ҳам тиллари бормаيدиган, «ғоявийлик»дан чўчидиган бўлиб қолдилар... Жаҳон адабиёти дурдоналарини эсланг, улардаги машҳур адабий қаҳрамонлар борки, барчаси ғоялар одами-ку, ахир! Бутун гап қаҳрамон ташийдиган, амал қиладиган ғоянинг қандайлигида. Бизда яратилган асарлардаги коммунистик ғояни ташийдиган қаҳрамонларнинг чуви чиқиб қолиш, қадри кетиш сабаби шундаки, ёзувчилар зўр бериб ўтказган, ҳимоя қилган, тарғиб-ташвиқ этган ғоялар сохта, ғайриинсоний бўлиб чиқди. Ажабки, коммунистик ғоялар руҳида тарбияланган адабиётшунослар назарида сохта коммунистик ғояларни ташувчи қаҳрамонлар яхши, адабиётимизнинг ютуғи, «Ўткан кунлар» қаҳрамонлари таянган эл-юрт, миллат тақдири, истиқлоли билан боғлиқ ҳаққоний юксак эзгу ғоялар эса ёмон, ёзувчи фикрининг торлиги бўлиб кўринди.

Коммунистик ғоялар билан суғорилган қаҳрамонлардан фарқли ўлароқ, «Ўткан кунлар»даги ғоявий қаҳрамонлар ўзларининг табиийлиги, ҳаётийлиги билан ажралиб турадилар. Юсуфбек ҳожи чин дилдан менда «виждон бор, дин бор, диёнат бор» дер экан, унинг бу сўзларига тўла ишонасиз. Отабек ҳам, Ҳожи ҳам кўп ўринда ўз ғоя-маслақларини ошкора изҳор этади.

Шуниси характерлики, романда қаламга олинган кўп ҳаяжонли воқеа-ҳодисалар ифодаси пайтида мумкин қадар ўзини четга олиб, ҳолис турган адиб қаҳрамонларнинг асл ғоя, маслак-мақсадлари устида, миллат, юрт тақдири, шу миллат фарзандларининг ўз қўллари билан ўзлари учун чоҳ қазийтгани ҳақида сўз борганида муаллиф ўзини тутолмай қолади, ҳис-ҳаяжонларини, армон-

ўқинчларини баралла тўкиб солади. Бундай ўринларда тасвир ва талқин ошкора публицистик тус олади, муаллиф сўзлари билан персонажлар нутқи орасидаги фарқ — чегара йўқолади. Аммо булар ўқувчига асло сезилмайди, буларнинг барча-барчаси ўта табиий, ҳаётий, самимий. На Отабек, на Юсуфбек ҳожи сўзларида, хатти-ҳаракатларида бирор ўринда бўлсин сохталик, атайинликни кўрмайсиз. Бу борада ҳам Қодирий тажрибаси, санъати ҳамон адабларимиз учун ўрнак.

Энди романдаги адабни ўйга толдирган, қийнаган бошқа муҳим масалалар — оилавий-маиший, маънавий-ахлоқий муаммолар талқинига ўтайлик. Аслида, романда ижтимоий-сиёсий масалалар билан маиший-ахлоқий муаммолар айри ҳолда эмас, бир-бирлари билан туташган-чатишган ҳолда берилган. Биз таҳлил учун қулай бўлсин деб уларни айри ҳолда таҳлил этаётирмиз. Худди ижтимоий-сиёсий масалаларда бўлгани каби романнинг бошидаёқ ёзувчининг оилавий-маиший, маънавий-ахлоқий соҳадаги бош концепцияси аён бўлади. Роман бош қаҳрамони Отабекнинг ҳали уйланмагани, ота-онаси уни уйлантириш тараддудида экани ҳақидаги маълумот баҳонасида Отабек ҳузурида асар персонажлари Раҳмат билан Ҳомид орасида оила қуриш, уйланиш, ишқ-муҳаббат хусусида қизғин баҳс бўлиб ўтади. Бу икки шахснинг оила хусусидаги қарашлари бир-бириникидан кескин фарқ қилади. Раҳматнинг фикрича, уйланиш-дек нозик бир иш дунёда йўқ; уйланган хотиннинг таъбингга мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса мунчалик оғир гап дунёда бўлмас! Ҳомид эса бу борада тамомила бошқача ўйлайди: «Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликнинг унча кераги йўқ... Хотинларга «эр» деган исмнинг ўзи кифоя... хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас».

Раҳмат баҳсни давом эттириб дейди: «уйланишдаги ихтиёримиз, ота-оналаримизда бўлганликдан, оладирган келинлари ўғилларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса бас. Бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг лом-мим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир» (11-бет).

Ҳомид фикрича, уйланиш ота-она учун бўлиб, улардан ранжиб юришнинг ўрни йўқ; хотиннинг қўнглинга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил! Буниси ҳам келишмаса, учинчисини ол! Хотиним мувофиқ эмас, деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас.

Раҳмат ўз сўзида қатъий: «Хотин кўлайтириб, улар орасида азобланишнинг нима ҳикмати бўлсин?.. Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмак, менимча, энг маъқул иш». Раҳмат энди умумий мулоҳазалардан аниқ далил-исботга ўтади, тоғаси Ҳомидга писанда қилади: «Масалан, икки хотинликнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ».

Ҳомид ҳақ гапга дош беролмай чапаничасига шаллақиликка ўтади: «Сенингдек йигитлар учун, албатта, битта хотин ҳам ортиқчалик қилади!.. Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қилоласан! Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас!» (12-бет).

Эътибор беринг, оила, муҳаббат устидаги бундай кескин баҳс нега бегона одамлар эмас, балки яқин кишилар — тоға-жиянлар орасида бўляпти? Қаранг, тоға билан жиян уйланиш, оила қуриш хусусидаги қарашлари жиҳатидан икки қутбда турибдилар. Романдаги оилавий-маиший воқеалар, саргузаштлар тадрижини кузатсангиз, бу борадаги энг кескин зиддиятлар, можаролар, персонажлар шахсий ҳаёти билан боғлиқ фожиалар асосан худди ўшандай яқин одамлар қарашлари, ҳаётий ақидаларидаги тафовутлардан келиб чиқади: Отабек — Ўзбек ойим — Юсуфбек ҳожи, қисман эрхотин Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойим, опа-сингил Зайнаб ва Хушрўй қарашларидаги келишмовчиликлар туфайли Отабек — Кумуш — Зайнаб бахти, умри хазон бўлади. Тўғри, Отабек — Кумуш — Зайнаб бахти, умрининг заволи топишида Ҳомид типидagi нобоп муҳит етиштирган нопок кимсаларнинг, тубан шахслар айби билан юртда вужудга келган нотинчликларнинг ҳам таъсири, зуғуми катта. Аммо асар қаҳрамонлари, ҳар қанча чигал, мушкул, даҳшатли бўлмасин, давр тўзонлари, талотумларидан омон ўтадилар, Ҳомидлар қазиган чоҳлардан эсон-омон чиқадиладар. Бироқ оиладаги «арзимас» можароларга чора тополмай хуноб бўладиладар, яқин одамлар ҳозирлаган ош — оғу туфайли ҳалокатга дучор бўладиладар. Бунда ҳам муҳим ҳаётий ҳақиқат мавжуд. Худди ижтимоий-сиёсий борада халқ табиатидаги ожизлик, беқарорлик, юртдаги парокандалик, бирдамликнинг йўқлиги мамлакатни даҳшатли чоҳга, ҳалокатга олиб боргани, халқни тутқунликка мубтало этгани каби, оиладаги, яқин одамлар онгидаги тафовут, зиддиятлар, қолоқ қарашлар яқин одамларнинг оромини олиб, бахтсизлик ва мусибатларга йўл очаётганлигини ёзувчи романда донишмандлик ва фавқулодда маҳорат билан кўрсатади.

Қодирий етук реалист ёзувчи сифатида ижтимоий-сиёсий масалалар каби оилавий-маиший муаммолар талқинида ҳодисаларнинг ҳаётий манбалари, илдизларига алоҳида урғу беради, ҳамиша ҳодисаларни ички зиддиятлари, мураккабликлари билан идрок этади. Бу борадаги қарашларини ҳар хил йўллар билан, гоҳ образлар қисмати орқали ҳолис, объектив тарзда, гоҳ эса ошкора публицистик йўсинда изҳор этади. Бир ўринда даврнинг маънавий-ахлоқий ҳолати қиёфасига таъриф-тавсиф бериб, тўғридан-тўғри ёзади.

«Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча эди. Ўғирлик қилган учун кўл кесиладир ва ё дорга осиладир. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкилик ичган учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намозсизларни текширар, фарзи айинни билмаганларни урдирар эди. Иш шунчалик нозик бўла туриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб, моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қонга бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўп, аммо фарзи айиннинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўп кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкилик сотиш билан тириклик қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар. Тошкентнинг Чуқур қишлоқ деган ерида очилган ва ҳамisha рустамнамо кишилар билан айқириб ётган бўзахоналар ҳам йўқ эмас эди» (217—218-бетлар).

Биз сўнгги йилларда ҳаётда илдиз отиб кетган жиноятчилик, маънавий-ахлоқий бузилиш сабабларини кўпинча миллий қадриятлардан чекиниш, диний ақидаларни — имон-этиқоднинг оёқ ости қилиниши билан изоҳлаётимиз. Бу, бир жиҳатдан, тўғри. Аммо, «Ўткан кунлар» муаллифи таъкидлаганидек, «мусулмонобод» замонлар ҳам бу жиҳатдан дориломон замон бўлган эмас. Ўша даврларда ҳам бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган ишлар бўлиб турган. Бу ишлар, бир томондан, қора кучлар — ёлғиз ўз шахсий манфаати йўлида бир-бирини еб-ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамларнинг қолоқ, маданиятсиз, жоҳил, чапани кимсаларнинг айби, қилмиши оқибати бўлса, иккинчи томондан, умуман, яхши одамларнинг табиатидаги ожизлик, зиддиятлар самарасидир.

Романда муаллиф ошкора ёвуз кучлар — Азизбек, Мусулмонкул, Худоёр, Ниёз кушбеги, Ҳомид, Жаннат, Содиқ, Мутал кабиларни кўпроқ ташқи томондан кузатади, уларнинг руҳиятига кириб ўтирмайди; уларни — мансабпараст, дунёпараст, шуҳратпараст, муттаҳам, қолоқ, жоҳил, чапани — эл-юртни ҳалокатга олиб бораётган, одамлар бахтига зомин бўлаётган кимсалар сифатида қоралаш, фош этиш билан чекланади. Ёзувчи булар эл-юрт қисмати учун хавфли-хатарли кучлар эканини қайта-қайта таъкидлайди. Адибнинг бутун диққат-этибори, ёзувчилик маҳорати, санъати кўпроқ яхши одамлар тану жонидан, табиатидан жой олган ожиз жиҳатларга, тушуниш, тушунтириш мушкул бўлган ғаройиб жумбоқларга қаратилади. Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй характер ва

руҳияти жиҳатидан ҳам ёзувчи, ҳам китобхон учун ғаройиб жумбоқ; ҳатто Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қутидор, Офтоб ойим ҳам муайян даражада жумбоқ. Ўзбек ойимни қўя туринг, нега Юсуфбек ҳожидек донишманд одам кўра-била туриб Ўзбек ойимнинг ёнини олади, ўғли майлига зид равишда уни иккинчи бор уйлантиришга розилик беради? Нега дунё кўрган, оқ-қорани яхши ажрата оладиган, оила, ишқ-муҳаббат хусусида ўз қатъий қараши, эътиқодига эга Отабек ота-она изнидан чиқолмайди? Нега Кумуш ҳам Отабекнинг иккинчи бор уйланишига рози бўлади? Қутидор билан Офтоб ойим нима сабабдан аввалги шартларидан қайтиб, ёлғиз қизларининг Тошкентга кетишига — Ҳожи хонадонига кундош ёнига боришига кўнадилар? Зайнабдай бўш-баёв аёл қандай қилиб Кумушнинг қотилига айланди? Кумушдек фариштадай майин-мулоим аёл табиатида не сабабдан инжиқлик, торлик, рашк ҳисси пайдо бўлиб қолди? Не сабабдан қатъиятли, баркамол йигит — Отабек кундошлар орасида бора-бора муросасоз одамга айлана борди?..

Ёзувчи романда шу каби саволларга жавоб излайди. Қаҳрамонлари табиатидаги шу каби ожиз жиҳатлар, зиддиятлар, ўзгаришларнинг ҳаётий, маънавий-руҳий сабабларини санъаткорона таҳлил этади. Персонажлар табиати, руҳиятидаги зиддиятлар, сирли-сеҳрли жумбоқларнинг ўта нозик, моҳирона бадий тадқиқи ва таҳлили жиҳатидан «Ўткан кунлар» жаҳон реалистик адабиётининг нодир намуналари билан бир қаторда туради. Энг муҳими, ёзувчи Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй каби зиддиятли характерлар талқинида, Ҳожи, Отабек, Қутидор, Офтоб ойим хатти-ҳаракатларидаги ожизлик, зиддиятли жиҳатлар ифодасида асло уларни бутунлай қоралаш, фош этиш йўлидан бормайди, балки уларни тушуниб қалам тебратди. Зотан, реалистик асарнинг, аниқроғи, етук реализмнинг муҳим хусусиятларидан бири инсон боласининг, банди ожизнинг қалбини, бисотини тушуниш, англашга интилишдан иборатдир. Инсон боласининг бирор айби учун қоралаш осон, уни тушуниш эса бениҳоя мушкул. Қодирий «Ўткан кунлар»да, эҳтимолки, ўзбек адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб шу мушкул вазифага қўл урди ва бу вазифани, хусусан, Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй образлари тасвири ва талқинида қойилмақом қилиб адо этди.

Гапни Ўзбек ойим образи талқинидан бошлайлик. «Ўткан кунлар»даги кўп персонажлар тасвири ҳақида кескин танқидий гап айтган Ойбек Ўзбек ойимга келганда, ёзувчининг бу образ тасвиридаги реалистик маҳоратига тан беради, уни энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс деб атайди, унинг бутун ҳаракати, бутун қилмишлари характерини очишга хизмат қилишини таъкидлайди.

Ўзбек ойим устида гап борганда кўпроқ унинг чала думбул табиатли аёл экани, бу аслзода аёлнинг ўзига хос ғурури, ўткирлиги,

ўжарлиги, ўз орзуси йўлида якка-ю ягона ўғли Отабек бахтига зомин бўлгани, қолаверса, биринчи галда шу чала думбул табиатли аёлнинг қилмиши туфайли ҳам Кумуш, ҳам Зайнаб ҳаёти хазон бўлгани, икки оила бошига оғир кулфатлар тушгани ҳақида гапирамиз, бу асл хоҳиш-истакларининг табиийлиги ва қонунийлигини ҳамиша ҳам эътиборга олавермаймиз.

Биламиз: Ўзбек ойим эрига ўткирлиги, бугина эмас, Тошкент хотинларига ҳам ўткирлиги билан машҳур; ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб, тўйларида, азаларида, қисқаси, тиқ этган йиғинларида уйлارининг тўрини унга атайдилар, қиз чиқарадиган, ўғил уйлантирадиган, суннат тўйи қиладиган хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари бошламайдилар... Мана шундай аёл ўғил уйлантириб, орзу-ҳавас кўраман, деб тагли-жойли қиз қидириб турганида, ўғли ота-она райисиз Марғилонда нотаниш қизга уйланиб олганини эшитгач, қандай аҳволга тушиши ўз-ўзидан равшан! Онанинг жаҳл устида: «Энди менга бундоғ ўғил керак эмас... Оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкентга келмасин у ўзбошимча бетийиқ!» деб бақириб-чақирислари, йиғлаб-сиқтаб дарду ҳасратини бошига кийиб олишини, ўғли Марғилондан келганида саломига алик олмай, ундан юзини ўгириб, хурпайиб туришини кўрганимизда ҳам асло бу аёлдан койина олмаймиз; ғурури, шаъни оёқ ости қилинган, бу довруғли аёлга осон эмаслигини билиб турамыз. Қарангки, ўша тигиз дақиқаларда Отабек ҳам, Юсуфбек ҳожи ҳам Ўзбек ойимга бирор нарса дейишга тиллари бормайди.

Орадан бир йилча фурсат ўтади. Отабекнинг Марғилон билан боғланиб қолганига, якка-ю ягона ўғил қўлдан чиқиб кетаётганига она асло тоқат қилолмайди. Нима қилиб бўлмасин Отабекни Тошкентдан уйлантириш пайига тушади. Юсуфбек ҳожи чала думбул табиат хотинининг ўжарлик билан палапартиш қилаётган хатти-ҳаракатларидан кулса-да, уни бу борада шошилмасликка, ақл-мулоҳаза билан иш кўришга ундаса-да, Отабекнинг эркин севгисига қарши бўлмаса-да, барибир, Ўзбек ойимнинг хоҳиш-истагига ҳам кескин қарши боролмайди. Отанинг мана бу сўзлари масаланинг моҳиятини, мураккаблигини англашга ёрдам беради:

«Ўғлим, сен онангнинг гапига аччиеланма. Ул ҳар нарса деса, фақат Марғилондан уйланганинга қаршилигидан айтадир. Аммо мендан сўрасанг, Марғилондаги на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир ваз билан камсита олмайман, балки бизга куда бўлмоққа энг мувофиқ кишилар эди, балли, ўғлим, дейман. Сенинг тиниб-тинчишинг, ўсиб-унишинг учун қувонмаган ота-она соққа ҳисобланмайдир. Сен бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйиларимиз сенга ётишиб келмас экан, бунга ҳаққинг ҳам бор, лекин иккинчи тарафдан, бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма,

ўғлим. Бизнинг сендан бошқа умид нишонамиз, ҳаёт қувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сенгагина қараб қолган. Биз худой таолога минглаб шукур айтамизки, сен бошқаларнинг фарзандидек эсли-хушли бўлдинг: кишилардек сен билан ифтихор қилмасак-да, сен орқали хижолат чекмасимизга ишондик. Айниқса, онангнинг сенинг туфайли кечиратурган умидлари тобора ортиб боради. Бу кун онанг сенинг олдингга тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам орага тушиб сендан сўраймиз: сен ўз хоҳишинг йўлида уйланган экансан, рафиқанг сенга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги, албатта, шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга, сенинг сабаби вужудинг бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқали бир орзу-ҳавас кўрмакчи... Унинг бу орзусига ҳақ берасанми, йўқми, яна ихтиёр ўзингда...» (138—139-бетлар).

Ҳожи гапларида мантиқ, асос шу қадар кучлики, Отабек унга нима деб жавоб қайтаришга қийналиб қолади. Ёзувчи Отабекнинг ўша пайтдаги ҳолатига изоҳ бериб: «Юсуфбек ҳожи юқорида ўтган гапларни қуруқ ва асоссиз сўзламаган, балки шу турмушнинг руқни ва асосини бир даража айтиб ўтган, Отабек эса бунини шу муҳитнинг бир ўғли бўлиб эшитган эди. Тўғриси ҳам у дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучга молик эмас, бас кучсизликнинг натижаси эса сукут эди», — деб ёзади (139-бет).

Шу хил ҳолатларни назарда тутиб, айрим танқидчилар Отабекни (қолаверса, Юсуфбек ҳожини) пассивликда айблайдилар, у муҳитга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон» эмаслигини афсусланиб таъкиллайдилар, бунини асарнинг жиддий камчилиги санайдилар. «Характернинг муҳитга кўрсатадиган актив акс таъсири етарлича бадиий тадқиқ этилмайди, — деб ёзади Ҳомил Ёқубов «Йирик санъаткорнинг тўнғич романи» мақоласида. — Отабекнинг муҳитга, «оқим»га қарши бориши мавруди билан, ҳатто ҳаёти қил устида турган кезларда ҳам ҳақ гапларни айтавериш билан чекланади ёки ташаббуснинг жиловини яқин кишилари (хизматкори Ҳасанали, отаси Юсуфбек ҳожи, онаси Ўзбек ойим)га топширишга кўнадики, бу персонажлар билан алоқадор сюжет ривожини ҳам охир пировайда, социал муҳитнинг маълум томонлари мазмунини ифодалайдилар. Адолатсиз муҳитнинг зарбали турткиларини ея бериб эсанкираган, ўжар, қаҳри қаттиқ воқеликнинг шиддатли қуёнига дучор бўлган Отабекнинг шахсий бахти узил-кесил чилпарчин бўлади, умидсизликка тушади...». «Ўткан кунлар», 1974, 393—394-бетлар).

Тасаввур қилинг, агар ёзувчи Отабекни «шу муҳитнинг бир ўғли» сифатида отаси айтган қонунларга «қарши чиқиш учун лозим бўлган кучга» эга бўлмаган шахс сифатида эмас, бошқача — муҳитга кескин

қарши чиқадиган социалистик реализмнинг одатдаги фаол қаҳрамонига айлантирганида, танқидчи талаб қилганидай «характернинг муҳитга кўрсатадиган фаол акс таъсири етарлича бадий тадқиқ этганида нима бўларди? Яхшиямки, буюк адиб бунақа сохта йўлдан бормаган, акс ҳолда «Ўткан кунлар»дек нодир реалистик асардан жудо бўлардик. «Ўткан кунлар»нинг энг катта ютуғи, Отабек, Ҳожи каби ижобий қаҳрамонларнинг муҳим фазилати уларнинг «шу муҳитнинг бир ўғли» сифатида берилганлигидадир. Уларнинг кучлилиги, улуғлиги, бахти ҳам, ожизлиги, бахтсизлиги ва фожиаси ҳам ҳаёт ҳамда қалби драмалари манбаи ҳам «шу муҳитнинг бир ўғли» сифатида кўрсатилганлигида.

Яна бояғи лавҳага, ўша тобдаги Отабек руҳиятига қайтайлик. Ота сўзларидан кейин Отабек сукутда. Аммо унинг қалби зиддиятли туйғулар оғушида. Отабек, бир томондан, шундай орзу-ҳавас учун бола ўстирган ота-она кўнглини олмоқчи, отаси айтган хижолат чектирмайдиган ўғиллардан бўлмоқчи; иккинчи томондан, унинг кўз олдида Кумуш, у гўёки вафосиз, ваъдасиз деб қичқираётгандай бўлади. Бунинг устига Отабек бу ишни бўлғуси келинга — «бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат» деб билади ва бу нарса ҳам уни эзди. Ўша тобда Отабек бу ҳақиқатни ота-онасига айтишни қалб бурчи деб санайди: «Ўғлингизнинг вужуди билан орзунгизни қондириш осон бўлса ҳам, келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз!» дейди у қатъий қилиб.

Ўша тобда Отабек бундан ортиқ «жасорат» кўрсатиши мумкин эмас. Бу жасоратнинг акс таъсири ифодаси ҳам фавқулодда ҳайратомуз, ҳам ўта ҳаётий-табiiй. Шу гапларни эшитганда Юсуфбек ҳожи ялт этиб хотинига қарайди, ўғлининг сўзи тўғрилигини, қалтис иш юз бераётганлигини вужуди билан англайди; аммо бир мулоҳаза юзасидан «истиқболнинг қоронғу ишларини» ҳозир мулоҳаза қилиб кўришдан ўзини тияди. У ўғлига қарата дейди: «Жуда тўғри айтасан, ўғлим, бироқ онангнинг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман... Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас, онанг бировни ишонтириб қўйган; бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир» (140-бет).

Эҳтимол, Ҳожи айрим танқидчилар орзу қилган муҳитга фаол таъсир кўрсатадиган қаҳрамонлардан бўлганида андишанинг бандаси бўлиб ўтирмас, масалани шартта ҳал этиб, Отабекни мушкулотдан халос қилиб юборган бўлармиди?! Бу одамнинг — бу образнинг бутун жозибаси уни «шу муҳитнинг бир ўғли» — одами эканида; бу андишали одам ўша тобда бошқача иш тутишини тасаввур этиш қийин. Ҳожи бояғи гапларни юксак масъулият ва ички бир дард билан айтаётганлигини билиб тура-миз.

Ўзбек ойим ҳам шу муҳитнинг одами, аммо у тамомила бошқача, чала думбул табиатли шахс. Ўша тигиз, драматик дақиқаларда у Отабекнинг дарду дунёсини ҳам, Ҳожи қалбида кечаётган андиша, қийноқлари, бўлғуси хатарли ишлардан хавотирни ҳам мутлақо тушунишга, ҳис этишга қодир эмас. У нима бўлса ҳам ўз орзуси рўёбга чиқаётганидан, ўгли Тошкентдан уйланишга рози бўлаётганидан хурсанд. Отабек юрак ютиб, алам билан ўзини бўлажак келин қаршисида «жонсиз ҳайкал» эканини айтганида бу думбул табиат она «Майли, болам, бу ёқни ҳозир сен ўйламай қўй!» дейди. Умуман, бу аёл «ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдирган қизиқ бир табиатга молик» шахс. Ўз ҳақиқатига тескари келган ҳақиқатни кўра олмаслик, ўзгалар, хусусан, яқин одамлар қалбидаги дарду аламларни хоҳиш-истакларни, драмаларни, рўй бераётган, рўй бериши эҳтимоли бўлган кўнгилсиз воқеаларни, фожиаларни сезмаслик, ҳис этмаслик ҳам катта фожиа. Отабек, Ҳожилардан фарқли ўлароқ, Ўзбек ойим фожиаси — унинг чала думбул, ўжар, басир табиатидан келиб чиқадиган фожиа.

Қизиғи шундаки, мана шундай ўжар, басир, чала думбул табиатли аёлни — мулоҳазасиз хатти-ҳаракатлари билан Ҳожини ноқулай аҳволга солиб қўйган, ўғлининг бахтига зомин бўлган, келини Кумуш, бу ёқда Зайнаб турмушининг хазон бўлишига йўл очган Ўзбек ойимни ёзувчи асло «қаҳр-ғазаб» билан фош этиш, қоралаш йўлини тутмайди, аксинча, юқорида айтилганидек, уни тушуниб қалам тебратади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи ёқдан, нима бўлганда ҳам Ўзбек ойим — барибир, она; табиатидаги барча зиддиятларига, ожиз томонларига қарамай, у ўзбекнинг мағрур, танти онаси! Ҳар қанча гуноҳқор бўлмасин, ўта андишали адиб уни қоралашга тили бормайди. Айни пайтда ростгўй, реалист ёзувчи унинг ножўя қилиқлари, хатти-ҳаракатлари, гуноҳларидан бутунлай кўз юмолмайди; у ҳақда индамай ўтолмайди. Бу масалада ёзувчига халқона ҳаётбахш юмор ниҳоятда қўл келади. Бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиб сержило — ҳам киноя-кесатиқларга, ҳам ардоққа, меҳрга тўла юмор билан йўғрилган. Шу сержило комик тасвир орқали Ўзбек ойимнинг фазилатларини ҳам, ожиз томонларини ҳам, фожиасини ҳам — барча-барчасини кўриб, ҳис этиб турамиз.

Шуниси муҳимки, Ўзбек ойим қотиб қолган характер эмас; воқеалар жараёнида, муҳит таъсирида мана шу ўжар аёл онгида, характерида ҳам муайян ўзгариш содир бўлади. Кўп тафтишлардан, сўраб-суриштиришлардан кейин Отабекнинг Кумушга бўлган севгиси, Кумуш ҳақидаги бор ҳақиқатлардан огоҳ бўлгач, бошда унда ўзгариш юз бермагандек туюлса ҳам, лекин руҳан анча бўшашиб қолади. Марғилонлик келин ота-оналари билан ўз хонадонига келаётгани дарагини эшитгач, аввалги гина-кудурат-

ларни унутиб, қудаларни муносиб кутиб олиш тараддудига тушади, ўз уйини, хонадонидаги энг кўркем хонани бир вақтлар орқаворотдан «анди» деб ҳақоратлаб юрган марғилонлик келинига раво кўради. Марғилонлик келинига илк бор дуч келганида унинг қадди-бастига маҳлиё бўлиб, меҳри жўшиб, уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олади, юзидан шап-шап ўпиб, айланиб-ўргилади, Кумушга тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлайди... Мана шу «ноаниқ» йиғида ўта аниқлик мавжуд, шу хатти-ҳаракатда Ўзбек ойим фожиаси, ўзи қилиб қўйган гуноҳини савқи табиий тарзда ҳис этиши, тушуниши ярқ этиб кўзга ташланади. Ўзбек ойим энди беихтиёр Зайнаб қолиб Кумуш томонга ўтади. Кумуш ўлимидан кейин Отабекни тушуниб, унинг хоҳиш-иродасига мутлақо қаршилиқ кўрсатмайди... Булар мумкин қадар Ўзбек ойимнинг гуноҳини енгиллаштиради.

70—80-йиллар давомида ўзбек шоирлари Зайнабга бағишлаб қўлаб шеърлар битдилар. Уларнинг деярли барчасида бу «қотил» аёлни тушуниб қалам сурилган, бу бахти қора аёлга ҳамдардлик изҳор этилган. Зайнаб образи талқинида ёзувчининг чиндан ҳам инсон руҳи муҳандиси, инсон қалбини, дардини тушуниш, ҳис этиш бобида тенгсиз санъаткор эканига яна бир қарра тан берамиз.

Дарҳақиқат, Зайнаб ҳам ёзувчи, ҳам китобхон учун энг суюкли шахс — Кумушнинг қотили. Ўзбек ойим-ку, билиб-билмай, оқибатини ўйламай гуноҳ иш қилиб қўйган. Зайнаб эса билиб туриб Кумушга заҳар беради. Гуноҳкор одам ҳақида, қотил ҳақида тушуниб, ҳамдардлик билан қалам тебратиш ўзбек адабиётида биринчи ҳодиса. Фарб реалистик адабиётида, чунончи, Толстой, Достоевскийлар ижодида бу анъана бор эди. Ўзбек адабиётида Қодирий миллий заминда туриб, бу борада биринчи қадамни қўйди. Ёзувчи Отабек билан Зайнабнинг никоҳдан кейинги муносабатлари тасвиридан оқ ихтиёрсиз никоҳ, жавобсиз муҳаббат қурбони бўлган бу аёлга нисбатан ачиниш уйғотади. Зайнаб келинлик удумига кўра, одоб билан ўрнидан туриб, Отабекка чой узатганида куёвидан илтифот ўрнига дакки эшитиши келинчак учун нақадар ҳақорат эканини биламиз. Бунинг устига куёвнинг ёш келин ёнига ойлаб йўламай, ўзини олиб қочиб юриши аёл учун хўрлик эканини билиб Зайнаб ҳолига ачинамиз. Айни пайтда Отабекнинг ҳолини ҳам англаб турамыз. Бошида Зайнаб буларни ўзига қаттиқ олмайди. Муштипар, муте аёл бундай хўрликларга чидайди. Аммо хўрликлардан бора-бора унинг ҳам кўзи очила боради. Кечикиб бўлса-да, совуқ муносабатларнинг туб сабабига тушуниб, аламидан иложсиз ўртанади. Отабекка «Сиз уйланишдаёқ уни севиб олгансиз, мени бўлса, мен ота-онангизнинг орзуларича!» дея кўзига жиқ ёш олади. Бу гаплар, бу кўз ёшлар фақат китобхонни эмас, Зайнабга нисбатан «жонсиз ҳайкал» Отабек кўнглини ҳам тугёнга солади. Ёзувчи Отабекнинг шу тобдаги ҳолати ҳақида тўхталиб, «Отабек оғир ҳолга

тушди, бу тўғри сўз уни тамом эсанкиратди ва бу ҳақиқатга қарши бориш, яъни — ёлғонлаш яна оғир эди» дейди (313-бет).

Энди Отабек билан Зайнаб ошкора гапга кўчадилар. Зайнаб ўзига нисбатан совуқ муносабатлардан шикоятлар қилади, Отабек ўзини оқлашга тиришиб баҳоналар ахтаради, мизожи заиф эканини писанда қилади, Зайнаб бу омонат баҳонага ишонгиси йўқ. Энди у дилда бор ҳасратини, дардини тўкиб солади. Ўша топда изҳор этилган қалб сўзларида, хатти-ҳаракатларда бу аёлнинг бутун бир асарга арзигулик ҳасрат, армон, фиғонлари, фожиаси ўз ифодасини топган. Мана ўша лавҳа, ўша кўнгил фиғонлари:

«Зайнаб ишонар-ишонмас унга қаради.

— Тўғри сўзламадингиз...

— Ишонмасангиз ўзингиз билинг, лекин ҳақиқат гап шу, сиздан узоқда юришимнинг сабаби ҳам шунда.

— Ишонганимда ҳам бу ҳол ташқарида ётиб юришингиз учун катта сабаб бўлолмайди. Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман, — деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. — Менга сизнинг мизожингиз керак эмас... Ўзингиз!.. — деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг кучоғига ўзини ташлади... Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи марта билар эди. Бечора Зайнаб — жонсиз ҳайкални ўпиб кучоқлар ва ёлборар эди» (314-бет).

Жавобсиз севги аламида қовурилган, аёллик шаъни таҳқирланган қалбнинг бундай фарёдини эшитиб, бу шўрлик келиннинг кўзини тўлдириб Отабекка қараб туришини, йиғлаб-ёлвориб севмаган одам кучоғига ўзини ташлашини, «жонсиз ҳайкал»ни ўпиб, кучоқлаши ва ёлборишини кузатиб туриб китобхон ўзини кўярга жой тополмай қолади. Реалист ёзувчининг санъаткорлиги, инсон руҳиятининг муҳандиси экани мана шундай тигиз, иложсиз вазиятлар, руҳий ҳолатларнинг шу тарздаги беқиёс тиниқ, таъсирчан ифодасида, айниқса, ёрқин намоён бўлади.

Реалист ёзувчи инсонни тушунишга ҳаракат қилар экан, инсон шахси, табиатидаги ўзига хослик, туғма табиий ботиний хусусиятларни таъкидлаш баробарида, ундаги ижобий ёки салбий хусусиятларнинг юзага чиқишида, ҳаракатга келишида ташқи омилларнинг — муҳит, шароитнинг таъсирини ҳам кенг тадқиқ ва таҳлил қилади. Боя кўриб ўтганимиздек, ташқи муҳит таъсирида Ўзбек ойимдек ўжар аёл ҳам ўзгаради; кундошлик муҳтида бўш-баёв, муте Зайнаб секин-аста «ҳаққини таниб» қасоскорга айлана боради, Кумушдек беозор, фаришта аёлда ҳам «бир қизғончиқлик» ҳисси уйғонади, Зайнабга рашк қилади, Отабекка терс гаплар айтади; қатъиятли Отабек эса ҳам Кумуш, ҳам Зайнаб кўнглини оламан деб кўнгил раъйига зид иш тутати, мурасасозлик йўлига тушади... Романда ғалати бир диалектик жараёни кузатамиз; нобоп вазият

нокомил одамларнинг номақбул хатти-ҳаракатлари туфайли вужудга келади, нобоп вазият ёмон одамларни қутуртиради, умуман, яхши, беозор одамлар танидаги мудраб ётган шайтонни уйғотади. Шайтоний майллар эса гоҳо қутуриб, уни гуноҳ ишларга ундайди. Зайнаб мисолида биз бунга тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Бўш-баёв Зайнаб жавобсиз севги аламлари гирдобиди кундошлик балоси муҳотида Кумушга нисбатан ёвга айлана борган бўлса ҳам, у ҳали қотиллик қилиш даражасига етмаган эди. Эҳтимол, эгачиси Хушрўй унинг кўзини очмаганида, ўзига ўзлигини англатмаганида бир умр ғиди-бидилар ичида Кумуш билан муроса қилиб ўтаверган бўлармиди. Демак, Зайнаб кўнглига ғулғула солган Хушрўй ҳам муайян даражада Кумуш ҳалокатига сабабчи. Бироқ, ёзувчи бу аёлни ҳеч қаерда ошкора қораламайди, аксинча, ҳолис туриб, унинг синглиси Зайнабдан кескин фарқ қиладиган сажия-характерини таърифлайди, ички ва ташқи қиёфасини чизади, энг муҳими, унинг ўзига хос ҳаёт, яшаш фалсафасини очади.

Биз ўзбек аёллари ўтмишда ёппасига забун, ожиза-нотавон, итоаткор-муте, ҳақсиз-ҳуқуқсиз, «ичкари»нинг қули бўлган деб одатланганмиз. Қодирий «Ўткан кунлар»ида, шунингдек, бошқа асарларида ўтмишдаги айни шундай аёллар образини яратиш билан бирга, шу қарашга зид, тамомила бошқа типдаги аёллар — ўзлигини, ўз ҳақ-ҳуқуқини таниган, ўзлигини тўла намоён эта оладиган аёлларимиз образини ҳам берган. Йўқ, улар эртақ ва дostonлардаги эрлар билан баробар турадиган шижоатли, курашчи афсонавий романтик қаҳрамонлар эмас, реал миллий муҳит, шароит доирасида ўзлигини намоён қила оладиган ўта табиий, жонли реалистик образлардир. Романдаги эрига ўткир, мағрур Ўзбек ойим каби шаддод Хушрўй образи ҳам адабиётимизда ноёб ҳодиса. Хушрўй ҳам ўзининг реалистик кучи жиҳатидан Ўзбек ойим образидан асло қолишмайди.

Худди Ўзбек ойим образи талқинида бўлгани каби ёзувчи дастлаб Хушрўйнинг фавқулodда сажия-характери, туғма ботиний хусусиятларини батафсил таъриф-тавсиф этади. Хушрўй болалигиданок шаддод, айтганини қилдирадиган бўлиб ўсган. Ота-онаси ҳам, танти акаси ҳам унинг раъйини олмай бирор иш қилолмайдилар. Унинг эрга тегиши ҳам ўзига ўхшаш фавқулodда бўлган; бошда келган совчиларни қувиб ҳайдайди, сўнг ота-она раъйига қараб эмас, ўз хоҳиши бўйича бўлғуси куёв билан олдиндан тил бириктириб эрга чиқади. У ҳам синглиси Зайнаб каби билиб туриб хотин устига эрга теккан. Аммо у Зайнаб каби «писмиқ» эмас, у чодирдан чиқмасданок кундошига кесатиқ билан ҳужум бошлайди, сўнг устига сапчийди, кундошининг сочини юлиб, бўғиб уриш одатини чиқаради. Ниҳоят, кундоши бу таҳқиру таъқибларга чидолмай эридан талоқ сўрайди, эри Нусратбек ноилож унга жавобини беришга мажбур бўлади.

Хушрўй дағдағаси туфайли жабрдийда хотин икки боласини ҳам ўзи билан олиб кетади. Шу тариқа Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийди.

Хушрўйга дуч келган эрнинг аҳволи маълум: Нусратбек кўчага чиққанида беклик даъвосини қилиб, уйга кирганида Хушрўйбекага муте. Хушрўй оилада ҳамма нарсага эришса-да, бир қалтис масалада тили қисик — турмуш қурганига етти-саккиз йил бўлса ҳам фарзанд кўргани йўқ. Аммо бу масалада ҳам у мушкулотнинг чорасини топиб қўйган. Нусратбек бир гал секингина кесатик аралаш шу ҳақда сўз очганида Хушрўй қатъий қилиб: «Боласиз киши дунёда туролмайдиган бўлса, бир оз захарни бошлаб сизга бераман, ундан кейин ўзим ейман!» — дейди. Шунда Нусратбекнинг дами ичига тушиб кетади ва бу ҳақда иккинчи гапирмайдиган бўлади.

Хуллас, Хушрўй ҳар жиҳатдан фаол, ўзлигини таниган, ўз ҳақ-хуқуқи, шаъни, бахти учун кураша оладиган, муҳитга фаол таъсир кўрсата биладиган курашчи қаҳрамон. Шунга қарамай, негадир, бир вақтлар Қодирий ижодидан, «Ўткан кунлар»дан социалистик реализм белгиларини қидирган адабиётшуносларнинг бирортаси ҳам (жумладан, мен ҳам) бу «характерли факт»дан фойдаланмаганлар. Бунинг сабаби шундаки, гарчи Хушрўй фаолликда сиртдан қараганда социалистик реализм талабларига жавоб берса ҳам, у моҳият эътибори билан, барибир, бу метод қолипига сиғмайди, у гўё ўша кезлари социалистик реализм адабиётида яратилган ва яратилажак фаол қаҳрамонларга пародия каби туюлади; Хушрўйнинг фаоллигини муаллиф ҳар доим ҳам хушламагани, бундай фаоллик, шаддодлик замирида қандайдир истехзо, пичинг ётганлигини пайқаш унчалик қийин эмас. Айниқса, Хушрўйнинг синглиси Зайнаб билан суҳбатида Хушрўй фалсафаси талқинида бу нарса ёрқин аён бўлади.

Хушрўй — Зайнаб суҳбати фақат икки хил табиатли опасингилларнинг дил розлари бўлиб қолмай, бу — ҳаёт, оилавий турмуш, аёлнинг ҳаётдаги мавқеи ҳақидаги икки хил қараш, икки хил фалсафанинг бадиий талқинидир. Бугина эмас, ёзувчи икки кутбнинг мусоҳабаси орқали икки хил қараш, фалсафанинг ички драмасини, зиддиятларини очади, муштипар Зайнаб кўзи билан шаддод Хушрўйнинг ўзи ҳазм қилолмайдиган фалсафасига баҳо беради, шаддод Хушрўй нигоҳи орқали эса «писмиқ» Зайнабнинг мутелик қарашлари таҳлил этилади. Одатдагидек, эгачи-сингил орасидаги баҳс жуда табиий бошланади. Нусратбекнинг бурнидан ип ўтказиб олган Хушрўй арзимас баҳона билан эридан енгилгина шикоят қилади. Тўлиб турган Зайнаб «поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга менинг кунимни солса, нима қилар эдингиз!» дея ҳасратини бошлайди. Гап-гапга уланади. «Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди... Менга қолса ҳар ким ўз нафсига

яхшилик ёки ёмонликни ўзи ҳозирлайдир!..» Шу тариқа Хушрўй ҳодисага фалсафий тус беради.

Таомилларга зид исёнкорона бу гаплардан Зайнаб чўчиб кетади, «Тавба, денг, опа!» дея илтижо қилади. Хушрўй эса яна ҳам кескинроқ оҳангда дейди: «Мен шу чоққача бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...». Зайнаб фожиасининг туб сабабини у шундай тушунади: «Сенинг тинчлигингни ҳеч ким қуритган эмас, Зайнаб! Ҳамма жабрни ўзинг ўзинга қиялпсан!» Соддадил Зайнабнинг «дунёда ким ўзига жабрни хоҳлайдир?» деган саволига Хушрўй лўнда қилиб: «Сен ва сенга ўхшаганлар!» дея жавоб қилади. Сўнг Хушрўй Зайнаб қисмати шарҳига ўтади. Хушрўй ўз шарҳлари билан соддадил Зайнаб ҳаёти, бор бисотини бамисоли тиниқ ойнага солиб ўзига кўрсатади. Мана ўша шарҳ:

«...Сенинг эр қилишда тариқча ихтиёринг ва ризолигинг йўқ эди. Эҳтимолки, ихтиёр нима, орзу нима ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлгандир, бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди. Шунинг учун тизгининг оинг билан дадангинг кўлида, бошқача айтганда, уларнинг туяга ортган юки, кимга сотса, қаерга жўнатса ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг уйдан йиғлаб чиқдинг ва эрингникига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёққан билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурқ этмадинг, истиқболнинг тўғрисида ўйламадинг... Фақат ғалвир сувдан кўтарилгандан сўнггина, сен ўзингни ҳар тарафга ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам натижа ўзингнинг феълингча битта: сенинг учун ҳар кун бир ўлим» (367—368-бетлар).

Рад этиш мумкин бўлмаган бу ҳақиқатлар қаршисида Зайнаб кўз ёши тўкишдан бошқасига ярамайди. Хушрўй эса бундан ранжийди. Йиғи билан иш битмаслигини, ўзи йиғлашни билмаслигини, кишилар иложсизликдан йиғлаганда кулгиси қисташини айтади. «Сенинг ўрнингда бўлсам, биласанми, нима қилар эдим, Зайнаб... дунёсини ост-уст қилар эдим, бир томчи ёшимни юз томчи заҳар билан кўшиб ташлар эдим!» — ана унинг иродаси, ҳаёт фалсафаси! Демак, Хушрўй хоҳиш-иродаси йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди. Шу гапларни айтаётганда ёзувчи Хушрўйнинг юзида «золимона бир истеҳзо» пайдо бўлганлигини, буни Зайнаб ҳам пайқанлигини эслатиб ўтади.

Гап ғоят нозик муаммо — яқин одамларнинг билиб-билмай яқин кишисига жабр қилаётгани хусусига кўчганда Хушрўй фалсафасининг асл моҳияти, ички зиддияти янада равшан кўринади. «Душман ўзи нима деган сўз» — деди. — Мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг

дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! Масалан, сен ўзинг отангга, онангга дўстим, деб ишондинг, аммо улардан нима яхшилик кўрдинг? Букун уларнинг «сабр қил, болам» деб берган кенгашлари сенинг ярангга малҳам бўларми? Албатта бўлмас. Бошдаёқ эринг сенга қарамай қўйди, аммо сен қайин онангнинг ваъдасига ва тагин алланарсаларига ишондинг... Ўзинг ўйла, болани она туғадир, лекин унга муҳаббатни ҳам она туғиб берадими? Албатта, бу мумкин эмас. Сен бечора шунга ҳам ишондинг. Энди гап нима? Отанг сенга сабр едирадир, қайин онанг бўлса кундошинг дуосида... сен бўлсанг йиғи кучоғида...» (358—359-бетлар).

Қисқаси, бошда инсоннинг ўзлигини англашга, ўз бахти, шаъни учун курашга чорлаш бўлиб туюлган қараш замирида бора-бора қандайдир худбинлик майли ҳам борлиги маълум бўлади. Хушрўй тажрибаси, фалсафаси, маслаҳатидан келиб чиқадиган сабоқ шуки, ҳаёт шафқатсизлигига фақат шафқатсиз бўлган одамгина бу дунёда яшай олади; инсонга ҳеч ким, ҳатто яқин кишилари, ота-оналари ҳам дўст эмас, шундай экан инсон фақат ўзини, ўз тирикчилиги, ўз бахтини ўйлаши даркор. Хушрўй ўз шахсий бахти йўлида дунёни ост-уст қилишга ҳам тайёр; ахир у ўзгалар бахти ҳисобига бахтга эришади, томир ёйган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб, унинг вайронаси устида макон қуради, муштипар кундошнинг кўз ёшлари, норасида гўдакларнинг чирқиллаши уни мутлақо қийнамайди. Шу хил вайрона устида тикланган оилани ҳақиқий оила, шафқатсизликлар эвазига топилган бахтни чинакам бахт деб бўладими?!

Биз Зайнабга ҳам, Кумушга ҳам, Отабекка ҳам осон тутолмаймиз, ота-она орзу-ҳаваси туфайли уларнинг ҳаёти чигаллашиб, бахти хазон бўлаётганини кўриб, ҳис этиб турамиз, бунинг учун беҳад ачинамиз, ўкинамиз. Айни пайтда Хушрўйнинг исёнкорона хатти-ҳаракатлари, фалсафасини ҳам тўла оқлай олмаймиз. Бу йўл билан ҳам инсон боласи тўла бахтга эриша олмаслигига амин бўламиз.

Такрор айтаман: Қодирий реализмининг кучи, аввало, ана шунда, ҳаётни, одамлар турмуши, тақдири, табиати, улар амал қиладиган ақида-фалсафани бор ҳолича бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан ҳолисона кўрсата олганида. Табиийки, бундай ноёб асарда тасвир ва талқинлар сержило бўлади. Даврлар ўтган сари асардаги маъно қатламлари очила боради, ҳар бир киши ундан янги-янги маънолар топаверади.

«ОРТТИРМАЙ ВА КАМИТМАЙ...»

(«Меҳробдан чаён» романининг тасвир принциплари ҳақида)

Узоқ давр Абдулла Қодирий ижоди устидаги баҳс-мунозаралар, асосан, «Ўткан кунлар» теварагида борди. Сўнгги йилларга келиб адибнинг иккинчи буюк романи «Меҳробдан чаён» хусусида ҳам хилма-хил фикр-мулоҳазалар билдирила бошланди. А. Расуловнинг «Шарқ юлдузи»да (1989, 7-сон) босилган «Романнинг машаққатли йўли», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да бирин-кетин чиққан И. Ғафуровнинг «Раъно ва Хайём» (1989 йил 13 октябр), А. Раҳимовнинг «Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?» (1990 йил 3 август), М. Қаршибоевнинг «Солиҳ маҳдум фариштами?» (1990 йил 2 ноябрь), Ю. Шоназаровнинг «Яна Солиҳ маҳдум ҳақида» (1991 йил 25 январь), ниҳоят, сал олдинроқ ёзувчи Х. Султоновнинг «Шоирона, дарवेशона бир маъно» (1990 йил 1 июнь) мақолалари «Меҳробдан чаён» ҳақидаги кўп йиллардан буён шаклланган, «хрестоматия» тусига кирган қарашларни бир қадар ўзгартирди, бундай чиқишларда романга, романдаги образлар, бадиий талқинларга янги томондан ёндашишга уринишлар бўлди.

Биламизки, Ойбек 1936 йили ёзган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида илк бор «Меҳробдан чаён» ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаши жиҳатидан бир босқич баландга кўтарилганини кўрсатади», деб ёзган эди (Асарлар. 10 томлик, 9-том, 284-бет). И. Султонов «Абдулла Қодирий» асарида (1962 йил) бу фикрни давом эттириб, «Меҳробдан чаён» романи «Абдулла Қодирий дунёқараши ва ижодида сезиларли эволюция майдонга келганлиги»нинг самараси эканини таъкидлайди ва бу фикрни кенг шарҳлайди. «Абдулла Қодирий ўз олдига «икки синф курашини тасвир қилиш» вазифасини қўйиш билан тарихга марксча-ленинча қарашга интилганини кўрсатади, — деб ёзади олим. — Бу эса «Ўткан кунлар» ёзилган даврга нисбатан ёзувчи дунёқарашида ижобий эволюция юз берганидан биринчи далолатдир». Олимнинг фикрича, романнависнинг ғоявий етуклиги ва тарихни чуқурроқ тушуна бошлаганини бу асарнинг «бош қаҳрамонини танлашида» ҳам кўриш мумкин: бу гал романнавис асарга бош қаҳрамон қилиб халқ ичидан чиққан камбағал боласи, етим Анварни олади. Тадқиқот муаллифи «Меҳробдан чаён»ни ҳар жиҳатдан «Ўткан кунлар»дан устун қўйишга тиришади: «Анвар Отабекдаги синфий чекланганлик иллатидан холи»; «бош қаҳрамонни тўғри танлаш билан автор XIX асрдаги синфий курашнинг ўткирлигини, ўша замоннинг илғор ғояларини ва бу ғояларни ташувчи прогрессив кишиларни «Ўткан кунлар»дагига нисбатан тўғрироқ, тўлароқ ва эркинроқ тасвирлаб беришга» муяссар бўлган: «Феодализмни фош этиш «Меҳробдан

чаён»да «Ўткан кунлар»га нисбатан изчилроқ, чуқурроқ, ҳақ-қонийроқ»; «Ўткан кунлар»да Худоёрхонни ҳукмрон сифатида қоралаш йўқ», «Меҳробдан чаён»да эса Худоёрхон «феодал иерархиянинг чўққисида турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлантирган тарихий шахс» сифатида тасвир этилади; Қодирий «Ўткан кунлар»да жамият ҳаётида руҳонийлар ўйнаган ролга тўхтамай ўтган; «Меҳробдан чаён»да эса феодал тузумнинг идеологлари ва тиргаклари бўлган руҳонийлар шафқатсиз фош этилади; романнинг «Меҳробдан чаён» деб аталишида ҳам бу асарнинг асосий ғоявий вазифаларидан бири — мусулмон руҳонийларининг реакциян ролини фош этиш экани кўриниб туради — олим даъво қилган «Меҳробдан чаён»нинг «Ўткан кунлар»дан устунлигини тасдиқлайдиган омиллар ана шулар. (И. Султон. Асарлар, 4 томлик, 2-том, 377—386-бетлар.)

Сир эмас, «Меҳробдан чаён» романида «Ўткан кунлар»га нисбатан тасвир принциплари жиҳатидан бир талай ўзгаришлар бор, бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси ижобий характерга эгами? «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаш жиҳатидан ҳақиқатан ҳам бир босқич «баландга кўтарилган»ми? Адибдаги масалаларга марксча-ленинча ёндашишга интилиш унинг дунёқарашидаги «ижобий эволюция»ми? Бир вақтлар қувонч билан қайд этилган бундай «ижобий ўзгаришлар»нинг кўпи эндиликда бошқача талқин этилмоқда, булар буюк санъаткор шахси ва қарашига 20-йиллар иккинчи ярмидаги муҳит, шароит — тоталитар система мафкураси, адабиёт соҳасида юргизиляётган бир ёқлама сиёсатнинг салбий таъсири — оқибати сифатида баҳоланмоқда. Ёзувчи галдаги романида «Ўткан кунлар»даги реалистик принциплардан муайян даражада чекинганлиги, холис, объектив тасвир ўрнига гоҳо тарафкашлик йўлини тутганлиги, «Ўткан кунлар» романида Қодирий бадий эстетик концепциясида эркинлик устун бўлганлиги, «Меҳробдан чаён»да эса шўро адабиётшунослиги ва танқидчилиги талабларига маълум даражада мослашиш, тасвирда қисилган ҳолатлар учраши очиқ айтиляпти. Шунингдек, «Яна Солиҳ махдум ҳақида?», «Солиҳ махдумда нима гуноҳ?» мақолалари муаллифлари «Меҳробдан чаён»даги айрим ҳолатларни, чунончи, адибнинг роман сўз бошисидаги ўз ғоявий позициясига оид сўзларини, айрим ҳодисалар, персонажлар талқинидаги бир ёқламалик, тарафкашлик унсурларини эҳтиёт чораси, ўзига турли хуружлар бўлиши мумкинлигининг олдини олиш деб тахмин этмоқдалар.

Бундай тахмин, мулоҳазаларда муайян асос бор. Бироқ «Меҳробдан чаён»нинг янгича талқинларида, романга оид баҳс-мунозараларда қатор чалкашлик, бир ёқламаликлар ҳам кўзга ташланмоқда. Ҳамкасбларимиз бир вақтлар йўл қўйилган хатоларни тузатмоқчи,

асарга соф ғоявий-мафкуравий мақсадлардан келиб чиқиб ёндашиш принципларини инкор этмоқчи бўладилару, ўзлари ҳам беихтиёр, бошқачароқ кўринишда яна ўша эски андазаларга тушиб қолаётганликларини сезмайдилар. Чунончи, «Солиҳ махдумда нима айб?» мақоласи муаллифи «Меҳробдан чаён» романидаги Солиҳ махдум образи талқинида шу кунги «қайта қуриш», «демократия» талабларидан келиб чиқиб ҳар боб билан уни «реабилитация қилиш», «ижобий образ» тарзида кўрсатишга тиришади. «Солиҳ махдум фаришталари?» мақоласи муаллифи эса ислом ақидалари, ахлоқи, шариат қоидаларига таяниб нуқул уни қоралаш, «салбий қахрамон» қилиб кўрсатиш пайида бўлади. Кўриниб турибдики, адабий танқид ҳали ҳам соф мафкуравий тарафкашлик майллари билан бутунлай халос бўлолгани йўқ.

Гарчи «Меҳробдан чаён»да давр зуғуми, таъсири муайян даражада сезилса-да, гоҳо адибда тарафкашлик майллари кўринса-да, борингки, ёзувчи эҳтиёт чоралари сифатида баъзи тадбирларни кўрган, замонага мос гапларни айтган бўлса-да, аслида амалда моҳият эътибори билан реализм позициясида турган, тарихий ҳақиқатни мумкин қадар ҳаққоний ифодалашга тиришган. Эҳтиёт чораси сифатида айтилган айрим гаплар, талқинлар билан бирга адиб ўзининг бош эстетик принципини қайта-қайта таъкидлайди, асар қахрамонларини «ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича» олишга тиришганлигини, чунончи, махдум образи талқинида «унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни орттирмай ва камитмай ўқувчига тақдим» этишга интиланлигини эслатади. «Шу ергача бир неча саҳифаларни махдумнинг таърифи билан тўлдирдик, эҳтимолки, домланинг ғийбатини ҳам қилдик ва қилармиз, — дейди адиб ва ўзига таскин бериш мақсадида давом этади. — Лекин шунисидан хотиржаммизки, йўқни йўндирмадик, махдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздик ва ёзармиз» («Меҳробдан чаён», 1974, 15-бет).

Романга, аввало, худди ўша ёзувчи танлаган бадиий тасвир йўсини — тарихий ҳақиқатни, шахсларни «орттирмай ва камитмай», «ўз ҳолича кўрсатиш», «йўқни йўндирмай», «бор гапларнигина ёзиш» принциpidан келиб чиқиб ёндашиш, адибнинг шу бадиий ақидаси асарда қанчалик намоён бўлганлигини аниқлаш, бизнингча, танқидчиликнинг асосий вазифасидир. Шунингдек, улкан адибларнинг галдаги асарини таҳлил ва тадқиқ этаётганда унга нуқул аввалги шоҳ асари мезонлари билан ёндашиш ҳам ўринли эмас, ҳаққонийлик даражаси, бадиий таъсир кучи қандай бўлишидан қатъи назар, ҳар бир истеъдодли асар ўзича бир мустақил дунё, у ўз ички қонуниятларига, ўзининг кучли ва ожиз жиҳатларига эга. Бунинг асло назардан соқит этмаслик даркор. Агар биз нуқул «Ўткан кунлар» мезонларидан келиб чиқиб «Меҳробдан чаён»га баҳо

берадиган бўлсак, табиийки, бу асар йўққа чиқиши, аксинча, «Меҳробдан чаён»да мавжуд хусусиятларни «Ўткан кунлар»дан қидирадиган бўлсак, бу шоҳ асар чиппакка чиқиши турган гап.

Танқидчиликда таъкидланганидек, «Меҳробдан чаён»да Худоёрхон «феодал иерархиянинг чўққисида турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс» сифатида тасвир этилган, фош қилинган экан, «Ўткан кунлар»да Худоёрхонни ҳукмрон сифатида қоралаш йўқ, деб қойиниш асоссиз экани ўз-ўзидан равшан. «Ўткан кунлар»да Худоёрни ҳукмрон сифатида қоралаш йўқлиги асарнинг камчилиги эмас, бу адибнинг вазифасига қирмайди; шунингдек, «Меҳробдан чаён»да Худоёрхонни кескин фош этиш, қоралаш ҳам асло бу асарнинг «Ўткан кунлар»дан устунлигини кўрсатадиган аломат эмас. «Ўткан кунлар»да биз Худоёрни эпизодик тарзда биринчи бор тахтга келган болалик пайтида учратамиз. У ҳали ҳукмдор сифатида ўзини тўла намоён этгани йўқ. «Меҳробдан чаён»да эса у ўз ҳукмронлигининг чўққисида, қолаверса, асардаги тўқнашувларнинг марказида намоён бўлади. Бинобарин, бу ерда Худоёрхонни ҳукмрон сифатида тўлароқ кўрсатиш имконияти очилади. Энг муҳими, «феодал иерархиянинг чўққисида турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган» тарихий шахс образида кескин қоралаш, фош этиш билан бирга уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд. Адабиётшуносликда, негадир, ҳозирга қадар Худоёрхон талқинидаги мана шу жиҳатлар эътибордан четда қолиб келаётир.

Модомики сўз Худоёрхон устида бораётган экан, гапни одатдагидек, романдаги бош қаҳрамонлар — Анвар, Раъно, Солиҳ махдумдан эмас, Худоёрхон образи талқинидан бошлай қолайлик. Худоёрхон образи талқинига киришишдан олдин икки оғиз адибнинг инсон шахси ва жамият, шароит муносабатига оид қарашлари, эстетик принциплари ҳақида гапириб ўтсак. Ёзувчи инсонни тушунишда, аввало, унинг Аллоҳ инъом этган табиий, туғма хусусиятларига эътибор беради. Шу билан бирга кўпчилик буюк реалистлар каби жамият, муҳит, шароитнинг инсон шахсига таъсири жуда кучли эканини ҳамиша назарда тутди. Унингча, жамият бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига шу касал сироят қилмай қўймайди («Меҳробдан чаён», 64-бет).

Асарда талқин қилинишича, Худоёр ўзи ҳукмронлик қилган жамиятнинг жамики касалликлари билан оғриган маънавий хаста шахс. Аммо у нуқул касаллигу иллатлар қурамасидан иборат эмас. Ўшандай одамнинг табиатида, фаолиятида ҳам гоҳо мусбат жиҳатлар учрайди. Аммо унинг ҳар бир адолатли тadbирлари, хайрли ишлари ўзи бошқарган мудҳиш муҳит қаршилигига дуч келиб,

хайрли тadbирлар ташвишу мусибатлар ичида кечади ёки улар тескари оқибатларга олиб келади.

Романда келтирилган Худоёр ҳақидаги илк маълумотни эсланг. Бир вақтлар Худоёр «одил подшоҳ бўлмоқ ниятида» учта мирзони — инсофли, диёнатли, адолатпарвар кишиларни махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: «Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюради. Мирзолар вилоят туманларида неча вақт махфий кезиб, мансабдорларни текшириб чиқадилар. Уларнинг аниқлашича, маъмурларнинг қарийб тўқсон фоизи золим ва порахўр бўлиб чиқади. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадаги яқин одамларига бу сирни очади. Улар бояги мирзоларнинг рақиблари бўлиб, хонга иғво қиладилар, «Мирзолар ўзларига пора берувчиларни яхши кўрсатиб, бермовчиларни ёмон кўрсатадилар. Йўқса, сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладиларми? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ қулларингизни сиздан юз ўгиришларига ва салтанатингизга раҳна солишга сабабчи бўлмасинлар» дея хон кўнглига гулгула соладилар. «Одил подшоҳ» бу иғвога лаққа учиб, мазкур уч мирзонинг қулоқ ва бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашга ва улар кўрсатган ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюради... Адолатсиз жамиятда «адолатли сиёсат»нинг, адолат қиламан деган кишиларнинг ҳоли, қисмати — шу!

Роман муаллифи Худоёрнинг учинчи маротаба тахтга чиқиб, саккиз йил эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатган ва зулм тигини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган сўнгги даврини қаламга олар экан, беихтиёр у амалга оширган хайрли ишларни, тadbирларни ҳам санаб ўтади: Хон Кўқонда янги раста, карвонсарой, пахтасарой ва каппонлар курдиради; шаҳарнинг Урганч мавзеида машҳур Оқсаройни солдиради, узоқ жойдан ариқ қаздириб келиб, Оқсарой атрофини суғортиради, «Боғи Эрам» ясатади; онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувофиқ «Ҳоким ойим мадрасаси» деб аталган машҳур мадрасани, Амир Умархон тарафидан асос қўйилган янги ўрдани битиртиради; «Улуғ наҳр» ёки «Хон ариқ» деб ном олган машҳур ариқни қазитади, «Мадрасаи олий»ни, «Даҳмаи шоҳон»ни ва бошқа бир қанча бино, иншоотларни барпо қилдиради...

Адиб хон амалга оширган бу тadbирларни бирма-бир қаламга олар экан, хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариқларига таҳсин қилувчи — «золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан!» дегувчи баъзи бировлар топилиб қолишини назарда тутиб, бир чеккаси, танқидчилар айтганларидай, эҳтиёт чораси тарзида, иккинчи томондан, бу тadbирларнинг асл моҳиятига урғу бериш мақсадида хонни маъмуриятпарвар қилган омиллар устида тўхталиб ёзади:

«Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба орттирган, учинчи мартаба тахтга ўтириши маданиятлик рус истибдодининг Тошкентни олиб Хўжандга қўл узатган саналарига тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашга мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиққўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмоқда бўлган рус подшоҳига қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб, мадрасалар бино қилмоқда, ариқлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди».

Менинча, шу кичик бадий шарҳ-талқинда Худоёр шахсининг, фаолиятининг туб моҳияти жуда равшан, ҳаққоний очилган. Хон тахтни идора қилишда катта тажриба орттирган, даврига, шароитга мос сиёсат юргизишга қодир, замонасини ҳис этишга қобил ҳукмдор. У имкон қадар эл-юрт тақдири учун энг даҳшатли хавф — «тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмоқда бўлган рус подшоҳига қарши» туради, бунинг учун ниҳоятда қаттиққўллик билан юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш сиёсатини олиб боради. Худоёрхон бош рақиби — рус империяси нисбатан тараққий этган мамлакат эканини яхши билади; хон яна шуни ҳам яхши биладики, рус подшоҳи таҳдидига қуруқ дағдаға, жангарилик билангина қарши туриш мумкин эмас, бу таҳдидга фақат ўз маданиятини қуриб жавоб бериши, рақибига юрт шон-шавкатини жонли кўрсатиш билангина бас келиши мумкин. Меҳнаткашни шафқатсиз ишлатиш эвазига амалга оширилган бунёдкорлик ишларидан мурод шу! Ёзувчи масаланинг шу томонига алоҳида урғу беради. Аммо гуманист адиб бу мақсад йўлида хоннинг «меҳнаткашни раҳмсиз ишлатишини», шафқатсизликларини асло кечиролмайди, «бунда самимий ҳеч нарса йўқ» дейди. Айни пайтда реалист, ҳақиқатгўй адиб, барибир, Худоёр фаолиятига адолатли баҳо беради, унинг маъмуриятпарварлигини Туркистон хонларида сийрак кўрилган ҳол, деб атайди. Буюк реалист кўп ўринда нафрат, қаҳр-ғазаб билан қаламга олган золим хоннинг бағрикенглигини, тантилигини ҳам мардона тан олади. Романдаги «Хон кўнгил очмоқчи», «Қизиклар» деган бобларида Худоёр характерининг шу қирралари жуда ёрқин кўринади.

Ўрда боғи саҳни вазир, саркарда, қозикалон, шайхулисломлар, қози-кузот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлари, ўрда ходимлари, қўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўла. Даврага хон кириши билан дастлаб унга ҳамду сано бошланади, сўнг қизикчилар ўз ҳунарларини кўрсатишга тушади. Худоёрнинг энг яхши кўрган қизикчиси Зокир-гов бошдаёқ кулги билан хон ва ўрда аҳлининг фақирларга адолатсизлигини,

зулмини кескин танқид қила бошлайди; хонни «хоним» деб шахсиятига тегадиган гап қилади, хонга арз қилишда янглишиб, бегуноҳ осилиб кетилиши мумкинлигини эслатади. Хон ҳузурига келаётиб йўлда нимани ўйладинг, деган саволга ҳам ҳазил, ҳам чин аралаш «Хон ҳузурига бораётибман, деб ўлимни ўйладим, етим қолатурган болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегатурган янгангизни ўйладим!» дея ҳаммани кулдиради. «Раиятни маътал қилмай, тезроқ арзингни айт», деган гапга: «Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегиди маътал қўйганларингизда мен бир нафас маътал қўйсам, хи, хи, хи...» дея фош этишни давом эттиради. Ниҳоят, қизиқчи шериги дағдағага ўтганида хонга қарата ошкора: «Бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиган кўринади!» дейди.

Қизиқлар сафи кенгаяди, қизиқчилик авжига чиқади, хонни, ўрда аёнларини шу тариқа ҳазил аралаш савалаш давом этади. Яна хон шахсиятига тегиб ўтадиган гаплар айтилади, уни «лақма»га чиқарилади, хонга салом бериш маросими масхарабозликка айланади, даврада ўтирган аёнларнинг ҳаммаси «одамхўр» деб аталади, қизиқчилардан бири «У ёғини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим!» дея кесатади. Сўнг шайхулислом Валихон тўрага муқаллид сахнаси бошланади. Қизиқлардан бири Валихон тўра қиёфасида ундаги мунофиқлик, маҳаллийчилик иллатини бошлаб танқид қилади. Олтиариқлик талаба қиёфасидаги қизиқчи подшоҳ янги бино қилдирган мадрасадан ҳужра сўраганда жой йўқ дейди. «Муллаларнинг орасига қўйсангиз ҳам бўлавуради менга... Биз қишлоқ одами, сиқилишсак ҳам ётавурамыз, тақсир!» дея тавозеъланганида, «Акун ҳужраларимиз муллабаччаларминан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сиғмайди, биз дуруғ сўзламаймиз...» деб туриб олади. Оз фурсат ўтиб чушлик ҳамшаҳари ҳужра сўраб келганида, бу одам авлодини суриштириб, бадавлат танишининг фарзанди эканини билгач, «ба ҳамин одам як ҳужра додангир!» дея хизматчисига буоради...

Мана шундай қалтис ҳазиллар пайти хон ҳам ўрда аёнларига қўшилиб қаҳ-қаҳ отиб кулади, ўзига, у бош бўлган ўрда аҳли шаънига айтилган истехзо, кескин танқид, танбех, истехзоларни сираям кўнглига қаттиқ олмайди... Беихтиёр ўйлаб қоласан киши. Золим Худоёрхон замониди хон ва унинг аёнларини шу тариқа кескин танқид қилиш, масхаралаш, кўпчилик олдида дангал фош этиш, хато ва камчиликларини юзига солиш мумкин экан, «адолатли», «эркин» шўро замониди-чи?! Қодирийдек санъаткорнинг 1926 йили «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясида ўша кезлардаги жумҳурият масъул раҳбарлари ҳақида персонажлар тилидан айтилган беозоргина танқид, ҳазил-мутойиба учун қанақа машмашалар, шов-шувлар, кўнгилсиз воқеалар юз берганини эсланг: Қодирийдек буюк сиймо масъул раҳбарларнинг

обрўсини тўкканликда айбланиб ҳибсга олинди, шармандаларча тергов ўтказилиб, суд қилиниб, адиб шаъни, оддий инсоний ҳуқуқлари паймол этилди. Эҳтимол, қизиқчилар саҳнасини қаламга олганида муаллиф яқингинада ўз бошидан кечган ўша мудҳиш воқеаларни эслагандир, ўша золим хон дид-фаросатда, адолатда, бағри кенгликда, ҳазил кўтаришда «адолатли» шўро тузуми арбобларидан кўра устунроқ, инсофлироқ эканини писанда, ибрат қилиб кўрсатгандир.

Худоёрхон фақат танқидга чидаш, ҳазил кўтариш бобида эмас, одамларга, истеъдодли шахсларга баҳо беришда ҳам гоҳо одиллик қилади. Ўрдадаги мирзолар орасида Анварни ўзгача истеъдодли йигит эканини пайқаб етади. Маълумки, Анвар девонда расмий мирзо бўлишининг учинчи йилида катта эътибор қозонади; айниқса, туркий таҳрирда у мирзоларнинг барчасидан устун; чиройли услуби, осон таркиб ва ифодаси борлигини мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, қолаверса, хоннинг ўзи ҳам эътироф этади. Худоёр мухр босиш асноси ёзилган ёрлиқ ва номаларни ўқитиб эшитар, муншийларнинг араб ва форс сўзлари орқали тўқилган ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас, «Эналаринг арапқа текканма!» деб мирзо, муфтиларни койир эди. Аммо Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқа каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бола бариларингдан ҳам ўқиғонроқ чиқар!» деб мирзоларнинг юрагига ўт ёқади. Бош мунший Муҳаммад Ражаббек оламдан ўтгач, унинг ўрнига ҳеч иккиланмай Анварни, унинг келиб чиқиши-ю фақир оила фарзанди, «чилласи чироқ кўрмаган» бир етим эканини ҳам суриштириб ўтирмай «мирзолар орасида ўбдон кўринган» ўша Анварни танлайди.

Хоннинг шу хил хислатларини тасдиқлайдиган яна баъзи далилларни келтириш мумкин: Раъно туфайли хон билан Анвар орасига нифоқ тушиб, Анвар яшириниб юрган кезлари ўрдадаги ғаламислар қутқуси орқали Анварнинг яқин дўсти Султонали гаровга олинади, агар Анвар белгиланган муддатда ўрдага келмаса, Султонали қатл этилиши овоза қилинади. Табиийки, Анвар ўз боши учун чин дўстининг дорга осилишини асло истамайди, ўрдага келади. Бу можароларда Султоналининг қўли борлиги хонга аён. У Анвар ва Султоналини биргаликда ўлимга маҳкум этиши мумкин эди. Шунда Анвар хонга Султоналининг гуноҳсизлигини айтади, қатъий тарзда ундан дўстини қутқаришни сўрайди, «сизда адолат борми, жаноб!» дея ҳайқиради. Кўрқинч бу ҳайқариқ Худоёрни инсофга келтиради, Султоналига қараб: «Сиз озод бўлдингиз!.. Девонга чиқиб ўз ишингизга қаранг!» деб буюради. Шундан кейин дўстлар маслаҳатига кўра Султонали ҳар эҳтимолга қарши яширинади, хон эса ўз сўзида туради, қайтадан уни йўқламайди, таъқиб

остиға олмайди. Асар хотимасида Қўқондан қочиб, Тошкентда паноҳ топган Анвар Худоёрдан бир афвнома олиб, Раёно билан Қўқонга қайтгани айтилади. Анварнинг Қўқонда ўлдирилганлиги ҳақидаги тахминлар ҳам инкор этилади, унинг ўлдирилмаганлиги, Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлгани тўғрисида тахмин-маълумот келтирилади.

Яна бир характерли ҳолат: «мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиш»га қодир, ўнлаб хотинлар, канизларга эга хон хорлик ва муҳтожлик кунларида ёнида турган вафодор хотини Оғача ойимга содиқ қолади, уни беҳад қадрлайди, бу олийжаноб, ақлли, тadbирли аёлга катта ҳуқуқ, имтиёзлар беради.

Романда Худоёрхон образининг шу хил мусбат томонларини, хайрли ишларини эслатишдан мақсад асло уни «реабилитация қилиш», «ижобий қаҳрамон» қилиб кўрсатиш эмас, бу ўта сунъий, бачкана, ғайриилмий иш бўлар эди. Аслида бу билан биз ёзувчининг бош ижодий принципига, реализмига хос хусусиятларни — тарихни, тарихий шахсларни, ижтимоий кучларни орттирмай ва камитмай «ўз ҳолича» олиш, «бор гапларни» ёзиш санъатини таъкидламоқчимиз, холос. Гарчи адиб роман сўз бошисида «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд-қосиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши — романнинг мавзуйидир» деб белгиллаган, бу ниятини имкон қадар амалга оширишга тиришган, Худоёрхонни аёвсиз фош этган бўлса-да, ҳақиқат ва адолат юзасидан унинг характери ҳамда фаолияти, хатти-ҳаракатларидаги юқорида эслатилган мусбат жиҳатларни ҳам эътироф этган. Қодирий реализмининг, умуман, реализмнинг бебаҳо фазилати, куч-қудрати ана шунда, адиб ҳақиқатни ўз шахсий майли, хоҳиш-истагидан баланд қўя билганида!

Энди «Меҳробдан чаён»даги «феодал тузумнинг идеологлари ва тиргақлари» бўлган мусулмон руҳонийларининг «реакцион ролини фош этиш» масаласига келайлик. Қодирий асар сўз бошисида Худоёрхоннинг олиб борган сиёсати йўлидаги биринчи истимотгоҳи уламолар бўлганини айтади, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлигини роман мундарижаси сигдирган қадар баён қилиш ниятида эканини айтади. Дарҳақиқат, асардаги ҳукмдорлар, хон образи сингари қатор уламолар образлари ҳам жамият касали теккан кимсалар. Гарчи сўз бошида адиб уламолар ҳақида хийла кескин гап қилган бўлса-да, амалда уларнинг барчасини ёппасига қоралаш, фош этиш йўлидан бормайди. Улар орасида инсофли,

диёнатли кишилар ҳам борлигини асло унутмайди. Аввало, мархум бош мирзо Муҳаммад Ражаббек инсофли, адолатпарвар шахс бўлган, Анварнинг тарбиясида, унинг ўрдага келишида, марта-баларга кўтарилишида бу одамнинг хизмати катта. Абдурахмон Бухоро мадрасасида ўқиб юрганида уни ифлос муҳитдан, шалтоқ ишлардан асраб қолиш учун жон куйдирган мударрис домлани эсланг. Демак, мадрасада шундай хушёр, пок, инсофли уламолар бор! Ўрдадаги ғаламислар гуруҳининг вакили Муҳаммад Ниёз домла Анвар учун энг қалтис дамда, хон билан юзма-юз тўқнашув пайтида уни ҳимоя қилиб, юрак ютиб хондан: «Шу одобсизнинг гуноҳини менинг учун кечсинлар», — дейди.

Рухоний домлалар тоифасига мансуб Солиҳ махдум образи ўзгача бир олам. У ёғини суриштирсангиз, уламолар орасидан чиққан ғаламис, мунофиқ, тубан кимсаларга қарши турувчи Анвар билан Султонали аслида маърифатли зиёли кишилардир.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, хоннинг биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар қитмирлик, ғаламислик, тамагирлик касалига мубтало бўлсалар-да, ўз нафси, манфаати, мансаб-мартаба йўлида қабиҳ ишларга қўл урсалар-да, ҳеч қаерда давлат, сиёсат ишларига аралашмайдилар, дин, исломни қурол қилиб гуноҳ ишларга фатво бермайдилар. Аксинча, Солиҳ махдумнинг отаси бир вақтлар хонга ношаръий фатво беришда иштирок этгани учун огир кўргиликларга мубтало бўлганлиги эслатиб ўтилади. Бинобарин, асарда уламо-ларнинг, мусулмон руҳонийларининг, умуман, ислом динининг «реакцион роли»ни фош этиш йўқ. Уламолар, руҳонийлар орасидаги тубан кимсаларни ёки уламолар характериға хос ожиз, зиддиятли жиҳатларни қаламга олиш — бу ёппасига динни қоралаш эмас-ку ахир!

Ойбекнинг роман камчилиги сифатида айтган «Хонлик феодал тузилиши системасида диннинг реакцион роли, камбағал халқ оммасини эзиш учун ҳоким синфлар қўлида қуроллиги анча ёпиқ қолади. Абдулла Қодирий сатира тигини динга қарши эмас, фақат динни нотўғри англаган, динни ўз шахсий манфаати учун ишлатган, «ҳийлаи шаръий» ясамачиларига қарши қаратади» деган сўзлари аслида романнинг камчиликлари эмас, балки асар муаллифининг уламоларга, руҳонийларга муносабатда тутган йўлининг ўзига хослигига тегишлидир. Дарҳақиқат, Қодирий романда танқид, сатира тигини динга қарши эмас, диний ақидаларни, шариат қоидаларини оёқ ости қилган ҳасадгўй, мунофиқ, беқарор кимсаларга қарши қаратган. Асар фабуласидаги асосий зиддият — Анварнинг бош муншийликка кўтарилиши, ҳасадгўй кимсаларнинг уни орадан кўтариш мақсадидаги ҳийла-найранглари, ғаламисликлари, пинҳона олиб борган жанглари аслида шариатга хилоф ишлардир. Аламзада мирзолар Анвардан ўч олиш учун унинг

севгилиси Раънони хонга рўпара қилган, Анвар билан Султоналини хонга тутиб беришда иштирок этган эканлар, бунақа қабиҳ ишларни қилиш учун ислом руҳонийси, уламо бўлиш шарт эмас. Бунақа ғаламислар ҳамма динларда, қолаверса, динсизлар орасида, коммунист мансабдор зиёлилари даврасида ҳам истаганча топилади. Ёзувчи 1926 йилги ўз бошидан ўтган оғир кўргиликлар асносида бунга ишонч ҳосил қилган. Муқаддас даргоҳ — ҳақиқат, адолат жарчилари ва ҳимоячилари маскани саналмиш шўро матбуоти ходимлари қалтис вазиятда ўз жонининг тинчини, шахсий манфаатини ўйлаб, ҳақиқатдан юз ўгирдилар, ораларидаги энг истеъдодли, ҳақгўй, одил инсон Қодирийни ҳимоя қилишга ярамадилар, аксинча, виждонига хилоф йўл тутдилар, кўра-била туриб оқни қора дедилар, адоват юзасидан юзсизларча Қодирийга туҳмат қилдилар. «Меҳробдан чаён» муаллифи муқаддас динимизга алоқадор уламолар орасидаги ҳасадгўй, тубан, бебурд кимсалар қилмишини қаламга олаётганда кунги кеча ўз бошидан кечирган ҳодисалар, янги давр уламо-зиёлиларининг қиёфаси, замона муқаддас даргоҳидан чиққан чаёнлар кирдикори кўз олдида гавдаланиб тургани аён.

Реалистик асарда ҳам тарафкашлик руҳида битилган, фақат оқ ёки қора бўёқ билан чизилган лавҳалар, персонажлар бўлиши мумкин. Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги Азизбек, Ҳомид, Жаннат каби «Меҳробдан чаён»даги Абдураҳмон домла ҳам нукул қора бўёқлар орқали гавдалантирилган персонаждир. Ёзувчи бу кимсага нисбатан қаҳр-ғазабини ошкора тўкиб солади, унинг ифлос кечмишини, тубан, шалтоқ ишларини аёвсиз фош этади, уни «чаён», «калтакесак», «чувалчанг» деб ҳақоратлайди, бу одамга бағишланган саҳифалар памфлет тусини олади. Йирик, кўп тармоқли, ифода жиҳатдан сержило асарда шундай тасвир йўналиши, ошкора қаҳру ғазабга дучор персонажлар ҳам бўлавериши мумкин эканини инкор этмаган ҳолда, реалист адибнинг санъати, тасвир маҳорати аввало инсон шахсига, ҳатто у ўта салбий моҳиятга эга бўлса ҳам, хилма-хил томондан холис ёндашишда, характерларни мураккаблиги, зиддиятлари, манфий ва мусбат томонлари билан кўрсатишда эканини уқтирмоқчимиз.

Бу жиҳатдан, айниқса, романдаги Солиҳ махдум образи таҳсинга сазовор. Ҳатто «Меҳробдан чаён» ҳақида кўп танқидий фикрлар айтган Ойбек бу образ тасвирига келганда адибнинг маҳоратига тан беради, махдумни «тўла-тўқис характер, типиклик билан индивидуалликни энг муваффақиятли бириктирган одам образи», «Махдум белгили бир гуруҳнинг «хислатлари»ни ўзида порлоқ қабарик гавдалантирган йиғинди реалистик образдир», у «асардаги ҳамма персонажлар орасида энг жонли, энг ёрқин, энг типик фигура» деб атайди. А. Раҳимов «Солиҳ махдумда нима гуноҳ?»

мақоласида бу баҳони яна ҳам ошириб: «Абдулла Қодирий прозасидаги ҳеч қайси қаҳрамон у билан тенглаша олмайди, ҳеч қайсиси Солиҳ маҳдум образи кўтарилган юксакликка чиқа олмаган. Шу маънода Солиҳ маҳдум образини ўзбек совет адабиётининг биринчи ва ҳақиқий кашфиётларидан деб айтиш мумкин», — деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, Солиҳ маҳдум образи ўзининг реализми, характерининг серқирралиги жиҳатидан ёзувчининг жиддий ютуғи, аммо уни Қодирий яратган барча қаҳрамонлардан, ҳатто «Ўткан кунлар» персонажларидан маҳорат жиҳатдан устун қўйиш, уни янги ўзбек адабиётининг «биринчи ва ҳақиқий кашфиёти» дейиш, менингда ортиқча. «Ўткан кунлар»даги Юсуфбек ҳожи, Отабек образларини бир ёққа қўйиб турганда ҳам, шахсга хилма-хил томондан ёндашиш, уни мураккаблиги билан кўрсатиш бобида Ўзбек олим, Зайнаб, Хушрўй образлари Солиҳ маҳдумдан камми? Улар янги ўзбек адабиётида илк ва ҳақиқий кашфиётлар бўлмаганими?! Аслида Солиҳ маҳдум образи тасвирида адиб «Ўткан кунлар»да кашф этган тажрибаларини давом эттирди, уни қатор янги хусусиятлар билан бойитди.

Романда муаллиф енгил ҳазил-мutoйиба, кулги-юмор, пичинг, киноя-кесатиқ, ҳажв орқали маҳдум табиатига хос «мақтаб бўлмайдиган» хусусиятларни — хасисликка ўхшаш ҳолат, тамагирлик каби одат, ичиқоралик, андишасизлик сингари ҳаракатларни батафсил, жонли гавдалантиради. Бундай хусусиятларнинг ботиний ва ташқи-ижтимоий илдизларини ҳам тушунтиради. Айни пайтда маҳдумнинг «ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик» фазилатини ҳам кўрсатади; «нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи устозлардан, ҳатто улуг хизматларга киши етиштириб берувчи нодир муаллимлардан» эканини алоҳида таъкидлайди. Маҳдум образига хос ҳар икки жиҳатни тасдиқлаш учун асардан истаганча далил-исбот топиш мумкин. Адабий танқидчиликда авваллари нуқул маҳдум характериға хос салбий хусусиятлар тилга олинар, ундаги мусбат томонлар, гарчи шундоққина кўриниб турсада, у ҳақда индамай ўтилар эди. Эҳтимолки, инсофли тадқиқотчилар Қодирийни аяш мақсадида руҳоний, эски мактаб домласи бўлган бу одам характери, фаолиятиға хос ижобий томонларни атайи кўриб-кўрмасликка олган, у ҳақда индамай ўтган бўлишлари ҳам мумкин. Эндиликда маҳдум образи ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш имкони туғилганда, юқорида эслатилганидек, уни фақат ижобий қилиб кўрсатишга, нуқсонларидан ҳам фазилат топишга уриниш бўлаётирки, бу ҳам адолатдан эмас. Бу образ талқинида ёзувчининг энг катта ютуғи, унинг салбий хусусиятларини ҳам, характери, фаолиятидаги мусбат томонларни ҳам «орттирмай ва камитмай» ўқувчиға бор ҳолича тақдим эта билганида. А. Раҳимов мақоласида

махдумнинг мактабдорлик фаолияти, унинг ўқув тизими ва усули ўз даврига нисбатан илғор йўналишда экани, яна бир қатор хайрли ишлари бирма-бир санаб кўрсатилган. Мен бу ўринда махдум табиати, руҳиятига хос, гарчи зиддиятли тарзда кечса-да, гоҳо ўз айбини англаш, ўзини тафтиш этиш майллари ифодаси устида озгина тўхталиб ўтсам. Зотан ўз айбини англаш, ҳис этиш, ўзини тафтиш эта билиш ҳам савоб иш ...

Романнинг «Хайрулумури авсатҳо» бобида махдум оилавий даврасининг гўзал бир тасвири бор: дастурхон атрофида, ошхўрлик устида чиройли, самимий суҳбат давом этаётир, жиддият, ҳазил-мutoйиба, кундалик ташвишлар — барчаси меъёрида; махдумнинг авсат, яъни ҳар ишда ўртамиёначиликнинг афзаллиги ҳақидаги «амри маъруфи», гарчи нимтабассум руҳ билан йўғрилган фалсафа талқинида махдум табиатига хос тежамкорлик майли сезилиб турса-да, бу ҳол ҳеч кимга малол келмайди. Шу орада мулла Абдурахмон, унинг кимлиги тўғрисида гап чиқади-ю, беихтиёр махдум андишасизлик қилиб, унинг Раънога совчи юборганини қистириб ўтади. Даврада ноқулай вазият вужудга келади. Раъно «совчи» сўзи билан энсаси қотгандай, сочиқни олиб қўлини артади, Анварда ҳам гайирлик каби бир ҳис уйғониб, ош олишдан тўхтади. Нигор ойим Анварни ош ейишга ҳар қанча қистамасин, бу пайт Анвар ош ейдирган ҳолатда эмас. Бироқ, андишали йигит ўз ҳолатини ўзгаларга сездирмасликка тиришади. Юз берган ноқулайликни орадан кўтариш учун чақалоққа гап қотади. Ҳушёр махдум дарҳол бу ҳолатни англаб етади, «Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинган... иккиси ҳам кам таом» деб нозик, даврадагиларга, хусусан, Анвар билан Раънога ҳуш ёқадиган қочириқ қилади. Бирдан вазият ўнгланади: «Махдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювгандай бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам оғирликдан чиқди».

Бошқа бир ҳолатни эслайлик. Мўътабар беклар махдум хонадонига келиб, Раънони хонга сўраганларида махдум дастлаб довдираб қолади, ўзида, ожизасида бир қанча гуноҳлар, нуқсонлар, уэрлар борлигини, аввало, қизи «улуғ марҳамат»га сазовор ва лойиқ эмаслигини, олампаноҳдек улуғ зотга ҳамхоб бўлмоқ учун кифоя тарбия олмаганини, қолаверса, ожизаси бир важ билан мирзо Анварга ишонтириб қўйилганлигини, бу масала ўзига бир оз мушкул келишини айтади. Хон одамлари махдум арзига қулоқ тутмай, апил-тапил Раънони хонга фотиҳа қилиб кетадилар. Ўн беш дақиқалик бу ҳодисадан махдумнинг мияси шишади. Мана унинг ўша тобдаги ҳолати:

«Махдум «улуғ меҳмонлар»ни жўнатиб, меҳмонхонага қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукроқ муҳокамага қобил эмас, қутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдаликм, зарарликм — имтиёз қилолмас

эди. Анварни аяганликданми ёки ундан уялганликми, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлик, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турли: тўйни илгарироқ қилиб қўйсак бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, «хонга падари аруслик» масаласи орага кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсин, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди».

Бошқа бир нўноқроқ ёзувчи бўлганида эҳтимол «хасис», «тамагир» отани ҳеч қанақа иккиланишсиз, қийналишсиз дарҳол бу «улуғ марҳамат» олдида Анвардан юз ўгириб, хон томонига ўтказиб қўя қолган бўлармиди. Роман муаллифи ихчам тарзда бўлса-да, махдум руҳиятидаги ўша тобдаги мураккаб, зиддиятли жараёнларни, бу одамдаги иккиланиш, қийналишларни, кўнглидаги ғашлик, чигаллиқни, ниҳоят хон томонига оғиш сабабларини, руҳий асосларини моҳирона ифода этади. Махдум бўлиб ўтган ҳодисанинг асл моҳиятини ҳануз таҳлил этиб улгурган эмас, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терсини ўйлаш учун унга тинчлик керак. Дарсни тўхтатиб, болаларга жавоб бериб, ўзича ҳодисани муҳокама этишда давом этади. Анвар тўғрисидаги кўнгил ғашлиги унга тинчлик бермайди, аммо ҳар турли йўллар билан ўзини овута бошлайди, кўнглида яхши умидлар туғилади: хонга қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас. Подшоҳ қуёвдан қўп қалин кутиш мумкин. Бугина эмас, бу соддадил бандаи ожиз ширин хомхаёллар оғушида фарқ: Раъно хонга хотин бўлиб, агар худо ўғил набира ато қилса, Худоёрнинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор... Унингча, Раъно билан Анвар тўйининг кейинга силтаниши эса тақдир иши, Раънонинг тақдири хонга битилганлигидан. Махдум энди Анварни қойишга ўтади: «Тўйни қўкламга қўй деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам суст қадам. Энди хон сўратгандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор!» Шундан сўнг махдум кўнгли озгина тинчийди, бирмунча фурсат ўй суриб ўтиргач, бу ожиз банданинг кўз ўнгида қалин учун бериладиган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирида Худоёрнинг тахт вориси бўлган хонзода гавдаланади, ўзини эл сўраб турган ёш хон ёнида кўриб илжайди. Энди у узил-кесил Анвар масаласидаги ғашлиқни кўнгилдан қувиб чиқаришга қарор беради...

Махдум руҳиятидаги шу зиддиятли жараёнлар ифодаси билан танишганда китобхон гарчи у тутган йўлни оқламаса ҳам, бу одам ҳолатини, ўша тобда унга ҳам осон эмаслигини сезиб туради, бу тамагир, соддадил осий банда хом хаёллар оғушида икки ёш бахтига зомин бўлаётганлигини, гулдай қизини аждаҳо комига тутиб бераётганлигини кўриб афсусланади. «Ўткан кунлар»даги Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй сингари махдум образи ҳам бизни гуноҳкор одамларни тушунишга ундайди. Зотан, адабиётда гуноҳкор одамни

қоралаш, фош этиш нисбатан осон, айбдор шахсни тушуниш, китобхонга тушунтириш эса қийин, жуда қийин иш. Қодирий ижодда ана шундай қийин ижодий вазифани қойиб қилиб адо этолган мислсиз санъаткордир.

Бир қарашда Анвар билан Раъно фавқуллодда романтик қаҳрамонлардай кўринади. Баркамоллик — ақл-заковат, дўстга, севгига садоқат, эрк, адолат йўлидаги шижоат бобида улар афсона, дoston қаҳрамонларини эслатадилар. Ишқий мулоқотлар бобида бу икки ёш жуда эркин, ораларидаги гап-сўзлар бир қалар китобий, шоирона. Масалага синчиклаб қаралса, Анвар ва Раънодаги фавқуллодда, китобий туюлган хислатлар, уларнинг «гайритабий» хатти-ҳаракатлари мантиқан ва психологик жиҳатдан асосланган. Улар мактаб кўрган, яхши тарбия, чуқур билим олган, Шарқнинг юксак маданияти, гуманистик ғояларини ўзлари учун чин эътиқод, бош мақсад қилиб олган одамлардир. Анвар билан Раънонинг шеъриятга ихлоси баланд экани, ҳар иккисида ҳам шеърий завқ ва шоирлик истеъдоди борлигини, хусусан, Раъно яхшигина шоира эканини назарда тутадиган бўлсак, улар орасидаги китобий туюлган мулоқотларнинг ҳаётий ва табиийлиги ўз-ўзидан англашилади. Бунинг устига ақл-заковат, истеъдод бобида зукко Раъно ҳали болаликни тўла тарк этгани йўқ, уни биз кўпинча кичик укалари билан овунган, ўйнаб юрган ҳолда кўрамиз. Анварга дуч келганида у бирдан бағоят остонасига қадам қўйгандек бўлади, болаларча шўхлик билан зукколик қўшилиб, унинг тимсолида ажиб бир нафосат намоён бўлади.

Анвар билан Раънонинг севги, висол фалсафасида анъанавий илоҳий ишқ ва тақдирга қарши исён туталиб кетган. Раъно хонга унаштирилгач, икки ёш орасида севги ва висол хусусида муҳим суҳбат бўлиб ўтади; ўрдадаги ифлослар бирлашиб, Анвар билан Раънони бир-биридан ажратиш пайида Раънони хонга рўпара қилганлиги айтилади. Анвар дейди: «Бироқ улар бизни бир-биримиздан ажрата оладиларми? Йўқ. Мажозий ажратиш — ажратиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий бўланганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ этиш ифлослар урдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икков нега хафа бўлайлик, Раъно?» Сўнг Анвар ишқ ҳақидаги асосий тапсини айтади: «Ишқ давроси оғам ўйлаганча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўткин сўнгирувчи, ҳажр эса камолотга эрингирувчилар». Анвар энг асосий саволни ўртага қўяди: «Сен шу иккисилан қайси бирисини танлайсан, Раъно?»

Бу саволга дарҳол жавоб бериш осон эмас. Раъно узоқ мушоҳадалан сўнг, ҳалиги савол Анвар тарафидан яна тақрорлангач, ишонч-эътиқод билан кейингисини танлашини айтади. Аммо бир шарт билан, у бу борада тақдирга тан беришга асло рози эмас —

«хоннинг ифлос тўшагида ётмайман!» дейди қатъий қилиб. Анвар ҳам ўз навбатида «Сени йиглаиб ҳайвон чангалига бермасман!» дейди мардона туриб. Бу борада уни ўйлаб, ақл билан иш кўришга, тадбиркорликка чорлайди.

Гарчи Анвар билан Раъно ишқ, висол, ҳажр бобида анъанавий, китобий ақидалар руҳида тарбияланган бўлсалар-да, барибир, бошқа бир давр ёшлари, ҳажр орқали камолотга эришувни оғизда эътироф этсалар-да, амалда бошқа йўл тутадилар, ҳажр эмас висол учун талпинадилар, бу борада дадил курашадилар. Бу икки ёш ишқи васфини қаламга олган адиб ҳам янги давр ёзувчиси, ишқ масаласига кўпроқ янги давр мезонлари асосида ёндашади, ёшларнинг ота-она раъйига қарши бориб, эркин севги, ўз эрки, тақдири, бахти йўлидаги дадил хатти-ҳаракатларини астойдил қўллаб-қувватлайди, уларни замондош ёшлар учун ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ёзувчи гоҳ ёшлар ёнини олишда ошириброк юборади. Чунончи, адибнинг сеvimли қаҳрамони Раъно бир неча ўринда, хусусан, Анвар олдида ўз отасини киноя-кесатиклар билан масҳара қилади, унга бағишлаб ҳажвий шеър ёзади, ўринсиз бир гапи учун отасини «андишасиз» деб атайди. Булар ҳолис тарзда ёшлар табиатига ҳос заифлик, зиддиятли ҳолатлар тарзида талқин этилганида бошқа гап эди. Бироқ бундай хатти-ҳаракатлар ифодаси чоғида адиб ҳолисликни қисман бой бериб, бутунлай ёшлар томонига ўтиб олади. Қандай одам бўлганда ҳам, ҳар ҳолда ўз отасини, ўзига, сеvimли кишиси Анварга яхши тарбия бериб, маърифатли қилиб ўстирган устоз одамни бу хилда масҳаралаш, ҳажв қилиш — бунини барча бирдек ҳазм қилиши қийин...

Эҳтиросли, шижоатли дамлар ўтиб, икки ёш орасида висол онлари бошланиши билан қаҳрамонлар замин одамига айланадилар, тасвир яна ҳолис, изчил реалистик ўзанга тушиб олади. Бошда жасорати, кучли иродаси, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши билан эътиборимизни тортган Раънони оиладан бош олиб кетгач, орадан кўп ўтмай ҳиссиётларга мағлуб ҳолда кўрамиз — бола табиат бу қиз онасини соғиниб, у томон талпинади, инжиқлик қилиб, кўз ёши тўкиб Анварни ҳуноб қилади. Жўмардлик ақидасини қабул қилган, ўз бошини хон жаллодларига тутиб бериб, дўстини қутқаришга қарор берган жасур Анвар Тошкентда нисбатан тинч, осойишта кундалик турмушнинг қийинчиликларига дош беролмай яна «зулм ўчоғи»га, Қўқонга қайтишга мажбур бўлади.

Дарвоқе, танқидчиликда роман воқеаларининг интиҳоси — мирзо Анварнинг Қўқондан бош олиб кетиши, кейинги ҳаёти талқини гоъвий жиҳатдан юксак баҳоланади. «Меҳробдан чаён» романининг бутун образлар системаси ва сюжетининг хотимаси билан Абдулла Қодирий Туркистоннинг Россияга қўшилишининг

катта прогрессив аҳамиятини тасдиқ этади, — деб ёзади И. Султонов. — Романнинг сўнгги боби бош ижобий қаҳрамонларнинг Қўқондан қочишини тасвирлаши ва эпилоги («Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти ҳақида») уларнинг «зулм ўчоғи»дан қочиб, Тошкентга келганликлари ва «Худоёрнинг қўли етмайдиган Тошкентда (рус қўли остида) тинч» яшагани ҳақидаги сўзлар билан тамом бўлади. Бу бир боб ва автор изоҳи бутун романнинг ғоявий мазмунида муҳим ўрин тутати: автор «рус қўли остида» яшаш феодал тузум шароитида яшашга нисбатан яхшироқ эканини, хонлик йўқ жойда адолат ортиқроқ эканини уқтиради. Бу, аввал қайд этганимиздек, хонлиқни фош этишнинг мантиқий якунидир». Буни олим «Меҳробдан чаён»да Абдулла Қодирий реализмининг янги босқичига кўтарилганини кўрсатувчи яна бир момент» санайди. (И. Султон. Асарлар, 2-том, 387—388-бетлар.)

Аммо хотимадаги бошқа бир момент — ёзувчининг муҳим бир изоҳи олим эътиборидан четда қолади. Роман ёшларнинг «рус қўли остида тинч» яшагани ҳақидаги сўзлар билан тамом бўлмайди, бу тинч яшашнинг давоми бор. Муаллиф гарчи Анвар Худоёрнинг «қўли етмайдиган Тошкентда (рус қўли остида) тинч» яшаса-да, жуда ҳам фақир кун кечиргани, бойларга мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмагани, қашшоқлик жонига теккан мирзо Анвар Тошкентда туришининг учинчи йилларида Худоёрхондан афвнома олгач, ўйлаб ўтирмай дарҳол Раёно билан Қўқонга қайтгани тўғрисида сўзлайди. Демак, Анвар пировардида истибдод муҳитидан — «рус қўли остида»ги бунақа тинч, фақир, қашшоқ ҳаётдан «зулм ўчоғи» бўлса ҳам ўзининг нотинч, аммо мустақил ҳаётини афзал билади. Улуғ адибнинг Россияга, рус маданияти, маърифатига эҳтироми баланд бўлган, аммо у ҳеч қерда, ҳеч қачон рус босқинини, истибдодини оқлаган эмас! Мирзо Анвар кейинги ҳаёти тўғрисидаги маълумотномада рус қўли остидаги нисбатан тинч ҳаётнинг ички драмасини, мудҳиш оқибатини — қарамлик бу куллик фақирлик, чидаб бўлмас қашшоқлик эканини эслатиб ўтган. «Меҳробдан чаён» реализмининг яна бир сеҳрли кучи ана шунда.

«Меҳробдан чаён» романининг поэтикаси, бадииятга хос хусусиятлари ҳали яхши тадқиқ этилган эмас. Бу роман, аввало, ҳикоя тарзи, баён — ифода оҳанги томонидан ўзгача. «Ўткан кунлар» гарчи ифода жиҳатидан кўп оҳангли бўлса-да, унда вазмин-сокин бир оҳанг — таҳлилий психологик тасвир етакчилик қилади. «Меҳробдан чаён»да манзара бутунлай бошқача: ҳам ҳужжатли проза, ҳам ҳажвий-юмористик, ҳам лиро-романтик услубий шохобчалар тутшиб, бир-бири билан алмашиб, романнинг ўзига хос кўтаринки, жўшқин, сержило оҳангини ташкил этади.

Адиб асар персонажлари қисмати билан боғлиқ ҳолда бир қатор муҳим тарихий ҳодисалар, шахслар, саргузаштлар ҳақида маълумот

беради. Солиҳ махдумнинг кечмиши, ота-боболари қисмати баҳонасида келтирилган Амир Умархоннинг канизи тўғрисидаги ҳикоя, Анвар бир суҳбатда алам билан эсга олган воқеа — Худоёрхоннинг топшириғини бажариб, ҳақ иш учун жабр кўрган мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг аччиқ қиссаси, «Зулм ўчоғи» бобида келтирилган Худоёрхон тарихи, у амалга оширган тadbирлар тўғрисидаги маълумотлар, Оғача ойим саргузашти, роман ёзилган пайтда ҳали ҳаёт бўлган Худоёр хотинларидан бири Розия ойимдан ёзувчининг ўзи олган хон ҳарами, хотинлари, ўрдадаги қуллар тўғрисидаги маълумотлар асарда салмоқли ўрин тутати. Бу хил парчалар, чунончи «Зулм ўчоғи» боби хусусида Ойбек «бу боб асарга мустақил бир очерк шаклида киргизилгандай романнинг бадиий тўқимасидан четда, ажралган ҳолда туради» дейди. Бир қарашда шундай туюлади. Аслида шу хил ҳужжатлар асарга ўзгача руҳ, маърифий қувват бахш этади, асарнинг тарихий асосини мустаҳкамлашга хизмат этади. «Зулм ўчоғи»сиз Худоёр образининг, шахсининг моҳиятини тўла англаш мушкул. У ёғини суриштирсангиз жаҳон тарихий романчилигида бундай усул — персонажлар қисмати баҳонасида асарга тарихий ҳужжатлар, маълумотларни қистириб ўтиш тажрибаси кенг тарқалган.

Сўз Анвар ва Раёно устига кўчиши билан тасвир шўх, шиддаткор, гоҳо маъюс, аммо латиф лиро-романтик жило касб этади. Бу латиф жўшқин ифода асардаги яна бир етакчи услубий оҳанг — ҳажвий тасвир билан енгилгина туташиб кетади. Романда ҳажвий ифоданинг оддий ҳазил-мутойибадан тортиб пичинг, киноя-кесатик, зардали истеҳзо, масхара, заҳарли қаҳқаҳа, сергазаб памфлетгача — деярли барча жилолари мавжуд. Аммо бирор ўринда бўлсин кулги, ҳажв маънодорликдан холи эмас. Ҳажв, кулги воситасида адиб персонаж характерининг, ҳаёт ҳақиқатининг бирор муҳим томонини, унинг туб моҳиятини очади.

«Ўткан кунлар»даги Ўзбек ойим характери, қисмати ифодасида адиб ҳазил-мутойиба, енгил кулги воситаси орқали ҳодиса замирида ётган жиддий ҳақиқатни, ҳодисанинг ички зиддиятларини, фожиасини очиб бериш санъатини намоён этган эди. Бу тажриба «Меҳробдан чаён»да янгича сайқал топган. Синчиклаб кузатсангиз Солиҳ махдум устидаги енгил ҳазил-мутойиба тарзида бошланган ифода тобора товланиб, ранг-баранг жило касб этиб, бир қадар кескинлашиб, охирида махдумнинг аянчли ҳолати тасвири билан ўз интиҳосига этади. Агар «Ўткан кунлар»даги мағрур, думбул табиат Ўзбек ойим ўз майли, орзу-ҳаваси йўлида жигарбанди Отабек, фариштадай аёл Кумуш, Зайнаб ҳаётига зомин бўлса, бир қатор ижобий хислатлардан холи бўлмаган махдум хасислиги, тамагирлиги туфайли кетма-кет кулгили ҳолатларга тушади, пировардида шафқатсиз муҳит тазйиқи, қолаверса, ўзининг айби, хом хаёллари

оқибати ўлароқ, турмушнинг қаттиқ зарбасига учрайди, ҳаётидаги таянчлари — гулдай қизи Раънодан, ажойиб ўғлон Анвардан жудо, эл-юрт орасида шарманда бўлади. Анвар ва Раъно ғойиб бўлгач, бу ҳодисанинг тафтиши пайти яна бир бор махдумга дуч келамиз. Энди у ҳақдаги тасвирда аввалги кулги, ҳажв йўқ. Махдум ўта мунгли, аянчли аҳволда. Тунқатор махдум ёнига келиб: «Сизда гуноҳ йўқ. Бироқ қиз ўстиришни билмас экансиз!» дея дакки беради. « — Бандамиз! Бандамиз! — деб йиғлади махдум. — Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди!» Махдум ҳақидаги ҳикоя шу тариқа жиддий бир йўсинда, мунгли оҳангда тугайди.

Енгил кулги, ҳазил-мutoйиба замиридаги кескин драма, зиддиятларни очиш, қувноқ тарздаги ифоданинг мунгли, оғир фожиавий оҳанг билан алмашилиши — бундай сеҳрли санъат романнинг «Қирқ қизлар», «Нозик» бобларида алоҳида куч билан намоён бўлган. Ҳар икки бобдаги тасвир ҳам ҳарамдаги канизларнинг шўхликлари, ҳазил-мutoйиба билан бошланиб, ҳазин бир кайфият билан якунланади. Ўзини «онҳазратнинг отган ўқлари» санайдиган, ҳарамни дўндик қизлар билан тўлдириб туришни касб қилиб олган Гулшан «Қирқ қизлар» ҳовлисига кириши билан қизларнинг шўхлиги, ўйин-кулгиси авжига чиқади. Қизиги шундаки, канизлар ўзларини шу мудҳиш қафасга тушиб қолишида воситачи бўлган бу аёлни энди рақиб деб билмайдилар, аксинча, уни ўзларига яқин олиб, атрофида эркалаб парвона бўладилар, унинг олдида ўзларини беҳад эркин тутадилар, унга эркалик, шўхлик қиладилар, юрак сирларини очадилар. Шундай ҳолат-муносабатнинг ўзида қанчалар маъно, кескин драма мужассам! Бу мудҳиш муҳитда канизлар учун ўша ашаддий рақиб — ифлос аёлдан яқинроқ одам, сирдош йўқ! Қизлар қанчалар шўхликлар қилмасин, улар даврасида ўйин-кулги, ҳазил-мutoйиба, базм авжига чиқмасин, ҳатто «тўп ўйин», «кўйлак ечар», «иштон солар» сингари беҳаё ўйинлар билан ҳовлини, хонани бошига кўтармасинлар — булар асло канизлар қалбидаги ҳаётдан ризолик, хурсандчилик аломати эмас. Муаллиф ёзганидек, «эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овунсин?! Уларнинг овунчоғи — кундузлари ўйин, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди». Ҳар қайсиси бир оилани обод қилиши мумкин бўлган, иккита-учта боланинг онаси бўлатурган ёшдаги бу дўндик қизлар хоннинг «илтифоти»га бир-икки маротабагина «лойиқ» кўрилиб, сўнг бу олтин қафасга солинган. Қаранг, қафасдаги, гурбатхонадаги қушларнинг ҳолини, фожиасини ёзувчи шўх ҳазил-мutoйиба, ўйин-кулги, юмор орқали очади. Муаллиф бу билан чекланмай, пировардида қизларнинг мунгли нолаларини ҳам беради, қизлар базмида бугун ораларида йўқ, беҳисоб фарёдлар, фиғонлар, ҳасратлар билан чарчаган, ҳозир тупроқ остида тинч ухлаб ётган

бахтсиз шоира қиз Назмининг фиғонларга тўла шеъри қўшиқ қилиб айтилганида, бирдан даврадаги қувноқ руҳ сўнади, базм тугаб ҳар ким ўз жойига тарқалади...

Орадан бирмунча вақт ўтиб Назми фарёди бир оз унутилиб, яна канизлар шўхлиги бошланади. Энди бошқа бир каниз — Нозикнинг жавобсиз севги қиссаси бошланади. Бу шўрлик қиз Анварга пинҳона ошиқи шайдо, аммо унга ўзи номуносиб эканини, Анвар уни олмаслигини билади. «Албатта... мени олмас. Менга ит теккан, мен...» дейди у синиқ оҳанг билан. Нозик қиссасидан сўнг қизлар уйкуга кетади. «Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора пиқ-пиқ йиғлаган товуш бузар эди». Уйку, пишиллаган товушлар ва бу пишиллашни бузаётган ора-чора пиқ-пиқ йиғи... Юракни қон, кўнгилни хун қиладиган манзара!

Ҳазил-мutoйиба, кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замиридаги шунчалар теран маъно, жиддий инсоний драма, шафқатсиз ҳақиқатни кашф этиш Қодирий даҳосининг, санъатининг мўъжизасидир. Балким, «Қирқ қизлар», «Нозик» бобларида қаламга олинган канизлар фожиасини бошқача йўсинда — бошдан-оёқ мунгли, фожиавий оҳангда, нуқул қизларнинг ҳасрат ва фиғонларини келтириш йўли билан ҳам ифодалаш мумкин эди. Хассос адиб ўзгача йўл танлаган. Ёзувчи танлаган усул, бир томондан, асарнинг етакчи услубий-ҳиссий оҳангига мос тушган, қолаверса, бу тарздаги зиддиятли — «ҳазил, ҳазилнинг таги зил» қабилидаги ифода ҳодисанинг ички зиддиятини кутилмаган йўсинда ўта таъсирчан очишга хизмат қилган.

Қисқаси, «Меҳробдан чаён» ҳаёт ҳақиқатини орттирмай ва камитмай, ўз ҳолича, жамики қирралари, товланишлари билан гавдалантирган, характерлар оламини ўзига хос оҳанглар, бўёқлар воситасида кашф этиб берган ўхшаши йўқ бадиий обидадир.

«ОБИД КЕТМОН» ҲАҚИҚАТИ

Абдулла Қодирийнинг эътиборга сазовор деярли барча асарлари қатори «Обид кетмон» қиссаси ҳам ўз даврида ҳақиқий баҳосини ололмади, вульгар социологизм оғуси билан захарланган, фақат «синфий ёндашув»нигина мезон қилиб олган, аслида чинакам илмий синфий ёндашишдан узоқ, ўта ўжар, жоҳил танқид бу ўзига хос қисса моҳиятини бузиб, уни «идеологик бузуқликлар ва хатолар»га тўла, «сиёсий тутуриқсиз» деб эълон этди (Ж. Шарифий, О. Шарафиддинов. «Обид кетмон» ҳақида. «Қизил Ўзбекистон», 1937 йил, 3 июнь).

Кейинги йиллар давомида адабиёт илмидаги соғлом кучлар Қодирий ижодига, хусусан, адиб романларига қарашдаги жаҳолатни

бартараф этиш, бу ноёб санъат дурдоналари қадр-қимматини тиклаш, гўзаллик сирларини очиш йўлида ҳам хайрли ишлар қилдилар. Аммо «Обид кетмон» повести, негадир, ҳамон муносиб баҳосини олган эмас. Тўғри, кейинги ишларда «Обид кетмон» ҳақида аввалги бешафқат танқидлар ҳамласи бирмунча юмшаган, автор шаънига илгаригидай ғоявий-сиёсий ёрлиқлар тақаш, дағдагалар қилиш йўқ. Айни пайтда бу асар қиммати, адабиётимиз тарихидаги ҳақиқий ўрнини белгилашга астойдил уриниш ҳам бўлмади. Қисса устида сўз борганда жуда умумий тарзда «Обид кетмон» «ўзбек адабиётида колхоз темасини ишлашнинг муҳим ютуғи», «ёзувчининг ғоявий ва ижодий ўсишида олға қўйган қадами» бўлгани, унда автор «қишлоқнинг социализм йўлидан боришининг афзалликларини кўрсатишга бел боғлагани», «колхозда деҳқонларнинг тўқ ва маданий ҳаёт қураётганини кўрсатишга алоҳида эътибор бергани» айтилади. Шу тарздаги мақтовлардан сўнг повестнинг, «Энг жиддий камчилиги» — унда «колхоз қурилиши атрофида борган ўткир синфий курашнинг етарли акс этмагани» хусусидаги эски эътирозлар юмшоқроқ шаклда такрорланади. (Иzzат Султон. Асарлар. Тўрт томлик, II том, 391-бет.)

Коллективлаштириш мавзуидаги асарларга баҳо беришда узок йиллар айни шу «ўткир синфий кураш» концепцияси, яъни социализм қуриш жараёнида синфий курашнинг тобора кучайиб бориши тўғрисидаги сталинча қарашга таяниб иш қўрилди. Бунинг устига бу мавзудаги жамики асарлар М. Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романи мезони билан ўлчанадиган бўлди. «Очилган кўриқ» пайдо бўлгач, рус ва қардош халқлар адабиётида унинг таъсирида ўнлаб асарлар яратилди, чунончи, биздаги «Душман», «Қўшчинор чироқлари» романлари, «Куллар» романининг коллективлаштириш даври акс эттирилган қисми айни «Очилган кўриқ»қа тақлидан битилган. Энг ёмони, бу йўл танқидчиликда ҳар боб билан рағбатлантирилди ва аксинча, колхозлаштириш тўғрисидаги мавжуд ҳукмрон қарашга, «Очилган кўриқ» типидagi асарлар мезонига мос келмайдиган, чунончи, А. Платоновнинг «Котлован («Ҳавза») повестига ўхшаш асарлар кескин танқидга, таъқибга учради, Ҳ. Қодирийнинг эслашича, А. Қодирий «Обид кетмон»ни ёзишдан аввал ўша пайтга қадар коллективлаштириш мавзуида битилган мавжуд асарлар билан танишган, жумладан, «Очилган кўриқ»нинг русча наشري унинг столи устида турган («Отам ҳақида», 165-бет). Бироқ қишлоқ ҳаётини, коллективлаштириш жараёнини, ўзбек деҳқонлари руҳиятини яқиндан ўрганган, билган адиб «Очилган кўриқ» муаллифи ва бошқа қаламкашлар йўлидан бормади, ўша даврнинг ҳукмрон қарашларидан фарқ қилувчи ўз шахсий кузатиш, хулосаларини, мураккаб тарихий жараён тўғрисидаги ўз концепциясини ифода этди.

«Обид кетмон»нинг бадиияти хусусида ҳам ҳамон паст-баланд гаплар юради, гоҳо Қодирий ижоди мухлислари орасида ҳам бу қисса бадиий жиҳатдан адибнинг тарихий романлари даражасида етук эмас, деган таъналарни эшитишга тўғри келади. Ҳ. Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида ҳам шундай ҳоллар эслатиб ўтилган («Отам ҳақида», 170—171-бетлар). Эҳтимол, бундай эътирозларда муайян асос бордир. Аммо бадиийликнинг бош мезони — ҳаёт ҳақиқатини ўзига хос тарзда кашф этиш, ижодий оригиналлик, шахс талқинидан, прозада эса биринчи галда теран, маънодор, ёрқин, жонли характерлар яратишдан иборат деб қараладиган бўлса, «Обид кетмон» шу юксак талабларга жавоб бера оладиган асар. Аввало, муаллиф қиссада Обид кетмон, Берди татар, Хатиб домла, мулла Муҳсин каби баркамол характерлар яратадики, улар ўзларининг жонлилиги, ҳаққонийлиги, концептуаллиги жиҳатидан адиб романларидаги персонажлардан асло қолишмайди. Иккинчидан, ёзувчи инсон шахсига ёндашишда ўша даврда одат тусига кирган тор «синфийлик» доирасидан анча четга чиқиб, умуминсоний қадриятларни асраш, ардоқлашга жазм этади. Адиб ҳолис туриб колхозлаштириш даврининг бир қанча жиҳатларини ҳаққоний кўрсатиш, инсонийликка мос тушадиган, тараққиётга элтадиган томонларини қўллаб-қувватлаш билан бирга, бу ҳаракатнинг ички муаммо-зиддиятларини ҳам имкон қадар, йўлини топиб айтади, очади, эҳтимол тутилган хатарли оқибатлардан ўқувчини огоҳ этади; энг муҳими, замонавий деҳқон хўжалиги ҳақидаги ўзининг демократик моделини тақдим этади. 30-йиллар танқидчилиги учун жиддий нуқсон, ғоявий хато бўлиб кўринган кўпгина ҳолатлар — асарда «колхоз ичидаги синфий кураш кўрсатилмаган», «синфий душман фош қилинмаган», «ўқувчида синфий душманга нисбатан қаҳр-ғазаб кўзготмайди», қиссада «улар ҳам одам-ку» деган ачиниш туйғуси бор, асар ўқувчини динга қарши тарбиялашдан узоқ туради», ёзувчи «одамларни синфий гуруҳларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон» деган «гуруҳлар»га бўлади» қабилидаги айбловлар — буларнинг барчаси асло адиб дунёқарашидаги чекланганлик, «шўро воқелигини билмаслик», «турмушимизда бўлиб турган буюк воқеаларнинг (жумладан, колхоз қурилиши) моҳиятини тушунмаслик» оқибати эмас. Синчков адиб ўша давр жараёнларини — колхоз ҳаракати муайян синфий силсилалар, алғов-далғовлар гирдобиди кечаётганлигини, булар нуқул душман синфнинг, қулоқларнинг иши, тескаричи руҳонийлар қутқуси оқибати эмас, балки сталинча зўравонлик, шафқатсизлик, қўмондонлик йўли билан ёппасига коллективлаштиришга ўтиш сиёсатининг ҳам оқибати эканини сезмаслиги мумкин эмас эди. Назаримда, улуғ адиб буларнинг барчасини теран идрок этган, аммо ўша кезларда бу ҳақиқатни ошкора айтиш, ифодалаш имкони бўлмагани учун асарда

синфий курашга алоқадор воқеаларни иккинчи планда беради, қолаверса, синфий кураш тасвирида галати киноявий усул қўллайди. Мулла Обиднинг ҳар хил синфий табақа, ижтимоий гуруҳ вакиллари, чунончи, «сиёсий ҳушёр» кимсалар назарида «ашаддий душман» бўлиб кўринган бадавлат кишилар, руҳонийлар билан ғаройиб мулоқот-саргузаштларини ифодалаш билан чекланади. Қишлоқ «устунлари»нинг, уларнинг энг фаоли саналмиш Абдужалил тегирмончининг ёки «тескаричи» руҳоний Хатиб домланинг колхоз ҳаракатига, қишлоқ фаолларига, жумладан, мулла Обидга қарши ҳатти-ҳаракатлари хийла ибтидоий, кулгили; «устунлар» Обидни босмачи деб ўйлаб, ундан тил олиш, уни ўзлари томонга оғдириш йўлида кўп овора-ю сарсон бўладилар ва пировардида ўзлари ноқулай аҳволга тушиб қоладилар. Демак, муаллиф назарида синфий, ғоявий рақиблар қаршилиги коллективлаштириш йўлида катта ғов ҳам, жиддий хавф ҳам эмас. Ёзувчи бутунича ўша мураккаб, зиддиятли тарихий жараёни коллективлаштириш ҳаракатининг «синфий онги» стук, фаол кишиларни эмас, синфий-мафкуравий курашлардан четда турган холис-бетараф ўртаҳол деҳқон — Обид кетмон назаридан ўтказиб таҳлил этади.

Обид кетмон образи адабиётимизда ноёб ҳодиса. Кўпгина танқидчилар таъна қилганларидек, чиндан ҳам ёзувчи уни фавқулодда фазилатлар эгаси қилиб кўрсатади. Бироқ бу ҳол қусур саналмаслиги лозим. Ёзувчининг мақсади Обид кетмон образида шунчаки ўрта деҳқонга хос «типик хусусиятлар»ни қайд этиш, жамлашдан иборат эмас. Айни бу шахсдаги фавқулодда фазилат-хислатлар, унинг ғайриоддий ҳатти-ҳаракатлари, ғаройиб кечмиши орқали адиб гўё, боя айтилганидек, янгича демократик деҳқон хўжалиги ҳақидаги ўз гуманистик орзу-идеалларини, моделини тақдим этаётгандек, шу тариқа ўша кезларда қишлоқда ўтказилаётган ҳатарли сиёсат билан пинҳона ва моҳирона баҳс олиб боргандек туюлади. Коллективлаштириш даврида Обид кетмон тутган ўзига хос йўл — ўша давр учун ғайритабиий ҳодиса бўлиб туюлган ҳодиса — феномен ҳаётда айнан бўлганми-йўқми, аниқ билмайман, аммо 20-йилларда якка деҳқон хўжалигининг тинч йўл билан социализмга ўсиб бориши ҳақида назарий қарашлар мавжудлигини яхши биламиз. А. Қодирий улар билан яқиндан таниш эканига шубҳа йўқ. Обид кетмон тақдири таҳлилидан аён кўриниб турибдики, муаллиф бундай қарашга хайрихоҳ, бу йўл онгли, асл меҳнаткаш деҳқон руҳига, дилига мос тушадиган гуманистик мафкура. Коллективлаштиришнинг сталинча зўравонлик ғояси зўр бериб тарғиб этилаётган, катта қурбонлар эвазига ёппасига коллективлаштириш амалга оширилаётган бир даврда ҳукмрон мафкурага зид ғоялар билан чиқиш, хусусан, 30-йиллар шароитида мислсиз жасорат эди.

«Обид кетмон»нинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, коллективлаштириш ҳақида ўша йиллари яратилган кўплаб асарлардан фарқли ўлароқ, бу ерда синфий рақиблар орасидаги кураш — тўқнашув ва олишувлар эмас, ҳўжалик, ишлаб чиқариш муаммолари тасвири, талқини биринчи ўринда туради. «Обид кетмон» ўзбек адабиётидаги биринчи «ишлаб чиқариш» романи, Обид эса биринчи ишбилармон одам образи. Бу ҳол ҳам ёзувчининг коллектив ҳўжалик тўғрисидаги концепцияси билан алоқадор. Адиб орзусича, коллективлаштириш — сиёсий-мафкуравий мақсадлардан, беҳуда галвалардан, синфий душман қидириш, уларни маҳв этишдан иборат бўлмай, балки биринчи галда, эл-юрт фаравонлигини таъминлаш, камбағал меҳнаткашга турмушда енгиллик бериш, барчани текис турмушга, текис саодатга етказиш, якка ҳўжаликка қараганда кўпроқ меҳнат унумдорлигига эришишдан иборат бўлмоғи лозим. Қиссанинг иккинчи қисми асосан Обид бошчилик қилган «Четан» колхозининг бир йиллик — эрта кўк-ламдан то кеч кузгача олиб борган меҳнат фаолияти, ҳўжалик ишлари хроникасидан иборат. Қодирий аввалги романларида кўпроқ севги куйчиси, мафкуравий, ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг бадий тадқиқотчиси сифатида танилган бўлса, бу ерда иқтисод, ҳўжалик масалаларининг зўр билимдони, тадқиқотчиси сифатида кўринади, асар бош қаҳрамони бисоти — характери, руҳий олами асосан меҳнатда, меҳнатга, ҳўжалик ишларига муносабатда очилади. Обид образини ўзбек халқининг меҳнат, деҳқончилик маданияти бобидаги етуқлиги тимсоли дейиш мумкин. У деҳқончилик илмини, ҳўжалик юритишни, иқтисодни, ҳисоб-китобни миридан сиригача пухта билади.

Энди Обид кетмон образи характери ва тақдири орқали ёзувчи илгари сурган концепциянинг баъзи жиҳатларига конкретроқ ёндашиб кўрайлик. Маълумки, коллективлаштириш мавзуидаги деярли барча асарларда якка ҳўжалик коллектив ҳўжаликка қарама-қарши қўйилади; якка ҳўжалик — деҳқон учун кони кулфат, у фақатгина коллектив ҳўжалик орқали бахт топиши, фаровонликка эришиши мумкин, деган ғоя илгари сурилади. «Обид кетмон»да биз бошқача манзарага дуч келамиз. Мулла Обид қайнатаси инъом этган беш таноб ерда табдиркорлик билан ҳалол ишлаб, катта бойлик, бахт, шон-шўҳрат топади. Бу ўринда Обид тажрибасидан чиқадиган энг муҳим сабоқ — хулоса шуки, якка ҳўжалик шўро жамияти табиатига ёт эмас, агар оқилона, ҳалол ёндашилса, социализм шароитида ҳам у алоҳида шахс, жамоа ва бутун жамият учун кўп наф келтириши мумкин. Афсуски, ўша пайтлари «сиёсий хушёр», аммо оқилона мулоҳаза юритишга келганда ғирт қарахт танқид Обид шахсий ҳўжалигида «яна бир-икки йил шундай ишласа, кулоқ бўлиши турган гап» дея ваҳима, шов-шув кўтаради.

Обид коллективлаштириш сиёсатига бошда шубҳа билан қарайди, айниқса, уни бу ҳаракатнинг истиқболи — келгусида эҳтимол тутилган бир хавф ташвишга солади: «Тиктепа деҳқонлари бир рўзгорга айландилар деяйлик, бунда унчалик катта фарқ йўқ. Лекин шу бир рўзгорга айланганлар ичида яхши ишлайдиганлари бор, ёлқамсиқлари, муғомбирлари бор. Албатта, бу сўнгиларидан бириси ўз табиатидаги ёлқамсиқликни қилади, иккинчиси муғомбирликни ташлай олмайди.. Аммо, яхши ишловчи деҳқон билан бу иккиси кузда даромадни барабар тақсим қилиб ола беради... Бу ёқда яна бир эҳтимол бор: ишчан деҳқон муғомбир билан ёлқамсиққа ишлаб берайми, дейди-да, бу ҳам яхши бир ялқовга ёки мукамал бир муғомбирга айланади...» («Обид кетмон», 1959, 108-бет). Обид назарида «Тиктепа ерларини бириктириш, орадаги чегараларни йўқотиб, бир бутун қилиш қийин гап эмас», колхозга киришда ўзидан кетадиган нарсалар учун унчалик ачинмайди, аммо «одамларни текислаш мумкинми?» деган савол кўнглини ғаш қилади. Обид шу хусусда яқин одами — коммунист Берди татарга сўз очганида, у: «Колхозлаштириш шиорини ташлаган коммунист фирқаси масаланинг бу томонини ўйлаб қарамаганмикин, шундай катта ишга бел боғлаган ҳукуматнинг сен билан менча ақли йўқмикин!» — дея мушкул саволга савол билан жавоб қайтаради («Обид кетмон», 111-бет). Фирқа топшириғини сўзсиз бажаришга одатланган фирқа аъзоси Бердибой яна: «Мен бу тўғрида сенча узоқни ўйлаб турмайман, дарров «лаббай» дейман», дея жавоб қилади. («Обид кетмон», 112-бет).

Қарапгки, асар қаҳрамонларини қийнаган жумбоқлар устида «шундай катта ишга бел боғлаган» раҳнамолар яхшироқ ўйлаб кўрмаган экан, фирқанинг итоаткор ходимлари эса ўйланмай қабул қилинган қарор-топшириқларни «лаббай» деб ижро этаверганлар; аини шу колхоз ҳаракатининг бошидаёқ «Обид кетмон» қаҳрамонларини қийнаган жумбоқлар кейинчалик жиддий муаммога айланди. Худди шу тарздаги «текислаш», кўр-кўрона ижрочилик туфайли деҳқон ҳўжалиги издан чиқди, деҳқон энг азиз бисотидан — ерга, мулкка эгалик туйғусидан маҳрум бўлди, бу ҳол бора-бора деҳқондаги ўз касб-ҳунарига бўлган туғма ихлоснинг, шахсий ташаббуснинг сўнишига олиб келди.

Хўш, шундай хавфни сеза туриб, нега Обид Бердибойнинг ташвиқиға жиддий эътироз билдирмади, колхозга кирди, деган савол туғилади; бу ерда масалаға тарихий нуқтаи назардан қараш керак. Обид юз бераётган ҳодисалар ҳақида ҳар қанча теран ўйламасин, у — ўз даврининг фарзанди, колхоз ҳаракатининг «афзалликлари» хусусида кенг авж олдирилган тарғиботлар Обидға ҳам ўз таъсирини кўрсатди, гарчи «колхозчилик муваффақият қозонганда текис, масъуд турмушға етилади, башарти қозонмаганда-

чи?» деган ўй уни тарк этмаса-да, барибир, «камбағал-меҳнаткашга турмушда енгиллик бериш, барчани текис турмушга, текис саодатга етказиш» ғояси ширин орзу сифатида уни ўзига мафтун этади («Обид кетмон», 114-бет).

Обидни колхоз ҳаракатига тортган яна бир муҳим хусусий омил бор. Улуғ реалист қаҳрамони характерига хос табиий бир ҳолатни — уни биз худбинлик деймизми ёки инсоний ожизлик деб атаймизми, нима бўлишидан қатъи назар, рўй-рост кўрсатаверади — Обид халқ ўртасида от чиқаришни зимдан севади. Ёзувчи қаҳрамондаги бу туйғу илдизлари хусусида ўз тахминларини ҳам айтиб ўтади: «Бу номдор бўлиш ҳисси ёки орзуси мулла Обид Шоҳномалар ўқиб юрган вақтларида туғилганми ёки ундан илгарими ҳар ҳолда бу ҳис ҳануз сақланиб келмоқдадир. Деҳқончиликда муваффақият қозониб, «Обид кетмон» номини кўтариш унинг бу ҳиссини бир даражада қаноатлантирган бўлса ҳам, бироқ ҳозир бу ҳисни кенгроқ бир доирага ўтказишга майл йўқ эмас. Бунинг учун колхоз унга яхши замин бағишламасмикин? Камбағаллар, очлар, яланғочларнинг саодати йўлида қаҳрамонлик, номдорлик-а?!» («Обид кетмон», 114-бет).

Бошда холис ният билан бошланган Обид кетмонда кўринган номдор бўлиш туйғуси, афсуски, кейинчалик кўп ҳолларда ёмон оқибатларга олиб келди, бу нарса мудҳиш социал иллатга айланди, хушёр адиблар эътиборини ўзига тортди; Қодирий издошлари Қаландаров, Давлатбеков, Отақўзи каби образлар тимсолида бу ҳодиса моҳиятини чуқур бадий таҳлил этиб бердилар (А. Қаҳҳорнинг «Синчалак», П. Қодировнинг «Қора кўзлар», О. Ёкубовнинг «Диёнат» асарлари назарда тутилмоқда).

Обид колхозга раис бўлиб иш бошлар экан, қатор жумбоқларга дуч келади. Бунда у жуда дадил, принципиал позицияда туради. Аввало, буйруқбозлик усули, колхоз ишига юқоридан туриб билиб-билмай аралашиш, кўрсатма бериш ҳолларига қарши чиқади. Иккинчидан, дабдабозлик, мадҳиябозлик жазавашига тушиб, озгина ютуқни гуфуртириб, кўкракка уриш бошланганида мулла Обид тўғридан-тўғри оломонга қарши боради; «бойидик, большевиклашдик, социализмга чиқдик», деб талтайишларга жиддий эътироз билдиради. Колхоз ҳаракатининг бошидаёқ Қодирий пайқаган, адиб қаҳрамонлари ҳаётда дуч келган бу кўнгилсиз ҳодисалар бора-бора қанчалик хатарли тус олгани ҳаммага аён.

Асарни ўқир эканмиз, ўта сезгир, хушёр реалист жамоатчилиқни яна бошқа эҳтимол тутилган хатарлардан огоҳ этгандай бўлади. Қарангки, колхоз ҳаракатининг илк қадамларидаёқ пахта яккаҳокимлиги ғояси туғилган экан; аёлларни, мактаб ўқувчиларини оғир дала ишларига жалб этиш ўша кезлардаёқ бошланган экан.

Асарнинг кўп ўрнида пахта колхозда асосий экин бўлиб қолаётгани, пахтага ажратиладиган ерларни кенгайтириш зарурияти устида гап боради, ҳатто кичкина «Четан» колхози ерларининг «тўқсон беш фоизи» пахта ҳамда жуда яхши бўлмаса ҳам, ўртача ҳосил берадиган пахта»дан иборат экани айтилади («Обид кетмон», 222-бет). Коллектив хўжалик юритиш жараёни мантиқидан шу нарсга аён бўладиги, бу хилдаги меҳнат тарзи албатта «хотин-қизлар меҳнатидан фойдаланиш»ни, болаларни, мактаб ўқувчиларини, шаҳарликларни дала ишларига жалб этишни тақозо этади. Шуниси ҳам борки, аёллар ўзларига мос енгилроқ меҳнатга эмас, энг оғир ишларга, масалан, чопиққа жалб этилади. «Тавба қилдим, худо... Хотинларнинг чопиқ қилганини етти отадан бу ёққа эшитмаган эдик, — деб баъзи хотинлар ёқа ушлайдилар» («Обид кетмон», 179-бет). Аммо шу каби тарихда бўлмаган оғир ишларни қилишга мажбур бўладилар.

Асар бош қаҳрамонининг жамият турли қатламларига — фирқага, комсомолларга, қишлоқ устунлари саналмиш бадавлат кишиларга, дин пешволари — руҳонийларга муносабати ҳам ўзига хос, ҳозирги кун кишилари учун ғоят қизиқарли. У жамиятда ижтимоий гуруҳлар мавжудлигини, уларнинг асл синфий моҳиятини яхши тушунади. Бироқ одамларни фақат қайси гуруҳ, синфга мансуб эканига қараб дўст ёки душманга ажратмайди. Одамга баҳо беришда унинг учун бош мезон — кишининг маънавий-ахлоқий қиёфаси, одабийлиги, амалий фаолияти. Ким бўлишидан, қайси табақа, ижтимоий гуруҳга мансуб эканидан қатъи назар, у биринчи галда, одамини одам деб, уни тушуниб, одамларча муомалада бўлади: қишлоқ устунлари саналмиш бойлар инсофли, кўпчилик учун жони ачийдиган одамлар эмаслигини билгани ҳолда зиёфатга таклиф этганларида одамгарчилик юзасидан уларникига боради, бироқ улар қувлик билан Обидни ўз томонига оғдиришга уринаётганликларини сезгач, дарҳол улар билан орани очиқ қилади; яна ўша оддий одамгарчилик таомилларига кўра қишлоқ масжиди имомини меҳмондорчиликка чақириб, қўй сўйиб сийлайди... Обид учун коллективлаштириш давридан олиб ёзилган кўпчилик асарларнинг фаол қаҳрамонларига хос «сиёсий ҳушёрлик» шиори остида одамларга шубҳа билан қараш, улардан бўлар-бўлмас душманлик қидириш, одамлар орасига нифоқ солиш одати бутунлай ёт. Мулла Обид бош бўлган колхозда қулоқларни рўйхатга олиш, уларни «синф сифатида тугатиш», сургун қилиш ишлари хийла силлиқ, тинч йўл билан ҳал этилади; қизиққон ёшларнинг худони, динни инкор қилиб, бошқаларни ҳам худосизликка чақариши мулла Обидга ёқмайди, соғлом ниятли билимдон руҳонийлардан коллектив манфаати йўлида фойдаланиш йўлларини излайди, одамларнинг диний туйғуларига эҳтиром, одоб билан муносабатда

бўлади. Ибратли бир мисол. Берди татар қишлоқдаги намоз ўқилмай бўшаб қолган Катта масжидни клубга айлантиришни таклиф қилганида, Обид бунга асло қўшилмайди. У бу хусусда ғоят мулоҳазакорлик билан мана бу гапларни айтади:

« — Бино-ку, албатта керак! ... Лекин Катта масжидни клубга олиш менга ёқмайди. Балки сиз: бу ўзи диндор, масжидни олишга худодан кўрқади, дерсиз. Ундай эмас, масжидсиз ҳам намоз ўқиш мумкин...

...Шундай. ... Менинг масжидни клубга олиш тўғрисида қаршилиғим бошқа тўғридан... Мени бир ёққа қўя тулинг, сиз қишлоқ халқини назарга олинг. Бу халқ сиз билан менингча ўйлаб, масалага «масжидда намоз ўқувчи йўқ» деб қарамайди, тўғридан-тўғри «динни бузадилар, шариатга раҳна соладилар» деб билади. Дуруст, очик қаршилиқ кўрсата олмас, бироқ ичдан кекланади. Бу эса бизнинг янги бошлаган ишимиз учун хайрли эмас. Масжиддан ҳам каттароқ, йиғилишга қулайроқ бир бино ёпиш учун ўн минг сўм сарф бўлсин, боринг, йигирма минг сўм кетсин. Аммо шу суммани фойда қиламан деб халқнинг кўнглига кек жойлашга арзимайди, колхознинг юз минг сўмлик ҳосилига лат беради» («Обид кетмон», 187—188-бетлар).

У ёғини суриштирсангиз, ёзувчи севимли қаҳрамонини асло идеаллаштирмайди, холис реалист сифатида уни мураккаблиги, зиддиятлари билан ўқувчига тақдим этади. Мулла Обиднинг тақдири, колхозга келгунга қадар ўтган кечмиши анча мураккаб, ўзига хос. Бир томондан, у инқилобдан бурунги тузум адолатсизликларини татиган, мардикорликка ёлланиб, Германия фронтинда бир ўлимдан қолган, кар-гаранг бўлиб қайтган; иккинчи томондан, инқилобдан кейин анча вақт шўролар ҳокимиятига бетараф қараб келган, сўнг косибчилик хунари касодга учраб, рўзгор тебратолмай қолган кезлари унда ҳукуматга қарши бир кек пайдо бўлган, жамиятдан, жамоат ишларидан ўзини четга олган — ёзувчи қаҳрамоннинг шу сингари «қовушмаган феъллари» ҳақида ҳам яширмай дангал гапиради.

Обид, Қодирийнинг ўтмиш ҳақидаги романлари қаҳрамонлари каби саводли, китоб кўрган, билимдон одам. Унинг меҳнаткашлигига ишора бўлган «кетмон» лақаби билан баробар «мулла» лақабини олиши шундан. У худога ишонади, ҳатто колхозга бош бўлган кезларда ҳам беш вақт намозни тарк этмайди. Бироқ мулла Обид — тор мутаассиб руҳонийлар тоифасидан эмас. У исломнинг илғор, халқчил, гуманистик ақидаларига амал қилади. У ҳеч қачон одам боласига ёмонликни раво кўрмайди. Унинг пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб яшайдан иборат ақидаси нақшбандийлик тариқатига бориб туташади.

«Обид кетмон»да узоқ йиллар социалистик ҳаёт тарзи акс этган асарларда деярли учратмайдиган ғайриоддий лавҳаларга дуч келамиз.

Чунончи, мулла Обидни раисликка кўтариш пайти «колхозга раис бўладиган киши номозхон бўлса ҳам майлими, бунга ҳукуматларимиз нима дер эканлар?» деган масала кўтарилади. Шунда масъул партия ходими: «Номоз ўқиш... кишининг хусусий иши, биров кўпчиликнинг ишига ва ҳукуматнинг сиёсатига зарба бериш учун номоз ўқир экан, албатта, ҳукумат бунга йўл қўёлмайди. Аммо, ҳар икки томонга зарарсиз равишда биров номоз ўқир экан, бунга ҳукумат ҳеч нарса демайди... Обид кетмоннинг номози шу кейинги йўлда... Обид кетмоннинг ўқиган номози унинг колхозга раис бўлишига моне бўлмайди» дея жавоб қилади. («Обид кетмон», 152-бет.) Бугина эмас, шундай саволни берган киши «синфий душманга сотилган одам», бу — қип-қизил фитначи, демагогнинг иши, деган катъий хулосага келади... Оқилона сиёсат тантана қилади, Мулла Обид бир оғиздан раисликка сайланади.

Ўйлаб қоласан киши, «жанговар атеизм» жунбушга келган ўша йилларда ҳақиқатан ҳам ҳаётда шундай бўлганмикин? Ёки бу шунчаки ёзувчининг орзуси, янги, эркин демократик коллектив деҳқон хўжалиги ҳақида адиб тасаввuriдаги моделнинг бир хусусиятимиди?! Мабодо ўша кезлари шу хил сиёсат ўтказилган бўлганда адабий танқид қиссадаги дин ва диндорлар билан алоқадор ўринларга бу қадар хуруж қилармиди?! Агар Қодирий талқинидаги динга, диндорларга оқилона сиёсат ўша кезлардаёқ изчиллик билан ўтказилганида, тантана қилганида жамият қанчадан-қанча беҳуда галвалардан, фожиалардан халос бўлмасмиди?

Асарда худди шу масала билан боғлиқ яна бир характерли лавҳа бор. Берди татар Обидни фирқага тортишга тарғиб этади, ҳар жиҳатдан у фирқа аъзолигига муносиблигини айтади. Обид ўйланиб қолади. Улар орасида шундай савол-жавоб бўлиб ўтади:

« — Фирқага кириш... менга тўғри келмас...

— Нега келмас?

— Мен.. худога ишонаман.

Татар Мулла Обиднинг юзига тўғри қараб бош қашинади...

— Фирқанинг бошқа йўлларига қаршилигинг йўқми?

— Йўқ. Мен фақат худога...

Татар бир оз ўйланиб ўтиради...

— Хайр, бу масала очик қолиб турсин...» («Обид кетмон». 186—187-бетлар).

Салкам олтмиш йилдирки, бу масала очик қолиб келди.

Обиднинг динга муносабати масаласи каби асардаги руҳоний шахслар — Хатиб домла билан мулла Муҳсин образларининг бадий талқини ҳам эътиборга сазовордир. Руҳоний зоти бўлса фақат ё салбий, ёки ҳажвий қаҳрамон сифатида нуқул қоралаш, фoш этиш одат тусини олган 30-йиллар шароитида «Обид кетмон»да Қодирий тутган йўл кутилмаган фавқулodда ҳол, катта ижодий жасорат эди.

Ёзувчи қув, тамагир Хатиб домлани ҳам, унинг зидди бўлмиш гўл, соддадил, аммо ҳалол одам мулла Муҳсинни ҳам синфий, мафкуравий душман деб эмас, ҳолис туриб инсон сифатида — ҳаётда қандай бўлса шундайича, мураккаблиги, зиддиятлари, айрим фазилатлари (хусусан, мулла Муҳсин образида) ва инсоний ожизликлари билан бор ҳолича тирик одам сифатида гавадалантиради. Мана шу ҳолис реалистик йўл ҳақиқатни эмас, синфий-мафкуравий мақсадларни бош мезон — дастак қилиб олган ўша давр танқидчилигига маъқул тушмайди. Синфий позицияда изчил турувчи танқидчилар назарида дин фақат оғу, диндор одам борки — барчаси реакцион, синфий душман, уларда ижобий фазилатлар, умуман, улар орасида яхши, ҳалол одамлар бўлиши мумкин эмас. Шунга кўра руҳонийларни «яхши» ва «ёмон»га ажратиш жиддий хато... Шундай қилиб улар «жаҳолат»га, «мутаассиблик»ка қарши курашаман деб, беихтиёр ўзлари жоҳил, мутаассиб кимса ҳолига тушиб қоладилар; ҳаётда, 30-йиллар шароитида Хатиб домла билан баробар мулла Муҳсин типидagi шахслар ҳам борлиги, улар «асл ҳаёт»нинг ўзидан, ўзбек турмушидан олинганлигини ўжарлик, мутаассиблик, бундан ҳам ёмони, сиёсий демагоглик билан инкор этишга уринадилар. Юқорида тилга олинган 1937 йилда «Қизил Ўзбекистон»да чиққан тақризда: «Абдулла Қодирий одамларни синфий гуруҳларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон» деган «гуруҳлар»га бўлади. Шунинг учун ҳам у «Обид кетмон»да диннинг моҳиятини очиб бериш ўрнига, руҳонийларни «яхши» (Муҳсин домла каби) ва «ёмон» (Хатиб шалҳак каби) руҳоний тарзида кўрсатиш билан ўзини катта иш қилгандек ҳис этади, ваҳоланки, бу динни фoш қилиш эмас, балки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир», — дейилади. Тақриз муаллифлари, айниқса, мулла Муҳсиннинг «ижобий тип» қилиб кўрсатилиши, яъни унинг ислом динини тўғри англаши, беш вақт намозни ҳам қўймаслиги, бошқаларга ҳам зарар бермаслиги, динни ўз шахси учун ишлатмаслиги сингари хислатлари тасвирига тоқат қилолмайдилар. Демак, бу образ бундай табиий хусусиятлардан халос этилиши лозим... Мабодо шундай қилинганда бу шахсдан нима қолиши, умуман, тирик одам, ҳаётий, ҳаққоний образ сифатида барбод бўлиши уларнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Аслида улар учун реалистик адабиётнинг жон-тани бўлмиш образнинг ҳаққонийлиги, ҳаётийлиги, самимийлиги — бир пул, уларга ҳаётий образ эмас, фақат синфий мафкурага хизмат қиладиган, бу ўринда эса динни, синфий душманни фoш этишга ярайдиган қўғирчоқ керак, ҳолос.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида ёзувчи — санъаткор сифатида «Обид кетмон»даги Хатиб домла ва мулла Муҳсин образларининг ҳаётий, ҳаққонийлигига тан беради. У мамнуният билан мана буларни ёзади:

«Домлаларнинг образини чизишда ёзувчи — санъаткор. Домлаларнинг юриш-туриши, сўзлари, фикр юритиши, халқни алдаш ва ҳоказо бутун сифатлари ўқувчининг кўз олдида жонланади. Асарда домлаларни ёзувчи етакламайди, улар ўзлари домлаларча юрадилар. Уларнинг оғзига ёзувчи ўз сўзларини тикмайди, улар ўзларича сўзлайдилар... Қишлоқ домлалари ҳақидаги боблар юмор ва сатира билан тўла, жонли, реал картиналардан иборат» (Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. 9-том, 305-бет).

Аммо Ойбекдек санъаткор ҳам ўша давр ҳукмрон мафкураси исканжасида юқоридаги гапларига зид бориб, «ёзувчи «қиттак» ўнгга бурилиш» ясаганлигини, домла Шалҳакни очкўз Хатиб домлага контраст тип қилмоқчи бўлганлигини танқид қилишга тушади. Домла Шалҳакнинг соддадил, гўл, «кирсиз мусулмон» сифатида берилишига, ҳйлакор, олғир эмас, ҳатто оғзидаги ошни ҳам олдириб қўядиган, тузоғига тушган овни ҳам эплаб ололмайдиган, динни, шариатни тўғри англайдиган, тўғри татбиқ қиладиган одам тариқасида талқин этилишига қарши чиқиб, бу образнинг ҳаётийлиги, табиийлиги хусусидаги бояги юксак баҳо-сини бутунлай инкор этади. Ойбекни бунга мажбур этган нарса охирида аён бўлади. У ҳам юқоридаги тақриз муаллифлари каби диндорлар образидан охир-оқибат синфий-мафкуравий мақсадларни талаб этади; бу образларда адиб «диннинг аҳамиятини, унинг эксплуататор характерини очишга уринмаган»лигини, Мулла Муҳсин образида «диннинг моҳиятини фош этишга уринмаган»лигини айтади (Юқоридаги асар, ўша бет).

Шу тариқа Ойбекдек санъаткор ҳам оқибат-натижада ҳаққонийлик, ҳаётийлик принципларидан чекиниб, синфий-мафкуравий мезон талаби олдида бош эгади, ўта ҳаётий, жонли образлар қимматини шу мезон — талаб орқали йўққа чиқаради. Асарга, образларга мутаассибларча тор синфий-мафкуравий ёндашув адабиёт, реализм йўлида нақадар катта ғов бўлганини, реализмнинг ҳаққонийлик, ҳаётийлик, ҳолислик сингари муқаддас принципларини маҳв этишга қаратилганлигини мана энди бутун лаҳзати билан ҳис этилмиз. Синфий-мафкуравий муносабат лаҳзат солиб турган 30-йиллар шароитида «Обид кетмон»да талай ҳолис туриб битилган бетакрор ҳаққоний, ҳаётий образларнинг, жумлалан, Хатиб домла ва мулла Муҳсиндек жонли типларнинг яратилиши чиндан ҳам жиддий жасоратлир.

Ниҳоят, яна бир муҳим савол. Нега сиёсий етук, таппабхушкор фаоллар, қашшоқ батрақлар вакили қилиб, айни Обид кетмон ҳа, ўша худога ишонадиган, руҳонийларга хайрихоҳ, таржиман ҳолида «доғ»лари бор, бир вақтлар кўнчилида кек сақлаган, яхши хўжаликни хуш кўриб, қолхот ҳаракатига бонди унча хайрихоҳ бўлмаган ижтимоий пассив одам раисликка сайланган? Гам

шундаки, Обид, аввало, мулла, китоб кўрган, билимдон, қолаверса, чин меҳнаткаш, ишнинг кўзини биладиган, тадбиркор, мустақил одам. У бир қарашда содда, дағал бўлиб туюлган табиати ва шу соддалик, дағаллик замирида ётган фавқуллодда теран ақл-идроки, тадбиркорлиги билан ҳаммадан ажралиб туради. У хўжаликни сохта фаоллик, гапдонлик, сиёсатбозлик билан эмас, балки халқнинг бой деҳқончилик тажрибаси, иқтисодий сабоқ, ҳисоб-китоб асосида бошқаради. Фақат Обид эмас, унинг яқин фаоллари — маслакдошлари ҳам деҳқончилик бобида билимдон кишилар. Суғоришга оид бир баҳсда оддий деҳқон рус агрономининг хато қарашига қарши чиқади, ўзининг ҳақлигига уни ишонтира олади; ўша деҳқонлар немисларнинг ерни гўнг шираси орқали ўғитлаш усулининг афзал томонларини ҳам, кам-кўстларини ҳам ажрата биладилар...

Қаҳрамон образининг ўзига хослиги, ёзувчининг асл муддаосини тушуниб етмаган ёки тушунишни истамаган танқидчилар: «Обид янги тип кишилар, колхозчилар образи, айниқса, социализм йўлида актив иштирок этувчи колхоз раисининг образи бўлолмайди. У икки жаҳон ўртасида қолган қолюқ одам. У — тип, образ ҳам эмас, ўйланиб чиқарилган схема» деб даъво қиладилар. Адиб танқидчилар тасаввуридаги «типик» раҳбар ходим — «фаол» раис образини эмас (бунақа фаол раҳбар ходимлар образи адабиётда кўп яратилган), айтиш улар назарида «қолюқ», «схема» бўлиб кўринган раҳбар образини яратган экан, бунда чуқур маъно бор. Ёзувчи этиқодича, «сиёсий ҳушёр», «синфий» томондан мақбул, чаққон, гапдон кимсалар эмас, айтиш Обид типига билимдон, ишбилармон, холис, вазмин, мулоҳазакор одамлар коллектив хўжаликни чинакамига оқилона бошқариши мумкин. Ёзувчи Обидга синфий томондан эмас, меҳнаткаш халқ, деҳқон аҳли манфаати нуқтан назаридан келиб чиқиб баҳо беради, худди ўша Обидни қишлоқ кишилари назарида унинг зидди бўлган, келиб чиқиши жиҳатидан меҳнаткаш, мафкура томонидан шўроларга яқин, аниқроғи, «партия ва шўро аъзоси», аммо фақат гапни, булбулдек сайрашни биладиган, меҳнатдан, хўжалик юритиш илмидан йироқ, бу борада деҳқонларга маъқул фикр айтолмайдиган кимсаларга қарама-қарши кўяди. Муаллиф ёзади:

«Қишлоқилар сиз билан менинг кўзимга «анойи» кўринсалар ҳам, аммо ҳақиқатда ундай эмаслар. «Пих ёрган» деб нах шуларни айтса бўлади. Ўртоқ Очилди чет қишлоқнинг боласи бўлмаганидек, советга чет унсур ҳисобланган оиладан ҳам эмас — Тиктепанинг ўзидан чиққан, кам ерли, камбағал деҳқоннинг боласи. Агар ишонсангиз оғзи билан меҳнаткашлар мафкурасига жон беради. Бироқ, қишлоқилар оғзи билан ўроқ ўриб, оёғи билан машоқ терувчига қаноатланиб қола бермайдилар, яъни маъраканинг гули бўлмоқчи

бўлгандан яна бошқа нарсани ҳам талаб қиладилар. Омочнинг қулогини ушлаганми, кетмоннинг шамолини еганми? — Хўп, еган бўлса, ўз касбида қанчалик муваффақият қозонган, ёлчибгина хирмон кўтарганми, бели букилибгина аравага пахта ортиб, ертўлага деҳқончилик тўкканми?

Ўртоқ Очилди Собиров, Мирвали банги таъбирини қўлласак, маъракада сўз важдан «гар-гар» қилса ҳам, бироқ, деҳқонларнинг кейинги шартлари устига келганда яна Мирвали ота иборати билан жавоб берсак «ер чизади». Қишлоқлар ўзларича энг аҳамиятли ҳисобланган кейинги шартни Очилди Собировдан тополмайдилар, шунинг учун йиғинлардаги унинг сўздан ўйнаган хулсларига унчалик аҳамият беролмайдилар. Аммо мулла Обид...» («Обид кетмон», 29—30-бетлар).

Обид типидagi истеъдодли, ишбилармон, тадбиркор шахслар — халқнинг миллий бойлиги. Ҳаёт йўлидаги, табиатидаги барча зиддиятли жиҳатларига қарамай қишлоқ аҳли яқдиллик билан мулла Обидни ўзларига бошлиқ қилиб сайлаган эканлар, бу тасодифий эмас. Асл деҳқон учун шундай раҳнамо керак, меҳнаткашлар назарида Обиднинг «қовушмаган феъллари», «синфий чекланган»лиги катта айб саналмайди. Афсуски, ҳаётда акс ҳол устун келди, шахсга синфий-идеологик талаблар асосида ёндашиш устувор бўлган кезлари Мулла Обид типидagi халқнинг миллий бойлиги саналган истеъдодли одамлар раҳбарликка йўлатилмади, йўлатилганлари ҳам мафкуравий «чекланганлиги», «хатоси», ўтмишдаги «гуноҳ»лари учун ишдан четлатилди, қатағон қилинди, гумроҳ танқидчилар эса уларни адабий асар қаҳрамони бўлишга нолойиқ санадилар. Бундан халқ, жамият, қолаверса, адабиёт қанчалар ютқазгани тарихдан маълум! Ёзувчи мана шу хатарни кўрган, билган ҳолда ўз асарида Мулла Обид намунаси орқали гўё тарихнинг шафқатсиз оқимиға терс бориб, хато сиёсат тазйиқиға тушиб қолган гумроҳ бандларға сабоқ бермоқчи бўлгандай туюлади.

Қиссада колхоз йўлиға кирган меҳнаткаш деҳқоннинг умумий кайфияти — улардаги коллектив ҳўжаликнинг истиқболи, бахтли, фаровон турмуш ҳақидаги тарғиботларига болаларча умид-ишонч, шу ширин орзу-ишончдан туғилган чексиз ғайрат-шижоат, саратон қуёши остидаги дўзах азобига тенг меҳнатни роҳат-фароғат билиб, ўзларини қуёш билан курашға чоғлашлари, қўлга кири-тилган озгина омадни катта бахт санаб зўр тантана қилишлари, ютуқлардан сўз очган нотиқнинг ҳар бир гапиға олқиш ёғдиришлари — барчаси ажиб бир нозик киноя билан қаламға олинган. Бу картиналар А. Платонов повестидаги истеҳзоларға тўла меҳнат тасвирини ёдға туширади.

Қизиги шундаки, колхоз ҳаёти, меҳнат-шижоати, дабада-ю асъасалар тасвири орасида гоҳо бир дақиқагина деҳқонларнинг

ночор, аянчли аҳвол ҳолати — орзу-умид қанотидаги парвоз билан реал турмуш орасидаги зиддият ярқ этиб кўзга ташланиб қолади. Мана, одамлар байрам кунда ҳам дам олмай балчиққа қоришиб, тинка-мадори қуриб, қурсоқлари яланиб меҳнат қилаётирлар. Шунда кўкдан улар учун байрам муждаси ёғилади, самолётдан байрам варақалари тарқатилади, уларда, жумладан, «Биз коллектив хўжалик орқали фақирликдан қутуламиз» деган сўзлар ёзилган. Зовурда ишлаётган соддадил деҳқонлар бу «умидбахш» сўзлардан қувониб, бу ваъдаларга учиб, «гўё бахт талашаётгандек «яшасин» деб қичқирадилар, зовурда чапак, олқиш, яшасин товушлари янграйди... («Обид кетмон», 170—171-бетлар).

Нарироқ бориб меҳнат шижоати билан ёнган, фаровон турмушга умид боғлаган деҳқонларнинг ҳақиқий ҳоли маълум бўлади: «Сигирлилар шаҳарга сут, қатиқ сотиб, пулини рўзғор керак-яроғига яратиш учун бир-икки кунга идорадан рухсат сўрайдилар. Сигирсизлар пулсиз қийналганликларини арз қилиб, бирор ҳафта мардикор ишлаб беш-ўн сўм топиб қайтиш учун изн истайдилар. Баъзилар этиксиз шудгорда қийналганликларини кўрсатиб, идора этик бермаса, ишга чиқмасликларини танбех қиладилар» («Обид кетмон», 176-бет).

Ҳар қандай ғайрат, меҳнат шижоатининг ҳам чегараси бор. Қарангки, колхоз ҳаракатининг илк босқичидаёқ бошланган зўр меҳнат шижоати моддий муҳтожлик туфайли секин-аста сўна бошлаган. Энди меҳнатни уюштиришнинг бошқа чора-тадбирлари кўрилади — қаттиқ меҳнат интизомини ўрнатиш, зўравонликка ўтилади. Колхозчиларнинг бояги арзи доллариға идоранинг жавоби шундай: «Идора уларга изн беролмайди, чунки изн бериш — колхоз ишини ост-уст қилиш деган сўз. Бундан ташқари, ўн кишига изн берилса, эртага йигирма кишининг рухсат сўраши турган гап. Шу билан бирга, гарчи баъзиларининг узри бир баҳонадан иборат бўлса ҳам, баҳар ҳол уларни сукут қилдириш учун тадбирлар лозим бўладир...» («Обид кетмон», 177-бет).

Эркин меҳнат хўжалиги орзусида ташкил топган колхоз хўжалиги шу тариқа бора-бора меҳнат каторгасига айланган. Ҳатто Обид кетмондай тадбиркор, инсонпарвар одам ҳам ўша хилдаги шафқатсиз тартиб исканжасидан чиқиб кетолмайди, хўжаликда қатъий меҳнат интизоми ўрнатиш бобида кўпинча қаттиққўлликни ҳаддидан ошириб юборади. Чунончи, Аҳмад тоға танбалроқ одам ёзилиш баҳонасида меҳнатдан бўйин тоблаганида, уни тафтиш қилиб, ёзилган жойини бориб текширади, шу тариқа унга танбех беради, уялтиради... («Обид кетмон», 213—214-бетлар).

Юқорида келтирилган колхозчиларнинг моддий аҳволига оид лавҳа колхоз ҳаракатининг биринчи йилига тегишли. Орадан тўрт йил ўтиб, колхоз қурилиши «дев қадамлар билан илгарилаган»,

тўрт йиллик галабани нишонлашга бағишланган катта тантана арафасидаги умри бетиним меҳнатда ўтаётган деҳқонларнинг ҳола-аҳволи ҳақида йўл-йўлакай муаллиф мана буларни ёзди: «Аъзолар ёз ўтиб кийим-кечакка, кўрпа-ёстикқа қарай олмаганлар. Барчанинг яктак-иштони, тўн ва чолвори лавак-лавак бўлган, этиклардан пайтава осилиб юрийди. Аксар дўппилар тепчигидан қирқилиб, пилтаси кўриниб туради...» («Обид кетмон», 245-бет).

Шуниси ҳам борки, биз юқорида тилга олган ўринлар, қиссада кўтарилган колхоз қурилишининг илк босқичига оид талай зиддиятли ҳолатлар, муаммолар бутун ўткирлиги билан ўқувчини ўйга толдирадиган, ларзага соладиган пафос даражасига бориб етмаган. 30-йиллар шароитида бунинг иложи ҳам йўқ эди. Бироқ ўша кезларда колхоз ҳаракати ҳақида шунча гапларни, бор ҳақиқатни йўлини топиб айтиш, ифодалаш катта шижоат эди. «Обид кетмон» ҳақиқати ўша мураккаб йиллар ҳақидаги бутунги ошкора-лик, демократия даври тафаккурига кўп жиҳатдан мос тушиши кишини ҳайратга солади, ўз давридан бир неча ўн йиллар илгарилаб кетган донишманд, ҳақўй, чин реалист адибимизга бўлган ҳурмат-эътиборимизни яна бир карра оширади.

ФИҲОН

(Илова. «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира қиссаси хусусида)

«Қодирийнинг сўнгги кунлари»ни варақлашим биланоқ 1987 йил май ойида Дўрмондаги ёзувчилар ижод уйида хотира қисса муаллифи Ҳабибулла Қодирий билан бўлган мулоқотлар ёдимга тушди. Ҳабибулла ака ўша йили қиш ва баҳор ойларини ижод уйида ўтказдилар. У киши оғир бетоб эдилар. Ҳар куни шаҳардан ўғиллари келиб хабар олиб туришар, умр йўлдоши эса укол қилиб муолажани давом эттирарди. Шунга қарамай Ҳабибулла ака бетиним ижод билан банд эди. Ён хонада туриб бемор одамнинг кунни тунга улаб ишлашига, бир чеккаси, ҳавасим келса, бошқа томондан, унинг аҳвол-руҳиятини, ранг-рўйини кўриб юрагим эзилиб кетарди. Чамаси, кўпни кўрган шифокор, ёзувчи бу одам умрининг сарҳисоб пайти яқинлашганини ичдан сезар, авлодлар учун жуда муҳим гапларини айтиб қолишга, қоғозга туширишга шошиларди. Кунларнинг бирида оқшом пайти ёзувчи Саид Аҳмад Пиримқул Қодиров, Ҳабибулла ака ва мени боғ ҳовлисига меҳмонга таклиф этди. Ярим тунга қадар давом этган бу мароқли суҳбатда Саид Аҳмад ака очилиб кетиб, илк бор ўзининг лагерь ҳаёти ҳақидаги аччиқ қиссасини гапириб берди. Авваллари мен ундан бу ҳақда сўраганимда, негадир нуқул гапга чап берар, бу тўғрида сўзлашни хуш кўрмас эди. Эҳтимол, ўша куни икки жабрдийда учрашиб, ёнма-

ён ўтириб эски яралар очилиб кетдими, ҳар ҳолда ўша кунни Саид Аҳмад ака бутун бир йирик фожиавий асарга арзигулик аламли достонини тўкиб солди. Кейинроқ «Шарқ юлдузи»да босилган «Қўрқув салтанати» деб номланган суҳбатида шу аччиқ достоннинг бир қисмини ўқувчиларга инъом этди.

Суҳбат пайти Ҳабибулла ака деярли гапга аралашмай чуқур ўй-хаёлларга ғарқ ҳолда жим ўтирдилар. Меҳмондорчилик тугаб, мезбон билан хайрлашиб, Ҳабибулла ака иккаламиз Пиримқул Қодировни боғ ҳовлисига кузатиб қўйдик; қайтишда у киши юрагини ёриб қолдилар: «Саид Аҳмад акангизнинг гапларини эшитдингиз-а... Мен шу кунларда иккита дард билан олишаяпман. Бири — жисмоний хасталик, иккинчиси Қодирий ва Қодирийлар хонадонининг армони, фиғони... Саид Аҳмаднинг хотиралари менинг ярамга туз сепгандай бўлди... Мен шу пайтга қадар қалам тебратиб унча-мунча нарсалар битдим. Аммо ҳеч қачон ҳозир битаётган асарим каби ўзимда ёзишга, кўнглимдагиларни бўшатишга бу қадар кучли эҳтиёж сезган эмасман. У мислсиз оғир дард бўлиб вужуд-вужудимни ўртамоқда. Шу дард, шу армонни қоғозга туширмагунча, ёзиб битирмагунча бу дунёдан кетолмайман, жон беролмайман...».

Кимдир яхши айтган: тарихда шундай сиймолар бўладики, улар тарих, жамият ўзларига юклаган вазифани адо этмагунча дунёдан кетмайдилар. Эҳтимол, бу гап катта миқёслардаги тарихий миссиялар ҳақидадир. Аммо бу ҳикматни бошқачароқ, бирор халқнинг маданияти, адабиётига дахлдор шахсларга ҳам бемалол татбиқ этиш мумкин, деб ўйлайман. Чунончи, Ҳабибулла Қодирий ўзининг машаққатли фаолияти, отаси Абдулла Қодирий ҳақидаги хотиралари, айниқса, «Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссаси билан маданиятимиз, адабиётимиз тарихи, халқимиз учун бошқа бирор зот қилиши, қила олиши мумкин бўлмаган мислсиз улуғ ишни, тарихий вазифани адо этиб оламдан ўтди. Мен аминманки, бу иш учун миннатдор авлодлар унинг табаррук руҳи олдида қайта-қайта қўлуқ қилажақлар.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» «Ёшлик» журнали саҳифаларида эълон этила бошлаши биланоқ кенг жамоатчилик эътиборини ўзига тортди, ҳали асар охиригача босилмай туриб, у ҳақда жўшқин баҳслар бошланиб кетди, бир-бирига зид мулоҳазалар ўртага ташланди, ғоят хилма-хил тоифа, турли ёшдаги ўқувчилардан журнал редакциясига хатлар оқими ёғила бошлади, адабий танқидчилар, ёзувчилар орасида асарни қўллаб-қувватловчилар ва айни пайтда уни ғашлик билан нохуш қабул қилувчилар ҳам бўлди. Шундай бўлиши табиий эди. Чунки у етмиш йиллик тарихимизнинг энг мураккаб, фожиавий йиллари, қатли ом жафолари, яна ҳам аниқроғи, улуғ адиб Қодирийнинг, Қодирийлар хонадонининг, қолаверса, бутун бошли адабиётимизнинг, маданиятимизнинг қора

кунлари ҳақидаги асардир; даврнинг ўта шафқатсиз ҳақиқати тўғрисида шафқатсиз далиллар — ҳужжатлар тили билан сўзланган аччиқ хотиралар достонидир, шоир Шукрулло сўзлари билан айтганда, бу асар «қора кунлар ҳақида айтилган рост сўз сифатида ҳам биз учун қадрлидир».

Шуниси характерлики, «Қодирийнинг сўнгги кунлари» асарининг матбуотда пайдо бўлиши А. Солженициннинг «ГУЛАГ архипелаги» адабий тадқиқотининг ватанга қайтиши, «Новый мир» журналида чиқиши билан деярли бир пайтга тўғри келди. Бу икки асарни олдинма-кейин ўқидик.. Мен «Қодирийнинг сўнгги кунлари»ни асло Солженицин асарига тенглаштироқчи эмасман. «ГУЛАГ архипелаги» ўзининг ифода кўлами, фикрлар миқёси, мардона ҳақиқати жиҳатидан жаҳон адабиётида тенги йўқ асар. Аммо, камтарона бўлса-да, ўзбек матбуотида «ГУЛАГ архипелаги» билан бир пайтда, балки ундан сал олдинроқ ўзининг мавзу-материали, бешафқат ҳақиқати, пафоси жиҳатидан унга ҳамоҳанг асарнинг пайдо бўлиши адабиётимиз учун қувончли ҳодисадир. Атоқли тарихчи олим Рой Медведев «ГУЛАГ архипелаги»нинг хорижда рус тилида чиқиши муносабати билан 1974 йили ёзган ва орадан ўн беш йил ўтиб, асар ватанида илк бор юз кўриши туфайли «Правда» газетасининг 1989 йил 18 ва 29 декабрь сонларида эълон қилинган мақоласида шундай фикр бор: «Солженициннинг китоби одам боласи ҳазм қилиши қийин бўлган даҳшатли фактларга бой. Бу китоб чуқур ва ҳаққоний, балким ҳар доим ҳам ҳақ бўлмаган, бироқ ўн миллионлаб одамларнинг ададсиз изтироблари, халқимиз ўзининг кўп асрлик тарихида мисли кўрилмаган уқубатлари замирида туғилган фикр ва кузатишлар билан лиммо-лим асар. Сталин лагерлари ва қамоқлари даҳшатли «Архипелаг»ига тушган ҳар бир зот ундан ёши ва саломатлиги жиҳатидангина эмас, ўзининг ҳаёт ва одамлар ҳақидаги тасаввури жиҳатидан ҳам бутунлай бошқача одамга айланган ҳолда чиқади. Ўйлайманки, бу китобни қўлга олган одам ҳам уни ўқиб тугатгач, аввалгидан бутунлай бошқача бўлиб қолади...».

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» ҳам муайян кам-кўстларига қарамай, ўзига хос мардона, шафқатсиз ҳақиқати билан китобхонларнинг 30-йиллар халқ ҳаёти, маданий-адабий муҳит тўғрисидаги аввалги тасаввурларини ўзгартириб юбориш, минг-минглаб ўқувчилар қалбига туғён солиш қудратига молик асардир. Кўпдан бери ўзбек адабиётида бунақа ҳодиса юз бермаган эди.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» хусусидаги гап-сўзлар негадир асарнинг фақат биргина «Жосуслар союзи» боби атрофида ўралашиб қоляпти. Редакцияга келган мактублар ҳам асосан шу бобда қаламга олинган факт-ҳодисалар, шахслар ҳақида. Тўғри, мазкур боб асарнинг энг ҳаяжонли, айтиш мумкинки, кульминацион нуқтаси.

Унда ўқувчи кутилмаган, ўта бешафқат аччиқ ҳақиқатларга, дарҳол ҳазм қилиш, тагига етиш, тўғри изоҳлаш, одилона хулосалар чиқариш мушкул бўлган чигал жумбоқларга дуч келади. Эҳтимол, бу ҳужжатли хотира қиссанинг энг кучли жиҳатлари ҳам, муайян кам-кўстлари ҳам ўша бобда ёрқин кўринар. Ҳар қанча ҳаяжонли бўлмасин, бу боб асардаги кўпдан-кўп характерли воқеа-ҳодисаларни, аҳамияти, таъсир кучи жиҳатидан ўша бобдагидан асло қолишмайдиган фактларни, адибнинг аламли ўйлари, нозик кузатишларини сояда қолдирмаслиги керак.

Танқидчи Абдуғафур Расулов «Ҳужжат ва бадиийлик» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 1 декабрь) «Қодирийнинг сўнгги кунлари»да ҳақиқий санъат асарига хос концепция мавжуд» дея ҳақ гапни айтади, аммо қиссадаги концепция нимадан иборат, деган саволга тайинли жавоб бермайди, концепция ҳақидаги жуда умумий, мужмал назарий мулоҳазалардан сўнг, бирдан бояги фикрига зид бориб, қиссадаги «воқеа-ҳодисалар, факту ашёлар заминини кўраман, улардаги ички боғлиқликни топаман, десангиз анча мушкул аҳволга тушиб қоласиз» деб ёзади; унингча, қиссада «ҳақиқат акс этган». Лекин «бу ҳақиқат бадиий жиҳатдан» исботланмаган. Танқидчи умуман асарнинг қимматини шубҳа остига олади. Модомики, мунаққид концепцияси — «санъаткорнинг борлиги, замон шамоллари, сиёсат таъйиқиға бўй бермайдиган асос» деб санар экан, қиссада айни шундай асос, воқеа-ҳодисалар, факту ашёлар орасида чуқур ички боғлиқлик, уларни бирлаштириб турадиган яхлит ғоя — «санъаткорнинг борлиги» мавжуд, муаллифнинг ноҳақлик, шафқатсизлик қурбони бўлган ота ҳақидаги қалб фиғони, тугёни, баралла эшитилиб, шовқин солиб турибди-ку!

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссасининг ўзига хослиги, танқидчи даъво қилганидек, шунчаки «Отам ҳақида» хотирасига сигмай қолган, янги топилган, ниҳоят, автобиографик характердаги материаллар қиритилган»лигидагина эмас, балким бу асар авваллари айтиш, ёзиш мумкин бўлмаган аччиқ ҳақиқатлар китобидир; асар сўз бошида айтилганидек, «сиёсат ўзгарди, Сталин ҳокимияти паторат топди, ошкоралик, адолатни, ҳақиқатни очик айтадиган кунлар келди», қисса ана шу хайрли кунларнинг мевасидир.

Бу асар билан танишганда беихтиёр адабиётимизда 70—80-йилларда пайдо бўлган халқнинг асл ўғлонлари билан шу халқ, жамият, ҳокимият муносабатлари талқин этилган, маломатли ўй-мулоҳазалар билан тўлиб тошган А. Ориповнинг «Маломат тошлари», «Оломон», Э. Воҳидовнинг «Рухлар исёни», О. Матжоннинг Шукур Бурҳон тўғрисидаги дoston ва шеърлари ёдга тушади. Худди ўша асарлардаги каби «Қодирийнинг сўнгги кунлари»да ҳам

халқнинг асл ўғлони, халқи маданияти, равнақи учун жонини тиккан фидойи инсоннинг, тенгсиз истеъдод соҳибининг қадри муаммоси оғир дард, олов бўлиб муаллиф қалбини, вужуд-вужудини ўртайдди, мана шу изтиробли ўйлар китобхон қалбига ҳам кўчиб ўтади, борлигини ларзага солади. Менингча, асарнинг концепцияси, пафоси шундан иборат. Мабодо қиссада ҳақиқат бадиий жиҳатдан исботланмаган бўлса, у ўқувчини ларзага солармиди, ўйга толдирармиди?!

Шуни ҳам айтиш керакки, асар Қодирий ҳаётига, ижодига оид мавжуд маълумотлар билан таниш, дидли, фаросатли китобхонларга мўлжаллаб ёзилган. Қисса 1926 йилги Қодирий ҳаётига доир мудҳиш ҳодисани эслатиш билан бошланади, лекин муаллиф бу ҳодисанинг тафсилотларини батафсил ҳикоя қилиб ўтирмайди. Маълумки, ўша йили Қодирий арзимас баҳона билан — «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» мақоласидаги раҳбар ходимлар шаънига айтилган беозоргина ҳазил-мутойибани рўкач қилиб, раҳбарларни обрўсиз-лантиришга уринган, деган айбнома билан қамоққа олинади. Бир неча ой давомида ёзувчи атрофида матбуот саҳифаларида уни кўролмаган айрим шахслар адовати туфайли ўринсиз, ҳақсиз ҳужумлар, англашмовчиликлар, бемаза иснодлар ва жимжималик замзамалар авж олдирилади, шу тариқа, Қодирий сўзлари билан айтганда, адоват мамлакат рангида бўялади. Қарангки, ўзини Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирди санаган, ўзи айтгандай, «Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомланган, Лениннинг соғлом, улуғ, ғазаматсиз, гидирсиз йўлига томон» холис ниятда бел боғлаган, «Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган» бир одамга ҳеч қандай асоссиз аксилинқилобчи деган айб тақалади. Шўро ҳокимияти идораларида сидқидилдан ишлаган, «Муштум»нинг асосчиларидан бўлган, «Муштум»даги ичак узди фельетонлари, ҳажвиялари, оташин публицистик мақолалари билан янги дунё қуришда фаол кураш олиб бораётган, «Ўткан кунлар» романи билан адабиётда, халқимиз бадиий тафаккурида инқилоб ясаган улуғ адиб худди ўша «Ўткан кунлар» тўла ҳолда китоб бўлиб чиққан йили ҳибсга олинади. Яхшиямки, ҳали инсоф, адолат барҳаёт экан, одамлар орасида инсоф, диёнат тугаб битмаган экан, юқори доираларда адолат йўлини тутадиганлар бор экан, Ижтимоий Шўролар жумҳурияти суд ҳукмини бекор қилади, Қодирий озодликка чиқади. Аммо бу мудҳиш машмаша, суд можароси Қодирий учун оғир кўргилик бўлиб қолди, инсонлик шаъни, ҳуқуқи топталган ориятли адиб бу ишни ўзи учун маънавий ўлим санайди. Адиб судда сўзлаган нутқида «Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир», — дейди чуқур алам билан.

Хўш, шундан кейин нималар бўлди? Хотира қиссада айтиш шундай ситамли саволга жавоб топамиз. Асар бежиз «Қодирийнинг сўнгги кунлари» деб номланган эмас. Гап бу ерда қисқа фурсат — адиб ҳаётининг сўнгги кунлари устида бораётгани йўқ. Қодирийнинг «маънавий ўлими»дан то «жисмоний ўлими»га қадар орада ўн икки йилдан ошиқроқ муддат ўтибди. Ўн икки йилга чўзилган бу давр чиндан ҳам Қодирийнинг сўнгги қора кунлари. Тўғри, бу йиллар давомида адиб учун нисбатан осойишта, ёруғ кунлар ҳам бўлди. Улкан истеъодлар учун озгина далда, сийлов ҳам уларга нақадар катта куч, илҳом бахш этиши мумкинлигини Қодирий қисмати яна бир карра тасдиқлайди. Суд пайти номуси топталиб, ўзини маънавий ўлган ҳисоблаган адиб юқори доирадагилар ҳиммати туфайли ҳақиқат тантана қилиб, озодликка чиққач, кўп ўтмай яна ўзига кела бошлайди, илҳом билан ижодга киришади, «Меҳробдан чаён»ни ниҳоясига етказди. 1932—36 йиллар давомида онда-сонда бўлса-да, адибга нисбатан озгина эътибор — Ёзувчилар Союзига қабул қилиниши, Москвада ўтган анжуманларда иштирок этиши, Қозон сафари, А. Икромов марҳамати, А. Толстой, С. Айний, Сўфизода каби таниқли шоир, ёзувчиларнинг хонадонида бўлиши — буларнинг барчаси уни катта ишларга руҳлантиради, қатор публицистик мақолалар ёзади, таржималар қилади, «Обил кетмон» романини яратади, янги тарихий роман учун материаллар йиғади... Афсуски, айтиш ижодий балоғатга етган, куч-қудратга тўлган адиб учун бунақа осойишта, саодатли кунлар ниҳоятда оз, ўта танқис бўлди.

Қисса муаллифи адиб ҳаётидаги ўшандай танқис, саодатли дақиқаларни ҳам йўл-йўлакай эслатиб ўтади, лекин асосий диққат-эътиборни адиб тақдиридаги драматик, фожиавий ҳолатларга қаратади. Тарихда шундай алломалар бўладики, уларга муносабатга қараб, умуман, жамиятдаги маънавий-сиёсий иқлим қандай эканини баралла кўриш, уқиш мумкин. Бизнинг тарихимизда Қодирий ҳам шундай сиймолардан. 20-йилларнинг иккинчи ярмидаги, 30-йиллардаги Қодирий теварагидаги можаролар, адиб бошига тушган қора кунлар биргина ўша шахс тақдирига дахлдор бўлмай, бутунича тарихимизнинг ҳам драматик паллалари, қора кунларидир. Қарангки, Ленин вафотидан кейин бошланган демократияга, сўз эркинига қарши хуруж, демагогиянинг илк қурбонларидан бири Қодирий бўлди. «Буюк бурилиш» даври, сталинча зўравонлик системаси ҳамласига биринчилардан бўлиб айтиш шундай Қодирий дуч келди, адиб ижтимоий фаолиятдан, матбуотдан четлатилди, айтиш шундай кезларда унинг «Муштум»даги фаолияти, ҳажвиялари яна қайтадан тафтиш қилинди, «Ўткан кунлар» кескин танқид остига олинди, ёзувчига жиддий гоёвий-сиёсий айблар кўйилди, машъум ёрлиқлар тақалди. 30-йилларга ўтиб социализм олға борган сари синфий кураш, душман

синфи қаршилиги кучая боради, деган сталинча концепция илгари сурилган, «душман» қидириш, «ёт унсур»ларни фош этиш жазаваси авжга минган кезлари илғор зиёлилар орасида бундай даҳшатли бало-офатга илк бор дуч келганлардан бири яна ўша Қодирий бўлди... «Қодирийнинг сўнгги кунлари» муаллифи ғоят ишончли фактлар, вақтли матбуот, архив материаллари, ниҳоят, ўзи шоҳид бўлган жонли воқеалар —хотиралар воситасида буларнинг барчасини кўз олдимизда гавдалантиради.

Биз кўпинча кейинги пайтларда одамлар орасида меҳр-оқибат, инсоф-диёнат кўтарилиб бораётгани, мурувват, шафқат туйғуси хира тортиб, дағал, беоқибат, тошбағир бўлиб кетаётгани ҳақида кўп гапираётормиз, аммо бу кўнгилсиз ҳодисаларнинг илдизлари хусусида ўйлаб кўраётганимиз йўқ. Ҳолбуки, бундай маънавий-руҳий инқирознинг илдизлари, аввало, аини ўша сталинча зўравонлик, шафқатсизлик сиёсати авжга чиққан йилларга бориб тақалади. «Қодирийнинг сўнгги кунлари» бу жиҳатдан бизда ҳозирча тенги йўқ тарихий ҳужжат. Қиссани варақлар экансиз, ғайринисоний авторитар система, хато сиёсат, носоглом муҳит одамлар орасидаги оддий муносабатларга раҳна солиши, меҳр-оқибатни емириб, маънавий жиҳатдан нақадар юзтубан кетишга олиб боришини кўриб ҳайратдан ёқа ушлайсиз. 1926 йили Қодирий устидан уюштирилган фитна, суд тафсилотларидан биламизки, кечагина адиб билан ёнма-ён юрган, бирга ишлаган, Қодирийнинг нурдай пок одамлигини, ҳар жиҳатдан ҳақ эканини билган кимсалар бу одам бошида кўланка айланиши биланоқ ундан ўзларини олиб қочадилар, бугина эмас, кўра-била туриб ногўғри гувоҳлик берадилар; ўзи ҳажв ёзиб, ҳажв нималигини яхши билган истеъдодли шоир оби ҳавога қараб имонига зид равишда адиб ҳажвияларига ҳужум бошлайди; кун иккача улуғ адибга шогирд тутинган, ундан сабоқ, маълумот, маслаҳат олган ёш танқидчи эртаси яна ўша оби ҳаво, муҳит, шароит таъсирида виждонига хилоф равишда адибга туҳматлар қилади, ҳақиқатнинг юзига туфлайди. Қиссанинг «Бўрон арафасида», «Жосуслар союзи» бобларини ўқиганда китобхон ўзини йўқотар ҳолга тушади. Қодирийга ҳужум, айниқса, машғум 1937 йили авжга чиқади, ўша йили матбуотда адибни «ер билан яксон этиш»га қаратилган эликдан ортиқ мақола босилади. «Улар бош мақола, обзор, «илмий текширув», ахборот тарзида ёзилган бўлиб, имзоли-имзосиз босилаверган. Хуллас, кимнингки мақола ёзгиси келса, обрў орттираман, ишонч қозонаман деса, ҳеч иккиланмай Абдулла Қодирийни «дўппослайверади» ва ҳеч «хато қилмай» мақсадига эришаверади. Гўё Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётининг бирдан-бир мудҳиш айбдори...» — дейди муаллиф изтироб билан. Айниқса, қисса муаллифини архив ҳужжатларида муҳрланиб қолган халқимизнинг, адабиётимизнинг фахри саналган атоқли ёзувчи-

шоирларнинг ўз ҳамкасби бўлмиш тенгсиз истеъдод эгаси Қодирийга нохуш муносабати, у ҳақда айтган ноҳақ гаплари оғир қийноққа солади. Қиссанинг айнаи шу ҳаяжонли, баҳсли ўринлари хусусида кейинроқ махсус тўхталамиз.

Қодирийга муносабатнинг нохуш тус олиши фақат ижтимоий-иждоий давралар билангина чекланиб қолмай, адиб оиласи, кундалик турмуши, маиший ҳаёт доирасига ҳам заҳрини солади. Узоқ-яқин одамларнинг, қўни-қўшниларнинг ҳам Қодирийга, Қодирийлар оиласига муносабати ўзгаради. Қодирийга ҳаммаҳалла, ҳамулфат Акбархўжа исмли бир зот ундан каттагина қарз олиб, қарзини узмайди, қабристондаги Қодирийлар хилхонасига шерик бўлиб олади. Ўша кезлари ишдан четлатилган, «Ўткан кунлар» учун берилган қалам ҳақини қарзга бериб доғда қолган Қодирий катта рўзғорни тебратиш учун ҳар хил қаланғи-қасанғиларга, яхши-ёмон одамларга ариза ёзиб бериш билан машғул бўлади. Бу Қодирийдек улуғ сиймо учун таҳқир, иснод, ҳақорат эди-ку! Бунақа «икир-чикир»лардек туюлган ҳодисалар, айниқса, Қодирийлар хонадони бошига катта кулфат тушган, Қодирий ҳибсга олинган кезлари зўр қудрат касб этади. Ўзини ўзбек, мусулмон, умуман, одам санаган бир гуруҳ кимсалар шу мушкул дақиқаларда жабрдийдаларга мадад бериш, мадад эмас, уларнинг ҳолига одам каби ачиниш ўрнига уларни таҳқирлайди, хўрлайди; эри қамалиб норасидалар билан қолган аёлнинг нолишларига, кечагина касалдан туриб, рўй берган мусибатдан довдираб ҳали ўзига келолмаган, номаълумлик қаърига кетган ота дарағида юрган Ҳабибулланинг ночор ҳолига қарамай, Қодирийлар оиласини уйидан қувиб чиқариш, уни тортиб олиш пайида бўладилар, ҳеч қанақа юз хотирга бормай, ўта андишасизлик билан бу ночор оиладан Қодирий «қарзи»ни ундириб оладилар; кўч-кўч машмашаси пайти муштипар она «Ҳеч қаерга кетмайман, ўлигим шу ердан чиқади!» деб милиционерларга бўш келмай дод солиб йиғлаганида қўшни аёл зўрлик, ситамдан қақшаб қоври-лаётган жабрдийда ёнини олиш ўрнига: «Ҳой, ҳукумат «кўчгин» дегандан кейин кўчиш керак-да, йиғлаганнинг нима фойдаси бор!» дея зўравонларга ён босади. Ҳолбуки, бу қўшни бир вақтлар Қодирийдан ҳиммат кўрган, 1933 йили очликдан оиласи билан шабқўр бўлиб қолганида Қодирий уларни боқиб кўзини очган эди.

Ҳабибулла «халқ душманининг ўғли» сифатида қамалиб, не-не жабр-ситамларни бошдан кечириб ГУЛАГ азобларига, балло-офатларига дош бериб, юртига қайтганида яна ўша ноинсоф тошбағир кимсаларнинг таъқиб, таҳқир-надоматларига дуч келади. Қодирий қўли билан обод этилган боғ ҳовлига кўз тиккан қаллоблар мақсадига эришади, ҳаммасини бўлмаса-да, ҳовлининг машҳур Қодирий шийпони жойлашган қисмини эгаллаб олишади. Буниси ҳам майли, Иккинчи жаҳон уруши йиллари фашистлар Ясная

Полянада улуг Л. Толстой уй-мулкини қандай топтаган бўлсалар, ўзимиздаги собиқ сталинчилар ҳам Қодирий мулкини ўшанақа ваҳшийларча оёқ ости этадилар: ўша машҳур шийпонни отхонага, атрофдаги олмazor, мевазор ерларни бузиб, чўчқахонага айлан-тирадилар. Гўзал романлар, ажойиб ҳикоялар яратилган, қўп улуг одамларнинг гўзал суҳбатлари учун маскан бўлган Қодирийнинг илҳомбахш уйи, шийпони шундай ночор аҳволга келтирилади. Муаллифнинг ўкинчларга тўла мана бу сўзларини жўн ўқиш мумкинми: «Ёз кунлари отхона ва унинг теварагида яшовчи хонадонлар пашшанинг кони бўлгани етмаганидек, устига-устак шийпон тагидан оқиб ўтадиган, четларига қозиқ тол ўтқазилган узун чиройли ариқда ёз кунлари иссиқлаб қолмасин, яхши ўссин, семирсин деб ўша юзта чўчқани чўмилтиришар экан. Ваҳоланки, бу ариқ бизнинг шийпондан ўтгандан кейин яна йигирма хонадонни сув билан таъминларди. У вақтларда ҳали бизнинг томонларга водопровод ўтқазилмаган, ҳалиги йигирма хонадон эса овқатга ва ичишга фақат шу чўчқа ювиндиси билан «табаррук» этилган ариқ сувидан фойдаланишар, челақларга, бак, хумларга сув тўлғазиб қўйиб, тинитиб ичишар эди. Жумладан, биз ҳам шу йўсин ўша ариқдан фойдаланар, сувга аччиқтош ташлаб тиндириб ичар эдик...».

Ўша кезлари «халқ душмани»нинг оила аъзолари ҳам, қўни-қўшнилар ҳам бу ҳақда оғиз очишга, юқори идораларга шикоят қилишга журъат этолмайдилар. Ахир ўша пайтлари шўро чўчқаларига тил теккизиб бўлармиди! Бироқ одамлар барибир жим турмайди, аламларини яна ўша жабрдийда Қодирий хонадонидан олишади. «Бу отанг Жулқунбой қандай касофат одам бўлган-а, унинг жатига биз чўчқа шалтоғини ичиб ўтирибмиз!» — деб Ҳабибуллага кесатик, ўпка қилишади... Бунақа ҳадсиз таъна-дашном, таҳқир-надоматларга қандай дош берди экан бу аламдийда ўғлон, унинг жигарғўшалари! Ана сизга сталинча мудҳиш муҳит етиштирган одамларнинг ҳоли, ахлоқ тарзи, бир-бирига меҳр-оқибати! Наҳотки, Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим, Қутидор, Отабек, Кумуш, Ҳасаналилар авлоди бўлган халқ фарзандлари шу ҳолга тушиб қолсалар! Халқда «Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман» деган аламли гап бор. Ҳ. Қодирий қис-саси бошдан-оёқ ана шундай аламли йиғи, фарёд билан йўғрилган.

Дарвоқе, ўша мудҳиш қора кунларда Қодирий тақдири ҳақида ўйлаган, унинг ёнини олган, у ҳақда ҳақ гапни айтган, Қодирийлар хонадонига мурувват, мадад қўлини чўзган сиймолар ҳам бўлган. Қиссада А. Икромов, Қ. Берекин, Л. Соцердотова, Манноп табиб сингари сиймолар тўғрисида илиқ гаплар айтилган. Лекин уларнинг жасорати, ҳиммати ўша зулмат қўйнида бамисоли ожиз шам каби шунчаки милтиллаб кўринади, холос. Улар зулматни ёритиш, зулмат булутини парчалашга қодир эмаслар. Бу ҳам реал ҳақиқат. Зотан,

ўша шароитда уларнинг жасорати, ҳиммати бундан ортиғига ярамайди.

Хотира қиссада Ҳабибулла Қодирийнинг машаққатли саргузаштлари — ота ҳибсга олингандан сўнг бошига тушган савдолар, таъқибу таҳқирлар, қамоқ, сўроқ, сургун азоб-уқубатлари ҳам ўрин олган. Бироқ бу ўринларда ҳам муаллиф бош мавзудан унча узоқ кетмайди, баъзи бир тасодифий детал, ҳолатларни, ортиқча тафсилотларни мустасно қилганда «Навбат бизга», «Тергов», «Лагерларда» бобларида ҳам асосий гап ота — Қодирий устида боради. Тергов пайтида Ҳабибулла Қодирийга қўйилган сохта айбномалар, терговчининг Қодирий қўлёмаларига ваҳшийларча муносабати, лагердаги Қодирий ҳақидаги миш-мишлар, турфа хангомалар, лагердан қайтгач, Қодирий хусусида янги чекист ходимлари билан мулоқот, Қодирийнинг фожиавий қисмати, ўлими ҳақида улар берган маълумотлар, Қодирийнинг оқланишига ҳисса қўшган ва монелик қилган кимсалар, ниҳоят, Қодирий расман оқланган, унинг қутлуғ номи, шаъни тикланган қувончли кунлар — буларга оид барча тафсилотлар маданиятимиз, адабиётимиз, Қодирий қадрига етадиган бугунги ва келгуси авлодлар учун бебаҳо ҳужжатлардир. Фақат бугина эмас, Ҳ. Қодирий ўз қиссасида А. Қодирий тақдири билан боғлиқ ўттиз йиллик тарихимизнинг ҳали илм-фанда очилмаган, адабиётда ифодасини топмаган кўп қоронғи жиҳатларига йўл-йўлакай нигоҳ ташлаб ўтади, жумладан, коллективлаштириш даврида қулоқларни синф сифатида тугатиш кампанияси фақат қишлоқда эмас, шаҳарда — Тошкентда ҳам давом этгани, шаҳарда қўл учида тирикчилик қиладиган бегуноҳ сабзифурушнинг қулоқ қилингани, шаҳардаги пахта солиғи, табиб ва руҳонийларнинг таъқиб остига олиниши, 1932—34 йилги қаҳатчилик даҳшатлари тафсилотлари китобхон учун янгиликдир...

Мана, ниҳоят, сўз қизгин баҳсларга, шов-шувларга асос берган қиссадаги «Жосуслар союзи» бобида ҳам етиб келди. Маълумки, бу бобда юқори идораларнинг кўрсатмаси билан республика Ёзувчилар Союзида ўтказилган «аъзолар рўйхатини синчиклаб текшириш», «тозалаш» ишларига оид архив ҳужжатлари, аниқроғи, ўша ҳужжатлар орасидаги Абдулла Қодирий билан боғлиқ тафсилотлар келтирилади, бу ҳужжат тафсилотларни ўзича изоҳлайди. Ўша ҳаёт-мамот кунлари халқимиз узоқ йиллар ардоқлаб келган Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ф. Фулом, А. Қаҳҳор, Уйғун, К. Яшин, Ойдин каби адибларнинг улуг сиймо Қодирийга нисбатан туган позицияси муаллифни ҳам, ўқувчини ҳам ҳаяжонга солади, изтиробли ўйларга толдиради.

Афсуски, адабий танқидчилик қиссадаги мана шу ғоят аччиқ ва қалтис ҳақиқат моҳиятини етарли даражада холис — объектив, илмий таҳлил этиб беролмади, бу хусусда хийла зиддиятли, бир ёқлама, кескин фикрлар айтилди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»

газетасида босилган «Холис ва ҳаққоний» сарлавҳали редакцион мақолада (1989 йил 11 август) «Қодирийнинг сўнги кунлари» қиссаси тилга олинмаса ҳам, айти қиссанинг «Жосуслар союзи» бобида келтирилган архив материалларини назарда тутган ҳолда шундай дейилади: «Ўша йиллари ижодий ташкилотларда ҳар куни мажлисга ўхшаган тергов ва терговга ўхшаган мажлис ўтган. Уларда кўзга кўринган зиёлилар ҳаммаси бир-бирига қарши қўйилган, аллақандай ёвуз куч уларни бир-бирлари билан жиққамушт қилган, бирининг қонли қўйлагини иккинчисига кийдирган. У ҳужжатлар ўша қонли муҳитнинг бутун даҳшати, фожиасини кўрсатади. Одамлар ўравонлик машинасига бир-бирларини қурбон келтирадилар...»

Ҳақ гаплар. Қани энди, «ўша қонли муҳитнинг бутун даҳшати, фожиасини кўрсатадиган ҳужжатлар шу баҳо асосида изчилик билан шарҳлаб берилса. Йўқ, ундай қилинмайди, ўша заҳотиёқ мақолада ўша мудҳиш ҳодиса ҳақида гап очиш, ҳужжатларни эълон этишга қарши чиқилади; буни «сталинча маъмурлар ясаган ўзаро душманчилик муҳитини қайси бир тарздадир давом эттириш ёки такрорлаш билан баробар» деб атайдилар. А. Расулов «Ҳужжат ва бадийлик» мақоласида бу қарашни давом эттириб ва яна кескинлаштириб «Х. Қодирий кўп ўринларда 30-йиллар киши си-фатида фикр юритади» дейди. Танқидчи, умуман, ёзувчиларнинг хатолари ҳақида гапиришга қарши эмас, мунаққид муаллиф олдига бундай гаплар «ҳар томонлама исботланган фактлар асосида айтилган, гуманистик концепцияга асосланиши зарур» деган ҳақли талабни қўяди. Унингча, қисса гўё шундай гуманистик концепциядан холи, унда келтирилган ҳужжатлар ҳар тарафлама исботланмаган. У ёзади: «Қодирийнинг сўнги кунлари» қиссасидаги ҳар томонлама ўрганилмаган фактлар, бошқа ёзувчиларга нисбатан ҳозирги пайтда айтилаётган фикрлар миллионлаб китобхонларни саросимага солиб, боши берк кўчага киритиб қўйяпти. Одам бир сўм пул йўқотса, ачиниб кетади. Унинг қалбидаги бойлик тортиб олинса, заррама-зарра пайдо бўлган эътиқод инқирозга учраса, қандай аҳволга тушиб қолишини тасаввур этиш қийинмас».

Аввало, гапни қиссада келтирилган ҳужжатларнинг чинлиги масаласидан бошлайлик. А. Расулов ҳужжатларнинг ҳар томонлама исботланмаганлигини қайта-қайта таъкидлайди, лекин уларнинг асосли, чин эмаслигини тасдиқлайдиган бирорта ҳам далил келтирмайди, аслида келтиролмайди ҳам. «Холис ва ҳаққоний» мақо-ласи муаллифи эса бундай ҳужжатларни ўша пайтда «фақат тор ёзувчилар доирасидагина айтилган ва фақат шу доиранинг ички ишларига тегишли» деб санайди, бугина эмас, ўша ҳужжатларни «маънавий ишончга лойиқ» эканига шубҳа билдиради. Қани энди шундай бўлса! Маломатлар бўлсинким, ҳужжатда қайд этилган тафсилотлар ҳаётда айнан юз берган. Бундай ҳолатлар «фақат тор

ёзувчилар доираси» ва фақат шу «доиранинг ички ишлари» билан чекланиб қолган эмас; ҳужжатларда келтирилган ёзувчилар доирасида, ичкарида айтилган гаплар аллақачон ташқарига ҳам чиққан, қиссада номлари тилга олинган адибларнинг амалий-ижодий, илмий-танқидий фаолиятидан буни тасдиқлайдиган истаганча факт-далиллар келтириш мумкин. Энг даҳшатлиси, ёзувчилар доирасида, шунингдек, матбуотда айтилган гаплар, хулосалар Қодирий ҳибсга олиниб, тергов қилинганида тақрорланган, ёзувчи устидан айна шу хулосалар асосида ҳукм чиқарилган.

Мана шу аччиқ ҳақиқатни, «ўша қонли муҳитнинг бутун даҳшати, фожиасини кўрсатади»ган ҳужжатларни бугунги китобхонга маълум қилиш масаласига келганда, қизиқ, юқорида тилга олинган мақолалар муаллифлари бунга моҳият эътибори билан қарши, ўша қонли воқеалар гувоҳи бўлган кекса алломаларимиз, шунингдек, кенг китобхонлар оммаси эса бунга тўла хайрихоҳ.

Республикамиз маданиятининг жонқуярларидан бири, кекса фахрий Сулаймон ота Азимов бу хусусда шундай фикрдалар: «Одамлар энди тилга кирдилар. Мана шундай вақтда ҳам тарихда мисли кўрилмаган жиноят қатламларини ёпиб: «...айтиб қўйсам, нима бўларкин?» деб кўрқиб ўтириш, тарих олдида гуноҳ эмасми? Шу боисдан кекса авлоднинг вазифаси — ўзи кўрган-билганларини ҳозирги авлодга етказиш, токи кишилар ўтмишимиз ҳақида бор гапларни, ҳақиқий ҳодисаларни эшитсинлар, билсинлар! Бунингсиз ўтмишнинг жиноят қатламлари очилмай қолиб кетаверади. Ўтмишимиз ҳақида кишилар онгида ёлғон тасаввурлар туғилади. Бу эса, қўйинга тўлдирилган пуч ёнғоққа ўхшайди. Токи элининг, халқининг келажагини ўйлаган, ўзини билган одам пуч ёнғоқ билан ҳеч кимнинг қўйинини тўлдирмасин» («Гулистон», 1989, 12-сон, 16-бет).

К. Яшин ҳам ўша йиллари йўл қўйилган камчилик ва хатоларни очик ошкора айтишга даъват этади, унингча, ўша даврда бекорга азият чеккан, энг азиз умрларини бой берган ажойиб ёзувчиларимиз, олимларимиз ва санъаткорларимиз ҳақидаги бор гапларни айтиш керак, жон сақлаш мақсадида уларга бўҳтонлар ёғдирган, тухматлар уюштирган, таъқибга учраганларнинг ҳисобига яшаганлар кимлар эканлигини ҳамма, айниқса, ёш авлод билиб қўйсин; мабодо, гуноҳи борлар аниқланса, тавба-тазарру қилишар, жамият ҳам уларни кечирар. Ахир бунинг нимаси ёмон! «Ўз айбини билган — мард» деган халқимиз...», дейди адиб («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 йил 16 декабрь).

Бу хусусда бундан ошириб бирор нарса дейиш қийин. Энди «Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссаси муносабати билан журналхонлардан редакцияга келган мактублардан баъзи намуналар,

қиссада келтирилган айни шу аччиқ ва қаттиқ ҳужжатлар хусусида айтилган мулоҳазалар билан таъиннинг. Фаргона вилояти, Қува тумани 2-ўрта мактаб она тили ва адабиёт ўқитувчиси Нўмон Мўйдинов қиссадан чиқадиغان маънони шундай тушунади: «Асарда тасвирланганидек, Жулқунбойи фожиясининг бош айбдори «Халқлар отаси» ва унинг машғум сиёсатидир. Қўрқув, шубҳа ва гумон давлат миқёсига кўтарилган бу давр тўғриси, аввало, энг талантли, эътиқодли, тўғри сўз чинорларимизни синдирди. Бироқ кўрсатма юқоридан берилган, қурбонлар қуйидан танланган. Агар ҳакамлар Лидия Соцердотова, Қурбон Беректин каби одил, ҳақиқатгўй бўлганда, У. Носир, А. Қодирий қурбон бўлмаслиги мумкин эди. Афсуски, кўплар шамол йўналишига қараб иш туттишган, боз ҳақиқатни тан олишдан кўра, ундан кўз юмишган. Бундай кишилар орасида адабиётимиз устунлари ҳисобланган ижодкорларнинг бўлиши гоёта ачинарли ҳолдир. Чунки бошқалар тушунмаган тақдирда ҳам ўз соҳаси билимдонлари Қодирий ижодининг тўб моҳиятини тушунишлари лозим эди. Бироқ қўрқувми, ҳасад ёки ожизликми бунга йўл қўймаган».

Бўка туманидан мактуб йўллаган Абдуҳамид Пардаев қиссанинг аҳамиятини шундай тушунади: Ҳабибулла Қодирийнинг хотира қиссасини ўзбек халқининг энг янги тарихини яратишга қўшилган ҳолис ҳисса сифатида ҳам баҳолаш керак. Биз шу тарихий асар орқали Қодирийнинг фожияли тақдиридан хабардор бўлиш билан бирга қатағон йилларидаги мудҳиш ҳодисалар ҳақида анчайин тўла тасаввурга эга бўламиз. Бу асар Сталин бебошликлари ҳақида ҳикоя қилувчи ўзбек адабиётидаги дастлабки асар сифатида ҳам қимматлидир». Сўнгра мактуб муаллифи «Ҳолис ва ҳаққоний» мақоласи билан мунозарага киришади, мақоладаги қиссада келтирилган шифқатсиз ҳужжатлар «сталинча маъмурлар ясаган ўзаро душманчилик муҳитини қайси бир тарздадир давом эттириш ёки такрорлаш билан баробар» деган гапга жиддий эътироз билдиради. «Ҳаётни бор бўйича кўрсатиш қачондан буён хато саналадиган бўлиб қолди», дея хитоб қилади. Китобхон А. Пардаевнинг қиссада қаламга олинган атоқли адиблар, жумладан, Ғ. Ғуломнинг Қодирийга муносабати хусусидаги мулоҳазалар шахсан менга жўяли бўлиб туюлди. Мана, бу ҳақда у нималар дейди: Ғафур Ғулом шахсиятидаги хусусиятлар нега энди унинг ижодиётига соя солар экан? Шундай талқин қилишни оми бирор кишидан эшитганимизда эриш туюлмасди. Бироқ муҳтарам адабиёт газетамиз мана шундай қовушмайдиган даъволар билан чиқаётганлиги фақат ажаблантиради. Шунинг ҳам айтиш керакки, Ғафур Ғуломни фаришта сифатида кўрсатишга уринишнинг нима ҳожати бор? Ғафур Ғулом академик шоир, ўзбек адабиёти, халқимизнинг маънавияти юксалишига баҳоли қудрат ҳисса қўшган забардаст ижодкор. Бунинг ҳеч ким инкор

қилаётгани йўқ, жумладан, Ҳабибулла Қодирий ҳам. Ижодкорлар улуғлигига шак келтирмаган ҳолда улар ҳам эл қатори инсон эканлигини ким ҳам унутарди Шуларни ҳисобга оладиган бўлсак, Ҳабибулла Қодирийнинг асарини эмас, балки «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Холис ва ҳаққоний» мақоласини сталинча маъмурларга хос ёндашиш деб қарашга тўғри келади...».

Ниҳоят, яна бир мактубдан парча. «Қизил тонг» ишлаб чиқариш бирлашмаси ишчиси Малика Йўлдошеванинг қалб қаъридан отилиб чиққан афсус-надоматларга тўла мана бу сўзларини эшитиб кўринг: «Биз улуг алиб Абдулла Қодирийдан жуда катта қарздормиз, унинг руҳи олдида гуноҳқормиз. Унга ноҳақ туҳмат тошлари отилди, асрай олмадик. Бегуноҳдан-бегуноҳ «халқ душмани» деган тамға босилиб қамоққа олинди, монелик қила олмадик. Бевақт қурбон бўлди, унга отилган ўққа қалқон бўлолмадик. У фақат Сталин шахсига сигинишнинг қурбони бўлгани йўқ, балки кимларнингдир лоқайдлиги, кимларнингдир қўрқоқлиги ва кимларнингдир қора юраклиги қурбони ҳам бўлди. Хотира қиссада Қодирий ҳаётининг кўп деталлари қаторида ана шу одамларнинг кўплари номлари ҳам рад этиб бўлмайдиган далиллар асосида фош этилади. Уларнинг кўпи Абдулла Қодирий билан ёнма-ён ижод қилган, баъзан бир дастурхондан чой ичиб юрган алломаларимиз эканлиги, албатта, бизни жуда-жуда ранжитади. Лекин мен, — деб давом этади мактуб муаллифи, — улардан ҳозир ўпкалаб ўтирмақчи эмасман. Ким билади, кимдир, нимадир уларни шундай қилишга мажбур қилгандир. Ҳабибулла аканинг хотира қиссаси эса нафақат Қодирийнинг сўнгги кунлари ҳақида қимматли маълумотлар бергувчи асар, балки бизни ҳалолликка, адолат, ҳақиқат, тантанаси учун курашишга, бу йўлда бефарқ, лоқайд бўлмасликка ундайдиган қиссадир. Ҳар қандай вазият, шароитда ҳам».

Очиғи, бу мактубларни мен асли билан танишмай газета ва журналда чоп этилганда ўқисам, улардаги сўзларга ишонмаган, улар атайин уюштирилган ёки жиддий таҳрир, ишлов билан чиқарилган деб ўйлардим. Мактубдаги сўзларга ҳеч қанақа қалам теккизмай, қандай бўлса шундайича келтирдим. Қаранг, қандай ўқувчиларимиз бор! Тўғри, ҳамма китобхонлар ҳам улар даражасида эмас. Бироқ халқимиз орасида шундай фаросатли, нозик дидли ўқувчилар бор экан, «Қодирийнинг сўнгги кунлари» сингари ўта шафқатсиз, мардона ҳақиқат руҳи билан йўғрилган асарлар тақдиридан хавотирга тушмасак бўлаверади. Қиссада келтирилган қалтис ва чигал ҳужжатлар «миллионлаб китобхонларни саросимага солиб, боши берк кўчага киритиб қўйяпти» деб ваҳима қилишга асос йўқ. Бир қисм тажрибасиз китобхонлар, даққи зиёдилар ёки ўта эҳтиёткор қаламкашлар, қиссада келтирилган ҳужжатларга шахсан дахлдор кимсалар орасида муайян саросима, ёқтирмаслик кайфиятлари юз берган бўлиши мумкин, бунинг учун ажабланмаса

ҳам бўлади. Қиссани ўқишда атоқли ёзувчиларимиз ҳақидаги нохуш маълумотлардан огоҳ бўлиш пайтида ўқувчида туғиладиган ҳолатни — «бир сўм пулни йўқотган»даги ачинишга қиёс қилиш жиддий ижтимоий-маънавий муаммо маъносини жўнлаштиришдан, бачканалаштиришдан бошқа нарсасиз.

Ҳ. Қодирий ўз асарида алломи ёзувчиларимизнинг Қодирийга нисбатан ноҳақ, ноодил муносабатини эслатиш билан уларнинг бутун ижодини, халқимиз, адабиётимиз олдидagi хизматини асло инкор этаётгани йўқ, китобхон А. Пардаев тўғри таъкидлаганидек, хушёр, дидли ўқувчи улар ҳам эл қатори инсон экалитини, инсоний ожизликлардан холи эмаслигини яхши билади. Бир ёқлама, ёлгон, нуқул ижобий, ҳаттоки афсонавий тасаввурларни бартараф этадиган ҳақиқатга киши «қалбидаги бойликни» тортиб олиш, «заррама-зарра пайдо бўлган этиқодини инқирозга маҳкум этиш» деб қараш ўринсиз. Киши қалбидаги бисот фақат юксак ахлоқ, адолат ва ҳақиқатга асосланган тақдирдагина чинакам қадрият, маънавий бойлик касб этади.

Ҳозирги куннинг маърифатли одамига аёнки, марказий матбуотда шўро адабиётининг улкан арбоблари, авваллари тил теккизиш мумкин бўлмаган сиймолари, жумладан, М. Горький йўл қўйган ҳатолар, унинг не-не истиснодда адибларга нисбатан адолатсизлик қилгани хусусида кўпдан-кўп катта ва кичик фактлар, ҳужжатлар ошкор этиляпти, кескин танқидий гаплар айтиляпти. Бу билан М. Горькийнинг адабиётдаги хизматига путур етаётгани, ўқувчиларнинг ундан ихлоси қайтаётгани йўқ. Ана шу шафқатсиз фактлар туфайли биз М. Горький ҳақидаги бир ёқлама тасаввурлардан қутулаётимиз, адиб ҳаёти ва ижодини бутун қирралари, зиддиятлари, драмаси билан тўлароқ билиб олаётимиз, ундан ҳозирги кун ва келажак учун ибратли сабоқлар чиқараётимиз. «Қодирийнинг сўнгги кунлари» ана шундай қутлуғ ишга хизмат этадиган асар.

Адолат юзасидан айтиш керак, қиссадаги атоқли адибларимизнинг Қодирийга муносабати талқинида, шунингдек, уларнинг шахсиятига дахлдор мулоҳазаларда гоҳо кишида оғир таассурот қолдирадиган ўринлар, киноя-кесатиклар, таъна-дашномлар ҳам учрайди. Чунончи, А. Қаҳҳорнинг энг яқин дўсти, сирдоши Элбекни сўроқ қилиши, сирини фош этиши; бир эмас, бир неча бор Қодирий ҳақида салбий гап айтган Ф. Ғуломнинг улуг адиб оқланганида биринчилардан бўлиб Қодирий хонадонига келиб, бу оилани табриклагани; Ёзувчилар Союзида адиб ижоди юзасидан тузилган комиссия таркибида бир вақтлар Қодирийни қоралаган кишиларнинг, жумладан, А. Қаҳҳорнинг борлиги, биринчи мажлис олдидан А. Қаҳҳорнинг «Ўткан кунлар»га берган баланд баҳоси шу каби зиддиятли ҳолатлар ифодасида муаллиф ўзининг таажжуб ва таассуфларини яширмайди. Ойдин, Ҳ. Олимжоннинг Қодирий ҳақидаги дағдағалари муносабати билан уларнинг шахсиятига оид оғир

гаплар айтади муаллиф. Бир шафқатсизлик албатта бошқа бир шафқатсизликка йўл очади, дейдилар. Аммо шафқатсизликка ҳар доим ҳам шафқатсизлик билан жавоб қайтаравериш ўринли эмас. Шу жиҳатдан «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хусусидаги танқидий мулоҳазаларда муайян асос бор. Бироқ бундай ўринларда асарнинг жанр хусусиятини, муаллифнинг аҳвол-руҳиятини ҳам назарда тутмоқ, ёзувчини тушунмоқ даркор. Хотира қисса «субъектив жанр» намунаси, унда шахсий-хусусий мулоҳазалар бўлиши табиий. Қолаверса, қадрдон отаси ҳақида қалам тебратаётган муаллиф отаси бошига тушган ададсиз кулфатларга бевосита шоҳид бўлган, ота туфайли ўзи ҳам не-не таъна, таъқиб, таҳдид ва ҳўрликларни кўрган одам бу ишларга оздир-кўпдир ҳисса қўшганлар ҳақида холис туриб гапириши, уларга нисбатан ҳотамтойлик қилиши, даъволардан осонгина воз кечиши қийин. Шундай ички алам-изтироб, афсус-надомат туйғуси бўлмаганида, эҳтимол, бу асар яратилмасди. Қолаверса, Ҳабибулла Қодирий ҳам, улуғ адиб Абдулла Қодирий ҳам тирик инсонлар, уларни ҳам инсоний ожизликлардан бутунлай холи идеал шахс деб айта олмаймиз. Ойдиннинг букур аёл экани, Ҳ. Олимжон билан Зулфиянинг тўйи ҳақидаги эслатмаларга, балки, ота ва ўғил табиатидаги ожиз жиҳатлар деб қараш тўғри бўлар. Бундан жиддий хулосалар чиқариш, бу ҳол ёзувчини «майдалаштириб қўяди» деган ўйга бориш учун асос йўқ. Даҳо шахслар, улуғ ёзувчилар турмушида, шахсиятида ҳам бунақа ҳодисалар кўп учрайди, улар ҳақида кўп ёзилган. Шу туфайли улар ҳеч қачон тахтиравонидан тушиб қолган эмас.

Яна бир гап. Қиссада келтирилган Ойдиннинг отаси Собирхон ака миллионер бойлардан экани, Финландияда иккита магазини бўлгани тўғрисидаги гапларни рўкач қилиб, асар муаллифини «30-йиллар кишиси сифатида фикр юритадиган одам»га чиқариш гўллик бўлар эди. Муаллиф Ойдиннинг Қодирий ҳақидаги қораловчи гапларидан сўнг шу фактни эслатади. Ҳ. Қодирий адибанинг А. Қодирий ҳақидаги танқиди носамимий эканини, фақат ўзини эҳтиёт қилиш, ҳокимиятга яхши кўриниш, ўша кезлари жиддий қаралган ҳол — ижтимоий келиб чиқиши — насл-насабини яшириш мақсадида вазиятдан фойдаланиб улуғ адибга ҳужум қилганлигини таъкидлаш учунгина бу фактни келтиради. Асарда шу фактдан сўнг «Ойдин Собирова юқоридаги қораловчи гапларни ўзини ҳар жиҳатлама эҳтиёт қилиш учун айтгандир. Жулқунбойнинг елкаси бақувват, жамики ёлгон-яшиқларни кўтараверади. Ишқилиб ёшлар омон бўлса, бурни қонамаса бас...» деган тағдор, киноявий гапларни ўқиган одам қисса муаллифининг асл ниятини пайқаб олиши қийин эмас.

Абдуғафур Расулов юқорида тилга олинган мақоласида қиссанинг «мутаносиб шакл-шамойили йўқ» деб даъво қилади. Бадиийлик ҳақидаги мавҳум, умумий талаблардан келиб чиқиб «Наҳотки, бадиий

асар бутун-бутун тақризу мажлис қарорларини ҳазм қилиб юбораверса?!» дея ажабланади. Асарга мавҳум талаблар асосида эмас, балки унинг ўз ички қонуниятларидан келиб чиқиб баҳо бериш зарурлиги қадимдан маълум. Қиссада қиёмига етмаган жиҳатлар, тасвир, таҳлил эмас, шунчаки тавсиф, ахборотдан иборат ўринлар, айрим ориқчаликлар бор. Буни айтиш керак, аммо кескин тарзда асарнинг «мутаносиб шакл-шамойили йўқ» деб ҳукм чиқариш инсофдан эмас. Шакл-шамойили йўқ асар-асар бўладими, шунчалар эътибор қозонадими! Бунинг устига жаҳон адабиётидан яна шуни яхши биламизки, бошдан-оёқ фактлар, тарихий ҳужжатлар асосига қурилган асарлар кўп. Узоққа бормаи А. Солженициннинг «ГУЛАГ архипелаги», «Қизил гилдирак» асарларини эслайлик. «ГУЛАГ архипелаги» бутунича ҳужжатлар асосида қурилган. «Қизил гилдирак»нинг кўп саҳифалари, масалан, «Ўн олтинчи йил Октябри» тармоғининг талай бобларида Давлат Думаси мажлисининг узундан-узоқ протоколлари келтирилади. Булар ўқувчига асло малол келмайди. Демак, «Қодирийнинг сўнгги кунлари»даги «бутун-бутун тақризу мажлис қарорлари»дан ажабланмаса бўлаверади; менингча, асар уларни ўзига яхши ҳазм қилолган. Зотан асарнинг табиати шуни тақозо этади. Ўқувчи шундай ҳужжатлар қиссада яна ҳам кўпроқ бўлишини истайди, қолаверса, асарнинг энг таъсирчан ўринлари юқорида таъкиллангандек, аини шундай фактлар келтирилган боблардир.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» — тарихий-илмий рисола эмас, хотира қисса; ундаги фактларнинг ҳар тарафлама холис, илмий баҳосини талаб этиб бўлмайди. Қиссада баҳсли ўринлар, охирига етмай қолган гаплар анчагина. Буларни айтиш мумкин ва лозим. Бироқ бунда марҳум муаллифга ота ҳақидаги сўнгги нидоси, қалб фиғони, алам-ўкинчлари учун маломатлар ёғдиришдан эҳтиёт бўлмоқ даркор.

Ҳ. Қодирий бугун ҳаёт бўлганида мен қиссага баъзи тўлдиришлар киритишни, жумладан, Ойбек билан Абдулла Қаҳҳорнинг бир вақтлар йўл кўйган хатоларини тузатиш, қилган гуноҳларини ювиш йўлидаги жасоратларини айтиб ўтишни, алоҳида таъкидлашни маслаҳат берган бўлардим.

Маълумки, Ойбекнинг 1936 йилда ёзган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» асарида, шунингдек, ёзувчи архивида сақланиб қолган Қодирийга оид қайдларида адиб ижоди хусусида зиддиятли, бир ёқлама кескин танқидий фикрлар анчагина. Чунончи, у А. Қодирийнинг «Ўткан кунлар»да тарихий мавзуга мурожаат қилишини қоралайди, романда хонлик тузуми синфий курашсиз кўрсатилганлигини танқид қилади, ёзувчини тарихни идеалистларча тушунишда айблайди. Қодирий оқлангандан кейин ҳам 1958 йилда Ёзувчилар Союзининг сўровига берган жавобида адибнинг ўзбек адабиётида тутган ўрнини эътироф этган ҳолда 30-йилларда бўлгани каби бу пайтда ҳам ёзувчи учун жиддий айб саналмиш — «А. Қодирий

асарлари ленинизм-марксизм асосидан узоқ» деган гапни тақрорлайди... Таниқли адабиётшунос М. Қўшжоновнинг айтишича, 60-йилларнинг бошларида Ойбек Қодирий ҳақидаги ишларини эслаб «Адолатсизлик бўлган. Хато бўлган. Тузатиш керак», деган экан. Орадан сал фурсат ўтиб «Дружба народов» журналининг 1966 йил август сонидида Ойбекнинг «Адабиёт, тарих, замонавийлик» сарлавҳаси остида суҳбати эълон қилинди, унда А. Қодирий ҳақида махсус тўхталиб, адибга қўйилган айбларни рад этади, адиб ижодида юксак баҳо беради. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқоти ёзувчининг розилиги билан жиддий таҳрир этилган, айрим жойлари тузатилган ва қисқартирилган ҳолда ўн томлик асарлар тўпламига, сўнг мукамал асарлар тўпламига киритилди. «Адабиёт, тарих, замонавийлик» суҳбатидида Қодирий ҳақида айтилган илиқ гаплар, юксак баҳо адиб ҳақидаги ҳақиқатни Иттифоқ миқёсига олиб чиқишда муҳим роль ўйнади.

А. Қаҳҳорнинг 30-йиллардаги мудҳиш кампания таъсирида Қодирий ва бошқа халқчил, ҳалол, ростгўй адибларга нисбатан адолатсиз чиқишларини асло оқламаган ҳолда партия XX съездида сўнг социал адолатни тиклаш йўлидаги жонбозлигини унутишга ҳаққимиз йўқ. Ёзувчи А. Қодирий ижодини ўрганиш ва нашрга тайёрлаш комиссияси составида сидқидилдан ишлади, «Обид кетмон» унинг таҳририда бешикаст чоп этилди. 1964 йил апрелида А. Қодирий туғилган кунининг 70 йиллиги муносабати билан Тил ва адабиёт институтида номигагина, ярим пинҳона ўтказилган «юбилей» кечасида қатнашиб, Қодирий ҳақида қилинган ўта журъатсиз доклад ва мужмал, нописанд гаплардан ғазабланиб, оташин нутқ сўзлаган эди. Салкам бир соат давом этган бу маъруза залда ўтирганларни ларзага солгани, эртасигаёқ бутун шаҳарга, балки республикага овоза бўлиб кетгани, Қодирийга қарашда одамлар онгида инқилоб яшашга хизмат қилгани ҳамон ёдимизда. Афсуски, бу нутқнинг стенограммаси сақланиб қолмаган, қисқача тезислари «Абдулла Қодирий» сарлавҳаси остида ёзувчининг беш жилдлик асарларининг V жилдидан жой олган. Шу қисқа тезислардан ҳам А. Қаҳҳорнинг жасоратини ҳис этиш мумкин. Мен буни чин дилдан, виждонан йўл қўйган хатони тузатиш, гуноҳни ювишнинг мардона бир намунаси деб биламан. Таассуфки, ҳаммада ҳам мана шундай жасорат етишавермайди.

Афсус, бу гапларни «Қодирийнинг сўнгги кунлари» муаллифига эслатиш имконига эга эмасмиз. Энди қиссани давом эттириш, тўлдириш имкони йўқ. Аммо биз тириклар бу хил ҳақиқатларни билишга, уларни асло назардан соқит қилмасликка, Ҳ. Қодирий айтолмай кетган гапларни халққа етказишга бурчлимиз. Адибларимиз ҳаёти ва ижоди, адабиётимиз, умуман, жамиятимиз тарихи ҳақида тўла ҳақиқатни тиклаш йўлида хайрли кураш бораётган ҳозирги кунларда бу ниҳоятда зарур.

Иккинчи бўлим ҚОДИРИЙ МЎЪЖИЗАСИ

ОТАГА ТАЪЗИМ

Адабиёт тарихидан аёнки, ёзувчи-санъаткорнинг ижодий тақдирида яқин одамлари — ота-она, оға-инилар, опа-сингиллар, қариндош-уруғлар, ёру биродарлар, устозларнинг таъсири, ўрни гоёят катта бўлади, аксар ҳолларда улар адиблар яратган асарларда гоҳо ошқора, гоҳо пинҳона — руҳан иштирок этадилар. Бу ҳол, айниқса, реалистик адабиётда ўзгача тарзда кўринади. Улкан реалист адибларнинг кўпчилиги ҳаёт довларидан ўта бориб, болалик йилларига қайта-қайта мурожаат этганлар, болалик йиллари ҳақида хотира асарлари яратиб, қадрдонлари сиймосини муҳрлаб қолдирганлар. Рус адабиётида Л. Толстойдан тортиб М. Горькийгача ўнлаб адибларнинг, бизда эса Ойбек, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, О. Ёқубов, П. Қодиров, Ў. Ҳошимовларнинг бу борада яхши анъана-тажрибалари бор.

Мен аминманки, буюк адиб Абдулла Қодирий 30-йиллар қатағонига дуч келмаганида, узоқроқ яшаганида, албатта, болалик йиллари ҳақида махсус хотира асарлар яратган, биринчи галда муҳтарам падари бузруквори, волидаи муҳтарамаси, қолаверса, кўплаб жигарбандлари, қадрдонлари хусусида дил сўзларини батафсил ифода этган бўларди. Бу беназир сиймо болалик хотираларига оид асарлар яратишга имкон бўлмаслигини олдиндан сезган шекилли, ўзи учун қадрдон айрим шахслар, хусусан, отасига оид гоёят муҳим маълумотларни, отага бўлган чексиз ҳурмат, таъзим-эҳтиромини, миннатдорчилик туйғуларини турли шаклларда изҳор этиб қолдирган.

Назаримда, Қодирийнинг илк бор ўзлигини англаши, бу шафқатсиз ҳаётни таниши отасини, унинг ҳолини, турмушдаги мавқеини англашдан бошланган. «Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта билмадим. Аммо ёшим 7—8 га етгач, қорним ошқа тўймағонидан, устим тузукроқ кийим кўрмаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ

мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очлиққа дуч келиб, қиши билан жоврашиб чиқар эканмиз».

Дарвоқе, Абдулла дунёга келганида отаси Қодир бобо 72 ёшларда бўлган. Ҳабибулла Қодирий «Отам ҳақида» китобида берган маълумотга кўра, Қодир бобо тахминан 1821 йили туғилиб, 1924 йили 104 ёшида вафот этган. У тўрт марта уйланган, олдинги уч хотинидан фарзанд бўлмаган ёки бўлса ҳам турмаган; баъзи хотинлари қазо қилган, баъзилари билан ажралишган. Ниҳоят, Қодир бобо тирноқ илинжида 50 ёшларида, 15—16 ёшли Жосият исмли қизни никоҳига олади. Жосият биби ўғли Раҳимбердидан сўнг бирин-кетин 12 фарзанд кўради, бироқ барчасини қора ерга беради. Шундан кейин бу оила ирим қилиб, Эскижўвадаги ҳовлиларини сотиб, Самарқанд дарвозадаги боғ ҳовлиларига яқинроқ бўлган Эшонгузар маҳалласидан қуруқ ер олиб, янги уй қуради, шу янги уйда 1894 йили Абдулла туғилади... Абдулла 7—8 ёшга етиб, ақлини таний бошлаганда кўпни кўрган ота қартайиб, бутун бошли катта рўзгор бир парча ер — боғ-ҳовлидан келадиган даромадга боғланиб қолган эди. Таржимаи ҳолдаги эътирофдан сезилиб турибдики, Қодирий болалигидаёқ ота ҳолини чуқур бир изтироб билан ҳис эта бошлаган.

Қодир бобо бўлғуси адиб Абдулла Қодирий учун тирик тарих, нақд ноёб хазинанинг ўзгинаси эди. Қодирий тарихий асарлари учун қимматли маълумотларни, аввало, шу одамдан олди. Бу ажойиб сиймо Қодирийни машҳур романларида акс этган давр билан бевосита туташтирувчи олтин ҳалқа вазифасини ўтади. Қодирий 1922 йили ёзган «Отам ҳам большевик» номли хотира-ҳикоясида бу табаррук зот ҳаёт йўлининг энг муҳим паллалари, сажия-характерининг айрим жиҳатлари ҳақида самимият билан сўзлайди. Даставвал, бу одам руслар келганида 42 ёшларда бўлиб, Тошкентни чор аскарларидан мудофаа қилганларнинг бири эканини айтади, сўнг унинг кўрганларини бирма-бир санайди: Қодир бобо Туркистон хонларидан Шералихонни, ундан сўнг Худоёрхон, Маллахон, бу орада йиллаб ва ойлаб хонлик қилиб ўтган Муродхон, Саид Султонхон ва бошқа хонларни; Тошкент бекларидан (ҳокимларидан) Муҳаммад Шариф оталиқ, Салимсоқбек (бу зот Бухоро амири томонидан Тошкент беклигига қўйилган, Мусулмонқул томонидан ўлдирилган), Азизбек, Нормуҳаммад қушбеги, Шодмон ўроқ, Қаноатшо, Мирза Аҳмад қушбеги, Маллахон (Маллахон отаси Худоёрхоннинг хонлиги вақтида Тошкентда уч йиллаб бек бўлиб турган), энг охирида Қушдодҳоларнинг беклигини кўриб ўтказган; хонликнинг бош нозири ва қўмондони ўрнида бўлганлардан Мусулмонқул ва Мулла Алимқулларни кўрган ва урушларида бўлган, пискентлик Қашқар амири машҳур Ёқуббекни Қашқарга кузатган... «Шундоқ қилиб, — дея гапга якун ясайди адиб, қирқ

йиллаб мусулмон хонлари замонини, эллик йиллаб Русия чор истибдодини ва энди беш йиллабдирки, меҳнаткашлар ҳокимиятини кўради».

Энди ёзувчи энг муҳим масалага — юз ёшдан ошган одамнинг ўзи гувоҳ бўлган уч хил ижтимоий тузумга — хонликлар даври, чор истибдоди ва меҳнаткашлар ҳокимиятига муносабати изҳорига ўтади. Қарилик ҳам бамисоли болаликдек бир палла, қария ҳар қандай тарафкашликни қўйиб, тарихий босқичларга ўзи билганича холис баҳо беради. Табиийки, қария Русия чор ҳукуматини сира ҳам тиламайди, чунки унинг эллик йиллик истибдоди зулмини, аччиқ-чучугини кўп татиган; у бу кунги меҳнаткашлар ҳокимиятига ҳам унча дўст эмас. Шу ўринда ёзувчи «бунинг ҳам сабаби маълум» деб қистириб ўтади, бироқ «сабаби» нима эканлигини ошкора айтмайди, кейинроқ пардалироқ тарзда ошкор этади. Қария кўпроқ хон замонларини қўмсайди. Бизни ҳам бу ўринда кўпроқ шу масала қизиқтиради. Ҳикояда ўқиймиз: «Аммо хон замонларини ўйлаган чоқларида: «Эй, ҳўб замонлар бор эди, тилла жабдуқлик отлар ва басавлат беклар, ўрдаларда ҳар кун қарса базиму... . Ўтиб кетди энди бир замонлар», — деб афсус еб қўяди... Қариянинг энг жиддий армони — юртнинг чор истибдоди исканжасига тушиб қолганлигида, «Худонинг хоҳлагани-да, кофирнинг қўлида қолиб кетдик», дея афсус-надомат чекади у. Бунинг сабабини, аввало, ўзидан, ўзига ўхшаганларнинг феълидан, халқ сажиясидаги ожизликлардан қидиради. «Ўзимизда гайрат йўқ. Агар юрт бир оғизга тупуриб, яроғ тополмаганда ҳам қора калтак бўлиб чиқса, исни-бисга қўймас эди». Мана унинг дилидаги охи — юрт бошига тушган кўргилик, фожианинг бош сабаби ҳақидаги далил-исботи. «Қадимги замоннинг йигитларидан шу кунда ҳам бўлганда-чи, эй-ҳа, ўрисингга йўл бўлсин...» Афсус-надомат билан айтилган бу гаплар қалб ҳайқириғи каби янграйди. Ҳикояда йўл-йўлакай изҳор этиб ўтилган бу маълумотлар ота қалбида қат-қат бўлиб ётган армон, афсус-надомат, дарду аламларнинг айрим зарралари, шунчаки учқунлари экани шундоқ сезилиб турибди. Қодир отанинг ҳикояда келтирилган сўзлари бу асар билан деярли бир вақтда яратилган Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеъридаги мана бу ҳам аламли, ҳам оловли мисраларга нақадар оҳангдош:

*Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нима учун бошингда қуюқ булут кўланка?
...От минганда қушлар каби учувчи,
Эркин-эркин ҳаволарни қучувчи,
От чопганда учар қушни тутувчи,
Учар қушдек ёш йигитлар қаерда?
Тоғ эгаси — сор, бургутлар қаерда?*

*... Сенинг эркин тунроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар
Эгасини бир қул каби қизғонмасдан янчалар.*

*... Нима учун ёвларингни бир замон
Йўқ қилгудек темирли ўч йўқ сенда?..*

Маълум бўляптики, ҳикоядаги қария шунчаки кўпни кўрган меҳрибон ота, бетакрор шахсгина эмас, балки қатъий маслак-этиқодга эга бўлган, эл-юрт қайғуси, истиқлол ғами билан юрган ижтимоий-сиёсий сиймо ҳамдир. Ёзувчи Қодирий қарашларининг шаклланишида бу одамнинг таъсири, шубҳасиз, бениҳоя каттадир. Бу ғаройиб қария тақдири, маслак-қарашлари билан «Ўткан кунлар» қаҳрамонлари, биринчи галда Отабек, Юсуфбек ҳожи маънавий-руҳий оламида, армон, орзу-истакларида кўпгина муштарақликлар мавжудлигини, қариянинг қалб армонлари, дил сўзлари Юсуфбек ҳожи билан Отабекнинг эл-юрт аҳволи ва қисмати ҳақида куйиб-ёниб айтган гапларига бошқачароқ тарзда кўчиб ўтганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Қарангки, қария Тошкентни чор аскарларидан мудофаа қилганлардан. «Ўткан кунлар» қаҳрамони Отабек ҳам аини шундай бурчни адо этади, фарқ шундаки, Отабек Тошкент мудофаасида эмас, Олмота устидаги ўрус билан тўқнашувда биринчи сафда қатнашади ва қаҳрамонона урушиб, шаҳид бўлади...

«Отам ҳам большевик» хотира-ҳикояси яна бир жиҳатдан аҳамиятли. Ҳаётда инқилобий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар туфайли ота билан бола қарашлари, маслаги орасида содир бўлган муайян ажралишлар унда холис бир тарзда ифодаланган. Биламизки, Қодирий 1917 йилги Февраль инқилобини зўр қувонч билан кутиб олган. «Николайнинг тахтдан йиқирилиб, хуррият бўлғониға хурсандлигим, албатта дунёга сизмас эди ва сизмаслиги табиий эди. Айниқса, 1916 йил рабочий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди, — дейди адиб таржиман ҳолида. Қодирий большевикларнинг эл-юртга истиқлол, озодлик, эркинлик бериш ҳақидаги ваъдаларига чин дилдан ишонди, ўзини «Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ходим» санади, озодлик йўлида ҳар қандай огирликка чидаб, янги жамият учун ҳалол хизмат қилишда давом этди. Хотира-ҳикояда Қодирий янги тузум ходими, большевиклар тарафдори сифатида уларнинг ёнини олади, большевикларнинг сиёсати, хизматиини отага тушунтириш пайида бўлади. Ота фақат бир масалада меҳнаткашлар ҳокимиятига тан беради, у болшовойлар оқ подшога қирон келтирганлигидан хурсанд. «Баракалла болшовойингга, балли болшовойингга, хўп қилипти-да! Оқ подшолигини бурнидан чиқарипти...» — дея қаҳ-қаҳ уриб, тасанно айтади. Аммо бошқа масалаларда ўғил куйиб-пишиб айтган илиқ гаплар, тушунтиришлар

беҳуда кетади. «Эски турмуш билан заҳарланиб қолган чол» гап уқмас бўлиб олади, энг жиддий масалаларга келганда эса қария хушёр тортиб, жамиятнинг қитиғига тегадиган гапларни айтади: «Баччаталогингни бечорапарвар, деб эшитаман: кўйлак-иштонга беш-ўн газ мата сўрасанг берармикин?... Хайр, бермаса ҳам гўрга. Ишқилиб солиқлардан дарҳон қилса бўлди. Ҳаммадан ҳам боққа кўз олайтира кўрмасин».

Бу «бечорапарвар», «камбағалпарвар» бўлиб кўринган ҳукумат сиёсатининг туб моҳиятига нозик бир ишора, киноя-кесатиқнинг ўзгинасидир. Қария «бечорапарвар» ҳукуматнинг хайр-эҳсонига, кўйлак-иштон учун берадиган беш-ўн газ матасига зор эмас, энг муҳими, одамларни солиқлардан дарҳон қилса, ҳаммадан ҳам одамларнинг мулкига кўз олайтирмаса бўлгани! Мана, қариянинг большевиклар ҳукумати сиёсатига эътирози! Бу хил эътирозлар қаршисида большевиклар тарафдори бўлган ўғлон лом-мим дея олмайди. Қарангки, большевикларнинг шафқатсиз солиқ сиёсати ва шахсий-хусусий мулкка тажовузи кейинчалик юртни, меҳнат аҳлини хонавайрон қилди...

Ота ва ўғил орасида меҳнаткашлар ҳокимияти, большевиклар сиёсати ҳақидаги баҳс давом этади, юрт бошлиқлари орасида ўзимизнинг мусулмонлардан борлигини эшитганда қария: «Тузук, тузук, кўп яхши. Болшовойинг одамохун экан», — дея ташаккур изҳор қилади ва шу заҳоти ўғилни жиддий саволга тутати: «Сарбоздан кел, сарбоздан. Ўзимиздан сарбозлар борми?» Бу қалтис масалада ўғилнинг жавоби мужмал бир йўсинда:

« — Бор, лекин бўлса ҳам йўқ ҳисобида.

— Аттанг, шуниси чакки экан-да.

— Нима зарари бор, дада?

— Эй, ўғлим, одам бўлгандан кейин ҳар нарсанинг ҳам бошида бўлиши керак, «нон кўйнимда, ит кейинимда...»

Ўғилнинг «тушунтиришлари» беҳуда кетмайди. Ҳикоя пировардида адиб ёзади: «Шундоқ қилиб, отам болшовойга йигит бўлмоқчи-я. Бироқ бир оз дармони йўқроқ-да. Эҳтимол, баҳорга чиқиб дармони яхшиланур, сочлари қорайиб, бошқа ўғлон тишлари чиқиб бўлса ҳам, лекин ҳозир эндигина милк ёриб келмоқда бўлган иккита жағ тишлари ҳам чиқиб бўлур-да, чолни болшовой ҳам йигитликка қабул қилур ва ул болшовойга чин «сарбоз» бўлур».

Енгил табассум, беозор киноя-кесатиқлар билан йўғрилган бу хотима киши ҳаёлини олис-олисларга етаклайди. Қодирий шу ўринда сезиб ёки сезмай, савқи табиий орқали ўз келажагига, тақдирига ишора қилмаганмикин? 100 ёшдан ошиб кетган қария-ку болшовойларга чин «сарбоз» бўлиши мумкин эмас эди, орадан икки йил ўтиб, ота ҳаётдан кўз юмди; аммо Қодирий меҳнаткашлар ҳокимияти, болшовойларга чин ходим — «сарбоз» сифатида ҳалол меҳнат

қилишда давом этди, ва энг даҳшатлиси, бу ҳалол меҳнатлари эвазига у қандай «мукофотлар» билан тақдирланганлиги маълум!

Орадан ўн уч йил ўтиб, Қодирий яна бир воқеий ҳикоя эълон этди. «1819 йил ёдгори» деб аталган бу асар қаҳрамони 116 ёшлик Аҳмад амиркончи адибнинг отаси Қодир бобога деярли тенгдош, 1819 йили туғилган. У ҳам Қодир бобо сингари хон замонларини яхши билади, хонлардан Маъдалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонларни кўрган, қария адибга улар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Ёзувчини, айниқса, қариянинг Маллахон тўғрисидаги ҳикояси ҳаяжонга солади, асарда уни тўлалигича келтиради: «Мен бир вақт Хўжандга бордим, — деди Аҳмад ота, — Маллахон Хўжанд теварагига кўргон олдирмоқда, шаҳарнинг ёшу қариси, хотин-қизлари зўрлик билан деворга ишлатилмоқда эканлар. Ҳар қандай узрни ҳам хон ва кишилари қабул қилавермас, хон олдида ўлимдан бошқа нарса узрга ўтмас экан... Ой-куни яқин бўлган бир ҳомилали хотин шотида туриб кўргонга лой иргатар экан, туғиб юборди... Боласи ерга тушиб, жон берди, ўзи ҳам шотидан боласи устига йиқилиб, шунда ўлди. Бу ҳолга чидолмаган халқ хонга қарши кўзғолон кўтарди...».

Хўш, ёзувчини нега қариянинг хонлар ҳақида берган бошқа маълумотлари эмас, Маллахон ва унинг кишилари ваҳшати қизиқтиради, асарда айни ўша даҳшатли воқеа келтирилади? Маълумки, ҳикоя ёзилган даврларда колхоз тузуми галаба қилиб, хотин-қизлар колхозда катта кучга айланган, улар даладаги оғир меҳнатга жалб этилиб улгурган эди. Бу асар ёзувчининг Фарғона водийсига қилган сафари таассуротлари асосида ёзилган. Қодирий водий далаларини кезиб, саратон офтоби остида оғир меҳнат билан банд ёшу қарини, хотин-қизларни ўз кўзи билан кўриб эзилган, қаттиқ изтиробга тушган бўлиши табиий. Қариянинг хон замонлари ҳақидаги ваҳшатли ҳикояси айни асар ёзилган кезлардаги ёзувчи гувоҳ бўлган манзараларни ёдга туширган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. У даврларда шўро далаларидаги оғир меҳнат, зўравон сиёсат, аёлларга шафқатсиз муносабат хусусида гап очиш у ёқда турсин, бу ҳақда ўйлаш ҳали даҳшат эди! Орадан неча йиллар ўтиб, аниқроғи, 60-йилларга келиб, бу ҳақда ёзила бошланди (О. Ёқубовнинг «Бир фельетон қиссаси», П. Қодиоровнинг «Қора кўзлар», «Эрк» асарларини эсланг). Демак, Қодирий қария ҳикояси орқали замонасига ишора қилаётгани аниқ. Гап бу ерда фақат хотин-қизларга шафқатсиз муносабатдагина эмас, умуман, хонлар ваҳшатини эслатиш — бу 30-йилларда авж олган сталинизм ваҳшатига нозик бир ишора эканини сезиш қийин эмас. Қарангки, хон ва унинг кишилари ҳеч қанақа узрни қабул қилмайди, хон олдида ўлимдан бошқа нарса узрга ўтмайди... Бу 30-йиллар қатағон давридаги ваҳшатли сиёсатнинг ўзгинаси!

Хон замонларида-ку одамлар қалбида инсоний туйғулар, ўч, исён сўнмаган экан, аёл фожиасини кўриб зулмга, шафқатсизликка чидолмаган халқ хонга қарши қўзғолон кўтаради, шўролар даврида — 30-йиллар шароитида эса шўрлик оломон барча зулм, шафқатсизликларга бўйин эгиб, таслим бўлишдан ўзга чора тополмайди...

Бу ҳикоя, менинг назаримда, «Отам ҳам большевик»нинг давомидек туюлади. Аҳмад амиркончи гўё Қодир ота айтишга улгурмаган ҳодисаларни сўзлайди. Қария тимсоли орқали адиб гўё ота ўлиmidан кейинги даврга муносабатини изҳор этгандай бўлади. Аҳмад амиркончининг сўнгги йиллари аянчли: чол бир неча марта уйланган, хотин-болалари ўлиб кетган, ҳозир ўзи ёлғиз яшайди, одамлар ундан хабар олиб турадилар, бундай ёрдам бўлмаган кунлари чол қийналади. У адиб билан хайрлашув чоғида: «Охун-бобоевни кўрсангиз айтасиз, ҳолим оғир... Агар ўлсам, ўзи кўмсин. Эсингиздан чиқармангиз!» — деб зориллаб қолади. Шўрлик соддадил қария билмайдик, Охунбобоевнинг бундан бошқа ташвишлари ҳам кўп... У кунлар соддадил қариянинг оғир ҳолига қайғурадиган, қалб зорларини тинглайдиган замон эмас эди...

Яна Қодир отанинг ўзига қайтайлик. Ёзувчининг соф бадиий асарларидаги ота ўрни, иштироки масаласига келайлик. «Жинлар базми» ҳикоясида, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида бу табаррук зот ажиб бир эҳтиром билан тилга олинади.

«Жинлар базми» ўғлон тилидан ҳикоя қилинади, ўғлон эса ота ҳикоясини қайта ҳикоя қилиб беради. Асар ўша давр ўзбек адабиёти учун тамомила бир янги йўсинда, ноёб бир услубда битилган: бир воқеа, бир ҳикоя-саргузашт икки одам — ота ва бола нигоҳи, тили орқали берилади, ота ўз бошидан ўтган ғаройиб саргузаштни сўзлайди, бола эса бу саргузаштни, уни тинглаш пайтидаги ҳолат ва кайфиятларини ҳам изҳор этган ҳолда, ўқувчига ҳикоя қилади. Асардаги ота ва ўғлоннинг номлари тилга олинмаган, зотан, асар учун бунинг унчалик аҳамияти йўқ. Бадиий асар учун унда қаламга олинган воқеалар, шахсларнинг айнан ҳаётда бўлган ёки бўлмаганлиги муҳим эмас, балки уларнинг қанчалик ҳаётий, таъсирчан, маънодор чиққанлиги муҳимроқдир. «Жинлар базми» ҳикояси биздаги ғаройиб саргузашт-реалистик ҳикоянинг биринчи ва шу билан бирга баркамол намунасидир. Унинг бизни қизиқтирган жиҳати — айни шундай ноёб асарнинг ҳам ёзувчи таржимаи ҳолига дахлдор эканлигидир. Адибнинг оилавий муҳити, болалиги, отаси, қариндош-уруғлари, турар жойлари, шаҳар ва боғ ҳовлилари, ота машғулотларидан хабардор кишиларга аёнки, ҳикоядаги шахслар, оиладаги гурунг, воқеа юз берган макон, манзаралар — барчаси таниш; ота сиймосида айни Қодир бобони, ўғлон қиёфасида эса Қодирийнинг ўзини, болалигини кўрамиз. Халқимиз орасида қадим-

қадимлардан ғаройиб саргузаштларни сўзловчи оғзаки ҳикоянинг моҳир усталари бўлган, улар айниқса радио, телевидение бўлмаган замонларда узоқ қиш кечаларида ҳар хил гурунглари, оила давларини сеҳрли саргузаштлари, ғаройиб ҳикоялари билан гуллатган. Қатор ҳужжатлар шундан далолат берадики, Қодир бобо халқимиз орасида учрайдиган ана шундай оғзаки ҳикоя усталаридан бўлган. «Жинлар базми»ни мутолаа қилганда бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ота ўз бошидан кечган ғаройиб ҳодисани нақадар жонли, жозибадор, таъсирчан, самимий ҳикоя қилади! Саргузаштни нимадан бошлаб, қерда тугатиш, нималарни ошкор этишу, нималарни сир сақлашни, қайси воқеаларни қандай оҳангда сўзлашни, тингловчига қандай таъсир кўрсатишни — ифода санъатининг шу хил сир-асрорини яхши билади. Булар ёзувчининг маҳорати, санъати маҳсули эканини билиб турамыз, шу билан бирга Қодир бобонинг ўзида ҳам бу борада нимадир борлигини, адибга отадан нималардир ўтганлигини ҳам унутмаймиз. Ёзувчининг асосий асарлари — «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»да Қодир бобо номининг эҳтиром билан тилга олиниши, роман воқеаларининг бу табаррук зот билан боғланиши тасодифий эмас. Бу шунчаки адабий приём — усул бўлмай, айтилган ҳар икки романнинг дунёга келишида ота хизматининг самимий бир эътирофидир.

«Ўткан кунлар»нинг охирида «Эсини киргизди» бобида: «Мен — ёзувчи, «Ўткан кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирар эди. Бу кун мен шу «Ўткан кунлар»ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишга мажбур бўлдим», — деб ёзади адиб. Гап кундошлик можаролари икки-чикирлари устида бораётир. Бу реалистик адабиётда кўп учрайдиган адабий приём — усуллардан бири экани аён. Бу билан ёзувчи, бир жиҳатдан, асар учун кераксиз тафсилотларни ҳикоя қилиб бериш масъулиятдан ўзини халос этиш «чора»сини кўrsa, иккинчи томондан, ҳодисага ўз муносабатини тайин этади, кундошликни асло ҳушламаслигини билдиради. Муҳими, бу ерда роман воқеалари ота томонидан неча бор ҳикоя қилингани, уларни адиб ҳар гал мароқ билан тинглагани ҳақидаги эътирофидир. Ёзувчи ҳатто марҳум отаси гапириб берган талай воқеаларни асарга киритишни лозим кўрмаганлигини ҳам эслатиб ўтади. Биламиз, Қодир бобо «Ўткан кунлар» ҳикояларини айти романдагидек тарзда бир бошдан ҳикоя қилиб бермаган, албатта. Бироқ оила даврасида болаликдан қулогига қуйилган хотирот-ҳикоялар адиб кўнглидан муҳим жой олиб, кейинчалик роман нияти, поэтикасининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этганлиги аниқ.

«Ўткан кунлар»да-ку, ота ҳикоячи сифатида эслаб ўтилади, холос. «Меҳробдан чаён»да эса ота ҳикоя сўзловчилик вазифасидан

ташқари, воқеаларга бевосита аралашади, иштирок этади, муаллиф унинг асар бош қаҳрамонлари билан бевосита мулоқоти ҳақида маълумот бериб ўтади. Ёзувчи «Ўткан кунлар»даги каби бу роман воқеаларини, яъни Мирзо Анвар ҳикоясини ҳам марҳум отасидан эшитганлигини айтади. «Мирзо Анвар, — дея давом этади адиб, — Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турган. Ул вақтларда бизнинг ҳовлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга қўшни эмиш».

Роман воқеаларининг Қодир ота билан боғланиши одатдаги адабий приём — усуллардан бўлса-да, у аниқ ҳужжатга асосланган. Дарҳақиқат, роман воқеалари юз берган, мирзо Анвар Тошкентдан паноҳ топган кезлари ҳақиқатан ҳам, юқорида эслаб ўтилганидек, Қодирийлар оиласи Эскижўвадаги ҳовлида яшаганлар... Сўнгра ёзувчи Қодир бобо тилидан унинг қандай қилиб мирзо Анвар билан танишгани, улфатчилик қилгани, мирзонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечган можаросини эшитгани, бундан ғоят таъсирлангани, минбаъд мирзога ихлоси ортгани, мирзо Тошкентда ўрус қўл остида тинч, аммо жуда ҳам фақир яшагани, бойларга мирзолик қилса ҳам даромади доимий бўлмай, қашшоқлик жонига тегиб, Раъно билан Қўқонга қайтгани ҳақида бирма-бир сўзлайди. Мана, Қодир бобонинг ўша ҳикояси:

«Чолнинг сўзига қараганда мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган, бойларга мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкандда туришининг учинчи йилларида Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлик жонига теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Қўқонга қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўтгач, Қўқондан келгувчилар мирзонинг ўлдирилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдирилган, эски «гуноҳи» учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд «афвнома» ҳам мулла Абдурахмонларнинг найранги бўлганми, отам бу тарафини яхши билмас эди».

Ёзувчининг жонли гувоҳ — ота иштироки орқали, бир томондан, роман воқеалари, мирзо Анвар қиссаси ҳаётийлигини тасдиқлашга эришса, иккинчи томондан, отанинг мирзо Анварга хайрихоҳлигини таъкидлаш билан ўзининг тарихий воқеаларга муносабатини тайин этади. Ниҳоят, отасига бўлган таъзим-эҳтиромини яна бир карра изҳор қилади.

Биз — Қодирий асарларининг садоқатли мухлислари ҳам улуг адибимизга қўшилиб, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»дек XX аср ўзбек адабиёти дурдоналарининг туғилишида ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшган табаррук зот — ёзувчи падари бузруквори Қодир бобо руҳи олдида таъзим қиламиз.

1994 йил

«ЎТКАН КУНЛАР» ҲАЙРАТИ

Ўзбек адабиёти минг йиллар давомида асосан Шарқ халқлари адабиёти, маданияти анъаналари доирасида ривожланди. XIX аср адоғи, XX аср бошларида у янги бир маънавий оламга, Европа адабиёти тажрибаларига юз ўтира бошлади. Бу ҳодиса узоқ вақт «Россияга қўшилишнинг прогрессив аҳамияти» сифатида баҳоланиб келинди. Ҳолбуки, бу хил ҳодиса фақат чор Россияси томонидан забт этилган Туркистон халқлари ҳаётида эмас, деярли барча Шарқ мамлакатларида, Ғарб мустамлакачилари қўли етмаган юртларда ҳам содир бўлди. Жаҳоннинг бирор ҳудудида маънавий, маданий ҳаётда, илм-фанда, адабий тафаккурда пайдо бўлган янгиликларнинг ўзга ҳудудларга кўчиб ўтиши қонуний, табиийдир. Жаҳонга юз очган, янгиликларга ташна, хайрихоҳ, ўзгаларнинг тажрибаларидан ижодий баҳраманд бўла олишга қобил юрт, миллатгина тараққий этган халқлар, мамлакатлар сафида юра олади. Ўзбек халқи неча минг йиллик тарихида бунинг шоҳиди бўлган, илғор тажрибалардан ижодий баҳраманд бўлиб, янги бадий мўъжиза, мислсиз кашфиётлар яратишга, ўз навбатида, бошқа халқлар маданиятига таъсир кўрсатишга қодир эканини исбот этган.

XX аср бошларида халқимиз тарихида янги давр бошланди, ўлкада миллий уйғониш, ўзликни англаш жараёни кучайди, тараққийпарвар сиймолар ҳар бир соҳада янгиланишга чуқур эҳтиёж сездилар ва бу йўлда фаол ҳаракат қилдилар. Чунончи, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романига ёзган сўз бошида: «Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиришга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир — Зухро»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод — Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз», — деб ёзганида барча сафдош маслакдошларининг ўша кезлардаги кайфиятини ифодалаган.

Кичкина изоҳ. Қодирийнинг: «Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик» сўзларини биз тор сиёсий маънода, Октябрь инқилобини олқишлаш, Октябрь йўлидан боришга даъват деб изоҳлаб келдик. Аслида улуг адиб «янги давр» деганда кенг маънода халқ маънавиятидаги уйғониш, янгиланиш жараёнини назарда тутганлигини мана энди англаб етаётимиз.

Маълумки, халқ маънавиятидаги, бадий тафаккуридаги янгиланиш осон кўчадиган ҳодиса эмас, бу ғоят мураккаб, зиддиятли, баъзан узоқ давом этадиган машаққатли жараёндир. Масалан, рус адабиётида «Бечора Лиза» каби янги йўналишдаги ибтидоийроқ асарлардан то «Евгений Онегин», «Ўлик жонлар»дек баркамол реалистик романлар пайдо бўлгунга қадар 30—40 йил керак бўлди.

Турк адабиётида танзимат деб аталган ислохотчилик ҳаракати орадан 40—50 йил ўтгач, «Чолиқуши» романи сингари етук самараларни бера бошлади. Ўзбек адабиётида эса бу жараён хийла тез кўчди. Биринчи драма, ҳикоя, роман, янгича шеърӣй шакллардан «Ўткан кунлар» романи, «Ёрқиной», «Абулфайзхон», «Паранжи сирлари» драмалари, «Уйғониш», «Булоқлар» шеърӣй тўпламларининг, яъни Европа адабиёти гази билан ўлчанганда ҳам тўлақонли асарларнинг пайдо бўлгунича бор-йўғи орадан 5—10 йил ўтди, холос.

«Ўткан кунлар» муаллифи асар устидаги ишни 1919 йили бошлаган, роман 1920 йилдаёқ ёзиб тамомланган. Ёзувчининг «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Улоқда» каби илк драма, ҳикоялари 1915 йилда битилганини, «Улоқда» ўзбек адабиётида ўша пайтга қадар яратилган нисбатан пишиқ реалистик асар эканини назарда тутадиган бўлсак, орадан 4—5 йил ўтиб, «Ўткан кунлар»дек кенг қамровли, ҳар жиҳатдан баркамол романнинг майдонга келиши чиндан ҳам жаҳон адабиёти тарихида сийрак учрайдиган ноёб ҳодисадир, кишини ҳайратга соладиган бадиий мўъжизадир.

Ўтган йиллар давомида «Ўткан кунлар» романи теварагида қизғин баҳс-мунозаралар борди, у ҳақда асоссиз танқид, ўринсиз даъволар билан бирга кўп илиқ гаплар ҳам айтилди, асарни хилма-хил жиҳатдан текширишга уринишлар бўлди. Бироқ бу романнинг ўзбек адабиёти, маънавий тараққиётимиздаги ҳақиқий ўрни, янгилиги, кашфиёти ҳали тўла-тўкис аниқланган, атрофлича илмий тадқиқ этилган, баҳоланган эмас.

Гоҳо биринчи ўзбек реалистик драмаси, ҳикояси, қиссаси ва романининг асосчиси ким, бу жанрларни ким бошлаб берган, деган масала теварагида беҳуда тортишувлар ҳам бўлиб туради. Адабиётда бирор янги адабий шаклга илк бор ким қўл ургани эмас, балки шу шакл-жанрнинг чинакам баркамол намуналарини ким яратганлиги муҳимроқдир. Чунончи, Навоийгача ҳам яхши ғазаллар, дostonлар битилган, аммо Навоий туркий-ўзбек адабиётида бу соҳада энг юксак чўққига, «ғазал мулкининг султони» даражасига кўтарилди, ҳақли равишда у ўзбек адабиётининг асосчиси номига мушарраф бўлди. Худди шунингдек, Қодирий ҳам янги ўзбек адабиётида асримизнинг 10-йилларида бошланган илк реалистик тажрибаларни янги босқичга олиб чиқди, «Ўткан кунлар» орқали узоқ йиллар адабиётнинг «қора» шакли деб камситилган наср Навоий, Бобур, Ғузулий, Машраб шеърӣяти каби фусункор санъат даражасига кўтарилди.

Қодирийга қадар ҳам ўзбек, шунингдек, Марказий Осиёдаги туркий халқлар адабиётида «роман» ёзганлар бўлган. Айни «Ўткан кунлар», «Мехробдан чаён» яратилган 20-йилларда ҳам бу жанрда асарлар битилган. Шунга қарамай, нега айнан Қодирий ўзбек миллий романчилигининг асосчиси деган номга сазовор бўлди,

ўша кезлари нега бирорта ҳам «роман» деган ном остида чиққан асар «Ўткан кунлар»га яқинлаша олмади? Чунки бу жанрнинг биздаги тўлақонли намунасини яратиш Қодирийга насиб этди.

Романнавис маҳорати деганда биз кўпинча тил, услуб, ифода воситалари, адабий приёмлар, санъатлар, сюжет, композиция, конфликт, асар таркиби, характерлар психологизми, миллийлик каби компонентларни тушунамиз, шу хил масалаларни текшириш билан банд бўламиз. Булар ҳам керак, албатта. Бироқ жанр моҳиятини белгилайдиган булардан ҳам муҳимроқ омиллар мавжуд. Ҳозирги замон назарий тадқиқотларидаги ҳулосаларга таянган ҳолда романнинг, аниқроғи, реалистик романнинг бош жанр хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Асарда романга хос тафаккурнинг мавжудлиги, фикрий-фалсафий қўламдорлик.

2. Шахс ва ҳаётнинг янгича концепцияси.

3. Шахс ва ҳаётнинг худди кўзгудагидек холис — объектив ифодаси, ҳаёт ҳақиқатига садоқат, ҳақиқатнинг ёзувчи шахсий майллари, қарашларидан устунлиги — устуворлиги.

Ўзбек адабиётида мана шундай талабларга тўла жавоб бера оладиган илк асар — Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи бўлди. Бинобарин, Қодирий ўзбек реалистик прозасининг асосчиси, романчилигимизнинг отаси деган фахрли номга ҳар жиҳатдан муносибдир.

Қодирий «Ўткан кунлар» асосига муҳим романбоп фикр — ғояни, халқ, миллат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик масалаларни қўяди. Аввало, асарнинг мавзу-мундарижаси, пафосини белгиловчи омилнинг ўзида романга хос тафаккур унсури мавжуд. Шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида муаллифни шундай асар ёзишга, «мозийга қайтиб иш кўриш»га нима мажбур этди? Улуғ адиб романи учун кўп асрлик тарихимизнинг муҳим паллалари, беҳисоб воқеалар, сон-саноксиз ёрқин сиймолари орасидан нима сабабдан айтилиши кейинги «хон замонлари»ни мавзу қилиб, Отабек, Юсуфбек ҳожи каби эл-юрт гамида юрган шахсларни бош қаҳрамон қилиб танлади? Кейинги «хон замонлари»ни нега тарихимизнинг «энг кирлик, қора кунлари» деб атади? Бу саволларга авваллари «замона зайли»га мос жавоблар бериб келдик. Энди бор гапни айтиш пайти келди.

«Ўткан кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, истиқлоли, жаҳон тараққиёти, ўзга миллатлар қаторидаги ўрни ғоят муҳим аҳамиятга молик масала эди. Қодирий Октябрь тўнтаришидан буруноқ собиқ Туркистон тараққийпарвар зиёлилари изидан бориб, улар сафида туриб, юрт истиқлоли ҳақида ўйлай бошлаган, кўпгина маслақдошлари каби у ҳам халқ тутқунлиқда, жаҳолатда яшаётгани, эл-юрт жаҳон тараққиётидан,

маърифатидан орқада қолаётганини англаб етган, ўзича нажот йўлини қидираётган эди; ўзи ёзганидек, унда истибдодга нафрат кучли эди. Дастлаб 1916 йилги рабочий олиш воқеалари, Февраль, сўнг Октябрь инқилоби адибга катта қувонч ва умид бахш этди; Октябрь эрк берди, жасорат берди, ҳақ берди дея қувонди. Аммо шу йўлнинг бошидаёқ донишманд адиб катта ваъдалар билан амалиёт орасида кескин зиддиятлар рўй бераётганини, ёвуз мустамлакачилик сиёсати моҳият эътибори билан ўзгармай қолаётганини, балки мунофиқона тус олаётганини биринчилардан бўлиб ҳис этди, англаб етди. Туркистонда ташкил топган биринчи миллий мустақил давлат — Қўқон мухториятининг яксон этилиши кўплаб илғор зиёлилар қатори Қодирийни ҳам хушёр торттирган бўлиши табиий. «Ўткан кунлар» ғоясининг муаллиф кўнглида айни ўша кезларда туғилиши, этилиши ҳам тасодифий эмас. Бу кезларда миллатни уйғотиш, унга ўзлигини, миллий қадриятларини англатиш, халқни улуғ мақсадлар сари сафарбар этиш ҳаёт-мамонт аҳамиятига молик эди. Адиб «Ўткан кунлар» орқали «тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари», — юртни мустамлака балосига гирифтор этган «хон замонлари» ҳақида сўз очиб, тарихнинг бу аччиқ ҳақиқатидан халққа сабоқ бермоқчи бўлди.

«Ўткан кунлар»нинг маъно-мундарижа доираси кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар ичида, менингча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир. «Ўткан кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўтган асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамонт аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб, мустамлакачилар олдида таслим бўлишига олиб келган омилларни Қодирийчалик чуқур, холис, таъсирчан бадиий таҳлил этган асар ярата олгани йўқ! Мана, «Ўткан кунлар»да романга хос тафаккурни таъмин этган бош омил!

Бундай ижодий вазифани ўша кезлари ҳал этиш учун ёлғиз туғма ижодий иқтидор, истеъдод, ўқиш, ўрганиш, адабий малаканинг ўзи кифоя қилмайди; бунинг учун З. Фрейд айтмоқчи, онг-идрокдан ташқари, қандайдир сирли, сеҳрли иқтидорли зот бўлиши керак. Аллоҳ Қодирийга ана шундай мўъжизавий иқтидор берган эди.

Қодирийнинг энг жиддий кашфиёти шундаки, у «Ўткан кунлар» орқали янги давр адабиётининг бир неча ғоявий-бадиий вазифаларини моҳирона ҳал этиб берди. Асарда XIX аср рус ва Европа реалистик романчилигига хос деярли барча муҳим хусусиятларни топиш мумкин. Энг муҳими, бу хусусиятлар ҳар қандай тақлидлардан, зўрма-зўракиликлардан холи равишда миллий заминда, миллий тафаккурга хос тарзда намоён бўлган.

Ўтмишда яратилган талай асарлардаги, жумладан, «Бобурнома»даги реалистик хусусиятларни асло камситмаган ҳолда айтиш

мумкинки, «Ўткан кунлар»да ўзбек халқи ҳаёти илк бор ўзининг тўлақонли реалистик ифодасини топди. «Ўткан кунлар» бамисоли улкан ва тиниқ кўзгу, унда халқимизнинг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, аҳвол-руҳияти, маънавий дунёси, бўй-басти, қиёфаси кенг қўламда аниқ-равшан гавдалантирилган, халқнинг қандайлиги ўзига шундайлигича — бор ҳолича кўрсатилган, ўзбекнинг урф-одатлари — оила қуриш, уй-рўзғор тутиш, меҳмон кутиш, эр-хотин, ота-бола муносабатлари, тўю аза, ҳар хил мажлислар, қувончли, завқли дамлар, драматик фожеий воқеалар, ўта шахсий хусусий саргузашт, кечинмалар, ҳаёт-мамот аҳамиятига молик улкан ижтимоий-тарихий ҳодисалар, ўрда ҳаётидан тортиб, оддий мискин кимсаларнинг, хилма-хил табақага мансуб кишиларнинг турмуш тарзи, ташвиш-қувончлари — барча-барчаси унда мужассам.

«Ўткан кунлар» романи билан ўзбек адабиётининг персонажлар, характерлар силсиласида янги давр бошланди. Қодирийнинг бу борадаги хизматини ҳазрат Навоий ижодий жасорати билан қиёслаш мумкин. Алишер Навоий «Хамса» дostonлари орқали туркий-ўзбек тилида Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Искандар каби форс-тожик адабиётининг маълум ва машҳур қаҳрамонлари билан тенглаша ва баҳслаша оладиган оригинал образлар яратиб, катта жасорат кўрсатди. Абдулла Қодирий эса реал ҳаётдан олинган Отабек, Юсуфбек ҳожи, Қумуш, Ўзбек ойм, Офтоб ойим, Зайнаб каби оддий ҳаётий одамларини Фарҳод, Ширин, Меҳинбону, Тоҳир, Зухра, Баҳром сингари анъанавий-афсонавий қаҳрамонлар қаторида тура оладиган ёрқин образлар даражасига кўтарди, кейинги йирик асарларида Анвар, Раъно, Солиҳ махдум, Худоёрхон, Мулла Обид сингари бетакрор характерлар яратиб, бу тажрибани янада мустаҳкамлади. Қарангки, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» яратилгач, бизда Фарҳод, Ширин, Тоҳир, Зухра каби сеvimли исмлар сафида Отабек, Қумуш, Анвар, Раъно деган номлар кўпайди.

«Ўткан кунлар»да реализмнинг яна бир муҳим хусусияти — шахс характери, руҳияти ва тақдирини аниқ тарихий шароит, жамият, сиёсат, мавжуд ахлоқ меъёрлари билан мустаҳкам алоқада ифода ва талқин этиш ёрқин намоён бўлган; романнинг етакчи қаҳрамонлари ҳам бетакрор шахс, ҳам жамият вакили, аниқ тарихий шароит, муҳит фарзанди сифатида кўринадилар. Ёзувчи уларни даврнинг ҳаёт-мамот воқеа-ҳодисалари, муҳим маънавий-ахлоқий муаммолари гирдоби ичидан олиб ўтади. Қаҳрамонлар қисмати ифодаси орқали адиб жамият ҳаёти, ахлоқини, рус босқини арафасидаги халқнинг ҳолат, кайфиятини теран бадиий талқин ва таҳлил этади. Буюк тарихга, қудратли давлатчилик, маданий, маънавий анъаналарга эга Туркистон ўлкасининг таназзулга юз

тутиш, рус империясининг мустамлакасига айланиш сабабларини очиб беради.

Яна бир диққатга сазовор жиҳати шундаки, гарчи адиб шахс характери ва қисмати муҳит, шароит билан чамбарчас алоқа-дорликда тасвир ва таҳлил этса-да, инсон шахсининг муҳит ва шароитга боғлиқ бўлмаган туғма, сирли-сехрли ғаройиб шеваларига ҳам эътиборни тортади. Бу жиҳатдан бир оила, бир хил шароитда туғилиб, вояга етган сажия-характер, сурат ва сиймо вазидан икки олам — эгачи-сингил Зайнаб ва Хушрўйбиби образларининг талқини ғоят ибратли. Бири — муте, итоаткор, нукул ўзгалар изни билан иш кўради; иккинчиси эса — дадил, мустақил, ўз бахти ва тақдири учун фаол кураш олиб боради. Ёзувчи бу икки шахс характерига хос туғма хусусиятларни шарҳлаш билангина чекланмайди, балки бундай хислатларнинг ўша кимсалар, қолаверса, ўзгалар тақдирига кўрсатган таъсири, фожиавий оқибатларини ҳам ифода этади. Тақдирини ўзгалар ихтиёрига топшириб қўйган Зайнаб шу ожизлиги туфайли ўз бахтига зомин бўлибгина қолмай, яна ўша ожизлик туфайли ўзгалар қутқуси орқасида беихтиёр жиноятга ҳам қўл уради, Кумушга заҳар беради. Мустақиллик, дадиллик — яхши хислат, бироқ унга худбинлик, ғараз аралашса, балои азимга айланиши мумкин. Хушрўйбиби ўз бахти учун дадил кураш олиб бораркан, шахсий ғараз йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди, бошқа бировларнинг кўз ёшлари ҳисобига, ўзгаларнинг оилавий бахти вайроналари устида ўз бахтини тиклайди.

Бу икки образ характери, тақдири орқали илгари сурилган фикр — ғоя ифодаси мумтоз адабиётимизда кўп учрайдиган ибратли, дидактик ҳикоялардаги ифода тарзидан тубдан фарқ қилади; бу ерда воқеа-ҳодисаларни олдиндан тайёр фикр — ғоя тасдиғи учун келтириш, «қиссадан ҳисса» чиқариш йўқ, аксинча, фикр — ғоя бевосита жонли, ҳаётий, бетакрор образлар характери, руҳияти, хатти-ҳаракати, қисмати таҳлили ва тасвиридан ўз-ўзидан келиб чиқади. Фақат бу иккита персонаж эмас, балки романдаги барча қаҳрамонлар муайян фикр — ғояни ташийдилар, аммо уларнинг барчаси биринчи галда шу тариқа бетакрор тирик инсон тарзида намоён бўладилар, фикр-ғоя эса тирик тандаги қон томирлар каби қаҳрамонларни ҳаракатга келтиради, аммо уларнинг мавжудлиги бир қарашда дарҳол сезилмайди. Бу етук реализмнинг энг муҳим аломати, фазилатларидандир. Шу жиҳатдан «Ўткан кунлар» мумтоз адабиётимиздаги ҳикояларгина эмас, балки 10-йилларда яратилган драма, ҳикоялар билан қиёс қилинса, ёзувчи бадиият тараққиёти йўлида нақадар олға кетганлиги яққол кўринади!

«Ўткан кунлар»да реализмнинг энг муҳим омили — тарихийлик принципи, адабиётнинг ҳаётга яқинлашуви муваффақият билан ҳал этилди. Биламизки, ҳаётга яқинлашув, ҳаётни айнан ўзидай

тасвир этишга уриниш маиший икир-чикирлар орасида ўралашиб қолишга, зерикарли тафсилотбозликка, натурализмга олиб келиши ҳам мумкин. Адабиёт тарихида бунга мисоллар кўп. Қодирий реализм йўлидаги шу хатарни четлаб ўта олди, у реал турмуш манзараларини поэзия, санъат мулкига, реал ҳаёт ҳақиқатини чинакамига бадий ҳақиқатга айлантира олди. Қаранг, асар қаҳрамонлари Отабек билан Кумушнинг оддий севги саргузаштлари — уларнинг илк учрашув, дийдорлашув, висол, ҳижрон ва яна висол дамлари ифодаси, тўй, қизлар базми, қудаларни кутиб олиш лаҳзалари тасвири — барча-барчаси нақадар ранг-баранг бўёқлар, хилма-хил оҳанг-садолар, нафис туйғулар билан йўғрилган!

«Ўткан кунлар»нинг яна бир характерли жиҳати — унда ёзувчи ижодий фантазиясининг маҳсули бўлган воқеалар, тўқима образлар аниқ тарихий ҳодисалар, тарихий шахслар билан моҳирона туташтириб, чатиштириб юборилганлигида. Тарихда айнан бўлиб ўтган воқеалар билан муаллиф фантазияси самараси саналмиш саргузаштлар, тарихий сиймолар билан Отабек, Кумуш, Қутидор каби тўқима қаҳрамонлар орасидаги тафовут сезилмас бир ҳолдадир. Бу жиҳатдан «Ўткан кунлар», шунингдек, «Меҳробдан чаён» ҳақон адабиётининг нодир намуналари, жумладан, В. Скоттнинг тарихий романи, А. Пушкиннинг «Капитан қизи» билан бир қаторда туради. Романнинг етакчи қаҳрамонлари Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш тақдирининг ўтган аср ўрталарида ўлкада — Тошкент ва Қўқонда юз берган муҳим тарихий воқеалар (Қўқон хонлиги билан Тошкент беклиги орасидаги зиддият, тўқнашувлар, Тошкентдаги исён, қипчоқ қирғини ва ҳоказо), Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Нормуҳаммад кушбеги, Қаноатшоҳ каби тарихий сиймолар билан алоқадорликда кўрсатилиши, бир томондан, асарнинг маърифий қимматини оширса, иккинчи томондан, ундаги тарихийлик, бинобарин, реалистик хусусиятларни янада чуқурлаштирган. «Ўткан кунлар»дан бошланган бу ноёб тажриба кейинчалик ёзувчининг «Меҳробдан чаён» романида, шунингдек, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Ойбекнинг «Қутлуг қон» асарларида, яна ўнлаб йирик эпик полотноларда давом эттирилди.

Қодирий «Улоқда» ҳикоясидаёқ ўзбек адабиётида биринчи бўлиб объектив — олис тасвирнинг яхши намунасини берган эди. «Ўткан кунлар»да бу тажриба кенг қўлам, янги кўриниш касб этди. Ёзувчи бутун асар давомида воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонлари хатти-ҳаракатларини ҳолис, четдан туриб кузатади, воқеаларга деярли аралашмайди, қаҳрамонларни ўз ҳолига қўйиб беради, улар ўзларича мустақил ҳаракат қиладилар. Асарда аср бошидаги мавжуд мафкуравий оқимлар — диний-исломий қараш, жадидчилик, коммунистик онг тамойилларини учратамиз. Бироқ, муаллиф асарда бирорта мафкуравий оқимнинг тарғиботчиси бўлишдан ўзини тияди.

Бу масалада ҳам у ҳолис туради, фақат ҳақиқат, адолат юзасидан иш кўради, қайси мафкурага даҳлдор бўлишидан қатъи назар, шахс ва ҳодисаларни мусбат ва манфий томонлари, мураккаблиги, зиддиятлари билан бор ҳолича беришга интилади.

Ёзувчи асарда қаламга олинган даврни инқилобчиларга хос тарзда «тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари» деб атайди. Ўша «кирлик, қора кунлар» даҳшатини шафқатсизлик билан кўрсатади, бироқ ўша қора кунларнинг нурли жиҳатларини ҳам асло назардан четда қолдирмайди, эл-юрт ғамида юрган нурли сиймолар образини ҳам яратади. Ёзувчи таъбирича, романдаги давр — «мусулмонобод» замон; хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бинобарин, асардаги барча қаҳрамонлар мусулмон, юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариятга мос. Аммо ҳар қадамда бу тантаналик таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам бўлиб туради. Адиб жадид адабиётида бўлгани каби эски қолоқ одатларни кескин танқид остига олади, айни пайтда эски одатларнинг мақбул жиҳатларини, жозибасини моҳирона тараннум этади... Демак, ҳамма ҳолларда адиб ҳақиқатга содиқ қолади. Шунга кўра «Ўткан кунлар»ни тўғридан-тўғри бирор адабий-мафкуравий йўналиш — ё жадид адабиёти, ё шўро адабиёти, ё диний адабиёт намунаси деб бўлмайди. «Ўткан кунлар» биринчи галда ҳолис — объектив романнинг, чин маънодаги етук реализмнинг биздаги мислсиз намунаси. Бу жиҳатдан ҳозиргача ўзбек адабиётида унга тенглаша оладиган роман яратилган эмас.

Ниҳоят, «Ўткан кунлар» тил жиҳатидан ҳам ноёб ҳодиса. Ойбек шундай ёзган эди: «Ўткан кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англашиларили бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, ғоят каттадир... Ўзбек бадиий прозаси «Ўткан кунлар» романида қўйила ва шакллана бошлади. Бу эски поэтик воситалар системаси, эски китобларнинг «алқисса» услуби тузилишларини бузган, турмушга яқин, уни ҳаётий жиҳатдан аниқ кўрсатувчи бир прозадир! Эски прозанинг дабдалали, тумтароқли, сунъий, қуруқ услуби ўрнига бадиий содда, аниқ проза томонига қараб ўсишини кўрашимиз».

Айрим адабиётшунослар, жумладан, Қодирийнинг тил бобидаги маҳоратига юксак баҳо берган Ойбек «Ўткан кунлар»нинг поэтик ифодалар тизимида, тилида мумтоз адабиёт ва умуман, эски адабий прозанинг таъсири борлигини негадир салбий баҳолайди. Бу масала мунозарали, у махсус тадқиқ этилишга муҳтож. Асар ёзилган даврда, бунинг устига ўтмишдан олиб ёзилган романда эски адабий анъаналардан бутунлай воз кечиш ҳам бирёқламаликка, ноҳаётийликка олиб келиши мумкин эди. Ёзувчи, ўзи айтмоқчи, асарни ёзишда доимо ўқувчи омма кўз ўнгида, бу китоб билан халқимиз

раббатини мумкин қадар янгиликка тортишга интилан, айна пайтда шу кунгача ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келган халқнинг завқини, савиясини назарда тутиб, эски адабиёт усулларида ҳам онгли равишда фойдаланган.

Қисқаси, бу роман тил, ифода тарзи жиҳатидан эски проза билан янги реалистик проза, қолаверса, бутун бошли мумтоз адабиётимиз билан янги ўзбек адабиёти орасидаги олтин кўприк вазифасини ўтади, янги услубий йўналишларнинг қарор топиши, ривож учун кенг йўл очиб берди.

1994 йил

АДИБ ҲАҚИДА ҚАЙДЛАР

«Ўткан кунлар» ва қўрқув салтанати

XX аср ўзбек насрининг шоҳ асари «Ўткан кунлар» романи илк бор 1922 йили «Инқилоб» журнали саҳифалари орқали дунё юзини кўра бошлаган бўлса, ўша дақиқалардан эътиборан бу асарнинг деярли ҳар бир миллат зиёлиси, китобхони руҳияти, маънавиятига, қолаверса, шахсий ҳаёти, тақдирига қандайдир дахлдорлиги бор.

1952 йилнинг кеч кузи. Ҳозирги Амир Темур хиёбони ёнгинасида жойлашган САГУ (бугунги Миллий университет) биносининг иккинчи қаватидаги катта ўқув залида «Адабиётшуносликка кириш» фанидан маъруза ўқилмоқда. Икки ярим ойлик пахта терими ҳашаридан қайтган, маърузаларни соғиниб қолган биз — филология факультетининг биринчи курс талабалари — 64 та жон бир тан бўлиб бутун вужудимиз қулоққа айланиб доцент Зикриё Мирҳожиев сўзларини тинглаб ўтирибмиз. Шу пайт бирдан бино қасир-қусур, деразалар шақир-шуқур бўлиб залда қий-чув кўтарилди. Мирҳожиевнинг қизиқ одати бўларди. Маъруза ўқиётганида доимо юриб, аудиториянинг у бошидан бу бошига бетиним кезиб юрарди. Ана шу тўс-тўполон онларида ҳам домла оdatини тарк этмай шитоб билан юришда давом этди. Шунда қизлар: «Домла, ер қимирлаяпти, зилзила бўляпти!» деб уввос солдилар. Домла эса парво қилмай юриб туриб: «Оқўси, нима қилибди, ер бўлгандан кейин қимирлайди-да!» дедилар. Аудиторияда бирдан гуррос кулги кўтарилди ва шу орада ер силкиниши ҳам тинди.

Орадан бир ҳафта ўтиб яна «Адабиётшуносликка кириш» дарси, домланинг ўша-ўша шитоб билан юриб туриб маъруза ўқишлари... Бу галги дарс ўзгача тарзда тугади. Орамизда Самарқанднинг қайсидир туманидан келган Саримсоқов деган ниҳоятда кўп ўқиган, китоб жинниси бўларди. Исми хотирамдан кўтарилибди. Яқинда курсдошим Шерали Турдиевдан суриштирсам, у ҳам исмини эслолмади. Ҳар бир дарсда у албатта домлаларга қандайдир савол

берар, кўпинча қалтис саволи билан манаман деган профессорларни ҳам довдиратиб қўярди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Дарс охирида: «Жулқунбой деган ёзувчи ўтган экан, унинг «Ўткан кунлар» номли романи бор экан. Шу ҳақда маълумот берсангиз» деб қолса бўладими! Шунда нима бўлди денг? Ҳамиша, ҳатто таҳликали зилзила пайтида ҳам бетиним юриб турадиган Мирҳожиев домламиниз таққа тўхтаб, савол берган талабага анграйиб-бўзариб қарадилар. Бир неча дақиқалик сукутдан сўнг домла: «Оқўси, комсомолмисан?» деб сўрадилар. Тасдиқ жавобини олгач: «Комсомол совет студенти давлат университети аудиториясида бунақа саволни бермайди, коммунист совет доценти бунақа провакацион саволга жавоб қайтармайди» деди қатъий қилиб. Ўқув залида ўтирган талабаларнинг дами ичига тушиб кетди.

Эртаси қуни қалтис савол берган курсдошимиз дарсда кўринмади. Тўрт йил дараксиз кетди. 1956 йил баҳор кунларининг бирида у Чорсудаги ётоқхонамизга эғнида фуфайка, оёғида кирза этик афтодаҳол ҳолда кириб келди. Нима қор-ҳол бўлганини биз ҳам сўрамадик, у ҳам айтмади. Орада қандайдир ҳадик, қўрқув ҳукм сурарди, гап гапга қовушмади. Бунини сезди шекилли хушламаган меҳмонимиз «Сафардан қишлоққа қайтишда сизларни бир кўриб ўтай дедим» дея тезгина хайрлашиб йўлга отланди. Ўтган тўрт йил давомида «Ўткан кунлар», «Жулқунбой» сўзларини тилга олиш тугул, ҳатто бу номларни эслашга ҳам қўрқардик. Гарчи тасодифий учрашувда бу номлар тилга олинмаган бўлса-да, бирданига улар ҳаёлимизни чулғаб олди. Бу пайтга келиб «халқ душманлари» саналмиш адиблар, жумладан, Қодирийга муносабат қисман ўзгара бошлаган, лекин барибир юртда қўрқув салтанати кезиб юрарди.

«Қаллиқ ўйин» сурури

«Дилхирож» фильми, «Қаллиқ ўйин» спектакли томошалари пайти бирдан ўзимнинг никоҳ тўйим билан боғлиқ воқеалар ёдимга тушади. Тўрт йиллик Конибодом педбилим юрти, беш йиллик САГУ таълимидан сўнг Фарғона вилоятидаги шоир Муқимий «Ким кўрса хангу манг экан» деб таърифлаган она қишлоғим Рапқонга, ота-оналарим бағрига бориб, мактабда ўқитувчилик қила бошладим. Ота-она орзуси, қолаверса ўз майлим оқибати ўлароқ Бешариқдаги машҳур зиёлилардан Исоқов домланинг тўнғич қизига уйланадиган бўлдим. Ўзимиз «янгича» бўлсак-да, никоҳ тўйимиз «эскича» қишлоқ удумлари бўйича ўтди. Ўша кезлари бизда ҳам «қаллиқ ўйин» бўларди, бироқ «Дилхирож» ва «Қаллиқ ўйин» асарларидагидан бир оз ўзгачароқ ўтарди. Куёвникидаги базмдан сўнг куёв жўралари ҳамроҳлигида келинникига йўл олишар, у ерда ҳам қисқа, лекин жўшқин базм-зиёфат бўлар, ёр-ёрлар, ўланлар айтилар, сўнг

куёвжўралар келин-куёв учун палаклар билан безатилган хос хонада куёвни ёлғиз қолдириб, жўнаб қолишарди. Никоҳ, сўнг энг ҳаяжонли, «Ўткан кунлар»да тасвирланганидек, келин билан куёвнинг илк висол дамлари бошланар, куёв уч кунгача келин хонадонида қолиб кетар, ундан кейин ҳафтасига икки бор то «келин туширар» маросимига қадар ойлаб келинникига қатнар, бу «қаллиқ ўйин» деб аталар, бу кунлар йигит билан қизнинг энг тотли дамлари саналарди. Шахсан мен ўша кунларни умримнинг энг файзли дамлари деб биламан.

Қарангки, турмуш ўртоғим ҳам ўзимга ўхшаш китоб шайдоси экан, илк суҳбатимиз китобдан бошланиб, нуқул китоб устида давом этди. Билдимки, яқингинада ўрта мактабни битирган 17 ёшли бу қизнинг ўқимаган китоби қолмаган. Фақат русчага, араб ёзувидаги китобларга тиши ўтмас экан. Менинг арабча ёзудан хабардорлигимни билгач, хона тўридаги тахмонга жойлашган сандиқни очиб, шоҳи рўмолга ўроғлиқ бир китобни олиб менга тутқазди. Очиб, не кўз билан кўрайки, илк муқовасида Кумушбиби сурати солинган «Ўткан кунлар» — учта алоҳида китобдан иборат ўша ноёб хазина! Венерахон буни ўқиб берасиз, — деб ёпишиб олди, мен жон деб унинг амрига бўйсундим. Бошда бир дақиқа кўрқув салтанати кўнгилга гулгула солди, бироқ роман қаърига кириб борган сари кўрқувдан асар ҳам қолмади. Уч кеча-кундузлик «қаллиқ ўйини»миз шу тариқа асосан «Ўткан кунлар» мутолааси билан ўтди. Шу кунлардан бошлаб ҳар иккимиз ҳам бир умрга «Ўткан кунлар» шайдоси ва тарғиботчисига айландик. Мен танқидчи-адабиётшунос сифатида «Ўткан кунлар», умуман, Қодирий ижоди бўйича иккита китоб, кўплаб мақолалар эълон қилдим, Венерахон Миллий университет филология факультетини тугатиб, 30 йил мактабда дарс берган бўлса, асосий дарси «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» теварагида борган. Дастур ва дарсликдаги «Она» романи, «В.И. Ленин» поэмаси, «Йўлчи юлдуз» сингари мавзуларни апил-тапил номигагина ўтиб, уларга ажратилган соатларни ҳам Қодирий романларига бағишлагани учун неча бор дакки ҳам эшитган. Энг сеvimли набираларига Қодирий қахрамонларига эҳтиром юзасидан шахсан ўзи Отабек, Раъно исмларини қўйган.

Ҳақиқат туйғуси— муқаддас

«Қодирий боғи» китобининг бир неча ўринларида устоз Иззат Султонов фикрлари билан кескин мунозаралар бор. Менга кўп яхшиликлар қилган, ҳам номзодлик, ҳам докторлик диссертацияларимга расмий оппонент бўлиб, мени қўллаб-қувватлаган устоз олдида хижолат тортиб, бу китобни домлага туҳфа этишдан ийманиб юрардим. Шу орада устоз уйимизга телефонда қўнғирок

қилиб қолдилар. Бирдан: «Қодирий боғи»ни ўқидим. Табриклайман!» дедилар. Довдираб қолганимни сездилар шекилли домла сўзларида давом этдилар: «Бир «дўстимиз» Умарали Қодирий ҳақидаги китобида Сизни роса дўппослабди, деб ваҳима қилди. Ҳеч қанақа ваҳима қиладиган жойи йўқ. Менинг ишларимдаги Сиз билдирган эътирозли ўринларни ўзим тузатишим керак эди. Аслида менинг мақоламдаги Қодирийдан замонага мос жиҳатларни қидириш ўша кезларда улуғ адибни ҳимоя қилишнинг бир йўли — усули бўлган. У даврлар ўтди, энди Қодирий ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш, ёзиш имкони келди. Шу ишни Сиз қилибсиз, муборақ бўлсин. Қодирий ҳақидаги ҳақиқат Сизу бизнинг нафсониятимиздан юқори туриши лозим. Қодирий ва ҳақиқат ҳимояси йўлида мени ҳар қанча танқид қилсалар, бундан заррача хафа бўлмайман...».

Бу сўзларни эшитиб лол бўлиб қолдим. Буюк одамларнинг қалби нақадар кенг, адолат, ҳақиқат туйғуси улар учун ҳар нарсадан муқаддас! Афсус, биз ҳали улар даражасига етишимизга бир неча қовун пишиги бор.

Адибнинг туғилган ой-куни

Абдулла Қодирий таржимаи ҳолида «яқинларимнинг сўзларига қараганда, мустабид Николайнинг тахтга ўтирган йилида туғилганман» деб ёзади. Тарихдан маълумки, Николай II — Россиянинг охириги императори 1894 йили тахтга ўтирган; демак, Қодирий аини ўша йили дунёга келган. Адиб туғилган йилнинг ой-куни хусусида ёзувчининг катта ўғли Ҳабибулла Қодирий «Отам ҳақида» китобида «Қайбир вақт дадамдан: «Қайси ой-кунда туғилгансиз?» деб сўраганимда, у киши кулиб, «Ўрик гулида туғилганман. Тахминан ўнинчи апрелда бўлса керак», деганлари ёдимда...» Ҳабибулла акага шу хусусда эътироз билдириб, ўттиз йилдан бери Тошкентда яшаб бирор марта апрель бошларида ўрик гуллаганини билмайман, одатда ўрик март ойида гуллаб 10 апрель атрофида довучча тугиб бўлади. Бу пайтда эса олма, аниқроғи беҳи қийғос гулга киради. Дадангиз «беҳи гулида» деб айтмаганмиканлар» деганимда, у киши: «Дарвоқе, гапингизда жон бор, эҳтимол, дадамнинг сўзларини янглиш эшитгандирман, шу жумлани тузатиб қўйиш керак экан» дея жавоб қайтарган эдилар.

«Ўткан кунлар»нинг ёзиб тугатилган санаси

«Ўткан кунлар» илк бор инқилоб журнали орқали дунё юзини кўра бошлаган бўлса-да, асар олдинроқ — 1920 йили ёзиб тугатилган. Буни тасдиқловчи ҳужжатлар бор:

Биринчиси: «Инқилоб» журналининг 1922 йил 9—10-қўшма сонидида эълон қилинган «Ўткан кунлар»дан боблар аввалида «Ёзувчидан»

деб номланган сўз боши — изоҳнома келтирилади, изоҳнома охирида «Тошканд декабрь, 1920-нчи йил» деган маълумот бор. Кейинчалик «Ўткан кунлар»нинг китоб ҳолидаги нашрида ҳам ўша сўз боши — изоҳнома бир оз таҳрирлар билан берилади, бироқ охиридаги макон ва санага оид маълумот негадир тушириб қолдирилган.

Адабий тажрибадан биламизки, бу хилдаги сўз боши — изоҳнома, одатда асар ёзиб тугатилгандан кейин битилади. «Меҳробдан чаён»да ҳам айти шундай қилинган.

Иккинчиси: «Ўткан кунлар»нинг 1925 йилги алоҳида китоб ҳолида чиққан биринчи бўлимига сўнгги сўз тариқасида ёзилган «Узр» сарлавҳали изоҳномада «Рўмон, деб сизга тақдим қилинган бу нарс дунёга келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлаган эди: беш йиллаб босила олмай ётди» дейилади.

Учинчиси: «Ўткан кунлар» охирида «Ёзғувчидан» деган мухтасаргина сўнгги сўз мавжуд. Унда шундай дейилади:

«Кейинги Марғилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғрисида суриштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлиқ йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғул қолибдир. Ўғулларидан биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар».

Бу маълумотлар айти 1920 йил охиридаги вазият, руҳ-кайфиятни ифодалайди, улар айти ўша пайтнинг гапларидир.

Демак, адибнинг ўзи айтган иқдорлари, маълумотлари руҳи «Ўткан кунлар» романи 1920 йил охирида ёзиб тугатилган, деб узил-кесил ҳукм-хулоса чиқариш учун тўла асос беради. Тўғри, асар матни устидаги ишлар кейин ҳам давом этган, лекин роман айти ўша санада ниҳоясига етган.

«Ўткан кунлар»нинг асл матни муаммоси

Абдулла Қодирий олти жилдлик «Тўла асарлар тўплами»нинг I жилди 1995 йили чоп этилди-ю, афсус, бу хайрли иш молиявий сабабларга кўра тўхтаб қолди. Адибнинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини ўз ичига олган 1992 йили нашр этилган китоб ҳозирча Қодирий романларининг асл нусхаси сифатида қабул қилинмоқда. Бу ҳусусда ўйлаб кўрадиган бир қатор жумбоқлар бор. Тўпламда негадир «Ўткан кунлар»нинг ёзувчи ҳаётлик чоғида босилган сўнгги 1933 йилги лотин алифбосига асосланган янги ўзбек ёзувидаги нашри эмас, 1926 йилги нашри асос қилиб олинган. Ҳолбуки, бу нашрдан муаллифнинг мутлақо кўнгли тўлмаган.

Қодирий юқорида эслатилган, «Узр» сарлавҳали изоҳномасида афсус-надоматлар билан роман «бу кун босилиши муяссар бўлганида ҳам турлик зарбаларга учради; имлоси уч-тўртта имлочиларимиз

томонидан тузатилиб (!), ажойиб бир куроқ ҳолига келди, мусаҳ-ҳиҳларимизнинг мусоҳалалари (бепарволиги) орқасида техника жиҳати кўз кўриб қулоқ эштирамаган бир йўсунда чиқди» деб ёзади. Ёзувчи асарнинг кейинги нашрида имкон қадар йўл қўйилган хатоларни тузатишга уринажagini айтади ва аynи пайтда «бундай хатолардан соф бўла олишига ваъда бера олмаслиги»ни ҳам писанда қилиб ўтади.

«Ўткан кунлар» нашрларини қиёсий ўрганиш, кузатишларнинг дастлабки натижалари шундан далолат бераётирки, романнинг 1926 йилги нашри матни ёзувчи кўнглидагидек амалга ошмаган. Романнинг тўлиқ ва асл нусхаси деб тақдим қилинган 92-йилги нашрини 33-йилги нашри билан солиштириб кўрганимизда ҳар бир саҳифада ўнлаб, ҳатто юзлаб ўзгартириш, тузатишлар борлиги аниқланди. Ўзгартириш-тузатишлар фақат матн имлосигагина оид бўлмай, айрим саҳифаларда матн структураси, композицияси ҳам қайта ишланган. 92-йилги китоб охирида берилган «Ўткан кунлар» рўмонининг 1926 ва 1933 йиллар нашрларидаги тафовутлар» деб аталган изоҳда бундай ўзгартириш-тузатишларнинг юздан бири ҳам қайд этилган эмас. Шуниси муҳимки, 1933 йил нашридаги ўзгартиш-тузатишларнинг аксарияти роман матни бадииятини мукаммаллаштиришга қаратилган. Тўғри, 33-йилги нашри ҳам хато-қусурлардан холи эмас. Бир саҳифанинг ўзида бир сўз (масалан, «билан» сўзи гоҳ «билан», гоҳ «блан» тарзида) турли шаклда берилган. Сиёсатга дахлдор айрим кескин ибораларни бир оз юмшатиш ҳоллари ҳам учрайди. Чунончи, Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек билан учрашувда айтган ҳаяжонли нутқидаги «тўнғизхона» сўзи «оёқ ости» деб ўзгартирилган...

Бу гаплар «Меҳробдан чаён» романи нашрларига ҳам тегишли. Хуллас, Қодирий романларининг ишончли асл матнини тиклаш борасида адабиётшунос-матншунослар олдида жиддий вазифалар турибди.

Афсуски, «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»дан бирор саҳифа ҳам қўлёзма — автограф сақланиб қолмаган, агар у топилса, бу борадаги кўп чалкашликларга ўз-ўзидан аниқлик киритилган бўларди. Умидли дунё дейдилар. Изланишда давом этайлик. Зора, мўъжиза юз бериб, асл матн топилиб қолса...

Москва таълими самаралари

Қодирий ўзгаларга ҳам, ўзига ҳам ниҳоятда талабчан, ҳамиша янги замон даражасида фикрлашга мойил зот бўлган. Адиб таржимаи ҳолида янги замон ўзгаришлари «баробарида маданий, илмий эҳтиёжлар ҳам ўсгани»ни айтиб, сўнг бундай ёзадилар: «Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йигит эдим. Унча-мунча билган нарсаларим ҳам ўз тиришувим орқасида зомон шаронти ва мажбурияти остидаги чала-чулпи гаплар эди. Кейинги кунларда

нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмасимни сездим. Ва 1924 йилда хизматимдан жавоб олиб, Москвага ўқишга кетдим».

Хўш, Қодирий Москвада қайси ўқув даргоҳида ўқиган? Кейинги 30—40 йил давомида чиққан Қодирий таржимаи ҳолига оид кўп ишларда у Валерий Брюсов номидаги журналистлар институтида ўқигани айтилади. «Ўзбек совет энциклопедияси»даги (1971) «Абдулла Қодирий» мақоласида эса Қодирий «Москвада Валерий Брюсов номи Адабиёт институтида ўқиди» дейилади. Бу маълумот ҳақиқатга яқин деб ўйлайман. Тарихдан маълумки, В. Брюсов 1921 йили Москвада Олий адабий-бадий институтни ташкил этган, кейинчалик у В.Я. Брюсов номидаги Бутуниттифоқ адабий-бадий институт (ВЛХИ) деб аталган. Ўша йиллари бу институт жаҳон адабий-бадий тафаккури марказларидан бири, замонавий жаҳон адабиёти, санъати, фалсафасига доир қарашлар, жўшқин баҳс-мунозаралар маскани саналган. В. Брюсовнинг ўзи ҳам бу даргоҳда маърузалар ўқиган. Қодирий Брюсовни кўрганми, маърузаларини тинглаганми, бу хусусда бир нарсa дейиш қийин, чунки Қодирий институтга кирган ўқув йили бошларида 1924 йил 9 октябрда бу киши оламдан ўтган. Лекин, аниқки, В. Брюсовга хос тафаккур, баҳс-мунозаралар руҳи бу даргоҳда давом этган. М. Горький В. Брюсовни «Россиядаги энг маданиятли ёзувчи» деб атаган. Ўз даврида у «модернистик адабиётнинг лидери», «рус символизмининг дохийси» саналган. Янги ўзбек шеърятни намояндалари, жумладан, Ойбек В. Брюсовдан таъсирланиб, 20-йиллари мароқли изланишлар олиб борган.

Бу даргоҳдаги таълим Қодирий қарашларида, ижодий тақдирида чуқур из қолдирган. Ҳ. Қодирий «Отам ҳақида» китобида Қодирийнинг институтда тинглаган лекцияларидан ёзиб олган конспект дафтарларини неча бор қизиқиб ўқиб чиққани ва уларни 1945 йилгача авайлаб сақлагани ҳақида гапириб, сўнг бундай ёзади: «Русча ёзилган конспектда дунё адабиётидаги баъзи оқимлар ҳақида баҳс боради. Масалан, реализм, идеализм, романтизм, футуризм каби оқимлар; уларнинг кузатган ғоялари, қонуниятлари ва бу оқимларга мансуб кўзга кўринган ёзувчилар қисқа-қисқа баён қилиб ўтилади...».

Бундай ўқиш-ўрганиш самараси адиб фаолиятида яққол кўринади. Қодирийнинг 1925 йилдан кейин ёзган адабий-танқидий мақолалари, хусусан, унинг реализм, янгича адабий-бадий оқимлар ҳақидаги қарашлари ўша давр замонавий адабий-танқидий тафаккури даражасида экани тасодифий эмас.

Қозон сафари воқеаси

Қодирийнинг 1936 йил ёзида Қозон сафари чоғи Амина исмли татар қизига уйланиб қайтгани ҳақида эшитган, бироқ унинг тафсилотларидан беҳабар эдим. 1976 йил июнида бод касалига

йўлиқиб, Хотинкўприкдаги касалхонада йигирма кунча давланишимга тўғри келди. Ҳабибулла ака ўша кезлари бу ерда ишлар, ҳафтасига икки кун тунда навбатчи бўлиб қолар, қўли бўшади дегунча хонамга келар, тун бўйи суҳбатлашиб ўтирардик. Кунларнинг бирида Қозон воқеасини сўрадим. У киши хушламайроқ бўлса-да, бўлган воқеани батафсил сўзлаб бердилар. Ш. Турдиев «Маърифат» газетасининг 2004 йил 31 март сониди эълон этилган «Дўстлар қалбида» сарлавҳали мақоласида Қодирий — Амина воқеасига доир 1936 йилги Қозон сафарида Қодирийга ҳамроҳ бўлган Шокир Сулаймоннинг турмуш ўртоғи — татар аёли Зайнаб опадан ёзиб олган хотираларини келтирган. Ҳабибулла ака сўзлаб берган воқеа моҳиятан Ш. Турдиев келтирган хотирани тасдиқласа-да, бу ҳодисанинг талқини, тафсилотлари ўзгачароқ. Ҳабибулла аканинг айтишича, Аминанинг отаси Қозон яқинидаги Арча районида қарашли Качи овулида яшаган, ғоят маърифатли киши бўлган. Бу оила аъзолари Қодирий романларини ўзбек тилида қўлмақўл ўқишган, айниқса, оиланинг эркатой, романтик табиат қизи Амина «Ўткан кунлар» қаҳрамони Отабекка, роман муаллифига ғойибона ошиқ бўлиб қолган. Ота Қодирийнинг Қозонга келганини эшитиб уни овулга таклиф этган. Амина «Ўткан кунлар» муаллифини кўриб ўзини қўярга жой тополмай қолади... Қисқаси, бу иш никоҳ билан якунланади. Қодирий Качида икки ҳафта меҳмон бўлади. Кейинроқ Качи таассуротлари ҳақида ажойиб бир мақола ёзади. Амина Қодирий билан Тошкентга келгач, тез орада Қодирийлар хонадонининг чин аъзосига айланади. Ниҳоятда ширин сўз, чаққон, озода, саранжом-саришталиги, пазандалиги билан обрў-этибор топади. Афсус, бу тотли дамлар узоққа бормайди. Қодирий хасталикка учрайди, адиб устида ғийбат, ғалвалар, таъқиб таҳдидлар авжига чиқади. Адиб ҳибсга олиниб бедарак кетгач, Амина Қозондаги қариндош-уруғларини бундан хабардор қилади. Аминанинг акалари Тошкентга келиб уни юртига олиб кетадилар.

«Наво куйи» гурунглари

Ўтган асрнинг 60—80-йиллари Фулом Каримов бошчилигида 8—10 кишидан иборат гап-улфатгарчилигимиз бўларди. С. Долимов, О. Шарафиддинов, Ҳ. Ёқубов, А. Алиев, С. Фузайловдек устозлардан иборат бу даврага мен ва мен тенгли икки-уч ёш домлалар ҳам таклиф этилган эдик. Ойда бир бор улфатлардан бирининг хонадонидида ўтадиган гурунглар ғоят мароқли кечарди. Даврада албатта санъаткор — созанда ва хонандалар иштирок этарди. Машҳур созанда Турғун Алиматов иштирок этган гурунглари эсласам ҳамон кўнглим чароғон бўлиб кетади. Турғун акадек санъаткор Субутой домлани мумтоз куй, мақом бобида ўзига устоз деб атардилар.

Субутой ака дуторда, Турғун ака танбур ёки сатода ижро этган куйлардан сел бўлиб тўлғонардик.

Турғун ака ҳар гал «Ўткан кунлар»даги «Наво куйи» боби устида сўз очар, бу бобни ёд билар, ёд айтиб мумтоз куйнинг сўз орқали бу қазар нафис, тиниқ, аниқ жонли ифодасидан ҳайратини тўкиб соларди. Субутой ака «Ўткан кунлар»да тасвир этилган дуторда чалинган куйни ёшлигида тинглаганини сўзлар, Турғун акадан уни тиклашни қайта-қайта илтимос қиларди. Турғун ака устоз илтимосини ерда қолдирмай, бу йўлда узоқ изландилар. Ниҳоят, улуғ созанда бир гал: «Устоз, дутор навосини топдим, «Ўткан кунлар»нинг ўзидан олиб тикладим» дедилар. Сўнг дуторни қўлга олиб, одатдагидек уни узоқ созлаб, Қодирий ёзганидек, дуторни созлаш учун реза куйлардангина олиб турган машшоқ биз кутмаган жойда «Наво»дан бошлаб юбордилар. Куй бошланиши биланоқ даврадагиларнинг вужуди «зирр» этиб кетгандек бўлди. Ниҳоят, эшилиб, тўлғаниб теварак-атрофга илоҳий бир сирли-сеҳрли садолар таратган дутор пардалари тинди. Субутой ака «Айни ўзи, қойил! Балли!» деб юбордилар.

Сўхбат уланиб, замонавий адабиётга келиб тақалди. Турғун ака: «Ҳозирги ёзувчи-шоирлар асарларида мумтоз куйнинг шунақа тасвири борми?» — деб сўраб қолдилар. Мен: «Бор! — дедим, китоб жавонидан Абдулла Орипов тўпламининг олиб «Муножот»ни тинглаб» шеърини ўқий бошладим.

*Эшилиб, тўлғаниб ингранади куй,
Асрлар ғамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!*

Ана шу сўнгги сатрларга келганда улуғ созанда: «Ҳа, бу шеърдаги «Муножот» тасвири «Ўткан кунлар»даги «Наво» куйи тасвиридан қолтирмаё экан» дедилар ўзларига хос босиқлик билан.

2004 йил

ҚАЛБ ДРАМАСИ ВА НАФОСАТИ

Мумтоз шеъриятимизнинг нодир намуналарига хос энг муҳим ҳусусиятлардан бири шукн, уларда шоир (тирик қаҳрамон) қалбнинг ададсиз қийноқлари, оҳу зорлари ўқувчини ларзага солар даражада бутун кескинлиги, драматари билан изҳор этилади. Айни пайтда шу руҳий қийноқлар ифодаси киши кўнглини асир этадиган, овутадиган нафосат, ғаройиб бир шоирона туйғу билан чулганган бўлади, яъни дард билан лаззат, мунг билан таскин уйғунликда ёндош келади. Жаҳон адабиётидаги энг ҳазин ва нурли севги қиссаси ҳазрат Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони бунинг ёрқин

намунаси. Мана шу мўътабар анъана янги ўзбек адабиётига, жумладан, насрига ҳам кўчиб ўтган, айниқса, тўнғич миллий романимиз «Ўткан кунлар»да бу фазилат янгича кўринишда юксак даражада намоён бўлган.

Роман муаллифи тўғридан-тўғри Отабек ва Кумушнинг «ҳажр ва фироқли» ишқий мулоқатларида «самимият, яна тўғриси шеърият бор» деб эътироф этади ва бутун асар давомида ана шу нафосат — романтик руҳни бадиий кашф этиш йўлидан боради. Бу ҳол XX аср танқидчилигида кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган, бунини эскича усул, янги замон услубига, шафқатсиз реализмга зид деб китобийликда, ширинзабонлик, ҳатто чучмалликда айблаш ҳоллари ҳам юз берган.

Бундай қарашларнинг муайян сабаблари бор, албатта. XX аср жаҳон адабиётида романтик руҳдан бутунлай холи ҳаётнинг ўта дағал, шафқатсиз, абсурддан иборат ҳақиқатини бутун кескинлиги, даҳшати билан очиб берувчи улкан адабий оқим пайдо бўлди. Бу йўналишда яратилган нодир асарларнинг бадиий кашфиёти ва шуҳратига маҳлиё бўлган биз каби банди оғир мунаққидлар энди романтиканинг даври ўтди, дея ҳукм чиқара бошладик. Шоирона эҳтирос билан йўғрилган асарларнинг «шарқона шоирона услуби»га нописанд муносабат сўнгги йилларда бизда хийла кенг ёйилди.

Ана шундай бир шароитда Фарбда, жаҳоннинг турли минтақаларида нима бўлди денг?! Турмушнинг ўта шафқатсиз, дағал ифодаларидан толиққан, зада бўлган китобхон, томошабин эҳтиёжини ўз вақтида нозик пайқаган сезгир ижодкорлар айна ўша «пуф сассиқ»қа чиқарилган шарқона романтик анъаналарга қайта бошладилар, XX аср поёнида пайдо бўла бошлаган «Титаник», «Ҳайратомуз ақл», «Қиш сонатаси» фильмлари, П. Козлонинг «Алхимик», «Бешинчи тоғ» романлари худди шу хислати туфайли Фарб дунёсида шуҳрат қозонгани, катта шов-шувларга сабаб бўлгани гаройиб ҳол! Гўзалликка, нафосатга шайдолик инсон зотининг боқий фазилатларидан экани, фан-техника, замонавий информатика мўъжизалари ҳам уни бу ноёб туйғудан мосуво этолмаслигининг ёрқин исботи бу!

Синчиклаб қаралса, Қодирий романларидаги шарқона эҳтиросларга йўғрилган ифодалар янги замон услубига, янги давр одамлари эҳтиёжи, завқига асло зид эмас эди. «Ўткан кунлар» муаллифи жаҳон адабиётидаги янги жараёнлардан, адабий-бадиий оқимлардан, «сўнгги приём»лардан яхши хабардор бўлган, ўзи айтмоқчи, ҳатто «сўнгги приём»ларнинг баъзиларини «Ўткан кунлар»га эртароқ киритган; айна пайтда халқнинг савиясини, завқини, руҳини этиборга олиб «эски приём»лардан, анъанавий шарқона ифода йўлларида самарали фойдаланган. Адиб «Модомики, асар савияси ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бирмунча вақт

«сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриш, оралиқда «сўнгги приём»ни оз-оз қистира бориш лозим»лигини айтади ва қатъий қилиб: «эски приём билан ёзади, биноан алайҳи бу ёзувчига биринчи номерни бермаймиз» деб қилинган танқидлардан ҳуркмаймиз» дейди.

Қанчалик жасорат билан айтилган доно сўзлар! Бу фикр бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотган эмас. Жаҳон адабиёти ва санъатининг қарийб бир асрдан кейинги ҳолати адибнинг бу борада нақадар ҳақ эканини тасдиқлаб турибди. Улуғ адибнинг ўз вақтида эски миллий анъаналар билан «сўнгги приём»лар, яъни замонавий адабиёт услубини оқилона қўшиб олиб боришдан иборат ноёб тажрибаси янги аср бошида ҳам асқотмоқда, жаҳон адабиёти ва санъатида янгидан-янги бадиий ихтиролар учун йўл очмоқда. Абдулла Қаҳҳор «Абдулла Қодирий, баъзи бир одамлар айтмоқчи, «бир-иккита рисола ёзган» анчайин ёзувчи эмас, балки янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир» деганида тўла ҳақ.

«Ўткан кунлар»даги Отабекнинг руҳий драмалари ифодаси талқинига оид айрим лавҳаларни шу жиҳатдан кўздан кечирайлик.

Отабек Зайнабга унаштирилгани ҳақидаги хабарни Кумушга, унинг ота-оналарига етказиш учун Марғилонга отланган; у «кўтариб бўлмайтурган бир қайғу, чидаб бўлмайтурган бир ҳасрат»ни орқалаб борар экан, Кумушбиби шум хабарни эшитганда нималар бўлишини ва қандай ҳолларга тушишини, ота-оналари нима дейишини ўйлаб от устида эзилиб, ўртаниб, ўзининг дунёда бор-йўқлигига ҳам тушунмай кетаётир... Кўклам фасли таровати, табиат, тевакатроф нафосати, қушлар чуғури ҳам кўнгил дардига таскин беролмайди. Қутидор хонадонига етиб боргач, шум хабарни айтмасликка ва бу даргоҳдан қайтмасликка қарор беради. Аммо барибир сир ошкор бўлади. Бироқ оқибат-натнжа ҳам қаҳрамон, ҳам китобхон кутганидан ўзгача бўлиб чиқади: мулоҳазақор, андишали Қутидор куда томон арз-ҳолларини тушуниб, унга розилик билдиради, нақадар нохуш, мушкул бўлмасин хотини Офтоб ойимни, қизи Кумушни, ниҳоят Отабекни ўз қарорига кўндиради. Мана шу жараён нақадар нафис, санъаткорона ифода этилган. Ўша тобдаги ҳар бир қалбнинг титроғи, изтиробларини, уларга осон эмаслигини баралла сезиб, ҳис этиб турасиз. Айни пайтда юксак одоб-ахлоқ соҳиб, ўзбекона андиша бандаси бўлмиш бу шахслар бундай вазиятда ўзлари учун ҳар қанча мушкул бўлмасин, ўзгача йўл тутат олмасликларига амин бўласиз. Айниқса, Отабек Кумушдан итобомуз сўзлар, аччиқ хитоблар кутиб ўтирганида, у уйга фариштадек кириб келиб кутилмаган жойда уни оғир ҳолатдан қутқаради: «Мен рози, мен кўндим» дейди дафъатан. Ёзувчи шу заҳоти Кумуш «бу сўзни нимадандир қўрққандек шошиб айтди» дея изоҳ беради. Мана шу шошиб ва нимадандир қўрқиб

айтилган сўзда Кумушнинг шу тобдаги кўнгил изтироби ва нафосати уфуриб турибди. Шундан кейинги ифода ўқувчи кўнглига ғаройиб бир таскин ва сурур бахш этади:

« — Кўндингиз...нега, а?

Отабек ҳайрат ва таажжуб ичида эди.

— Негаки, — деди Кумуш, — мен сизга ишонаман...

— Шунинг учун...

— Шунинг учун кўндим...

— Кўнглингиз фаришталар кўнглидек.

— Сизнинг ҳам кўнглингиз...

Икки жон, икки юрак гўёки биттадек бир-бирисини онглар, бирисидан бирисига ўтиб юрар эди шу вақт.

...Кутидор тарафидан эртага Тошканд жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шам ёнида сўзлашиб кечди...»

Шуниси ҳам борки, вазият тақозоси билан мушкул ҳолатнинг бу хилдаги гўзал ечими асло персонажлар қисматидаги драмаларнинг бутунлай бартараф этилиши эмас. Балки, бу ечим олдиндаги янгидан-янги мушкул жумбоқлар, кўргиликларнинг дебочаси эканлиги тасвирдаги ширин ва хазин бир оҳангдан англашиниб туради. Бу ҳаёт, тақдир шафқатсизлигини нафосатга йўғрилган ҳолда ифода этишнинг, нафис туйғулар тили билан сўзлашнинг беназир намунаси!

Адиб қаҳрамоннинг фақат интим, ишқий-оилавий кечинмалари эмас, ижтимоий фаолияти, манфаатлари ифодасида ҳам айна шу йўлдан боради. Бу жиҳатдан романнинг «Қипчоққа қиргин» бобидаги Отабек руҳий изтироби ифодасини эслаш кифоя.

Отабекнинг ижтимоий йўналишдаги кўнгил дардлари ишқий-оилавий ташвишлари залворидан асло кам эмас. Шу билан бирга, улар орасида, бадиий талқинида фарқли жиҳатлар ҳам мавжуд. Ишқ изтироблари пайтида қаҳрамон сентиментал ҳолатларга тушади, йиғидан, кўз ёшлари тўкишдан ўзини тия олмайди. Мисолларга мурожаат этайлик. Отабек «тутуруқсиз совғани кўтариб» гулларга, кўкатларга бурканган қирлар оралаб отда борар экан, узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи қулоғига чалинади, теваракни зир титратган «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» мисралари Отабекнинг истиқболидан ҳикоя қилгандек кўнглини ларзага солади, шу тобда ўзини тутолмай йиғлашга тушади, кўз ёшлари юзи орилиқ эгарнинг қошига ва отнинг ёлига тома бошлайди... Отабекнинг «Наво» куйини тинглаш онларидаги ҳолати бундан-да мунгли, таъсирчан: «Дуторнинг нозик торларидан, тилсимлик юракларидан чиққан «Наво» куйи ўз ноласига тушунгучи... бу йигитка борган сайин дардини очиб сўзлар, йиғлаб ва инграб сўзлар эди... Эшиткучи эса дунёсини унутиб йиғлар, кучини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлар эди...» деб ёзади муаллифнинг ўзи ҳам тўлқинланиб.

Одатдагидек, бу ўринда ҳам Қодирийнинг қаҳрамонни тоқат қилиш мумкин бўлмаган оғир вазиятдан, тигиз руҳий ҳолатдан олиб чиқиш санъати кишини лол қолдиради. Бу шунчаки адабий приём бўлмай, энг муҳими, унда адибнинг асл ҳаёт фалсафаси ёрқин намоён бўлган: «Наво» куйи унинг бутун танидаги сувларини кўзи орқалиқ тўқдирди-да, фалакнинг тескари ҳаракатидан шикоят этиб қўйди ва дунёда ёлғиз ҳасратгина бўлмаганлигини билдиргандек ўзининг «савт» куйини ер юзига шодлик ва сўйинч ёғдириб арз эта бошлади. «Наво»нинг сиҳирлик «савт»и Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик бағишлади. «Наво» билан ювилиб кеткан унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чиқди...»

Ниҳоят, Кумуш ўлиmidан бир йил ўтгач, Отабекнинг қабристонда Кумуш қабри ёнидаги ҳолати, сўнгги кўз ёшлари тасвирини ўқиймиз. Аввалги лавҳалардаги кўз ёшлар гўзал табиат, гўзал куй жўрлигида тўкилган бўлса, бу галгиси фано интиҳоси ва бақо бўсағасида илоҳий калом садолари оғушида оқади:

«Қуръон оятлари қабристон ичига оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам Қуръон оятларига қўшилишиб оқар эди». Эътибор берсангиз Қуръон оятлари оқимида фақат ҳазинлик эмас, илоҳий бир таскин ҳам бор.

Бугун баралла айтиш мумкинки, Отабекнинг ишқи ҳар қанча ҳаётий, табиий бўлмасин, айна пайтда у сирли-сехрли илоҳий руҳ билан йўғрилган. Айниқса, бу ҳол охириги лавҳада аниқ кўринади. Моддийончи мунаққидлар бу ҳолатни ўта нохуш қабул қилганлар. Чунончи, Сотти Ҳусайн роман муаллифи Отабекнинг ишқ, муҳаббатини илоҳийлаштирган, «А. Қодирий «илоҳий муҳаббат»га аниқ ишониб, шуни тарғиб қиладир. Яъни ғайритабиий кучнинг борлигини исбот қилмоқчи бўладир» дея муаллифга ғоявий айб қўяди ва қатъий қилиб: «Ишқ, муҳаббат илоҳий бўлмай, табиий, моддий бўладир, илоҳий деб қилина турган ҳар қандай таъбир ёлғон, кўз бўявчиликдир» деб ёзади. Ким ҳақ, ким ноҳақ, ким кўз бўёвчи эканини ҳаётнинг, адабиёт, санъат ривожининг ўзи кўрсатди, кўрсатаётир. Юқорида эслатилган ҳар уч лавҳада ҳам кўз ёшлари билан йўғрилган ўта маънос, мунгли драматик ҳолатнинг бунақа нафис, рангин чиройли тасвири сўз санъатида сийрак учрайдиган ноёб бадий топилма! Менингча, бунақа сентиментал ҳолатларни ҳамиша ҳам инсоний занфлик аломати деб аташ тўғри бўлмас. Аксинча, у юксак инсонийлик, самимийлик белгиси. Дард-аламларни чин дилдан ҳис эта билиш, ўртаниш, кўз ёши тўқа олиш ҳам буюк башарий фазилат.

Ишқий, интим кечинмалар онларида мискин, ожиз кўринган Отабек эл-юрт қайғуси йўлида ҳар қанча ўртанмасин, куйиб-ёнмасин мардона, шижоатқордир. Эл-юрт йўлидаги шижоат, ҳатто фожиа — ўлим хабарида ёзувчининг қалами ҳам шафқатсиз.

мардона тус олади: «Қаноатшо Авлиё отадан ёзар эди: «Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг кўшунда эди. Олмота устидаги ўрус билан тўқунушмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...». Ота ва она эса, ўз навбатида, жасур ўғлоннинг қаҳрамонона шаҳид бўлиш хабарини мардона қарши оладилар, бу ўринда нолалар, фарёдлар, кўз ёши тўкишлар йўқ: «Юсуфбек ҳожи хатми Қуръон қилиб юртка ош берди. Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди».

Мана шу мардона хабар ҳам ўзгача оҳангдаги шеърый руҳ билан йўғрилган. «Ўткан кунлар»да ёрқин намоён бўлган шахс ҳаёти, қалби драмаси ва нафосатини бадиий кашф этишдек ноёб фазилатнинг бугунги кунда юқорида эслатилган жаҳон адабиёти, санъатининг энг яхши намуналари билан муштарак эканлиги кишида фахр-ифтихор туйғусини уйғотади. «Ҳайратомуз ақл» фильмининг ўзбекча таржимаси томошаси пайтида ҳамкасб дўстим гурур билан фильм сценарийси муаллифи Зулфия Назар ота қонидан ўтган шарқона севги таронаси руҳини америка кино санъатига олиб кирибди, деди. Бу гапда жон бор. Шу ўринда кичик бир изоҳ: фильм ўзбекчага русча «Игры разума»дан сўзма-сўз «Тафаккур ўйинлари» деб ўтирилган. Инглизча асл номи «Beautiful mind» «Гўзал тафаккур» ёки «Ҳайратомуз ақл» деган маънони англатади. Шу ном унга ярашади. Зотан Зулфия Назарнинг фильмга асос бўлган жаҳонга машхур китоби «Ажойиб ақл» деб аталади. «Ҳайратомуз ақл»даги севги, вафо, садоқатнинг сеҳрли кучи, «Қиш сонатаси»даги икки ёшнинг нозик ибодати, самимият, нафосатга чулганган ишқий мулоқотлари, «Алхимик» романидаги ёш испан йигити Сантьяго билан араб қизи Фотима, «Бешинчи тоғ»даги Илёс пайғамбар билан бева аёл ораларидаги пинҳона оташин муҳаббат тароналари — гўзаллик, нафосат, ибодат туйғуси санъат, адабиётнинг мангу учар қаноти эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Фаройиб бир ҳол: айни жаҳон адабиёти, санъатида бўлгани каби миллий адабиётимиз ҳам муайян муддат ҳаётнинг яланғоч, шафқатсиз ҳодисаларининг яланғоч тасвирига ўта маҳлиё бўлишдан чекиниб, асл миллий қадриятларимизга қайта бошлади. Воқеликнинг ўта шафқатсиз, мунгли, фожеий ҳақиқатлари қаламга олинган «Офтоб ойим», «Қорақўз мажнун» ҳикоялари (С. Аҳмад), «Тушда кечган умрлар» романи (Ў. Ҳошимов) бошдан-оёқ Қодирийга хос латофат ва нафосат туйғуси билан йўғрилган; «Тепаликдаги хароба» романидаги (О. Мухтор) Маликул калом Мавлоно Лутфийнинг латиф севги достони тасвири асарга ўзгача руҳ бахш этган, «Бозор»да (Х. Дўстмуҳаммад) эса Фозилбек ва Қадриянинг Отабек билан Кумуш ишқ достонини ёдга туширувчи

севги қиссаси миллий носирларимиз модернизмнинг ўзгача йўлларини қидираётганидан бир далолатдир.

Абдулла Қодирий тажрибаси ва ҳозирги жаҳон адабиёти, санъатидаги, қолаверса, бугунги ўзбек адабиётидаги муштаракликлар хусусидаги кузатиш, ўй-мулоҳазалардан чиқадиган энг муҳим сабоқ шуки, санъат, адабиётдаги «эскича» ва «янгича» ифода йўллари устида шошма-шошарлик билан ҳукм-хулосалар чиқаришдан тийилайлик, азизлар. Биз эскига чиқарган ифода йўллари бугун ёки эртага бирдан янгиланиб буюк бадиий ихтиро, кашфиётлар учун замин, асос бўлавериши мумкин экан.

2004 йил

ЎЗБЕК ОЙИМ ВА УНИНГ АДАБИЁТДАГИ ИЗДОШЛАРИ

Жаҳон адабиёти, санъати тарихида миллат менталитети, табиати, руҳияти, шаънини намоён этадиган, миллат тимсолига айланган ёрқин образлар кўп. Янги ўзбек адабиётида ҳам бу хил образлар талайгина, Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғулом даҳоси кашфи бўлган Отабек, Кумуш, Ўзбек ойим, Навоий, Шум болалар, Чўлпон, Ғ. Ғулом шеърияти лирик қаҳрамонлари ўзбекнинг ўз-лигини олис-олисларга танитганлиги кўпчиликка аён.

Миллий адабиётимизнинг кейинги авлодлари ижодида ҳам бу табаррук анъана давом этиб келмоқда. Чингиз Айитматов «Улуғбек хазинаси» романи муаллифи О. Ёқубовга йўллаган мактубида «романни ўқирканман, кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш урди... Улуғбек шундай даҳоки, у бизнинг асрлар оша тарихимизга, заминда тутган мавқеимизга гувоҳ. Улуғбек — бизнинг дилдаги оҳимиз, армонимиз, у буюк башарий тажрибалар ҳақида, дунё ҳақида юксак мезонларда туриб мулоҳаза юритиш, ҳукм-сабоқлар чиқариш учун асос берадиган шахс», деб ёзган эди. Машҳур француз тарихчиси Э. Ренан буюк темирлий тождорлар — Бобур, Ҳумоюн ва Акбар орасидаги оқилона ворисийликни тарихда фақат бир бор содир бўлган нодир ҳодиса, дея баҳолаган. П. Қодиров «Юлдузли тунлар» («Бобур»), «Авлодлар довони» («Ҳумоюн ва Акбар») романларида айни ўша башарият тарихидаги нодир ҳодисани қаламга олган. Ғ. Ғулом, Зулфия, Э. Воҳидов, А. Ориповлар миллат шаъни-ғурури, дарду дунёси ҳақида оламга нималар берганликларини ҳали биз етарли чамалаб кўролганимизча йўқ...

Сўз санъатининг сирли-сеҳрли, мўъжизакор қудрати шундаки, у фақат гўзал шахслар, буюк, даҳо сиймолар тимсоли эмас, оддий одамлар, афандитабиат, довдир, зиддиятли кимсалар образи орқали ҳам миллат шаъни, довруғини оламга кўз-кўз қилавериши мумкин.

Зотан, Пушкин айтмоқчи, даҳолик довдирлик кўринишида ҳам намоён бўлаверади. «Дон Кихот» — жаҳон адабиётида бунинг ёрқин мисоли. XX аср жаҳон адабиёти ва кино санъати яратган Чарли Чаплин, Шукар бобо (М. Шолохов), Василий Теркин (А. Твардовский), француз, итальян, рус, грузин кинокомедияларининг ажабтовур афандитабиат қахрамонлари дунё бўйлаб қанчалар шуҳрат қозонганлигига гувоҳмиз. Ўзимизда «Майсаранинг иши», «Шум бола», «Шоҳи сўзана», «Келинлар қўзғолони» асарлари, «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён»даги Ўзбек ойим, Солиҳ махдум образлари ана шундай ноёб тимсоллар сирасидан.

Ойбек Абдулла Қодирий ҳақидаги рисоласида Ўзбек ойим образига юксак баҳо бериб, уни романдаги «энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс» деб атайди. Бу аёл, бир қарасангиз чала думбул, ўжар, басир, «ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдиган қизиқ табиатга молик» кимса. Қизиги шундаки, мана шундай ўжар, басир, чала думбул аёлни — мулоҳазасиз хатти-ҳаракатлари билан Ҳожини ноқулай аҳволга солиб қўйган, якка-ю ягона ўғлининг бахтига зомин бўлган, аломат келини Кумуш, бу ёқда Зайнаб турмушининг ҳазон бўлишига йўл очган Ўзбек ойимни, аввал айтиб ўтганимиздек, асло «қаҳр-ғазаб» билан фош этиш, қоралаш йўлини тутмайди, аксинча, уни ғаройиб жумбоқ сифатида тушунишга интилиб алоҳида меҳр, аниқроғи, ғаройиб юмор, илиқ бир табассум билан қалам тебратади. Эътибор беринг-а, гоят жиддий, салобатли сиймо Ҳожи Ўзбек ойим билан мулоқотда ҳар доим ўзгача ҳолатда кўринади, кулги, ҳазил-мутойиба, қисман қувлик йўлини тутайди, айти шу усул орқали унинг ўжар қалбига йўл топишга уринади. Нима бўлганда ҳам Ўзбек ойим — барибир она; табиатидаги барча зиддиятлари, ожиз томонларига қарамай, у ўзбекнинг мағрур, танти онаси! Ҳар қанча гуноҳқор бўлмасин, ўта андишали адиб уни қоралашга тили бормади. Айти пайтда ростгўй, реалист ёзувчи бу ўжар, «чала думбул табиатли» аёлнинг ножўя қилиқлари, хатти-ҳаракатларини батафсил қаламга олиш билан бирга, унинг қалби тубидаги ажиб меҳр, мурувват туйғусини, тантилик каби фазилатларини ҳам фавқуллодда маҳорат, теран ва нозик руҳшунос сифатида бадиий инкишоф этади. Марғилонлик қудаларни кутиб олиш жараёни тасвири бу жиҳатдан ноёб бадиий ихтиро! Кун кеча марғилонлик келинини ҳам, қудаларини ҳам кўрарга кўзи йўқ аёл бугун уларни алоҳида эҳтиром билан муносиб кутиб олишга ҳозирланади, уининг энг тўриси уларга раво кўради. Яқин-яқинларгача «анди» деб ҳақоратлаб юрган марғилонлик келинига илк бор дуч келганида унинг қадди-бастига, вужудидан ёғилиб турган ибo-латофатга маҳлиё бўлиб, меҳри жўшиб, уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олади, юзидан шап-шап ўпиб айланиб ўргилади, Кумушга тикилиб-

тикилиб нима учундир йиғлайди... Мана шу «ноаниқ» йиғида фаройиб сеҳр бор, шу хатти-ҳаракатда Ўзбек ойимнинг асл бисоти, ўзи қилиб қўйган гуноҳини савқи табиий тарзда ҳис этиш, англаши ярқ этиб кўзга ташланади, гўё мана шу кўз ёши бу аёлнинг Кумуш олдидаги жамики гуноҳларини ювиб кетгандай бўлади. Шу дақиқадан эътиборан Ўзбек ойим беихтиёр Зайнаб қолиб, Кумуш томонга ўтади. Кумуш ўлиmidан кейин Отабек дилини тушуниб, унинг хоҳиш-иродасига мутлақо қаршилиқ кўрсатмайди.

Бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиб сержило — ҳам киноя-кесатиқларга, ҳам ардоқ, меҳр-мурувватга тўла юмор билан йўғрилган. Шу сержило комик тасвир орқали Ўзбек ойимнинг фазилатларини ҳам, ожиз томонларини ҳам, фожиасини ҳам — барча-барчасини кўриб, ҳис этиб турамиз. Улуғ адиб қалами сеҳри тўфайли мана шу «чала думбул табиат» аёл миллатнинг тимсоли даражасига кўтарилади.

Танқидчилик ибораси билан айтганда, романдаги эпизодик бир персонаж саналмиш Ўзбек ойим асардаги шунчаки «энг жонли, реалистик чизиклар билан кўрсатилган шахс» бўлиб қолмай, XX аср миллий адабиёти тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди, ҳатто «Ўткан кунлар» қатағон қилинган йилларда ҳам бу персонаж таъсирида асарлар яратиш давом этди. Жумладан, «Шоҳи сўзана», «Келинлар қўзғолони» комедиялари айна шу жиҳати билан эътиборни тортади. Бу икки асарнинг жаҳоншумул доврўғи сири-сабаблари, очиги, ҳали танқидчиликда илмий кашф этилган эмас.

Ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ўта талабчан, мақтанишни хуш кўрмайдиган Абдулла Қаҳҳор таржимаи ҳолида «Шоҳи сўзана» ва унинг доврўғи хусусида шундай маълумотларни келтиради: «Янги ер» («Шоҳи сўзана»)га аввал Республика мукофоти, кейин Давлат мукофоти берилди. Пьеса Иттифоқнинг етмиш учта йирик, шу жумладан, Москва, Ленинград ва деярли ҳамма миллий республикалар сахнасида, Хитой Халқ Республикасида, Халқ демократияси мамлакатларида қўйилди».

Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа комедиялари — «Оғриқ тишлар», «Тобутдан товуш», «Аяжонларим» комик маҳорат бобида «Шоҳи сўзана»дан асло қолишмайди. Ижтимоий-танқидий пафоси, «жамиятнинг қитиғига тегадиган» жиҳатлари билан ҳатто бу асардан устун туради. Нега энди улар қолиб айна «Шоҳи сўзана» бу қадар шухрат қозонди?

Танқидчиликда «Шоҳи сўзана»нинг фазилатлари, новаторона хусусиятлари тўғрисида кўп гапирилган, ёзилган. «Шоҳи сўзана» том маънодаги новаторона асар эди, — деб ёзади О. Шарафиддинов. — У жанр хусусиятларига кўра... комедия жанрига мансуб, бироқ традицион комедиялардан анча фарқ қилади. Абдулла Қаҳҳор бу асари билан комедиянинг янги хилини яратди дейиш мумкин.

Гап шундаки, комедияда ҳаётдаги муайян қусурлар, одамларнинг ўзаро муносабатларидаги кемтиклар, уларнинг характеридаги нуқсонлар кулги орқали танқид қилинади... Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана»сида эса салбий ҳодиса ҳам йўқ, салбий қаҳрамонлар ҳам. Автор асарда тасвирлаган одамларнинг ҳаммасига хайрихоҳлик билан қалам тебратди... Шундай қилиб, «Шоҳи сўзана» комедиясида кулги янгича функцияга эга — у ортиқ фош қилиш қуроли эмас, танқид воситаси эмас, балки ижобий кучларнинг фазилатларини тўлароқ очишга, замонамиз қаҳрамонларининг ахлоқий-маънавий фазилатларини тасдиқлашга хизмат қилди».¹

Адабиётшуносликда «Шоҳи сўзана» «қаҳрамонлик комедияси» деган қараш ҳам мавжуд. Шу хил қарашлар билан бирга комедия моҳиятини ўзгача талқин этишлар ҳам учрайди.

«Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг «Абдулла Қаҳҳор» бобида «Шоҳи сўзана»нинг новаторона жиҳатлари таъкидланган ҳолда, асар конфликт, персонажлараро зиддиятлар талқинида анъанавий йўл тутилади: «ижобий» ва «салбий» қаҳрамонлар кураши масаласига алоҳида урғу берилади. «Тарих»да, жумладан, шундай дейилади: «Дехқонбой, Ҳафиза ва Кўзиев каби ёшларнинг обод жойлардан қакроқ чўлга келиб, янги ер очишлари — совет кишиларига хос бир қаҳрамонлик. Холнисо, Ҳамробуви ва Мавлон шу қаҳрамонликни ўзларининг майда-чуйда манфаатларига бўйсундирмоқчи бўладилар. Кичик ниятлар ва аянч нуқсонларнинг катта мақсад ва юксак фазилатлар устидан ҳукмронлик қилишга уриниши қаттиқ кулгига сабаб бўлади»². Бугина эмас, «Тарих»да комедияда ижобий қаҳрамонлар марказий ўринда туриши, салбий қаҳрамонлар — Холнисо билан Ҳамробуви тимсолида эскилик сарқитлари кулги остига олинганлиги бот-бот таъкидланади. Пьеса қаҳрамонлари ўтмиш сарқитларидан кулаётганида, бу сарқитлардан кулиб қутулаётгани айтилади. «Тарих»да яна шуларни ўқиймиз: «Фақат улар эмас, пьесани сахнада кўрган минг-минглаб томошабинлар ҳам эскилик сарқитларини ўзига номуносиб билиб кулади, ўтмишдаги урф-одатлар, таассублар билан кулиб ора очиқ қилади. Комедиядаги кулгининг ғоявий мазмуни ва тарбиявий аҳамияти ҳам шунда» (88-бет).

Очиги, мен ҳам бир вақтлар «Шоҳи сўзана»даги кулгининг моҳиятини, ғоявий мазмуни ва тарбиявий аҳамиятини айни шундай — эскилик сарқитларини ўзида ташувчи Ҳамробуви ва Холнисолар сингари «ҳаётдан орқада қолган», «қолоқ» кампирлар устидан кулиш ва улар билан «ора очиқ қилиш»да деб билганман. Лекин мени асардаги бир ҳолат ҳамиша таажжубга солар ва бу сирнинг тагига етолмай ҳайрон бўлардим.

¹ Озод Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. —Т.: 1988, 194—195-бетлар.

² Ўзбек совет адабиёти тарихи. III том, I-китоб, —Т.: «Фан», 1972, 84-бет.

50-йилларнинг бошларида Конибодом педбилим юртида ўқиб юрган кезларим адабиёт ўқитувчимиз — аломат, талабчан, фидойи инсон Жўнайдила Сангининг ташаббуси билан «Шоҳи сўзана»ни талабалар ижросида сахналаштирадиган бўлди. Тажриба ўрганиш мақсадида Кўқон театрига ҳам бориб келдик. Менга — Одилов, тенгдош курсдош дўстим — кейинчалик яхшигина болалар шоири бўлиб етишган Олтамишбой Ўсаровга Деҳқонбой ролини ижро этиш насиб этди. Пьеса шаҳар клубида бир неча бор намоёниш этилиб, катта шов-шувларга сабаб бўлди. Қизиқ бир ҳол, олқишларга сазовор бўлган пьесада мен ҳам, Олтамишбой ҳам негадир ўз ролимиздан қаноат ҳосил қилмадик. «Қаранг, — дерди Олтамишбой таажжубланиб, — энг зўр кишилар ролини — партком Одиловни Сиз, комсомол, фронтовик Деҳқонбойни мен ўйнасаму улоқни қаёқдаги қаланғи-қасанғи, қоғоқ кампирлар — Холнисо билан Ҳамробувилар олиб кетса-я!..»

Эҳтимол, мен ҳам, Олтамишбой ҳам ўз ролимизни эплаб ўйнолмагандирмиз, бироқ Холнисо билан Ҳамробувиларни ўйнаганлар ҳам «актёрлик маҳорати» бобида биздан унча ортиқ эмас эдилар.

Орадан ярим асрдан мўлроқ вақт ўтиб, унча-мунча оқ-қорани таниб, адабий-танқидий тафаккурдаги эврилишлар силсиласини сарҳисоб қилиб, «Шоҳи сўзана» довури сирлари унинг илгор замондошлар, комсомол, партия раҳбар ходими образини яратганлигида, одамларнинг чўлни ўзлаштиришдаги шижоатида, асарнинг «қахрамонлик комедия»си эканлигида, ҳаётдан орқада қолган, «қолоқ» кимсалар устидан кулиб, ўз ўтмиши билан хайрлашаётганида эмас, балки айни ўша «қолоқ» кимсалар сиймосида тажассум топган миллатнинг менталитетида, унинг табиати — бор бисоти, улўғлиги ва ожиз томонлари, ўйлаш, фикрлаш тарзи, самимияти фавқулодда бир маҳорат билан кўрсатилганида экан.

Кампирларнинг барча кулгили хатти-ҳаракатларининг «қолоқлик», «ҳаётдан орқада қолиш» деб талқин этиш ўринли эмас. Чунончи, комедияда шундай эпизод бор: Ҳафиза билан Деҳқонбойи мажлисга бирга кетаётганларида, Ҳамробуви Деҳқонбойини «бир оғиз гапим бор» деб тўхтатади, «Тўйсиз, никоҳсиз, бир эшикдан чиқсаларинг эл-юрт нима дейди?» дея ёшларни шарм-ҳаёга ундайди. Бу ҳолат «Тарих»да шундай талқин этилади: «Томошабин ҳам Ҳамробувининг эл-юрт нима дейди?» қабилидаги эски тушунчаларни устидан маза қилиб кулади» (85-бет). Хўш, бу ўринда Ҳамробувининг ёшларни шарм-ҳаёга чорлаши нега энди кулгили «эски тушунча» саналаркан?! Бу ердаги кулгининг асл боиси шундаки, соддадил Ҳамробуви ёшларнинг «тўйсиз, никоҳсиз бир эшикдан чиқиш»ни одобсизлик деб билади-ю, улар кўча-кўйда, турли талбирларда ҳаминша бирга эканлиги билан иши бўлмайдди. Онажонларнинг «қолоқлик», «эскича тушунча» бўлиб туюлган аксар гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари, қирқ йиллик турмуш, қўшничилик, «намоз ўқимаса ҳам жаннати одамлар»

бўлган эрлари ҳақидаги хотиралари ажиб самимият, теран инсонийлик туйғуси билан йўғрилган. Жамики ожиз, кулгили жиҳатлари билан улар ўз қадри, шаънини баланд тутадиган асл ўзбек аёлларидир. «Ўткан кунлар»дан, Ўзбек ойимдек ноёб кишисидан маҳрум этилган ўзбек томошабини гўё Холнисо ва Ҳамробувилар тимсолида йўқотган бисотини топгандай, маънавий ташналигини қондиргандай бўлди. Айни ўша онажонлар тимсолида XX асрнинг талотумлари гирдобида ўзлигини, шаънини, қалбини сақлаб қолган ҳақиқий ўзбекни кўрди ва уларга қойил қолди.

«Шоҳи сўзана»да Қодирийнинг тажрибаси янгича кўринишда давом эттирилди. Холнисо ва Ҳамробуви, улар орасидаги баҳслар, ўзаро ўткинчи низолар, уларнинг ўзгаларга, фарзандларига муносабати, билиб-билмай ёшлар майлига, йўлига тўғоноқ бўлишлари — булар худди «Ўткан кунлар»дагидек ҳам ажиб бир ардоқ-меҳр, ҳам киноя-кесатикларга тўла қаҳҳорона юмор билан йўғрилган. Адабиёт замондошларнинг қуруқ савлат, рекламадан иборат сўхтаси совуқ «ижобий қаҳрамонлар» билан тўлиб-тошиб кетган бир даврда — XX асрнинг 40—50-йиллари миёнасида Холнисо ва Ҳамробуви сингари «ижобийлик» ва «салбийлик» қолипларига сиғмайдиган, мусбат ва манфий, улуғвор ва ожиз жиҳатлари билан гавдалантирилган бундай ўта ҳаётий-миллий образлар билан учрашиш томошабин — китобхон учун ўзига хос бир байрам бўлди. Қаҳҳор умрининг охирида яратган «Аяжонларим» комедиясида ҳам айни шу тажрибани давом эттирди, асардаги Бўстон она образи адибнинг сўнгги бадиий ютуғи бўлди.

«Ўткан кунлар»даги Ўзбек ойимдан бошланган ажойиб бир адабий анъана Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», «Аяжонларим» комедияларидаги Холнисо, Ҳамробуви, Бўстон образлари оша 70-йиллари Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони»га ўтиб, Фармон биби тимсолида яна жаҳоншумул обрў-эътибор топди. Шу тариқа Қодирий ва унинг ижодий мероси қатағонга учраган замонларда Қаҳҳор унинг мўътабар анъанасини давом эттириш, қутлуғ тажрибасини кейинги адабий авлод кўлига топширишдек савоб ишни адо этди.

Шуниси ҳам борки, «Ўткан кунлар»даги Ўзбек ойим, «Шоҳи сўзана»даги Холнисо, Ҳамробувилар ҳар қанча довруғли образлар саналмасин, улар эпизодик персонажлар эди. Уларнинг галдаги издоши Фармон биби комик саҳна асарининг бош қаҳрамони даражасига кўтарилди. Яна бир қизиқ ҳолат: Ўзбек ойим «Ўткан кунлар»нинг тўлиқ нашри орқали 1926 йили, Холнисо билан Ҳамробувилар «Шоҳи сўзана» орқали 1950 йили, ниҳоят Фармон биби «Келинлар кўзғолони» комедияси орқали 1976 йили дунё юзини кўрганлар. Бинобарин, улар орасидаги масофа чорак асрни, умумий муддат эса ярим асрни ташкил этади. Улар тимсолида ярим асрлик миллий адабий тафаккурдаги муайян силсилалар жараёнини кузатиш мумкин.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласида «Ўткан кунлар»га гоявий-мафкуравий жиҳатдан ёндашиб, қатор персонажларни танқид остига олган ҳолда Ўзбек ойимни бутунлай ижобий баҳолайди. Озод Шарафиддинов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «Шоҳи сўзана» комедиясини Абдулла Қаҳҳорнинг ўша пайтгача ва ундан кейин ёзилган ҳамма йирик асарлари ичида энг омадлиси деса бўлади. Чунки бу комедия адолатсиз, тўқмоқли танқид хуружларига деярли йўлиқмади, аксинча, у дунёга келиши биланоқ, жамоатчиликнинг илиқ муносабатини кўрди, кейинроқ эса асарни жаҳонга танилган санъаткорлар ва адабиётчилар қўллаб-қувватлагач, унга тош отишни мўлжаллаганлар ҳам анча ўйлашиб қолди¹.

«Келинлар қўзғолони»нинг тақдири эса мураккаброқ кечди. Комедия муаллифи Саид Аҳмад «Хуррият» газетасининг 2001 йил 15—21 август сонида эълон қилинган, кейинроқ «Киприкда қолган тонг» китобидан жой олган «Фармон биби қалъасига штурм. Большевиклар ололмаган кўрғон» бадиасида «Келинлар қўзғолони»нинг машаққатли ва шарафли йўли ҳақида батафсил ҳикоя қилиб берган, бош қаҳрамон Фармон бибини, умуман, бу комедия моҳиятини англаш бошда ниҳоятда мушкул кечганлиги, асарни саҳнага олиб чиқиш жараёни қанақа кескин курашлар орқали боргани айни шу бади орқати кенг жамоатчиликка маълум бўлди. Қаҳрамон адибимиз бу ҳақдаги бор ҳақиқатни — комедия йўлига кимлар тўсиқ бўлганлигини ўзгатарга, ҳатто «Келинлар»нинг рақибларига ҳам малол келмайдиган бир тарзда ҳазил-мutoйиба йўли билан дангал айтди.

«Келинлар қўзғолони»га, аввало, унда жиддий гап йўқ деган айб қўйилди, «тутуруқсиз, гоясиз, ҳатто зарарли» асар деб баҳоланди. Марказком ходими муаллифга қарата сурбетларча «Пьесани ёзишдан мақсадингиз нима? Мен тушунмадим» дея дағдаға қилади. Унга жўровоз бўлиб гумроҳ кимсалар комедия муаллифини «Кекса она-хонларимизни масҳара қилиб кўрсатган», «Хукумат нега кампирларни масҳара қиладиган театрға рухсат бериб қўйибди?», «Ҳамза театрининг куни майнавозчиликка қолган» дея таъна-дашномлар ёғдирадилар. Бунақа гаплар секин-аста матбуот саҳифаларига ҳам чиқа бошлайди. Танқидчи Норбой Худойберганов «Литературная газета»даги комедия баҳсида «Келинлар қўзғолони» хусусида тўхталиб: «Комедия билан танишгач, биз драматург нега, қандай мақсадда, нима учун қўлига қалам олган экан, дея бош қотирамиз» дея ҳайрон бўлади. Мунаққид комедиянинг мақсади «маршал кампир» — Фармон бибини енгилгина танқид қилишдан иборат, деб билади, бу ҳол комик асар учун камлик қилишини айтади. Айрим ҳамкасблар Фармон биби образини бутунлай бошқача талқин этадилар, уни «Бой ила хизматчи»даги Ҳожи онага тақлид деб

¹ Озод Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. —Т.: 1988, 193-бет.

баҳолайдилар... Лекин ўша кезлари бирор кимса бу аломат образнинг миллий адабиётимиздаги сарчашмалари — «Ўткан кунлар»даги Ўзбек ойим, «Шоҳи сўзана»даги Холнисо, Ҳамробувилар билан муштарак жиҳатлари хусусида ўйлаб ҳам кўрмадилар. У ёғини суриштирсангиз, на А. Қаҳҳор, на Саид Аҳмад ҳам бу хусусда ҳеч нарса деган эмаслар. Эҳтимол, А. Қаҳҳор ҳам, Саид Аҳмад ҳам ўз комик қахрамонлари устида ишлаётганларида бу борадаги Қодирий тажрибасини ҳаёлга ҳам келтирмаган бўлишлари мумкин. Адабиётдаги ворислик ҳар доим ҳам онгли равишда эмас, беихтиёр тарзда содир бўлавериши мумкин. Худди Ойбек каби А. Қаҳҳор билан Саид Аҳмадга ҳам Ўзбек ойим маъқул тушган, уларда яхши таассурот қолдирган бўлиши табиий; айниқса, юморга — ҳазилга, кулгига мойил ана шу икки ёрқин истеъдод ижодида Ўзбек ойим типидagi бетакрор ёрқин характерларнинг пайдо бўлиши тасодифий эмас.

Фармон биби образи асл моҳиятини Ҳожи она типидagi тим-соллар эмас, айни Ўзбек ойим, Холнисо, Ҳамробуви, Бўстон бибилар силсиласи орқали англаш, очиш мумкин. Фармон биби шу силсиланинг сўнгги энг юксак чўққиси бўлди. «Келинлар кўзғалони»дан сўнг шу типдagi онахонлар, «супер қайнона»лар образини яратишга уринишлар бўлди. Бироқ, ҳозирча, уларнинг бирортаси муваффақият қозонолмади.

Фармон биби хонадони ўзича «бир ҳукумат, ҳа, бир мамлакат», унинг «ўз пошшоси» бор; бу «хотин пошшо»нинг юрти». «Бу пошшоликнинг ўз қонуни, ўз урф-одатлари бор. Пошшо хотиннинг етти ўғил, етти келини, қирқ бир невараси бор. Жами бўлиб бу уйда эллик олти киши туради». Эллик олти жоннинг барчаси пошшо хотин — Фармон бибининг амри билан иш тутади.

Бу улкан оиланинг ҳаёт тарзи билан танишар экансиз, ғаройиб ҳолатга тушасиз. Фармон бибининг оиладagi ҳукмронлиги Ҳожи она салтанатидан тубдан фарқ қилади. Ҳожи она вужудидан қабоҳат, мутаассиблик, шафқатсизлик ёғилиб туради. Унинг хатти-ҳаракати, гап-сўзларида самимиятдан асар ҳам йўқ. Бу хонадон қабоҳат ва инсоний фожиалар уяси. Фармон биби оилада қаттиқўллик билан мустаҳкам интизом ўрнатишга интилар экан, ўзаро ишонч, иноқлик бўлиши, ҳар бир оила аъзосининг ҳалол яшаши ва ишлаши учун қайғуради. Фармон биби оиласи бамисоли ҳалоллик ва тартиб-интизом қалъаси, Фармон биби эса шу қалъанинг посбони. Бу қалъага гоҳо фирромлик, нопоклик, тартиббузарлик, ичкиликбозлик иллатлари хуруж қилади. Фармон биби эса бунай хуружларни қатъий туриб даф этишга эришади.

Фармон бибининг «ўз пошшолиги» доирасида олиб борган сиёсати ҳаммага бирдек маъқул тушиши мумкин эмас, албатта. Хусусан, оилага янги келган кичик келин — ўта замонавийлашган қиз Нигорага бу хонадон оддий «уй эмас, турма» бўлиб туюлади. Кичик келиннинг овсинларига қарата айтган мана бу сўзлари уларни

ўйлантириб қўяди: «Ахир, ўзинглар ўйлаб кўринглар. Меҳмонга боролмасак, меҳмон чақиролмасак, хоҳлаган кийимимизни кия олмасак, кўнглимиз тусаган овқатни пишириб ея олмасак. Кино-театрларга бориш у ёқда турсин, уйимиздаги телевизорни фақат «Оталар сўзи, ақлнинг кўзи» бўлганидагина кўрсак...».

Бундай баҳс-мунозаралар томошабинлар даврасига ҳам кўчиши турган гап. Боя эслатилганидек, Фармон бибининг хатти-ҳаракатлари баъзи бировларга Ҳожи онани эслатса, бошқаларда бутунлай ўзгача таассурот қолдиради. Муаллиф бадиасида эслатганидек, пьесани томоша қилган қайноналар «Нимаси ёмон, ҳаммаси тўғри! Оила бир қўлда бўлса, нимаси ёмон?!» комедия муаллифи «доно ўзбек онасини улуғлаган!» дейишган. Келинлар эса: «Менинг ҳам шунақа қайнонам бўлса жон-жон дердим! Ишдан келсам овқатим тайёр бўлса, болаларимдан кўнглим тўқ бўлса, ҳатто шиппагимни ҳам яматиб қўйса, бозорга бормасам. Пайпоқдан тортиб ич қўйлаккача ўзи опкелиб берса! Бунақа қайнонани қаёқдан топасан?!» дея Фармон бибининг ёнини олишган.

Қисқаси, Фармон биби «кескин танқид», «қоралаш», «фош этиш» принципи асосида яратилган Ҳожи она типидagi персонажлардан фарқли ўлароқ, табиатидаги кам-кўстлари, зиддиятлари, манфий ва мусбат, ожиз ва улуғвор жиҳатлари билан намоён бўлган чин ҳаёт одамидир. У оилада ҳар қанча ҳукмбардор, ҳокиму мутлақ тарзида кўринмасин, унинг табиатида Ўзбек ойимда бўлгани каби қандайдир ғаройиб жозиба — самимият, адолат туйғуси мавжуд. Худди Ўзбек ойим каби у ҳам бир вақтлар эрига ўтқир бўлган. Юрса, ер титрайдиган, йўталса, дарахтдаги қушлар пор этиб учиб кетадиган, акса урса, осмонда момақалди роқ бўлиб, чақмоқ чақнайдиган одам — раҳматли эри Азим шер бўла туриб, Фармон бибининг бир гапини икки қилган эмас. Ҳар куни эрталаб унга эгилиб салом берарди. Етти ўғли, олти келини, набиралари унинг измидан чиқмайди. Мана энди кичик келини Нигоранинг исёни туфайли оилада ўрнатилган барқарор тартибот издан чиқаётган, бошқа келинлар ва ўғиллар ҳам кенжа келин томонига ўтаётган экан, бошда Фармон биби бунга ҳазм қилолмай тўлғонади, лекин бора-бора онги — қарашларида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Гарчи ўз жигарлари бўлса-да, уларнинг ҳар бири инсон, алоҳида шахс эканини, ўз майли, хоҳиш-истак, орзу-мақсадлари борлигини, ўз хоҳишча онга тутишга, яшашга ҳақли эканини англай бошлайди. Пировардида мардларча бу ҳақиқатни тан олади. У қанчалар ўжар бўлмасин, айни пайтда беназир танти бир инсон. Биргина мисол: Фармон биби дастлаб кенжа келиннинг «беҳаё» қилиқларини кўрганда ўз ўтмишини ёдга олиб: «Отанг раҳматлик шундоқ Азим шер бўла туриб бир марта ҳам кундузи ўпмаганди. Болалар ухлагандан кейин, чироқни ўчириб кейин ўпардилар... Менинг

уйимда бунақаси кетмайди. Кўрсатиб қўяман» дея ҳайқиради. Охир-оқибат мана шу «беҳаё» келин шўхликлари замирида ҳам самимият борлигига, у ҳам ўзича ҳақ эканига иқрор бўлади. Нигорага қарата: «Кенжатоим Тўхтавойдан кўнглим нотинч эди. Ўлиб кетсам бу бўшашганнинг ҳоли нима кечади, дердим. Бахтимга сен учрадинг. Энди кўнглим тинч» дейди. Қисқаси, инсон зоти шунақа ношукур банда. Шоир айтмоқчи, чархи кажрафторнинг шевасини, замона зайлини қаранги, «пошшо хотин»нинг эзгу мақсадлар йўлида қатъият билан олиб борган жонбозликлари туққанларига ҳам ёқмайди, шу пайтгача бу аломат аёл ўғил ва келинларини ўз чилдирмасига ўйнатиб келган бўлса, энди уларнинг чилдирмасига ўйнашга, улар қаршисида таслим, кулги-масхара бўлишга мажбур. Худди Дон Кихот каби жангда танҳо бу «пошшо хотин» охир-оқибат мағлуб. Бу умумбашарий трагикомедиянинг ўзгинаси.

Асарга ажиб файз, ўзгача руҳ бахш этган сеҳрли омил — айни шу: ҳам ўта миллий, ҳам умумбашарий кулгидир. Бу одамга одамнинг меҳрини товлантирадиган, одамдаги ҳамдардлик, меҳр-мурувват туйғусини оширадиган, теран инсонпарварлик туйғуси билан йўғрилган ҳаётбахш кулгидир. Айни пайтда одамни ўйга толдирадиган шўх ва ҳазин бир кулгидир. Биз саҳнада Фармон биби, унинг ўғиллари, келинлари хатти-ҳаракатини кўриб — кузатиб кўздан ёш чиқар ҳолатда хандон отиб куламиз ва театр залидан шу одамлар билан дўст, қадрдон тутиниб чиқамиз. Шу билан бирга танти, мағрур «пошшо хотин»нинг мағлуб ҳолатидан қисман ўкинамиз. Бугина эмас, агар синчиклаб қаралса, асар фақат шу хилдаги шўх ва ҳазин ҳазил-мутоӣибалардангина иборат эмас. Ўша ҳазил-мутоӣибалар замирида авваллари биз пайқамаган жиддий маъно мавжудлигини — комедиядаги қувноқ ҳазил ва кулги билан йўғрилган ҳодисалар ифодасида асар ёзилган, саҳнага чиққан кезлардаги жиддий бир ҳодисага — барчани тенглаштиришга, одамларни бир қолипга солишга йўналтирилган сиёсатга — «шўро ҳаёт тарзи» ва унинг инқирозига ишоралар борлигини ҳам кўриш қийин эмас.

«Келинлар кўзғолони»нинг шу каби биз билган ва билмаган фазилатлари беҳисоб. Комик тил, ифода бобида эса бу асар XX аср ўзбек адабиётида ноёб ҳодиса. Йигирма чоғли персонажнинг ҳар бири бошқасиникига ўхшамайдиган ўзигагина хос сўзлаш, фикрлаш тарзига эга. Танқидчилик ҳали бу асарнинг жаҳоншумул доврўғи сабаблари, сир-синоатини асар матни таҳлили асосида илмий кашф эта олгани йўқ. Лекин бир нарса аниқ: Қодирий бошлаб берган ўзбекнинг ўзлигини, миллий менталитетини, ғурури, шаънини улуғлаш аъъанаси комедиянинг бош қаҳрамони Фармон биби тимсолида ғоят ёрқин, жозибадор, бетакрор тарзда намоён бўлган. Бу ғаройиб адабий тимсол ўзбек миллий адабиётига ҳам, муаллифга ҳам катта обрў, шон-шухрат келтирди.

Комедия муаллифи бадиасида ёзганидек, Фармон биби қаль-асига қилинган штурмларга қарамай, ғанимлар уни забт этолмадилар, илоҳий адолат, холис ниятли асл одамларнинг аралашуви, ҳимояси туфайли асар юзага чиқди, кенг жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлди, сал фурсат ўтмай худди «Шоҳи сўзана» каби кўплаб ҳамдўстлик мамлакатлари сахналарида қўйилди; Москвадаги кўриқда «мафкуравий-сиёсий юксак», «доҳий» образи яратилган жиддий асарлар қолиб «ножиддий» бу комедия катта совринга сазовор бўлди, «Правда» газетаси уни юксак баҳолади. «Ишончсиз кимса», «халқ душмани» сифатида қоралангани учун умр бўйи хорижга чиқмаган адиб айна шу асар туфайли Хитойни, Американи кўриш шарафига муяссар бўлди. Умри машаққатлар ичида ўтган адиб ҳаётининг энг қувончли кунлари шу комедия довуғи билан боғлиқ. Бадида муаллиф мамнуният билан шуларни ёзади:

«Тошкентда бир янгилик кутиб турганди. Хитой Халқ Республикасининг Урумчи шаҳрида Уйғур автоном вилоятининг театри «Келинлар кўзғолони»нинг премьерасига чақирибди. Эртасигаёқ йўлга чиқдим. Шу баҳонада Қашқар, Урумчи, Гулжа шаҳарларини кўрдим. Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Қорахонийлар давлатининг асосчиси Сўтуқ Бугрохон ҳамда шайх Убайдуллоҳ Офоқ Хўжам мақбараларини зиёрат қилдим.

Уйғур санъаткорлари асарни жуда яхши сахналаштирган эканлар. Хурсанд бўлиб қайтдим.

Ана шундан кейин турли мамлакат ва қардош республикалардан премьерарага таклифлар кела бошлади. Лаос, Мўғулистон театрлари ҳам асарни ўз томошабинларига кўрсатишди. Грознийда Нуриддинов номидаги Чечен-Ингуш театри билан Жанубий Осетия театрларидан ҳам таклифномалар келди...

Айниқса, олис Американинг Нью-Йорк шаҳридаги «Возрождение» театрида пьесанинг намоиш қилиниши мен учун етти ухлаб тушимга кирмаган, ҳатто орзу қилишим ҳам мумкин бўлмаган бир бахтли ҳодиса эди. Нью-Йорк телевидениесида кўрсатилган рекламада «Бунт невесток» сўзларининг жаҳонга машҳур Озодлик ҳайкали атрофида айланиши ва унда менинг ҳам номим ёзилганини кўриб ҳаяжонланиб кетдим»¹.

Асл илдиэлари миллий қадриятларимизнинг нодир сарчашмаларига бориб туташидиган, миллат ўзлигини, ғурурини, кучли ва заиф жиҳатларини, миллатнинг ўзига ҳам, жаҳонга ҳам кўз-кўз қила оладиган довуғли асарлар, адабий қаҳрамонлар адиб учун ҳам, миллий адабиёт учун ҳам катта бахт, омад. Қодирий фақат шундай нодир қаҳрамонлар образини яратиш билан бирга бу борада издошларига омад, янги бадиий кашфиётлар эшигини очиб берган беқийёс саховатли сиймодир.

2004 йил

¹ Саид Аҳмад. Киприкда қолган тонг. — Т.: «Шарқ», 2003, 311-бет.

ЯНГИ БИР АНЪАНАНИНГ ТУҒИЛИШИ

XX аср бошида ўлка маънавий, маданий, адабий ҳаётида юз берган жараёнлар кўп жиҳатдан Европадаги Уйғониш даври ҳодисаларини ёдга туширади. Бу даврга келиб халқ миллат сифатида ўзлигини теран англай бошлади, ҳаётнинг жуда кўп соҳаларида бўлгани каби, маънавият, адабиёт ҳам кескин янгиланишга муҳтож эканлиги яққол аён бўлиб қолди; биринчи галда, ижодкорларнинг ўзлари ана шундай янгиланишга чуқур эҳтиёж сеза бошладилар.

Миллий адабиёт эндиликда қайси йўлдан бориши керак, деган масала устида қизғин баҳслар бошланди, гоҳ Фарб, гоҳ Шарқ тажрибалари томон оғишлар бўлди. Ниҳоят, ҳам Фарб, ҳам Шарқ анаъаналарининг оқилона уйғунлиги, мумтоз адабиёт билан бирга бой халқ оғзаки поэтик ижоди тажрибалари янги ўзбек адабиёти равнақи учун замин бўла олиши назарий ва амалий жиҳатдан исбот этила бошланди.

Ҳозир Олим 1923 йили ўзи ёзиб олиб чоп эттирган «Алпомиш» достонига муқаддимада: «Янги адабиётимизга кучли миллий асос бизнинг халқ адабиёти бўлиши керак», деган фикрни олға суради. Халқ адабиёти, бугунги иборалар билан айтидиган бўлсак, халқ оғзаки поэтик ижоди бутун бошли уммон, унинг дарё, ирмоқлари беҳисоб. Шулардан бири — халқ кулгисининг 20-йиллар адабиёти равнақидаги, етук реализмнинг шаклланишидаги ўрни, хизмати беқийсдир. Афсус, бу масала хусусида ҳали жаҳон адабиёт фани эришган ютуқлар, масалан, М. Бахтин томонидан амалга оширилган халқ кулгисига таяниб жаҳон адабиётида буюк бадиий кашфиётлар яратган Ф. Рабле, Н. Гоголь ижоди ҳақидаги тадқиқотлари сингари ишлар қилинган эмас.

Маълумки, реализм халқнинг миллат сифатида уйғониш, ўзлигини таниш жараёнида тўлароқ шаклланади, санъат, адабиётдаги миллий руҳ эса ҳаммадан бурун халқ кулгисида намоён бўлади. Бунинг устига реализм ўз табиатига кўра холисликни, демократизмни, мардона ҳақиқатни, ҳаётга, шахсга хилма-хил томондан ёндашишни тақозо этади; халқ кулгиси эса бадиий ижод, ифода типлари ичида энг демократиги — кулги олдида шоху гадо баробар. Ҳақиқий кулги, М. Бахтин сўзлари билан айтганда, сержило, универсал; шахсга хилма-хил томондан ёндашиш халқ кулгиси, халқ қизиқчилигининг энг машҳур тимсоли — Насриддин Афанди қиёфасида ёрқин тажассумини топган. Афанди бир пайтнинг ўзида ҳам доно, сўзамол, топқир, қув; ҳам лақма, гўл, анқов; ҳам диндор, ҳам шаккок-дахрий; ҳам жасур, ҳақгўй, ҳам кўрқоқ; гоҳ ҳукмдор, гоҳ фақир ҳақир. Шуларга қарамай, барибир, у ўта ҳаётий, самимий бир сиймо.

Бизда етук реалистик асарлар, қолаверса, реализм назариясининг ижодкорлари сифатида танилган улкан адиблар, жумладан, А. Қодирий ва Чўлпоннинг халқ кулгиси, қизиқлар масаласига катта эътибор берганликлари тасодикий эмас. А. Қодирий 1926 йили ёзган «Кулги ҳақида» деб аталган мақоласида ўтган асрда яшаб ўтган тошкентлик Калпараш исмли машҳур бир қизиқ, унинг ижодий жасорати, ҳукмдорларни қойил қилиб масхара этиши, охири хонга муқаллид бўлиб, хонни айна ҳолатда кўрсатгани учун, бундан орланган хон уни жаллодга топшириб ўлдиртиргани ҳақида ҳикоя қилади. Орадан икки йил ўтиб майдонга келган «Меҳробдан чаён» романида айна ўшандай жасур халқ қизиқларининг атомат образларини яратади. Чўлпон эса қизиқлар ҳақида махсус мақола ёзиб, халқ қизиқчилиги тарихи, унинг асл моҳияти, қизиқларнинг маънавий-ижтимоий ҳаётдаги ўрни хусусида қимматли фикрларни илгари суради. Адиб таъкидлаганидек, золим подшоҳлар, султонлар, хону бекларнинг қамчисидан қон томган замонларда кўпчилик ўзлардини бир юлғун бачкисига ҳам айта олмаган даврларда халқнинг оғир аҳволини, мамлакатнинг қора кунларини, кўпчилик фуқаронинг дард ва ҳасратларини биронта сарой ёки халқ қизиғи чиқиб «ҳазил» йўли билан едириб юборарди; катта-катта издиҳомларда, йирик сайил ва тўйларда қизиқлар неча мингларча халқнинг зўр мароқ билан ўзларига тикилиб турганини кўрганларидан кейин жамиятнинг файзи билан дадилланиб, мамлакатнинг катталарини — беклар, ҳокимлар, қозилар, раислар, муҳрдорлар ва ҳатто хонларнинг ўзларини танқид қилиб ташлар эдилар. Қодирий мақоласида эслатилганидек, Чўлпон ҳам бундай жасорати учун баъзи қизиқларнинг боши кетгани, баъзи бирлари бадарга этилиб, баъзи бирлари эса бошқа мамлакатларга қочиб, хонавайрон бўлганлигини айтиб ўтади. Айна пайтда адиб зўр ифтихор билан: «Фақат уларнинг оғизларидан чиққан буюк ҳақиқатлар, ҳақиқатгўй шоирларнинг ўлмас асарлари каби халқ кўнглига ёзилиб қоларди ва мучаллардан мучалларга ўтарди», дейди. Чўлпон мақоласида яна бир муҳим фикрни ўртага ташлайди. Унингча, Яқин Шарқнинг муштарак хазинаси саналмиш Насриддин Афанди шу улуг эранларнинг устози, Афанди ҳам шу «қизиқ» деган шарафли ном остида юради. Ниҳоят, қизиқлар тарихини ўрганиш зарурлигини, янги адабиёт, санъат ривожига халқ қизиқчилигини, қизиқларни тажрибасининг роли, аҳамиятини алоҳида таъкидлайди.

Рад этиш мумкин бўлмаган ҳақиқат шуки, янги ўзбек адабиётининг илк етук намуналаридаги энг ёрқин реалистик картиналар, образлар айна ўша халқ кулгиси руҳи билан йўғрилгандир. Ҳатто вулгар социологизм оғуси билан заҳарланган 20—30-йиллар танқидчилигида ҳам бу ҳақиқат эътироф этилган. Ойбек 1936 йили чоп этилган Абдулла Қодирий ҳақидаги рисоласида адиб ижодини

мафкуравий жиҳатдан кескин танқид қилгани ҳолда ёзувчининг реалистик маҳоратига тан беради. Чунончи, «Меҳробдан чаён»даги халқ қизиқлари билан боғлиқ картиналар «жуда санъаткорона» тасвирланганлигини айтади. Ойбек фикрича, «Ўткан кунлар»даги «энг жонли, реалистик қизиқлар билан кўрсатилган шахс» Ўзбек ойимдир; «Меҳробдан чаён»даги ҳамма персонажлар орасида энг жонли, энг ёрқин, энг типик фигура Солиҳ маҳдумдир; «Обид кетмон»даги «домлаларнинг образини чизишда ёзувчи санъаткор», улар тасвирида муаллиф «қаламини эркин юритади», мутлақо «қийналиш сезмайди...» Бундай муваффақиятларнинг боиси, адиб таъкидлаганидек, уларнинг халқ кулгиси заминида майдонга келган ўта оригинал миллий комик йўналиш, Ойбек сўзлари билан айтганда, асарлари, образларида порлаб турувчи ёзувчининг юмористик таланти ҳануз адабиётшуносликда очилмаган қўриқ бўлиб турибди. Француз адабиётида Рабле, испан адабиётида Сервантес, рус адабиётида Гоголь ижоди қандай улкан роль ўйнаган бўлса, Қодирий кулгиси, юмористик таланти ўзбек янги адабиётининг равнақида ўшандай аҳамият касб этган.

Қодирий ижодидаги биргина эпизод, «Меҳробдан чаён»даги қизиқларга оид лавҳа ифодаси моҳиятини ҳали биз етарли англаб етганмизми? Ўзга адабиётшуносларни билмайман-у, шахсан менинг ўзим М. Бахтиннинг Рабле ҳақидаги тадқиқоти билан танишгунимга қадар бу эпизодни шунчаки ўтган аср халқ ҳаётининг этнографик бир манзарасини гавдалантирувчи лавҳа сифатида тасаввур этар эдим. Ўттиз йилча бурун таниқли бир ёзувчимиз бу лавҳадаги қизиқларнинг қилиқлари ва раиятнинг жумладан, хоннинг қизиқларга муносабати уларнинг савияси — дидсизлиги, «примитив»лиги нишонаси деган фикрни айтган эди. Жиддийроқ ўйлаб кўрилса, бу ҳол биз ўйлаганчалик жўн нарсаси эмас, балки у миллий адабиётимиз ривожига кечаётган чуқур ички жараён, янгиланишнинг ёрқин бир кўриниши экани аён бўлади. Рабле ижодидаги муболағаси бой юмор, халқ кулги маданияти — карнавал томошалари, Гоголдаги сержило кулги эса украин халқ байрамлари, ярмарка ҳангомалари билан узвий боғлиқ бўлгани каби, «Меҳробдан чаён»даги бу эпизод Қодирий кулгиси бевосита ўзбек халқ ҳазил-мutoйибалари, лати-фалари, биринчи галда, халқ қизиқчилиги анъаналари, қизиқлар тажрибалари асосига қурилганлигини тасдиқловчи бадий ҳужжат сифатида ғоят қимматлидир.

Қизиқларга оид эпизодлар романдаги шунчаки бир «қистирма» лавҳалар эмас. Улар романнинг асосий мундарижаси билан узвий боғлангандир. Маълумки, оддий, ҳалол, имон-эътиқоди бутун кишиларнинг кейинги хон замонларида ўз эрки, инсонлик шаъни ҳимояси йўлида адолатсизликка, зулмга, золимларга, ҳатто хонга қарши чиқиши, бу йўлдаги шижоат ва жасоратлари асарнинг мавзу-

мундарижасини ташкил этади. Анвар ва унинг сафдош ҳамда маслакдошлари шу курашнинг бошида турадилар. Адиб асарда улар жасоратини жиддий романтик йўсинда кенг ва батафсил ифода этади. Шу билан бирга, романда айни шу зулм ва адолатсизликларга, хонлик тартибларига «қарши чиқиш»нинг ўзгача бир йўналиши ҳам мавжудки, бу қизиқлар эпизоди орқали намоён бўлган. Зокир-гов бошлиқ қизиқлар ўрдада хон ва унинг аъёнлари — вазирлари, саркардалари, қозикалон, шайхулислом, қози-ю куззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари, қўрбоши ва даҳбошилар олдида томоша кўрсатар эканлар, тўғридан-тўғри ҳадди сиғиб, эркалик қилиб хон билан мулоқотга киришадилар; хон билан мулоқотда бўлишнинг хатарларидан сўз очадилар; хон қаршисида, унинг салобати босиб ўзларини йўқотиб қўйган, телба ҳолга тушиб қолган кимсалар қиёфасига кирадилар. Зокир-гов хон дағдағаси, бу мустабид сиёсатидан ошкора сўз очади; хон олдида бежо айтган биргина сўзи учун осилиб кетиши мумкинлигини, хон ҳузурига кела туриб ўлимни, етим қоладирган болаларини, ўлгандан сўнг эрга тегадурган хотинини ўйлаганини айтади, ҳатто «хоним» деган сўз ўйини билан хоннинг шахсиятига тегадиган гаплар қилади. Сўнг хон аъёнларига муқаллид бошланади, қизиқлар аъёнлар қиёфасига кириб ўрда ва унинг атрофидаги мансабдорларни фош этишга киришадилар... Айниқса, шайхулислом Валихон тўра қиёфасида намоён бўлган Зокир-гов бу одамдаги маҳаллийчилик, иккиюзламачилик иллатларини қойил қилиб очиб ташлайди...

Ўзингиз солиштириб кўринг, адолатсизликка, зулмга, золимларга, хонга «қарши чиқиш» бобида қизиқларнинг жасорати Анвар ва унинг маслакдошлариникидан камми? Ортиқ бўлса ортиқроқ, бироқ асло кам эмас! Қизиғи шундаки, Анвар бошлиқ исёнкорлар қаршилиги қаттиқ зарба, тақик, таҳдидларга учрайди, Анвар аранг дордан қутулиб қолади, дўстлари мададида «зулм ўчоғи»дан бош олиб кетади. Қизиқлар эса айни ўша «зулм ўчоғи»да золимларни шунчалар шарманда-ю шармисор этишларига қарамай ҳеч қанақа кор-ҳол юз бермайди, таъқибга учрамайдилар; аксинча, аъёнларнинг, ҳатто хоннинг олқишига сазовор бўладилар.

Эҳтимол, бошқа нўноқроқ қаламкаш шу воқеаларни қаламга олганида, хоннинг «золим»лигини таъкидлаш, уни янада кескинроқ «фош этиш» ниятида Қодирий «Кулги ҳақида» мақоласида эслатган саргузаштга ўхшаш воқеани келтирган, Калпараш қизиқ кунини Зокир-гов бошлиқ қизиқлар бошига солган бўлармиди. Буюк реалист адиб бунақа осон ва жўн йўлдан бормади. Халқ турмушига оид олий ҳақиқат шуки, кулги олдида, юқорида айтилганидек, шоҳу гадо баробар; ҳазил йўли билан айтилса, оддий фақир ҳақир одамнинг ҳар қандай ўтқир танқидий гапи ҳам шоҳга малол келмайди. Ҳазилни

билмаслик, ҳазил кўтармаслик халқда ўта маданиятсизлик саналади. Қизиқларга оид лавҳалардан шу нарса аён бўладики, Худоёрхон ҳар қанча золим бўлмасин, у — шу халқнинг фарзанди, шу халққа хос завқ-шавқ, ўзига яраша маданият, қандайдир адолат туйғуси унда ҳам бор. Хон қизиқлар намоиш этган кулгили сахна орқали ўзи ва аъёнлари ҳақидаги аччиқ ҳақиқатлар билан танишар экан, бундай ҳақ гапларга тан беради, бир дам «хонлик тахти»дан тушиб, оддий инсон сифатида кўзда ёшлар билан қаҳ-қаҳ отиб кулади, чин дилдан яйрайди. Мана сизга халқ кулгиси билан йўғрилган реалистик тасвирнинг буюк бир эҳсони, жозиба кучи! Ахир, адабиётнинг вазифаси инсонларни икки тоифага ажратиб олиб, бирини нуқул қоралаш, фош этиш, иккинчисини улуғлаш, мадҳ этишдан иборат эмас-да! Фақат қизиқларга оид эпизодларда эмас, романнинг бошқа ўринларида, хусусан, Солиҳ махдум характери тасвири ва талқинида ҳам айни ўша халқона кулги — юмор асарга ажиб бир жозиба бахш этган, ҳаёт ва инсон шахсини хилма-хил томонлардан кўрсатиш, очиш имконини берган, бинобарин, асар реализмининг етуклик даражасига кўтаришда муҳим омил вазифасини ўтаган.

Айни шундай ҳолни бошқа бир улкан адиб — Ҳамзанинг «Меҳробдан чаён» билан деярли бир пайтда яратган «Майсаранинг иши» асарида ҳам кўриш мумкин. Бу асар мавзуи ҳам тарихимизнинг «қора кунлари» — кейинги хон замонларидан олинган, бу ерда ҳам хон, амир, беклар, турли мансабдорларнинг зулми, замона бедодликлари; уламоларда инсоний ҳис тугаб битгани, қолгани ҳам нопоклик пардаси остида сезилмас даражага етгани; улар томонидан мамлакат хотин-қизларининг истаганча тасарруф этилиши, бунга қарши келувчилар, ким бўлмасин, раҳмсиз жазо олиши... Икки ёш — Ойхон ва Чўпоннинг чин севгиси ва ночор аҳволи; бу жабрдийдаларнинг кўз ёшлари. Тадбиркор, қув аёл Майсара бошлиқ жабрдийдаларнинг ўз шаъни, эрки йўлида ҳақсизлик ва разолатга қарши кураши, ниҳоят, қора кучлар устидан тантанаси, уларни доғда қолдириб, эл олдида шарманда қилиши...

Сентиментал руҳда бошланган, эртакнамо романтик йўсинда давом этган ва фавқулодда эртакнамо ечим билан яқунланган асарда биргина гаройиб образ бор. Сезиб турибсиз, гап Мулла Дўст устида боряпти. Уч тўсиқдан иборат комедиянинг асосан бир ўринда, яъни иккинчи пардасида иштирок этадиган бу аломат шахс бутун бошли асарнинг руҳини, тасвир оҳангини ўзгартириб юборади. Бу одам пайдо бўлиши биланоқ асардаги сентиментал, бир оз китобий оҳанглар ўз-ўзидан чекинади; бу одам жўрлигида, иштирокида давом этган фавқулодда эртакнамо саргузаштлар табиийлик, муболағадор, протекс бўёқларда гавдалантирилган персонажлар қандайдир самимийлик, ҳаётийлик касб этади. Шу тариқа, тасвир, талқин ўзига хос реалистик комик ўзанга тушиб кетади.

Зокир-гов ва унинг сафдошларидан фарқли ўлароқ, Мулла Дўст профессионал сарой қизиқларидан эмас, бироқ девонанамо шўх табиати, ростгўйлиги, эркатойлик билан фирибгар мансабдорларни, турмуш қабоҳатларини фош этишда улардан қолишмайди. Айни пайтда бу одам табиатининг ўта сержило ва зиддиятли экани билан эътиборни тортади. Бир қарашда бир-бири билан асло қовушмайдиган, сиғишмайдиган хусусиятлар кулги сеҳри орқали унинг сиймосида уйғун тарзда табиий ҳолда келаверади. Чунончи, Мулла Дўст йигитлик чоғларини Аллоҳ йўлида тоат-ибодатлар билан ўтказиб, уйланишни унутган, мана энди қариганда «хотин жинниси»га айланган. Битта дилоромни тиззасига ўтқазиш кўйида ошкора хиёнатга ҳам тайёр. Бу борада омадсизлиги учун «шариатнинг адолат минбарида ўтирганлар»ни айблайди; «шариатни икки буклаб, олти қатлаб» ўшандай улуғ зотларнинг «қўлтиқларига қистириб қўйган» яратганнинг ўзига шак келтиришдан ҳам тоймайди. Ўзи қўл остида ишлайдиган қози, у билан ҳамтабоқ мулланинг найрангу кирдикорларини миридан-сиригача ичдан билади, гап келганда отасини ҳам аямайдиган бу ҳақиқатгўй кимса ўткир пичинг, киноя-кесатиклар орқали уларнинг авра-астарини очиб ташлайди. Шу билан бирга ўша фирибгарларнинг сохта, пуч ваъдаларига лаққа учиб, уларнинг гуноҳ ишларида иштирок этади, «ёр васли» илинжида Майсара уюштирган катта ўйин иштирокчисига айланади, охирида ўша шармандалар сафидан жой олади. Иккам ўттиз йиллик умрини қозихонада, «мана шу беҳосият остонаи нумуборакда» туну кун мулозимлик, уй супуриш, отхона тозалаш, ош пишириш, бало қилиш, баттар қидиришлар билан ўтказиб, охирида ҳеч вақога эришолмай, «никоҳ чойшабни босолмай» ўтиб кетаётган бу қариянинг киноя-кесатикларга тўла ҳасратларини тинглаб ҳам ачинасиз, ҳам куласиз.

Қисқаси, бир пайтнинг ўзида ҳам тақводор, ҳам шаккок, ҳам ҳақгўй, ҳам ҳақсизликка қарши исёнкор, ҳам ожиз-нотавон, фақир у ҳақир, ҳасратгўй, ҳам мағрур, тантанавор, ҳам лақма «гуноҳкор» сифатида намоён бўлган бу одам негадир китобхон-томошабни ўзидан асло бездирмайди, аксинча, тушуниниш-тушунтириш қийин бўлган ички бир сеҳри билан сизу бизни ўзига ром этади, кўнгилларда илиқ ва қувноқ кайфият уйғотади. Халқона кулгининг ажиб сеҳри, жозибаси шунда бўлса керак!

Кези келганда айтиб ўтай: Мулла Дўст қулфи дили очилиб, киноя-кесатикларга тўла ҳасратларини тўкиб солаётганида бирдан асар матни узилиб қолади, афсус, қўлёзманинг айни ўша энг қизиқ жойлари — бир неча саҳифалари йўқолган. Агар улар топилса — тикланса борми, табиийки, бу образ жамоли яна ҳам тўлароқ, сержилороқ намоён бўлар эди. Аммо шу ҳолда ҳам у ноёб бадиий ихтиро, кашфиёт тарзида ардоққа лойиқ.

1999 йил

БАДИИЙ СЎЗ ҚУДРАТИ*

(Ёзувчи Ўткир Ҳошимов билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Адабиёт тарихида шундай ижодкорлар борки, вақт ўтган сари улар яратган асарларнинг қадр-қиммати тобора ошиб бораверади. Улуғ адиб Абдулла Қодирий ана шундай ижодкорлардан. Ёзувчининг илк романи «Ўткан кунлар» китоб ҳолида босилиб чиққанига мана етмиш йил бўляпти, аммо бу асарга қизиқиш асло сусайгани йўқ.

Адабиёт тарихида қизиқ парадоксларга дуч келамиз. Шундай китоблар бўлади, улар ўз вақтида катта шуҳрат қозонади, атрофида шов-шувлар кўтарилади, бироқ кўп вақт ўтмай, эсдан чиқиб кетади. Яна шундай китоблар бўладики, ўз вақтида тан олинмайди, лекин вақт ўтиши билан, барибир, улар ҳақиқий баҳосини олади.

ЁЗУВЧИ. Адабиёт тарихида бошқачароқ парадокслар ҳам бор. Шундай асарлар учрайдики, китобхон уларни қабул қилмайди, қилолмайди. Муаллиф «ношукур» ўқувчидан ранжиб, мени келажак авлод тушунади, деб умид қилиб юради-юради, аммо келажак авлод ҳам тан олмайди. Бунинг сабаби аён: аслида ўша асарнинг ўзи бўш, ғоявий-бадиий жиҳатдан ожиз бўлади.

ТАНҚИДЧИ. Абдулла Қодирийнинг бахти шундаки, унинг асарлари, хусусан, «Ўткан кунлар» яратилган пайтида ҳам, бугунги кунда ҳам бирдек машҳур, қадрли.

ЁЗУВЧИ. «Ўткан кунлар» чин маънода буюк роман бўлди. Бир қаламкаш ижодкор сифатида шунга аминманки, оддий китобхон ақалли тўртта шеърини ёд олиб юрмаган шоир шоир эмас. Оддий китобхон роман ёки қиссасини ўқиб, ақалли тўрттагина қаҳрамоннинг қисматини бошқа бировга ҳаяжонланиб айтиб юрса, шу қаҳрамонлар билан ўзини дўст тутса, ўша ёзувчи — ёзувчи. Ҳолбуки, йигирманчи, ўттизинчи йилларда ўз ўғлига Отабек, қизига Кумуш исмини қўйган одамлар кўп бўлган. Бунақа ота-оналар ҳозир ҳам тез-тез учраб туради. Ёзувчи учун бундан катта бахт йўқ.

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар»нинг ўз вақтида эл орасидаги довруғи ҳақида кўп эшитганмиз, ўқиганмиз. Асарнинг пайдо бўлиши китобхонлар учун катта байрамга айланган. Қадимда бизда ғазалхонлик, достонхонлик кенг расм бўлган, романхонлик анъанаси эса «Ўткан кунлар»дан бошланган. Бу романни ўқиш, тинглаш билан кифояланмай, уни ўзи учун бошдан-оёқ кўчириб олувчилар, ёд олиб, давраларда айтиб юрувчилар бўлган. «Гулистон» журналида «Ўткан кунлар»ни ёд айтиб юрувчи тожикистонлик бир кекса

* Суҳбатга «Ўткан кунлар» романининг 1974 йилги нашри асос қилиб олинган, айрим ўринларда 1926 йилги нашрига мурожаат этилди.

китобхон ҳақида бир мақола босилди. Ғазални, дostonни ёд олиш, ёддан айтиш мумкин, бутун бошли романни ёд олиб, узоқ йиллар хотирада сақлаб айтиб юриш сийрак учрайдиган ҳодиса. Оддий китобхон бутун бошли романни ёд олган экан, демак, бундай асар унинг учун ниҳоятда азиз, муқаддас, қалбига яқин бўлиши керак.

Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Шоир Миртемир оғир дардга чалиниб касалхонада ётганида, танқидчи Озод Шарафиддинов билан кўргани бордик. Миртемир домла бир оз ўзига келган, бироқ шифокорлар ҳали туришга рухсат бермаган эканлар. Биз хонага кирганимизда домланинг қўлларида «Ўткан кунлар» романи, ётган жойларида мутулаа билан машғул эканлар. Домла роман орасига хатчўп қўйиб, биз билан саломлашдилар ва китобга ишора қилиб: «Мўъжиза, нақд мўъжизанинг ўзи!» — дедилар ва: «Бу галги мутулаа, балким юзинчисидир...», дея жилмайиб илова қилдилар. Маълум бўлдики, Миртемир домла касалхонада бир оз ўзига келиб биринчи сўрагани «Ўткан кунлар» романи бўлибди. Улкан шоирнинг оғир хасталик чоғида ҳаёлини, дилини ўзига мафтун этган, этолган, юзинчи бор ўқишга ярайдиган китоб ҳақиқатан ҳам, унинг ўз сўзи билан айтганда, мўъжиза!

ЁЗУВЧИ. «Гулистон»да босилган ўша мақолани мен ҳам ўқиганман. Яна битта мисол кўшишим мумкин. Ҳузуримга бир йигит келди. Спортчи, аниқроғи, каратэчи экан. «Ўткан кунлар»дан бутун-бутун саҳифаларни ёдаки айтиб берди... Ҳолбуки, бу йигит нари борса ўттиз ёшларда эди. Бундан чиқди, «Ўткан кунлар» эллик йил илгари одамларни қанчалар ҳаяжонга солган бўлса, ҳозир ҳам деярли шунчалик тўлқинлантирар экан-да!

Тўғри, ўтмишда бошқа халқлар қатори бизнинг халқимизда ҳам савод масаласи чатоқ бўлган. Лекин бу — халқ ўртасида адабиётга қизиқиш йўқ эди, деган фикрни асло англамайди. Акс ҳолда, ҳазрат Навоийнинг буюк ижоди яратилмас, бизгача етиб келмас эди.

Бундан бир неча йил илгари марказий матбуотда москвалик кекса педагогнинг «Оилавий қироатхонлик» («Семейные чтения») деган мақоласи эълон қилинди. Мақола муаллифи бир нарсани ҳаяжонланиб ёзди. Бир вақтлар оилавий китобхонлик бўларди, оиланинг катта-ю кичик аъзолари жам бўлиб, бир китобни ўқир, ўша китоб қаҳрамонлари билан биргалашиб қувонинишар, изтироб чекишар, бу эса оила аъзоларининг бир-бирига руҳан яқинлаштирар эди, дейди. Тўғри гап, ҳали ҳамма ёппасига саводхон бўлмаган пайтда бизда «Ўткан кунлар» оила аъзолари ўртасида, чойхоналарда, гап-гаштакларда завқ билан ўқилган, иштиёқ билан тингланган. Бир уй одам гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаган... Одамлар бунинг азбаройин бекорчиликдан қилинган эмас...

Эсимда бор: урушдан кейинги йиллар эди. Тўрт-беш яшар боланинг хотираси нимага қодир бўлса, мен ҳам ўша қадар

хотирлайман. Дадам тоғам билан суҳбатлашиб ўтириб, Жулкунбой деган «зўр ёзувчи», «Ўткан кунлар», Отабек, Кумуш ҳақида гаплашиб қолишар, аммо, чамамда, ўша китобнинг ўзи уйда йўқ эди... Узун қиш кечалари катта акам еттинчи чироқни сандал устига қўйиб, «Кунтуғмиш», «Гўрўғли» сингари китобларни ўқир, катта-кичик ҳаммамиз жам бўлиб тинглар эдик... «Ўткан кунлар»ни мактабни битирган йилим ўқидим. Ўқидиму, ғалати, сирли бир оламга кириб қолгандек бўлдим. Тўғри, у пайтларда Евгений Бертельснинг «Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди, энди олтинчисини, яъни ўзбек романчилиги мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди», деган гапидан ҳам, Мухтор Аvezов Қодирий романлари гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди, деганини ҳам, машҳур туркман адиби Хидир Деряев Қодирийни ўзининг буюк устози санаганини, ниҳоят, Ойбек домла Қодирий ҳақида йирик китоб ёзганини билмас эдим. Орадан кўп йиллар ўтиб, бир нарсани англадим. Ўқувчини асар қаҳрамони билан шунчалик ошно қиладиган китоб ёзиш қийин экан, жуда қийин экан. Кейинроқ яна бир ҳақиқатни англаб етдим: чинакам улўф ёзувчи шундай мактаб яратар эканки, унинг мактабида тенгқурлари ҳам, келажак авлод қаламкашлари ҳам беихтиёр таълим олар экан. Ойбек, Фафур Фулом, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, Пиримқул Қодиров, Ўктам Усмонов, Худойберди Тўхтабоев, Неъмат Аминов, Хайриддин Султоновлар ижодида Қодирий таъсири у ёки бу тарзда сезилади. Асар тилида, услубида, характерлар яратишда, роман жанри ёки сатира сирларини эгаллашда... Мен тилга олган номлардан ҳам кўриниб турибди: ҳозирнинг ўзигача тўртта авлод Қодирийдан ижодий баҳраманд бўлибди.

ТАНҚИДЧИ. Қодирий мактабида тенгқурлари ҳам таълим олган дедингиз. Буни тасдиқлайдиган биргина факт келтираман. Садриддин Айний «Дохунда» романидаги бир ўринда Қодирийдан таъсирланганини ошкора эътироф этган.

ЁЗУВЧИ. Яқинда «Ўткан кунлар»ни қайтадан синчиклаб ўқидим. Китобнинг сўнгги саҳифаларига келганда кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Шундай «жиддий адаси»нинг нимага йиғлаётганини тушунмай ҳайрон бўлиб турган ўғил-қизим олдида ўзимни ҳеч тўхтата олмай йиғлардим. Бу фақат асар қаҳрамонлари тақдирига ачинаиб йиғлаш эмас эди...

ТАНҚИДЧИ. Кўпинча адабиёт, санъат ривожигаги новаторона кашфиётлар кенг ўқувчилар оммаси томонидан бир оз қийинчилик билан қабул қилинади. Ўзбек адабиёти учун принципиал янгилик — том маънодаги биринчи реалистик роман — «Ўткан кунлар» кўпчиликка ниҳоятда маъқул тушган, кенг китобхонлар оммаси

қалбига осон йўл топган, улар қалбининг тўридан жой олган экан, бунинг муайян сирлари, сабаблари бўлса керак.

ЁЗУВЧИ. Сиз айтаётган ҳолат «кўпинча» бўлмайди, «баъзан» бўлади. Чунки новаторона кашфиётларнинг ўзи кўп бўлмайди. Шунда китобхон баъзан асарни яхши тушунмаслиги мумкин. Кўпинча эса бошқа нарса рўй беради: «қаламкаш мен новаторлик қиламан деб халқ руҳидан, умуман, ҳаётдан узоқ нарсаларни ёзади, натижада ўз авлоди ҳам, келажак авлод ҳам ўша асарни тушунмайди, тўғрироғи, тушунишни истамайди ҳам. Қодирий домланинг сиз айтган новаторона асари халқ ўртасида шунчалик шуҳрат қозонишининг унчалик фавқулодда сири йўқ. Рост, ўша олис йигирманчи йилларда халқ Тоҳир ва Зухро, Юсуф ва Зулайҳо сингари афсонавий қаҳрамонларга кўниккан эди. «Ўткан кунлар»нинг қаҳрамонлари афсонавий шахслар эмас эди. Шундай экан, нима учун оддий китобхонлар уларни дарров жон-дил билан қабул қиладилар? Чамамда, бунинг иккита асосий сабаби бор. Биринчидан, романда халқ руҳи жуда ҳаётий, жуда чуқур акс этган. Иккинчидан, китобхонлар «Ўткан кунлар»да худди ўзларига ўхшаган реал, тирик одамларни кўришди. Улар шундай асарга, ҳаётий қаҳрамонларга ниҳоятда муштоқ эдилар.

Бир қатор ҳурматли олимларимиз Қодирийнинг бадиий маҳорати ҳақида яхши ишлар қилишган. Бироқ, бу борада ҳали очилмай ётган кўриқлар ҳам беҳисоб. Айтайлик, бадиийликнинг муҳим омилларидан бири — асарда одамлар олами, халқ руҳини тасвирлаш, кашф этиш. «Ўткан кунлар» бу жиҳатдан бебаҳо бир ҳазина.

Аввало, бадиий асарда халқ руҳи деганда нимани тушунамиз? Ўзим гувоҳ бўлган иккита мисолни айтай. Бундан анча йиллар илгари экранларда «Анна Каренина» фильми намойиш қилинди. Собик синфдошим, фабрикада ишлайдиган дўстим билан кинога тушдик. Кинодан чиққандан кейин дўстимнинг таассуротини сўрадим. «Фильм яхши-ю, лекин Каренина дегани ёмон хотин экан», деди дўстим. Мен унга ёзувчининг мақсадини, асар ғоясини тушунтирдим. Охири қўлига романнинг ўзини бердим. Ўн беш кундан кейин дўстим китобни олиб келди. «Ажойиб китоб экан, Аннани энди тушунгандай бўлдим», деди у... Орадан бир йилча ўтгач, Қора денгиз бўйига дам олишга борганимизда ленинградлик бир студент қиз билан ҳамсуҳбат бўлиб қолдим. У республикамызга, ўзбеклар ҳаётига, адабиётимизга ниҳоятда қизиқар, лекин ўзбек адабиётидан ҳеч нарса ўқимаган экан. Мен унга биринчи галда «Ўтган кунлар»ни тавсия этдим. Ҳайриятки, санаторий кутубхонасида романнинг русча таржимаси бор экан, олиб ўқий бошлади. Уч кундан кейин олдимга келди, роман ҳақида ҳаяжонланиб гапирди. Айни пайтда бир масалада ўз таажжубини ҳам билдирди: «Ажойиб асар экан, фақат бир нарсага ҳайрон қолдим. Нима, Кумуш

жинними? Эри бошқасига уйланса, йиллаб ташлаб қўйса-ю, Кумуш унинг йўлига кўз тикиб ўтирса?»

Айтинг-чи, нима бу? Ким айбдор? Ёзувчими, китобхонми? Йўқ! Ҳеч ким айбдор эмас. Толстой ҳам, Қодирий ҳам, дўстим ёки студент қиз ҳам... Бутун гап инсон психологиясининг кўп йиллар мобайнида шаклланган кўникмаларида, қолаверса, асарнинг ҳаётийлигида. Агар ҳамма адиблар бир қолипда асар ёзаверса, ижоднинг ўзи аллақачон барҳам топар эди. Чинакам миллий ёзувчининг маҳорати, бадиий тасвир қудрати ҳам шундаки, у инсон психологиясини, халқ руҳини ниҳоятда аниқ тасвирлайди. Аслида бадиий ижод мана шу ранг-баранглиги билан умуминсонийликка хизмат қилади.

ТАНҚИДЧИ. Адабиётнинг бош вазифаси, Л. Толстой айтганидек, одамларни, бинобарин, халқларни бир-бирига яқинлаштириш. Одамларни, халқларни бир-бирига яқинлаштириш эса уларнинг бир-бирларини яқиндан билиши, яхши тушуниши орқали амалга ошади. Адабиёт ҳар бир халқнинг ўзига хос ҳаёт тарзини, миллий руҳиятини ифодалаш, кашф этиш орқали ҳам халқларни бир-бирига яқинлаштиради. Мен аминманки, сизнинг ишчи дўстингиз рус адабиётини, ленинградлик студент қиз эса ўзбек адабиётини, унинг энг яхши, баркамол асарларини кўпроқ ўқисалар, ҳар иккаласидаги бояги ажабланиш тобора барҳам топиб, асарларда акс этган халқ руҳиятини англайдиган, миллий характерлар хатти-ҳаракати, кайфиятини тушунадиган, қадрлайдиган бўлиб борадилар.

Ўзимдан бир мисол келтирай. Дастлаб Габриэль Гарсиа Маркеснинг «Танҳоликда юз йил» романини ўқиганимда ундаги кўп лавҳалар, одамлар орасидаги интим муносабатлар ифодаси мени таажжубга солган эди; романда сиз билан биз асло ҳазм қилолмайдиган, биз учун ниҳоятда ғайритабиий бўлиб туюлган ҳолат, ғаройиб одатлар оддий, табиий ҳодисадек тасвир этилади. Кейинчалик бу улуг реалист ёзувчининг бошқа асарлари билан танишгандан кейин амин бўлдимки, Маркес Колумбия халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини, халқнинг ҳаёт тарзини, миллий одат, таомилларини фавқулодда бир маҳорат билан акс эттириб берган экан. Дастлаб ғаройиб туюлган ҳодисалар эндиликда мен учун ҳам табиий кўринадиган бўлиб қолди.

ЁЗУВЧИ. Келинг, «Ўткан кунлар»даги халқ руҳиятига оид мисолларга мурожаат қилайлик. Қодирийнинг бу борадаги маҳорати асар бошидаёқ кўринади. Отабек Марғилонга илк бор сафар қилганида, шаҳардаги баъзи одамлар у қўнган хужрага меҳмон бўлиб келишади. Хизматкор Ҳасанали чой келтиргани турганида, меҳмонлардан бири бу чол кимлигини сўрайди. Адиб бу манзарани шундай тасвирлайди:

«Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай, эшикка қаради. Ҳасаналини хужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди:

— Кулимиз».

Хўш, нега у Ҳасаналини «узоқлатиб», сўнгра жавоб беради? Бу масалага оддий қарасак, Ҳасанали Отабекка маънавий отадек гап. Аслида ҳам шундай, шунинг учун йигит унинг ҳурматини жойига қўяди, деймиз. Аммо гап фақат шундами? Йўқ, яна бир гап бор. Муҳими шундаки, Отабекда андиша бор. Мабодо Ҳасанали маънавий ота даражасида бўлмаса ҳам, Отабек, барибир, шундай қилар эди.

Яна бир лавҳа. Мирзакарим Қутидор Отабекни меҳмонга чақиради. Шу хабарни у оила аъзоларига мана бундай етказди:

— «Мен сизга айтиб қўяй, Кумуш, — деди турар экан, қутидор Офтоб ойимга, — бу кунга бир меҳмон айтган эдим».

Бу суҳбат устида Кумуш ҳам бор. Қолаверса, Қутидор Отабекни аввал ҳам кўрган, «киройи куёвинг шундоқ бўлса», деган хаёлга ҳам борган эди. Энди, тасаввур қилингки, асар худди шу ҳолда бошқа тилга ағдарилди. Китобхоннинг хаёлига дарров бир фикр келади. Қутидор Отабекни қизига мақтаяпти. Негаки, «Кумуш» деб мурожаат қиляпти. Аслида шунақами? Йўқ! Биринчидан, Қутидор бадавлат одам. Қизига келаётган совчиларнинг саноғи йўқ. Қолаверса, у тақводор киши. Ҳеч қачон ўз қизи олдида бегона йигитни гапириб ўтирмайди... Гап шундаки, у Кумушга эмас, хотинига — Офтоб ойимга мурожаат қиляпти. Халқимизда ҳалиям бир удум бор. Эр хотинини, хотин эса эрини бош боласининг исмини айтиб чақиради, мурожаат қилади, тасаввур қилинг, бу фикрни китобни бошқа тилда ўқийдиган китобхонга изоҳлаш учун озмунча шарҳ керак бўладими?

Яна бир мисол. Отабек Марғилонга келиши билан қайнанаси Офтоб ойим «товоқни хурмага, хурмани товоққа уриштириб», шоша-пиша қатиқ олиб чиқади. Ёки қипчоқлар қирғинини ўз кўзи билан кўриб келган Отабек Юсуфбек ҳожига қаттиқ гаплар айтади. Отаси, гарчи айбдор бўлмаса ҳам, бу гапларни изтироб аралаш жим эшитида. Аммо зум ўтмай, гап мавзуи Отабекнинг Марғилондаги «қотиллиги»га етганида Юсуфбек ҳожи «Шарқ оталиги вазиятини олади». Гарчанд нариги масалада отаси қанчалик айбсиз бўлса, бу масалада Отабек ҳам шунчалик бегуноҳ бўлишига қарамай, у отанинг бетига сапчимайди. Бор гапни, юрак дардини одоб билан тшунтиради.

Ниҳоят, тағин бир лавҳа: Кумуш илк бор қайнатаси билан юз кўришиди. Қодирий ёзади: «Кумуш уялиб зўрғагина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манглайига тегизиб олган ўз қўлини ўпди...».

Мана, сизга аниқ тасвир, халқ руҳи, удуми! Ҳиндлар бир-бирини кўрганида кафтини жуфтлаб таъзим қилади, баъзи араблар бир-бирига бурнини тегизиб омонлашади, французлар аёл кишининг кўлидан ўпиб саломлашади, ўзбек эркаги эса фарзанди

қатори аёлни оталарча эркалаганида, унинг манглайини силайди-да, ўз қўлини ўпади...

ТАНҚИДЧИ. Одамни титратиб юборадиган яна бир ёрқин миллий ҳолат: Кумуш заҳарланиб, ўлим тўшагида ётибди. Қайнатаси Юсуфбек ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўтиради. Келиннинг кўзи юмуқ, сочлари юзи устида паришон. Ҳожи келинининг сочларини тузатиб, манглайига қўлини босади, «Ойим... Ойим!» дея мурожаат этади. Бунақа ҳолатда ёши улуг эркак кишининг, қайнатанинг келини ёнига келиб паришон сочларини тузатиши, манглайига қўлини қўйиб ҳол-аҳвол сўраши табиий бир ҳол. Шунга қарамай, Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлайди ва таниб... кўзғалмоқчи бўлади. Қарангки, келин қайнатасини таниб, бу ёши улуг эркак киши олдида афтодаҳол ётганидан ҳижолат чекиб, ўша ночор ҳолда ҳам одоб юзасидан кўзғалмоқчи, ўрнидан турмоқчи бўлади.

ЁЗУВЧИ. Умуман, Қодирий ижодида, «Ўткан кунлар»да ҳам, «Меҳробдан чаён»да ҳам, «Обид кетмон»да, ҳикояларида ҳам бундай манзаралар тўлиб ётибди. Бу хусусда қўп гаплар айтиш мумкин. Менга қолса, Қодирийнинг «зўрлиги» бунақа лавҳаларни ишлатишнинг ўзида эмас. Рус адабиётшунослигида «самоцель» деган жуда ўринли ибора бор. Ҳанузгача унинг аниқ ўзбекча таржимаси йўқ. Эҳтимол, бу «ўзининг билимдонлигини кўрсатиб қўйиш» деган маънони берар. Муҳими шундаки, Қодирий бу лавҳаларни ўзини кўрсатиб қўйиш учун ишлатган дейиш бориб турган гумроҳлик бўларди. Гап шундаки, буларнинг ҳаммаси асарнинг ўзи билан бирга қўшилиб туғилган. Аслида истёбод деганининг энг ёрқин қирраларидан бири мана шу — табиийлик бўлади!

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар»ни элга манзур этган омиллар қўп, шулардан бири, Сиз айтгандай, романда халқнинг кайфияти, руҳияти, таомиллари ёрқин ифода этилганлигидадир. Халқ руҳияти, таомиллари ифодасига оид яхши мисоллар келтирдингиз. Аммо халқ руҳияти фақат шу хилдаги таомиллар ифодасидангина иборат эмас. Романдаги бир ҳолат ниҳоятда қадрли. Асарга, муаллифнинг ўзи эътироф этганидек, «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» мавзу қилиб олинган; дарҳақиқат, романда «энг кир, қора кунлар» саналмиш кейинги «хон замонлари»нинг ярамасликлари, даҳшатлари, кескин зиддиятлари шафқатсиз бир реалистик куч билан очиб ташланган. Шу билан бирга ёзувчи халқ тарихига, унинг кечаги кунига, бой анъаналарига, яхши удумларига улуг бир ҳурмат, эҳтиром билан қарайди, халққа, унинг шаънига малол келадиган гап қилмайди, ўша «энг кир, қора кунлар»да ҳам халқ орасида зулматни ёритувчи нурлар, зулмат билан олишадиган, халқ истиқболини ўйлайдиган кучлар бўлганлигини асло эсдан чиқармайди; ёзувчи ўша чиркин муносабатлар чириб битган, таназзулга

юз тутган, бундан эл-юрт мислсиз жафо чекаётган, қолоқ одатлар одамлар турмушига оғу солаётган, улар бахтини завол этаётган бир замонда ҳам кишилар чин одабийликни сақлаб қолганликларини, одамдек яшашга интиланликларини санъаткорона кўрсатади; гарчи муваққат, ўткинчи бўлса-да, одамларнинг бахтли дамларини, ҳаётнинг сурурли дақиқаларини — дала сайри, меҳмон кутиш, ширин суҳбатлар, зиёфатлар гаштини, совчилик удуми, қиз узатиш, никоҳ тўйи базми, висол лаззати онларини бутун завқшавқи билан китобхонга етказди. Яхши одамлар қалбидаги заковат ва саховат, улар орасидаги меҳр-эҳтиром, бир-бирига мурувват, самимият, севги-садоқат, фидойилик туйғуларини топиб тасвирлайди; Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қутидор, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Кумуш, уста Олим — буларнинг ҳар бири китобхон дилини ўзига ром этади. Ана шундай одамлар билан танишганингизда, беихтиёр, ўзингизни шундай кишилар авлодидан эканлигингиз билан фахрланасиз. Бундай одамларни бошқа халқларга ҳам кўз-кўз қилгингиз келади.

ЁЗУВЧИ. Оддий бир ҳақиқат бор. Инсоният пайдо бўлган ўша кўҳна замонлардан бери яхши одамлар ёмонлардан кўра ҳамиша кўпроқ бўлган. Акс ҳолда тараққиётнинг ўзи бўлмас эди. Яхшилар эзгу удумларни, покиза ниятларни авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдирганлар. Қўлларидан келганча шу покиза маънавий бисотни кўпайтиришга ҳаракат қилганлар. Ҳа, муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, «Ўткан кунлар» тарихимизнинг энг «қора кунлар»ни акс эттиради. Адиб инсон ҳаётини бўғувчи, жамият тараққиётига кишан бўлувчи муҳитни бутун зулмати билан тасвирлайди. Аммо, давр ёмон дегани — одамзот ёмон, дегани эмас. Ёзувчи мана шу ҳақиқатни асло унутмайди. Хонлиқлар замонининг мудҳиш манзараларини ўқиб, юрагингиз сиқилиб кетганидан табиатнинг гўзал лавҳалари, одамлар ўртасидаги самимий дўстлик, ҳар қандай синовга бардош бера оладиган қудратли инсоний муҳаббат, садоқат тасвирини кўриб, дилингиз ёришади. Қизлар мажлисини эсланг: «гуллар, лолалар, тўтилар, кумрилар мажлиси!» Отабекнинг Минг-ўрикка чиққанида кўрган баҳор манзараси-чи?

ТАНҚИДЧИ. Шуниси характерлики, ҳаётдаги нурли, завқли ҳодисалар ифодасида ўтмишни идеаллаштириш, безаб кўрсатишдан асар ҳам йўқ!

ЁЗУВЧИ. Адибнинг чинакам бадиий маҳорати шундаки, у энг гўзал, сурурли манзараларни тасвирлаганда ҳам асарнинг бош концепциясидан асло чекинмайди. Китобхоннинг ҳаёлида аллақандай хавотирга ўхшаган ҳис доим сақланиб тураверади. Баъзан эса энг гўзал манзара энг оғир ҳолатни очиш учун хизмат қилади. Ёдингиздами, Отабек Зайнабга унаштирилгандан кейин Марғилонга кетаётганида кўклам тасвири берилади...

ТАНҚИДЧИ. Умуман, «Ўткан кунлар» да манзара тасвири кам, борлари аниқ, тиниқ, ҳаммаси муайян мақсадга хизмат қилади...

ЁЗУВЧИ. Бояги ҳолатда ёзувчи кузнинг дилгир манзарасини чизса ҳам бўлар эди. Бундай қилиш муаллиф ихтиёрида. Аммо Қодирий кўклам тасвирини чизар экан, бошқа, катта мақсадни кўзлайди. Табиат яшнаган, қушлар ошён қуриш ташвишида. Бу Отабекнинг ҳолатига тамоман зид. Ҳатто қушлар ҳам уй қурапти. Ота-она орзуси эса унинг ширин ошёнини бузапти. Ўқувчи буни ҳис қилади-ю, ўша табиат манзараси ҳаёлига умрбод муҳрланиб қолади.

Удумлар масаласига келсак, аксарият асарларда бу борада бир қолип бор. Ўтмишда аёллар забун бўлган, эркаклар аблаҳ, зўравон бўлган. Тўғри, ўтмишда забун аёллар ҳам, аблаҳ, зўравон эрлар ҳам етарли эди. Ҳомид, Азизбек, Содиқ, Мутал, Қўрбоши, Мусулмонқул каби разилларнинг бутун чиркин оламини Қодирий ўхшатиб, баъзан ошқора газаб билан тасвирлайди. Бироқ аёлларга муносабат бобида Отабек, Қутидор, Юсуфбек ҳожи, уста Олим сингари эрлар ҳам йўқ эмасди. Отабекдан совчи келганида, Қутидор энг аввал хотини билан кенгашади. «Энди қандай кенгаш берасан, хотин?» дейди. Ёки Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойимнинг муносабатларини олайлик. Ҳожи Ўзбек ойимнинг измидан чиқмайди. Кўп китобларда домлалар эчки соқол, саводсиз, очкўз қилиб тасвирланади. Отабекни Кумушга никоҳлаган домла эса «оқ соқолли, кўркам сиймо ва оғир табиатли...» Бу ишни адиб азбаройи ўша домлани «яхши кўриб кетганидан» қилган эмас. Гап шундаки, бу тасвир Отабекнинг ўша пайтдаги ҳолатига жуда мос. Мантиқан чуқур асосланган.

ТАНҚИДЧИ. Шу тариқа «Ўткан кунлар» романи аввало асосий гоявий йўналиши, ижтимоий мазмуни, яъни халқнинг тинкасини қуритган, тарихий тараққиётга ғов бўлган чиркин муносабатлар, қолоқ одатлар фожиасини очиб берганлиги билан, айти пайтда, халқ ҳаётининг нурли томонларини, халқ дилига яқин кишилар образини зўр эҳтиром билан кўрсатгани, шу йўл билан халқ руҳияти, кайфиятига яқин бўлгани учун ўқувчилар орасида катта доврўғ, обрў-эътибор қозонди. Бугина эмас, асар ўзининг бадиияти билан ҳам халқ руҳига ниҳоятда яқин эди. «Ўткан кунлар»да халқнинг узоқ йиллик ҳам оғзаки, ҳам ёзма бадиий, маънавий анъаналари, ҳаттоки архитектура, мусиқа соҳасидаги бадиий тафаккури ўзига хос тарзда реалистик шаклда мужассамлашган.

Ёзувчи Темурали Пўлатов «Тошга битилган дoston» мақоласида адабиётимиздаги илк реалистик, йирик асарларнинг туғилишида, уларнинг поэтикасидаги қадимий архитектура ёдгорликлари ансамбли тажрибаларининг маълум ва сезиларли таъсири, роли борлиги ҳақида қизиқ фикрларни ўртага ташлаган эди. Дарҳақиқат, «Ўткан кунлар» поэтикасида ўша улуғвор архитектура ансамбллари ёдга туширувчи нималардир бор... Қолаверса, мен «Ўткан

кунлар»ни мутолаа қилаётганимда негадир хаёлан шашмақом куйларини тинглаётгандай бўламан: гоҳ якка созда, гоҳ созлар ансамблида, гоҳ хонандалар билан созандалар жўрлигида... Роман бош қаҳрамони ҳаётининг энг кескин драматик дақиқаларидан бирида шашмақомнинг ниҳоятда мунгли, драматик куйи — «Наво» садосини тинглаймиз. Бу — мақом куйининг сўз санъатидаги биринчи реалистик ифодаси, талқини! Бу тасодифий бир ҳол эмас. Романда «Наво» куйи билан баробар кўп ўринда халқ кўшиқлари, лапарлари ҳам қаламга олинади. Ҳа, асарда ёзувчи романга бу хил кўшиқлар оҳанги — руҳини ҳам сингдирган. Яхлит олганда, асардаги тасвир оҳанги мунгли, дардли бўлса-да, воқеалар, ҳодисалар қамрови, оқимиға кўра сержило — полифоник.

ЁЗУВЧИ. Аввало, ҳар бир чинакам бадиий асарнинг ўз ички мусиқаси бўлади. Бу куй ҳали адиб ёзув столи олдиға ўтирмасданоқ бошланади. Илҳом деймизми, пафос деймизми, хуллас, шу куй бўлмаса, асар чинакам бадиийликдан маҳрум бўлади. «Ўткан кунлар»да ҳам биринчи саҳифаларданоқ қулоғингиз остида майин, хазин бир куй жаранглаб кетади. Адиб сизни шу мусиқа билан аллалаб, китоб ичига олиб кириб кетганини ўзингиз сезмай қоласиз. Асарнинг ички оҳанги ҳақида ҳали яна тўхталармиз. Ҳозир Сиз айтган халқ куйи, кўшиқларининг романда қўлланиши ҳақида...

Ҳа, асарда лапарлар, кўшиқлар кўп. Бироқ Қодирий буларни ҳам азбаройи халқ оғзаки ижодидан яхши хабардорлигини кўрсатиш учун ишлатган эмас. Ҳар бир куй, лапар, кўшиқ қаҳрамон руҳиятини очишга, керак бўлса, асар драматизминини кучайтиришга хизмат қилади. «Қизлар мажлиси»даги кўшиқ Кумушнинг ҳолатини, ички дардини очиш учун энг чиройли восита. Ахир, у ҳозирги замон қизи эмаски, бу тўйнинг менга кераги йўқ, ўз севганим бор, деса! Баъзан адиб ишлатган бир сатр кўшиқ бутун бошли дostonнинг кучини беради... Кулманг, муболаға қилаётганим йўқ. Яна ўша боя тилға олинган манзарани эслайлик: Отабек Зайнабға унаштирилган, Кумушнинг олдиға кетяпти. Баҳор, гуллар очилган. Олисда кўш ҳайдаётган йигитнинг кўшиғи эшитилади: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!...» Агар бу сўзларни Отабекнинг ўзи айтганида шунчаки сентиментал, чучмал эшитилиши мумкин эди. Йўқ, уни бутунлай бошқа одам айтяпти. Атайлаб эмас, шунчаки... Бироқ «шунчаки» ашула фавқулodда катта маъно касб этади. «Наво» куйи ҳақида гапирдингиз. Шу бобда китобхонни титратиб юборадиган битта жумла бор. Маст Отабек хонандаға буюради: «Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!...» Мана шу жумланинг ўзида жуда аламли, оғир, изтиробға тўла ҳақиқий эркак йиғиси бор.

Яна асар мусиқасига қайтсак... Тўғри айтдингиз: асарда ранг-баранг оҳанглар бор. Аммо уларнинг ҳеч бири алоҳида ажралиб

қолмайди. Аксинча, бир-бирини тўлдиради, ягона оҳангдорликни ташкил этади. Ҳаётнинг ўзи шу: инсон боласига йиғлаш учун алоҳида, кулиш учун алоҳида кўз ато қилинган эмас. Қувонч ёши ҳам, алам ёши ҳам битта кўздан чиқади. Қолаверса, шодлик билан изтироб кўпинча етаклашиб юради.

ТАНҚИДЧИ. Кинода ҳамиша ҳодисалар мусиқа садолари жўрлигида гавдаланади, кўпинча биз бу куйларни тинглаб турамизу, уларга эътибор бермаймиз. Аксинча, энг яхши бадиий асарда, гарчи мусиқа, куй мутлақо тилга олинмаса ҳам, ҳодисалар бағридаги аллақандай ички садони, оҳангни баралла эшитгандай бўламиз. «Ўткан кунлар»даги энг ҳаяжонли ҳодисаларнинг барчаси ўз оҳанги, садосига эга. Уларнинг барчаси жам бўлиб, романнинг етакчи пафосини китобхон қалбига етказишда муҳим роль ўйнайди.

ЁЗУВЧИ. Романда одамнинг дилини ҳар хил кўйга соладиган садолар кўп: Кумуш Отабекни никоҳ кечасида илк бор кўрганида: «Сиз ўшамиз?» деб энтикканида, эр-хотин узоқ жудоликдан кейин дийдор кўришгач, Кумуш: «Сиз қочқоқсиз», деб Отабекни эркалаб, секингина юзига шапатилиб қўйганида, ўринга кирар экан, ёш боладек: «Бўлгани йўқ, бўлгани йўқ!» деб ўйинқароқлик қилганида жаранглаган садолар киши кўнглини яшнатиб юборади. Отабек билан Қутидор ўлим ёқасига борганида, Тошкент устида қонли булутлар тўпланганида бутунлай бошқача, мунгли, изтиробли, шиддатли куй эшитасиз. Отабек Кумушнинг узатилаётганини тасодифан эшитиб қолган оқшом «Хўжа Маъоз» мазорига бориб тунаган пайтдаги мусиқа-чи? Қабристон, чакалак, тутаб ётган тўнка олдида ўтирган, сочи ўсиб соқолига аралашиб кетган девона... Зимзиё тун, пишқирган, қутурган, гулханни тўнка-пўнкаси билан улоқтирган, азамат чинорни кўпориб, ерни титратган ел, қарғалар, бойқушлар... Бунақа ёввойи, қудратли симфонияни китобхон қулоғи остида жаранглатиш қийин, жуда қийин... Уста Олимнинг ҳикояси... Сизни билмадим, мен уни ўқиганимда нима учундир олис манзилга йўл олган карвоннинг маъюс кўнғироғини эшитгандек бўламан. Манзил нурли эмас, йўл олис, карвон толиққан, аммо барибир юриш керак. Кўнғироқ мунгли-мунгли жаранглайди.

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар»да ўтмишдаги улуг алломалар, сўз санъаткорлари номи ҳурмат билан тилга олинади, Юсуфбек ҳожининг «Бобурнома», Отабек билан Кумушнинг Фузулий ғазалларига меҳри алоҳида таъкидланади. Романда мумтоз адабиётимиз асарлари билан бевосита мувозирлар йўқ, аммо бу асар ўзининг руҳи жиҳатидан мумтоз адабиётимиз дурдоналарига оҳангдош. Чунончи, ҳаёт шафқатсизликлари ифодасида «Бобурнома» лавҳаларини ёдга туширувчи, ошиқ қалби назокати, ҳижрон аламлари фарёди тасвирида Фузулий ғазаллари нафасини эслатувчи ўринлар йўқ эмас. Умуман, «Ўткан кунлар»да қандайдир шоирона,

поэтик руҳ мавжуд. Прозанинг шоири деган ибора бор. Бу сифат бизда, менингча, ҳаммадан кўпроқ Абдулла Қодирийга ярашади.

ЁЗУВЧИ. Шоир насрнависга ўхшаса қанақа бўлишини билмайман-у, ammo насрнависда шоирона руҳ бўлиши жуда яхши фазилат. Жаҳон адабиётидан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: Тургенев, Тагор, Мопассан, Лондон, Айтматов... Ҳатто Лев Толстой асарларида ҳам шундай ўринлар борки, адиб қаҳрамон ҳолатини куй қилиб чертиб юборали... Қодирий прозанинг шоири эди. Лекин ҳамон прозада поэзия аломатлари бўлишини нотўғри талқин қилувчилар бор. Гўё поэтик руҳ прозадаги реализмни сусайтирадигандек. Аслида, ҳаммаси маҳоратга боғлиқ. Қодирийда шу маҳорат бор эди. Адабиётимизда «Ўткан кунлар»дан кейин ҳам яратилган кўплаб ажойиб реалистик асарларда шунақа руҳ борлиги кишини қувонтиради... Қодирий насридаги мумтоз шеърят билан боғланадиган жиҳатларга келсак, буни махсус текшириш, ўрганиш керак.

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар» романида, шунингдек, Абдулла Қодирийнинг бошқа асарларида миллий маданият, адабиёт тажрибаларига бориб туташадиган робиталар кўп. Айни пайтда бу улкан санъаткор ижодида қардош халқлар, жаҳон илғор адабиёт дурдоналари билан муштарак жиҳатлар ҳам мўл. Адибнинг ўзи араб фузалоси Жўржи Зайдонни устоз деб атайди, роман ёзишга ҳаваслантирганлигини эслатади; адабиётшунос Сотти Ҳусайн, Собир Мирвалиевларнинг ишларида Зайдон асарларининг Қодирийга таъсири ҳақида хилма-хил фикрлар илгари сурилган. Немис адабиётшуноси Ниото Тун Абдулла Қодирий билан В. Скотт тарихий романларини қиёслаб, улар орасидаги муайян яқинликларни аниқлаган; шу билан бирга «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида А. Пушкин, И. Тургенев, Л. Толстой, А. Чехов асарларидаги айрим персонаж, манзара ёки тасвир усулларини ёлга туширадиган ўринлар борлиги, ёзувчи сатираси, хусусан, «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвияси услуби, нфода тарзи жиҳатидан Сервентеснинг «Дон Кихот», Я. Гашекнинг «Шоввоз солдат Швейкнинг кечмишлари» асарларига яқин турish хусусида мулоҳазалар ўртага ташланган. Бундай қиёсларни яна давом эттиравериш мумкин. Масалан, «Обид кетмон»даги Хатиб домла билан Мулла Мухсинларнинг пичинг-кинояларга тўла қиёсий характеристикаси Н. Гоголнинг машҳур қиссасидаги Иван Иванович билан Иван Никифорович образлари талқинидаги усулни эслатади...

Бу ерда эса олинган ёзувчилар, асарлар билан Абдулла Қодирий ижодидаги муштаракликни илмий жиҳатдан чуқур, атрофлича ўрганиш навбатдаги вазифа; бироқ шу хил фактлар мавжудлигининг ўзиёқ муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳол шундан далолат берадики, Абдулла Қодирий асарлари, хусусан, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари соф миллий анъаналар заминидagina

эмас, қардош халқлар, жаҳон илғор адабиёти билан алоқада — жонли мулоқотда, улар тажрибаларини ижодий ўзлаштириш асосида майдонга келган. Жаҳон реалистик адабиёти тажрибаларидан беҳабар ҳолда бундай етук реалистик романнинг пайдо бўлиши асло мумкин эмас эди.

ЁЗУВЧИ. Шубҳасиз. Мен ҳам Қодирий асарларида жаҳоннинг кўп улуғ реалистлари ижоди билан муайян муштаракликлар борлигини сезиб тураман. Эҳтимол, бу гап кўпчиликка эриш туюлар: Отабек нима учундир менга Андрей Болконскийни эслатади. Йўқ, гоёвий юкдорлиги, бадий концепцияси билан эмас. Одам сифатидаги баъзи қирралари биланми, ақл-заковати, муҳаббатга муносабати биланми... Билмадим, бу менинг шахсий фикрим.

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар»дек романнинг майдонга келишида яна бошқа омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Романга қўл урган пайтда бу улкан истеъдод эгаси каттагина адабий, бой ҳаётий тажрибага эга эди. Қолаверса, у шахсий мутолаа, эскича таълим орқали миллий маданият, адабиёт бойликларини пухта ўзлаштириб олган, ёшлигидаёқ рус-тузем мактабида, кейинроқ Москвадаги Адабиёт институтида ўқиб, рус адабиёти, бинобарин, жаҳон илғор адабиёти билан яқиндан танишган эди.

Баъзан «Ўткан кунлар»нинг пайдо бўлиши фавқулодда бир ҳодиса сифатида кўрсатилади. Аслида бу роман тасодифан туғилиб қолган эмас, унинг муаллифи ҳар жиҳатдан шундай асар яратишга тайёр эди — ҳам ҳаётий, ҳам адабий тажриба, ҳам адабий билим, ҳам мафкура-дунёқараш, ҳам маънавий жиҳатдан... Бунинг устига қулай ижтимоий-тарихий шароит — инқилобдан кейинги уйғониш, кўтарилиш — ҳуллас, ноёб истеъдоднинг рўёбга чиқиши, мислсиз асарнинг дунёга келиши учун ҳамма нарса муҳайё эди, шулардан бирортаси ҳам бўлмаганида, «Ўткан кунлар»дек романнинг яратилиши мушкул эди. Демак, буюк асарнинг майдонга келиши кўпдан-кўп омилларга боғлиқ экан.

ЁЗУВЧИ. Сиз санаган омилларнинг барчаси ҳам муҳим, аммо шахсан мен «Ўткан кунлар»дек романга қўл уришда муаллифнинг маънавий тайёргарлиги ниҳоятда муҳим роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидламоқчиман. Бу романга тайёргарлик пайтида, уни ёзиш вақтида адиб бутун вужуди билан шу романда акс этган ҳаёт ичида яшагани, нафас олганлигини сезиб тураман... Албатта, бировга нур бериш учун аввало ўша нур ўзингда бўлиши керак. Бадий асар эса, аввало, адиб маънавиятининг, қалбининг маҳсули. Бу гап янгилик ҳам эмас. Ўша пайтларда, яъни адабиётимизда тузук-қуруқ реалистик прозанинг ўзи йўқ бир замонда «Ўткан кунлар»дек мукамал асарнинг пайдо бўлиши чиндан ҳам фавқулодда ҳодиса эди. Аммо, бу асарни Қодирий ёзганлиги тасодифий ҳол эмас. Негаки, Қодирий, Сиз айтгандай, ҳар жиҳатдан шундай романни ёзишга тайёр эди,

жумладан, унда пухта билим, малака етарли эди. Шарқ ва Ғарб, жаҳон адабиётидан хабардор эди. Хўш, қисқа бир муддат ичида одам дарров шунча илмга эга бўла қоптими, деган савол туғилади. Бу энди скептикларнинг майда гапидан бошқа нарса эмас. Бадиий ижодда истёдод деган тушунча бор. Истёдод эса ҳар қадамда учрайвермайди. Бошқалар ўн йил ҳижжалаган нарсани истёдодли одам бир йилда бемалол ўрганиши мумкин. Негаки, у моҳиятни тезроқ англайди. Такрор айтаманки, «Ўткан кунлар»нинг ўша пайтда бирданига яратилиши тасодифий туюлиши мумкин, лекин уни Қодирий яратгани тасодифий эмас. Чунки Қодирийнинг ўзи фақуллода истёдодли адиб эди. Ҳамма гап шунда.

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар»ни роман жанрининг етук намунаси дедик. Қодирийнинг романнавис сифатидаги маҳорати масаласига келадиган бўлсак, аввало, асардаги романга хос тафаккур санъати устида тўхталмоқ лозим. Мен аминманки, романга хос тафаккурни таъминлайдиган омиллар асарда ҳаётнинг романбоп нуқтаси — воқеа-ҳодисаси, жиддий, улкан драма ва баркамол, чуқур ҳис этилган янгича нуқтаи назарга эга бўлган қаҳрамоннинг мавжудлигидир. «Ўткан кунлар» да шуларнинг ҳаммаси бор.

Абдулла Қодирийнинг романнавис сифатидаги маҳорати аввало шундаки, у асари учун мозийдан мавзу танлар экан, тарихнинг романбоп нуқтасини тополган: боя айтилганидек, ўтган асрнинг ўрталари, чиркин муносабатлар чок-чокидан сўкилиб кетган, мустабид ҳукмдорлар мамлакатни бошқаришга, идора этишга яроқсиз бўлиб қолган, қолоқ одатлар одамлар турмушига оғу солаётган, бинобарин, ижтимоий, маънавий-ахлоқий зиддиятлар энг олий нуқтага кўтарилган бир давр; бундай ҳол узоқ давом этиши мумкин эмас, юрт қандайдир улкан ўзгаришлар олдида, бу ўзгаришлар ҳали юз бермаган бўлса-да, унинг нафаси уфуриб турибди... Ҳаётда чок-чокидан сўкилиб кетаётган чиркин муносабатларга, қолоқ одатларга қарши турувчи, юрт истиқболи ҳақида бош қотирувчи, янгиликка ташна илғор кучлар ҳам бор, аммо эндигина шаклланаётган бу кучлар ҳали ожиз, бунинг устига уларнинг хатти-ҳаракатлари зиддиятли. Ана шундай тарихий шароит, вазият романга асос қилиб олинган.

ЁЗУВЧИ. Адибнинг маҳоратини қарангки, роман учун танланган вазиятнинг ўзида асар концепцияси мужассам. Персонажлар тақдири, конфликт, сюжет, композиция — ҳаммаси бир йўла туғилгандек. Асарнинг бошиданоқ гоҳ «шахсий», гоҳ «ижтимоий» боблар кўринади. Бироқ, бу асарни бўлак-бўлакка ажратадиган мутахассислар роса тер тўкиб изласа, топадиган гап. Аввал Отабек ошиқ бўлиб қолади, кейин отасидан Тошкент воқеалари ҳақида хат олади. Аввал Кумушга уйланади, кейин қамоққа тушади. Аввал бир қамоқдан қутулади, кейин Тошкентда исён кўтарилади. Аввал Мусулмонқулнинг қонли

чангалидан қутулади, кейин ўша замоннинг бошқа бир ижтимоий зулм чангалига — чиркин удумлар исканжасига тушади. Буларнинг ҳаммаси ниҳоятда табиий равишда рўй беради. Агар хон замонасининг зулматида яйраб юрадиган Ҳомидлар бўлмаса, Отабек ноҳақ чакувга учрамасди. Агар Юсуфбек ҳожи Азиз баччанинг мулозими бўлмаса, Отабек сиёсий душман саналмасди. Агар Юсуфбек ҳожи халқни Азизга қарши кўзғотмаса (бу ишни у азбаройи ўғлининг жонини сақлаб қолиш учун эмас, ҳақ йўлида, адолат йўлида қилади), Отабек Мусулмонкул қўлида сўйилар эди. Агар эркин севги йўлига ғов бўладиган чиркин удумлар бўлмаса, Кумуш охир-оқибат жувонмарг бўлмасди. Мана шу «агар-агарлар» романда шунчалик чамбарчас боғланиб кетганки, асар воқеалари ўша фожиага тўла манфур замон устидан чиқарилган ҳукмнома бўлиб жаранглайди. Натижада Отабек ҳам ўз даврининг қурбонига айланган фожеий қисмат бўлиб китобхон хотирасида умрбод сақланиб қолади.

ТАНҚИДЧИ. Роман кўлтармоқли. Унда бир неча инсоний тақдирлар, сюжет тармоқлари мавжуд. Аммо барчаси романдаги бош гоёвий муаммо — ижтимоий муносабатларнинг нобоглиги, инқироzi, қоғоқ одатларнинг келтирган жабри масаласи билан боғланади. Ҳозир яратилаётган айрим романларимиз шу жиҳатдан оқсайди...

ЁЗУВЧИ. Айрим асарларимиз шу жиҳатдан оқсайди, деган гапингизда жон бор. Ҳар қандай бадиий асарнинг бош тасвир объекти — инсон, унинг мураккаб олами. Баъзан биз замонамизда юз бераётган ҳодисалар ҳақида ёзамиз, мана шу ҳодисалар инсон тақдирида нима ўзгаришлар қилаётганини, одамларимиз қисматидаги катта зиддиятлар, курашларни ишонарли, етарли тасвирлаб бера олмаймиз. Баъзан эса бунинг тескарисини кўрамиз. Инсоннинг шахсий ҳаёти тасвири катта ижтимоий ҳаётдан ажраб қолади.

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар» ўзбек адабиётида алоҳида шахслар тақдирини бевосита ёки билвосита юрт тақдири билан, оддий одамларнинг шахсий ҳаёти, ишқий саргузаштларини, шахсий-оилавий драмаларини юртдаги муҳим тарихий жараёнлар, давр драмаси билан узвий алоқадор ҳолда ифода этиш бобидаги дастлабки тажрибалардан эди. Асарни ўқиганда унда ифода этилган давр нафасини, тарихнинг романга хос кенг қамровли манзарасини, ҳаракатини, драмасини кўриш, аср тугёнини баралла ҳис этиш мумкин.

Асардаги ишқий-оилавий саргузаштлар ҳар қанча ҳаяжонли бўлмасин, агар улар муайян тарихий-ижтимоий ҳодисалар, давр драмаси билан боғлиқ ҳолда берилмаганида, роман бу қадар муҳим аҳамият, таъсирчанлик касб этмаган бўлар эди. Романда ишқий-оилавий можаролар маънавий-ахлоқий муаммолар билан боғлиқ ҳолда берилади. Лекин шу маънавий-ахлоқий муаммолар ҳам даврнинг ижтимоий зиддиятларига бориб туташмаганида ёки уларнинг ижтимоий моҳият, драмаси очиб берилмаганида, роман

бу қадар реалистик қудратга эга бўлолмас эди. Зотан, ижтимоий таҳлил реалистик асарнинг қони ва жонини ташкил этади.

ЁЗУВЧИ. Ижтимоий таҳлил, менингча, ҳаётни, шахс ва жамият муносабатларини, даврни, тарихни чуқур бадиий идрок этиш оқибатида юзага чиқади. Бадиий идрок этиш эса, энг аввало, ҳаёт ҳодисалари ичида ёнмоқ. Чингиз Айтматов сўзлари билан айтганда, изтиробга, ларзага тушмоқ демакдир. Ёзувчи фақат ўзигина ларзага тушиб қолмай, тарихни ҳам ларзага, изтиробга солмоғи лозим. Қодирий ҳаётни, даврни чуқур идрок этиш орқали тарихни ларзага, туғёнга сололган, ўтган аср туғёнини, фарёдини янги давр китобхонига етказолган. «Ўткан кунлар»нинг бош пафоси, ижтимоий-бадиий қиммати ҳаммадан бурун шунда деб биламан.

ТАНҚИДЧИ. Боя биз «Ўткан кунлар»да халқ руҳияти, миллий туйғулар, одат-таомиллар тасвири, бу борада ёзувчи нигоҳининг ўткирлиги, мислсиз маҳорати ҳақида гаплашдик. Ёзувчи реализмининг кучи, фазилати фақат шундангина иборат эмас. Улуғ адиб реализмининг қудрати яна шундаки, у халқ турмушининг бетакрор жамолини катта билимдонлик, нозик дид билан гавдалантириш баробарида халқ ҳаётининг маънавий-ижтимоий жиҳатларини чуқур таҳлил этиб беради, муайян тарихий ҳодисалар, миллий феълу атворлар, уларнинг тақдири орқали чиркин бир жамиятнинг, унда амал қиладиган қолоқ одатларнинг ғайриинсоний моҳиятини очди, ижтимоий адолат, инсон эрки, бахти, камолоти сингари умуминсоний ғояларни илғари суради; оддий, камсуқум, ҳалол, жабрдийда одамларга нисбатан шафқат-мурувватга чорлайди.

Ёзувчи бадиияти, санъатининг яна бир жиҳатига эътиборни тортмоқчиман. «Ўткан кунлар»да барча ҳодисалар ҳаракатда берилади, бу ҳаракатлар эса диалектик тарзда, ички зиддиятлари билан содир бўлади; табиийки, ҳаракатлар жараёни қаҳрамонлар орқали амалга оширилади. Роман сюжети узлуксиз давом этадиган ички зиддиятларга тўла ҳаракатлар занжиридан ташкил топган. Ҳаракатлар занжиридаги ҳалқалар — ҳар хил воқеалар гоҳ оромбахш-қувончли, гоҳ тигиз-ташвишли, гоҳ тантанавор-сурурли, гоҳ алам-изтиробли. Улар бир-бири билан тўхтовсиз атмашиниб туради. Шуниси характерлики, бахтли, оромбахш, қувончли дақиқалар ниҳоятда қисқа, ўткинчи, шу билан бирга улар пинҳона зиддиятларга тўла, уларда яқин орада юз бериши мумкин бўлган кўнгилсизликларнинг шарпаси сезилиб туради. Отабек билан Кумуш кечмишини эсланг. Тасодифан дуч келган йигитга қизнинг кўнгли тушиб қолган. У пинҳона ишқ ўтида маст. Шу орада у куёвга узатилади, пинҳона ишқ ўтида ёнган қизга тўй тантаналари, қувончлари татимайди; ниҳоят, куёв қиз пинҳона кўнгли қўйган йигит бўлиб чиқади, энди у кутилмаган бахт, висол лаззатидан маст... Лекин бу висол лаззати узоққа бормаиди, чақув-иғво туфайли

Отабек, унга қўшилиб қайната Қутидор ҳибсга олинади, йигит ва қайната тақдири қил устида турганда яқин одамлар мадади билан улар ҳибсдан озод этиладилар; яна висол, бахтли дақиқа, бироқ орадан кўп ўтмай тагин кўнгилсизлик; Ҳомид каби кимсалар ҳасади, кутқуси, юртдаги тартибсизликлар туфайли қаҳрамон бошига кетма-кет оғир савдолар тушади; ниҳоят, Ҳомид орадан кўтарилади, Кумушлар хонадонига англишилмовчиликлар барҳам топади, юртда нисбий осойишталик рўй беради, бошда Кумушнинг Тошкентга кетишига асло рўйхуш бермаган ота-она энди Кумушни олиб, Отабеклар хонадонига борадилар, яна висол, бахтли дақиқалар, аммо шу дақиқаларнинг ўзида мурасага келтириш мумкин бўлмаган зиддиятлар, кундошлик моjarоси, келгусида содир бўладиган катта фожиаларнинг аниқ шарпаси...

ЁЗУВЧИ. Ҳодисалар ҳаракатининг ички драматизми, тадрижий, узлуксиз ривож ҳақида гапиряпсиз. Мени воқеалар ривожигаги мантикий изчиллик, ёзувчининг далиллаш санъати лол қолдиради. Бир қарашда «Ўткан кунлар»даги ҳар бир боб алоҳида асарга ўхшайди. Илмий тилда айтганда, ҳар бир бобнинг ўз тугуни, фабуласи, конфликти, апогейга чиққан нуқтаси, ечими бор. Бироқ, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан шу қадар чирмашиб кетганки, ҳеч қайсисини ўрнидан силжитиб бўлмайди. Керак ўринда адиб бир хонадан иккинчисига ўтадиган «туйнуклар» қолдириб кетади. Бу нарса асар бошидаёқ кўзга ташланади. Отабек илк бор Ҳомид билан кўришганида, Кумуш ҳақида гап кетади. Ҳомид типирчилаб қолади. Қутидор Отабекни қақирганида, Ҳомид ҳам ўғринча боради. Уни Тўйбека тасодифан кўриб қолади. Бу ёқда Отабек оҳ чекиб ётади, у ёқда Кумуш «иситмалаб», «алланучук сўзларни айтиб» чиқади. Шу ўринда мен китобхон сифатида кўп ўйлатадиган бир деталь ҳақида гапиргим келади. Қутидорнинг ҳовлисида ариқ ўтади. Кумуш ҳаётининг бурилиш нуқталарида ариқ бўйига бир неча бор боради. Аввалига Кумуш Отабекни шу ариқ бўйида илк бор кўргани учунгина адиб бу детални қайта-қайта ишлатган деб ўйлаган эдим. Тўғри, бош муддао шу. Аммо, бу деталь яна бошқа мақсадни ҳам ташишини кейин тушундим. Гап шундаки, ўша замонда аёл кишини ташқи олам билан боғлайдиган (лоақал орзуларини боғлайдиган) нарса ариқ экан. Шу боисдан ҳам қадимий кўшиқларда ариқ детал кўп ишлатиларкан. Шундай қилиб, романдаги кейинги воқеалар ўз-ўзидан бири иккинчисини мантиқан давом эттиради.

ТАНҚИДЧИ. Романдаги тасодифлар ҳақида нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. Синчиклаб кузатган кишига романда тасодифлар кўпайиб кетганга ўхшайди. Отабек тасодифий чақув туфайли қамалади. Кумуш тасодифан қайнатасининг хатини топиб олади-ю, Ўтаббой кушбегига етказди ва отаси билан эрини қутқариб қолади. Отабек иккинчи бор ўлим ёқасида турганида Тошкентдан келган

хат билан яна қутулиб қолади. Отабек қайнатасиникидан ҳайдалганида тасодифан уста Олимникига бориб қолади. Уста Олим эса Содиққа қўшни. Кумуш иккинчи бор узатилаётганида куёвни ўлдириб кетишади, Отабек бу ишнинг, умуман, ўз кулфатларининг сабабчиси Ҳомид эканини тасодифан билади... Битта асарга шунча тасодиф қўллик қилмайдими? Йўқ, қўплик қилмайди! Негаки Қодирий бу ҳодисаларнинг ҳаммасини чинакам реалист ёзувчи сифатида мантиқ билан оқлайди. Аввало, Отабекнинг қамалиши тасодифий эмас. Кумушга кўз тиккан Ҳомид, калласи ёрилиб кетгудек ўйлай-ўйлай, охири Отабекнинг Марғилонга келишини Тошкент воқеаси билан боғлайди. Қўрбошига ўхшаш порахўрлар бор экан, Отабекни қаматиш унинг учун ҳеч гап эмас. Кумуш хатни топиб олиши ҳам тасодиф эмас. Ўлим олдида турган кишисининг ҳар бир буюми одам учун азиз бўлади. У эрининг кийимларини кўздан кечирган бўлиши ҳеч гапмас. Айнан шу хат уни қутқариб қолишининг сабаби шундаки, жарчи жар солиб, икки гуноҳкорнинг айби нимадалигини айтган, буни Кумуш эшитган. Отабекнинг иккинчи бор қамалиши яна ғаламисликдан бўлади. Иккинчи бор қутулиб қолиши-чи? Буниси Азизбекнинг очкўзлиги, золимлиги, Юсуфбек ҳожининг халқпарварлиги билан боғлиқ.

Хатни айнан Ҳасанали элтиб бергани эса мутлақо ҳаётий деталь. Отабекнинг уста Олимникига бориб қолишига ажабланмаса ҳам бўлади. Бу аҳволда у дунёнинг нариги чеккасига бориб қолса ҳам ажабланмас эдик. Ниҳоят, Содиқнинг чувринди ҳовлиси айнан шу чекка маҳаллада бўлиши ҳам ажабланарли ҳол эмас. Уста Олимнинг Ҳомидни ёмон кўриши учун сабаб бор. Биласиз, Комилбекнинг қотили Ҳомид деганида уста ҳеч ажабланмайди. Бу гапнинг Отабек олдида айтилиши эса ўқувчини ҳайрон қолдиради дейишга асос йўқ. Негаки, Отабек устанинг қадрдон, бинобарин, унинг яширадиган сири йўқ. Отабек Ҳомиднинг режаларини ҳам осонгина билиб олмайди. Жаннат пучуқ ҳовлидан хабар олгани чикқанида Отабек замбил тагига бекинишини эсланг... Энг охиргиси. Умрида бировнинг юзига тик қараб қаттиқ гапирмаган Отабек одам ўлдиради. Тагин бир эмас, учта каллакесарни! Хўш, буниси қай даражада исботланган? Чинакам реалистик тасвир билан жой-жойига қўйиб исботланган! Отабек умрида илк бор одам боласини пичоқлаб, ўзини йўқотар ҳолатга келганида, тешилган девор ортидан жонидан суйган кишисининг нафасини эшитади. Ниҳоятда аниқ руҳий ҳолат! Бунақа пайтда ўз номуси учун, борингки, адолат учун жонини беришга қасд қилган одам ҳеч нимадан тап тортмайди.

Асарда фақат чинакам реалист санъаткоргина уддалай олиш мумкин бўлган ғалати ҳолатлар кўп. Юсуфбек ҳожи хотинининг Отабекни Тошкентда уйлантиришини маъқулламайди, аммо унинг раъйига қарши ҳам боролмайди. Кумушни доим «анди» деб

ҳақоратлаб юрадиган, «ҳинди домла»нинг «сеҳри»дан нажот тополмай қийналган Ўзбек ойим марғилонлик келинини илк бор кўрганида қувонганидан йиғлаб юборади. Негаки, ўз хатосини дафъатан англай бошлайди. Икки марта ўлим олдида турганида ҳам рақибларининг юзига тик қараган, Мусулмонқулдек қонхўрдан кўрқмаган Отабек икки хотинли бўлиб қолганидан сўнг, айниқса, Кумушбиби Тошкентга келгандан кейин Зайнабга бир хил, Кумушга бир хил гапиришга мажбур бўлади. Негаки, икки бор ўлим олдида турганида ҳам ўзини ҳақли деб биларди. Бу ўринда эса у ўзиниям айбли санайди. Ниҳоят, Ўзбек ойимдай шадлод хотин Кумушнинг ўлиmidан кейин Отабек бутунлай Марғилонга кетиб қолганида лом-мим деёлмайди... Реалистик асарда ёзувчининг дадиллаш санъати деб шуни айтадилар!

ТАНҚИДЧИ. Тасодифлар орасидаги мантиқий, ҳаётий, зарурий алоқадорликни топа олиш, буларга китобхонни ишонтира билиш чиндан ҳам санъат. Фақат реалист санъаткоргина бунинг уddасидан чиқа олиши мумкин. Қаҳрамонларнинг энг қалтис дақиқалардаги ҳолати, руҳияти, хатти-ҳаракати ифодаси-чи? Буларни топиб тасвирлаш ҳам катта санъат! Қодирий энг тигиз, драматик дақиқаларни ҳам, қаҳрамоннинг ниҳоятда қувончли онларини ҳам ўқувчи қалбини титроққа соладиган қилиб беради, уларни «энг нозик» дақиқалардан, Одил Ёқубов «Абдулла Қодирийни ўқиганда» мақоласида айтганидай, «эсон-омон ўтказиб» ола билади. Отабек билан Кумушнинг илк учрашув дақиқалари ёки узоқ ҳижрондан сўнг Тошкентдаги висол онлари, Кумушнинг Ўзбек ойим, Ҳожи ва Зайнаблар билан дийдорлашув лаҳзалари ифодаси — булар реалистик тасвирнинг ажойиб эҳсони.

ЁЗУВЧИ. Дарҳақиқат, «Ўткан кунлар»да бунақа ҳолатлар кўп. Эсланг-а, Отабек Марғилонга борганидан кейин ўзининг Зайнабга унаштирилганини қай юз билан айтишни билмай, охири, умуман Тошкентга қайтиб бормасликка аҳд қилади. Шунда Қутидор қудасидан хат олади, сирдан хабардор бўлади. Отабек айтолмаган бу сирни Кумушга ота-онаси айтишади. Кумуш изтироб ичида ўтирган Отабекнинг олдида чиқади. Ораларида шундай гап бўлади: « — Мен рози, мен кўндим! — деди дафъатан Кумуш; бу сўзни нимадандир кўрққандек шошиб айтди». Ҳамма гап унинг бу сўзни «нимадандир кўрққандек шошиб» айтганида! Бу ҳолатда таҳлика ҳам, норозилик ҳам, алам ҳам, умид ҳам, хуллас, жуда кўп туйғулар мужассам. Агар Кумуш минғиллаб, йиғлаб-сиқтаса, пичинг қилса, у Кумуш эмас, бошқа аёл бўлиб қоларди. Лўлавозлик қилса, қаттол Хушрўйга ўхшаб қоларди. У эса Кумуш! Шу вазиятда фақат Кумушгина шунақа дейишига, деганда ҳам айнан шунақа дейишига шубҳа қилмайсиз. Умуман, романда бунақа нозик тасвирлар кўп. Кумушнинг кўзи ёриганида Отабек Зайнаб билан тунайди, туш кўради. Отабекнинг

туши кейинги фожиаларнинг ишорасидек. Майли, бунақа ҳолатни топиш унчалик мушкул эмас. Аммо унинг уйғониши лавҳасида ёзувчи битта жумла ишлатади: «Чўчиб уйғонди... Ёнида Кумуш... Зайнаб йўқ эди...» Бу нима дегани? Отабек-ку Зайнаб билан тунаган эди. Нимага адиб Кумушнинг номини айтяпти? Нимага Отабек аввало Кумушни излайди? Жуда аниқ, ҳатто тушунтириш мушкул бўлган даражада аниқ руҳий ҳолат! Яна бир жойи. Кумуш захар ичган. «Ҳасанали табибга югурди, Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалоқни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қусмоқда...» Нега қилар ишни қилиб бўлган Зайнаб чақалоқни кўтариб туради? Мана шу жумланинг тагида ҳам изоҳлаш мушкул бўлган гаплар бор. Ўлаётган Кумуш эрининг Зайнабга «талоқсан», деб ҳайқирганини эшитганида сўнгги бор кўзи ярқ этиб очилиб кетади... Атоқли адибимиз Одил Ёқубов ёзганидек, бундай нозик лаҳзалар ёзувчи учун «қил кўприкдан ўтиб олиш»дек мушкул иш. Бунақа мушкул, нозик вазифани адо этиш фақат улкан санъаткор ёзувчиларгагина насиб этади.

ТАНҚИДЧИ. Энди романдаги тасвирнинг, ифода воситаларининг хилма-хиллиги масаласига ўтайлик. Абдулла Қодирийнинг бу борадаги тажрибаси ҳам ўз даврига нисбатан жуда катта жасорат, олға ташланган дадил қадам эди. Етук бир реалистик асарнинг ўзида биз ҳам романтик бўёқлар билан жилоланган лавҳаларга, ҳам эртактардагидек сирли, кутилмаган фавқулодда вазиятларга, ҳам турмуш — маиший ҳаёт икир-чикирлари тасвирига, ҳам чуқур ижтимоий-психологик: таҳлилга (буниси етакчи), ҳам детектив-саргузашт ифода усулига дуч келамиз. Асарнинг услубий оҳанги, тасвир мутаносиблиги, аввал айтилганидек, сержило-полифоник: гоҳ майин лирик, гоҳ шиддаткор драматик, гоҳ ҳазил-мутойиба, киноя-кесатиклар билан йўғрилган комик тасвир садолари бир-бири билан алмашилиб туради; ёзувчи ҳодисаларни гоҳ ўз тилидан, гоҳ персонажлар нуқтаи назаридан ҳикоя қилади, мактуб усулидан кенг фойдаланади; реалистик принципларга изчил риоя қилган ҳолда она тилимизнинг жонли сўзлашув бойликларига дадил мурожаат этади, айни пайтда асарда қадимий ёзма адабиёт, ҳусусан, эски наср тили ифода тарзига хос унсурлар ҳам оз эмас. Қаранг, бир асарнинг ўзида нақадар хилма-хил усул, услуб, ифода воситаларининг уйғунлиги, ҳозирги ибора билан айтганда синтези! Шаклдаги синтез аслида бизда «Ўткан кунлар»дан бошланган. «Ўткан кунлар»даёқ реализмнинг бағри хилма-хил услуб, ифода воситаларига кенг очиқ эканлиги тасдиқ этилган.

Шуниסי муҳимки, бунчалар хилма-хил услуб, усул, воситаларни бағрига жо этган асар поэтик жиҳатдан яхлит, бир бутун. Кейинги пайтларда бир асарда хилма-хил услуб, усул, ифода воситаларидан фойдаланиш бобида бир оз нўноқлик юз бераётир, бу ҳол кўпинча асарнинг поэтик яхлитлигига монелик қилаётир, буни эса ҳар хил

йўллар, масалан, «мозаика» деган ниқоб билан оқлашга уринишлар бўлаётир. «Ўткан кунлар»да хилма-хил шакллардан, воситалардан фойдаланиш бор, аммо унда «мозаика»нинг ҳеч қанақа асорати йўқ...

ЁЗУВЧИ. Ёдингизда бўлса, бир суҳбатда синтезлашув жараёни бугунги адабиётда катта янгилик эмаслигини айтган эдик. Бунга Қодирий ижоди ҳам мисол бўла олади. Ёзувчининг ҳамма асарларида, жумладан, «Ўткан кунлар»да ҳам юқорида айтганимиз — реализмнинг изчил тасвири ҳам, лирик ҳолатлар ҳам, халқ оғзаки ижодидан унумли, ўринли фойдаланиш ҳам, детектив тасвир ҳам, хат, туш кўриш приёми ҳам, натурализмга яқин турадиган тасвир ҳам, юмор ҳам — барчаси бор. Бироқ бу ҳол асарнинг поэтик яхлитлигини бузмайди.

ТАНҚИДЧИ. «Ўткан кунлар» услуб жиҳатдан изчил реалистик оқимга мансуб. Унда асосан ҳодисалар, характерлар холис тарзда ифода этилади. Ёзувчи санъатини қарангки, асарда ўша етакчи услубий-ҳиссий оҳанг сақланган ҳолда айрим ўринларда ҳодисаларга фаол аралашуш, қаҳрамонларга нисбатан муаллиф муносабатини ошқора ифода этиш, публицистик баҳо ва хитоблар ҳам учрайди. Бу ҳол, айниқса, юртдаги ижтимоий вазиятга баҳо беришда, ижтимоий жиҳатдан зарарли тарихий шахслар, масалан, Мусулмонқул, Худоёр, Азизбекларга, маънавий-ахлоқий жиҳатдан тубан кимсалар, чунончи, Ҳомид ва Содиққа муносабатда яққол кўринади.

ЁЗУВЧИ. Тўғри айтасиз, Қодирий «Ўткан кунлар»да асосан изчил холис услуб йўлидан боради. Аммо, айрим ўринларда ҳодиса ва қаҳрамонларга нисбатан ўз муносабатини яшириб ҳам ўтирмайди. Баъзан бу йўл ўзини унча оқламайди. Айрим персонажлар тасвирида муаллиф «бир махлуқ эди» деб қўя қолади. Эҳтимол бу — реалистик проза учун номақбул йўлдир. Лекин кўп жойларда муаллиф муносабати асар воқеаси ривожини, бадиийлигини сусайтирмайди, аксинча, кучайтиради. Содиқларнинг яшаш тарзи тасвирланган сахнани эсланг. Ишқирт ҳовли, ойлаб сув кўрмаган ирkit идишлар... Ҳаётда бирор нурли мақсади бўлмаган одамнинг уйи шунақа бўлади-да! Ёзувчининг бу манзарага салбий муносабати шундоққина сезилиб турибди... Кумушнинг азасига етиб келган ота-она ҳолатини чизишга келганда адиб хитоб қилади: «Бечора она, бечора ота!..» Реалистик асардаги публицистик талқин ҳақида гап кетса, айрим ўртоқлар бунга тиш-тирноғи билан қарши турдилар. Аслида бу ҳам тўғри. Баъзи асарларда қаҳрамонни оқлаш, олқишлаш ёки сўкиб кетиш, эзмаланиш, юракдан эмас, томоқдан чиққан хитоблар публицистика деб берилаверади. Қодирийнинг хитоби эса, айтилиқ, Офтоб ойимнинг соч юлиб йиғлаши, Қутидорнинг талмовсираб қолганини кўрсатувчи бутун-бутун саҳифалардан кўра кучлироқ таъсир қилади китобхонга. Мен оддий ўқувчи сифатида ҳам, оддий қаламкаш сифатида ҳам бунақа «публицистика»ни ҳамиша қўллаб-қувватлайман.

ТАНҚИДЧИ. Сиз қувватлайдиган таъсирчан публицистик тасвир учун романдан яна бир мисол. «Наво куйи» бобида бўзахона, у ердаги Отабекнинг ҳолати тасвиридан олдин ёзувчи шундай публицистик чекиниш қилади: «Халқимизнинг таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча эди. Ўғрилиқ қилгани учун қўл кесилар ва ё дорга осиларди. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадилар, ичкилик учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, номозсизларни текширар, фарзи айинни билмаганларни урдирар эди. Иш шунчалик нозик бўла туриб ҳам ўғрилар ўз тирикчиликлари орқасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб, моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопга бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўп, аммо фарзи айиннинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўп кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда, расмий суратда ичкилик сотиш билан тирикчилик қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар».

Киноя-кесатиқлар билан ёниб айтилган бу гаплар китобхонни давр зиддиятлари ичига тагин ҳам чуқурроқ олиб киради. Бугина эмас, айни пайтда бу ердаги маълумотлар Отабекнинг ўша кезлардаги хатти-ҳаракатини далиллаш учун ҳам хизмат этади.

Романда ҳар гал қаҳрамонларнинг ижтимоий қиёфаси, гоёвий-сиёсий маслаги устида гап кетганда ёзувчи изчил, аниқ-равшан позицияда туради, халқ, юрт манфаатидан келиб чиқиб, уларни баҳолайди. Мусулмонқул, Худоёр, Азизбеклар эл-юрт кушандаси бўлганликлари учун ёзувчи уларга нисбатан чексиз нафратини яшира олмайди. Айни пайтда эл-юрт манфаати, оқоиништаллиги йўлига жонини тиккан кишиларга, хусусан, Юсуфбек ҳожига нисбатан муаллифнинг меҳр-эҳтиромни ҳамиша сезилиб туради. Аммо бошқа кўпчилик ижобий қаҳрамонларга ёзувчи меҳрининг изҳори ўзгачароқ — бу ерда бўёқлар сержило, ранг-баранг... Ёзувчининг бу борадаги маҳорати Отабек, Кумуш, айниқса, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Зайнаб образлари тасвирида ниҳоятда ёрқин кўринади; етук реализмга хос хусусиятлар — характерларга хилма-хил томондан ёндашиш, уларда ҳам кучли — мусбат, ҳам ожиз — манфий томонларни назардан соқит қилмаган ҳолда, бутун мураккаблиги, барча қирралари билан ифодалаш, характерлардаги манфий жиҳатлар, ожизликларнинг ҳаётий илдизини очиш, далиллаш санъати шу образлар тасвирида янги куч билан намоён бўлган.

ЁЗУВЧИ. Адабиётимизда қордек оппоқ ижобий ва кўмирдек қора салбий образлар яратиш тамойили эскирганига анча бўлган.

Жонли инсон қиёфасини яратишнинг илдизлари олисга бориб тақалади. Бу борада ҳам Қодирийнинг ўзига хос катта улуши бор. Ҳали айтганимиздек, бошига қилич келганида ҳам рост сўзлайдиган Отабек икки хотин олдида азбаройи муроса учун иккиюзламачилик қилишга ўрганади. Кумушдек оқила жувон кундошини кўргандан кейин учирма гаплар айтиб, эрининг дилини вайрон қилади. Ҳожидек оқил одам кўра-била туриб ўғлини ўтга ташлайди: ярим довдир хотинининг сўзига кириб, Отабекни бахтсиз қилади, адолат учун кураша-кураша, охири узлатга чекинади. Қутидордек эсли одам ўз қизининг қурбон бўлишига бир қадар сабабчи бўлади — қизи Кумушни кундош хузурига бошлаб келади... Зайнабни олайлик. Уни ҳарчанд айбламайлик, барибир унга ачинамиз. Ахир у ҳам одам! «Жонсиз ҳайкал»ни кучоқлаб йиғлаганида унга раҳмингиз келмайдими?! Аёл кишининг рашки ёмон. Рашкидан қасди ёмон! Зайнабнинг асосий мақсади Кумушни ўлдириш эмас, Отабекка эга бўлиш (опаси қаттоллик қилмаганида, у бу ишни асло қилолмасди). Муаллиф Зайнаб фожиасини янада чуқурлаштириш учун асар охирида битта лавҳа қўшади. Отабек Кумуш қабри қошида тунаган кечаси мажнуна Зайнаб келади. Отабек уни ҳайдайди:

« — Кет мундан!

— Мен Кумуш! — деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди».

Шу ҳолатнинг ўзида қанча-қанча маъно бор! Ниҳоят, Отабекнинг ўзи ҳам чиркин замоннинг қурбони бўлади. (Ёзувчининг мақсади уни курашчи қилиб тасвирлаш эмас эди.) Шунинг учун ҳам биз асардаги янги одамларнинг ҳаммасини севиб қоламиз. Негаки, улар муайян камчиликлари бўлишига қарамай, тирик инсонлардир. Биз оқил, вазмин Отабекни, гўзал, дилбар Кумушни, ўлган хотинига содиқ қолган меҳнаткаш уста Олимни, юмшоққина Мирзакарим Қутидор билан андишали Офтоб ойимни, эл ғамини еб адо бўлаёзган Юсуфбек ҳожи билан чала думбул Ўзбек ойимни чин юракдан яхши кўриб қоламиз. Буларни қанчалик яхши кўриб ачинсак, Зайнабга ўхшаганларга шунчалик раҳмимиз келиб, ижирғанамиз. Қизиқ, Отабекда ҳам худди шунақа ҳолат: Кумушни севади, Зайнабга раҳми келади. Ажиб мантиқни қаранг: муҳаббат билан шафқат деган сўз ёнма-ён туради. Шафқат билан нафрат деган тушунча бир-бирига тамоман тескари. Аммо мазкур учликда ғалати ҳол — Отабекнинг Зайнабга шафқати қанчалик кучли бўлмасин, доим нафрат билан ёнма-ён туради... Биз ҳам асар қаҳрамонларига бирда шафқат қиламиз, бирда (салбий персонажларга) нафрат билан қараймиз, бирда чин дилдан севамиз. Хуллас, лоқайд бўлмаймиз, ҳеч бирига, ҳеч қайсисига! Аслида, ҳақиқий асар китобхонда худди шундай таассурот уйғотади.

ТАНҚИДЧИ. Асардаги чинакам реалистик манзаралар, уларнинг чуқур маънодорлиги, таъсирчанлиги, улардаги бўёқларнинг ранг-баранглиги масаласига қайтайлик. Ёзувчи алоҳида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ёки икки партнёр-персонаж орасидаги мулоқотларни, уларнинг ўша дамлардаги руҳий оламини, қалбларидаги жараёнларни гўё моҳир рассом сингари суратга солиб кўрсатади; шу билан бирга бир неча кишилар иштирок этадиган оммавий сахналарни, бир оннинг ўзида бир неча одамларнинг хилма-хил ҳолат, руҳиятини кишини лол қолдирадиган даражада аниқ жонли гавдалантиради. Зиё шоҳичининг уйидаги суҳбат, ўртадаги мажлис-зиёфат, тўй маросими, хусусан, қудаларни кутиб олиш манзараси — булар реалистик тасвирнинг мўъжизакор тўхфаси!

ЁЗУВЧИ. Суҳбатимизнинг бошида Абдулла Қодирийнинг меъморлик, мусиқа санъати тажрибаларидан баҳраманд бўлгани ҳақида гап борган эди. Қодирий кино санъатидан ҳам яхши хабардор бўлган. Унинг «Равот қашқирлари» фильми ҳақидаги мақоласи шундан далолат беради. Айни пайтда у рассомлик санъати сирларини ҳам пухта билган. Хайриддин Султоновнинг «Раёно гулининг суви» ҳужжатли ҳикояси билан танишганда, муҳими, ёзувчи романлари, ҳажвияларини ўқиганда бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Ёзувчи тасвирлаган манзаралар фақат жонли, ҳаётий, пластиклиги билангина эмас, чуқур маънодорлиги билан ҳам диққатни тортади. Бир қарашда у қадар аҳамиятсиздек туюлган лавҳалар, персонажлар ҳам асарда чуқур маъно ташийдими. «Тошкент қамалда» бобидаги «даҳшатлар тепаси» лавҳасини эсланг. Баъзи бировларга уч-тўрт юз кесилган инсон бошидан қўтарилган тепа, ундаги бошлар қиёфаси ифодаси натуралистик тасвир бўлиб туюлиши мумкин. Лекин жиддий эътибор берсангиз, унда нақадар катта шафқатсиз ҳақиқат борлигини, бу даҳшатли лавҳа ўзаро урушлар, беҳуда қон тўкишлар устидан чиқарилган ўтқир бир айбнома эканлигини англаб етасиз, қолаверса, қаттиқ ларза ичида қоласиз. Бамисоли В. Верешчагиннинг уруш даҳшатларини акс эттирувчи мудҳиш полотноларини томоша қилгандаги ҳолатга тушасиз.

ЁЗУВЧИ. В. Верешчагиннинг асарларига мен бир хилда — нуқул эҳтиром билан қарамайман. Хусусан, бу улкан мусаввирнинг Ўрта Осиё тарихига оид айрим асарларида қора бўёқ кучайиб кетгандек туюлади. Бу менинг шахсий фикрим. Қодирийда эса ҳатто ўша қора манзаралар орасида ҳам табиий нур сезилиб туради. Бир қарашда аҳамиятсиздек туюлган лавҳалар, персонажларга жиддий маъно юклаш маҳоратига оид мисолларни яна келтириш мумкин. Марфилондан қудалар келганида Ҳожининг уйига йиғилган одамлар орасида жаллод ҳам бўлади. Ўқиб ҳайрон қолдим. Ҳожидек одам жаллодни нимага уйига қақирсин? Гарчанд у (Пирназар жаллод) бу ҳунарни ташлаб юборган бўлса ҳам, шу ерга келиши мантиққа

хилофдек кўринади. Бироқ, кейин тушундимки, муаллифнинг бундан мақсади бор экан. Отаси сўз ўйини қилиб, Отабекнинг ҳам жаллодлик қилганини айтмоқчи экан... Ёки тагин бир манзара. Романда Қовоқ девона нима қилиб юрибди? Одамлар унинг устидан кулиши-ю, девонанинг бурнини оқизиб йиғлашини тасвирлаб ўтириш шартмиди? Бир қарашда шундай кўринади. Лекин Қовоқ девона романда биз ўйлагандан кўра анча катта маъно ташийди. Шундоқ қилиб, Отабек Зайнабга уйланди. Энг нўноқ ёзувчи Тошкентдаги тўйни ҳам бутун тафсилоти билан ёзар эди. Ахир, Тошкентдаги тўй Марғилондагидан фарқ қилади. Қолаверса, шу кунлардаги Отабекнинг ҳолати китобхонга қизиқ туюлиши мумкин. Ўртачароқ адиб бўлса, бошқача йўл тутар эди. Асарни «Жодугар ҳинди» бобидан давом эттираверарди. Бироқ Қодирий Қовоқ девонани асарга олиб киради. Нимага? Биринчидан, «Қоратегин» Отабекнинг уйланганини билиб олди. Лекин девона образи асарга фақат шунинг учун киритилган эмас, ҳамма гап шундаки, Отабекнинг иккинчи уйланишидаги бутун қувонч — бир девонанинг битта белбоққа эга бўлиши-ю, бир тоғора ош еб, маза қилишидан нари ўтмади. Бор гап шу! Аслида бу тўйнинг ўзи Отабек учун девоналикдек гап эди. Мана, ёзувчи нима демоқчи!

ТАНҚИДЧИ. Мен университет аудиторияларидаги лекцияларимда «Ўткан кунлар»ни ва Қодирийнинг бошқа асарларини бир вақтлар бўлган асоссиз танқидлардан ҳимоя қилиб гапирганимда, баъзан талабалар «Ўткан кунлар»да, умуман Қодирий реализмида камчиликлар, ожиз томонлар ҳам борми, деб сўрашади. «Ўткан кунлар»ни стук, баркамол роман дедик. Лекин шундай асар ҳам кам-кўстлардан холи эмас, албатта.

ЁЗУВЧИ. Албатта, Қодирий асарларида — «Обид кетмон»да ҳам, «Меҳробдан чаён»да ҳам, ҳатто адибнинг бош асари бўлмиш «Ўткан кунлар» да ҳам мутахассис сифатида эмас, оддий китобхон сифатида синчиклаб қаралса, айрим камчиликлар топилиши мумкин. (Беайб — парвардигор дейдилар, қолаверса, катта ишлар мутлақо камчиликсиз бўлмайди.) Шахсан менга Кумушдек оқила аёлнинг Отабек номидан ёзилган сохта хатларнинг биронтасидан эрининг дастхатини изламаслиги, пайқамаслиги галати кўринади. Тўғри, эри бировга уйланганини билиб, минг хил хаёлга бориб ўтирган хотин учун бунақа зарба оғир бўлади. Бироқ, Қутидордек тadbирли одам ҳам бу туҳматларга чиппа-чин ишонади... Эҳтимол, бу Қодирийнинг ўзи айтган «Чор дарвеш» туридаги дostonларни ўқиб ўрганган китобхонлар учун асло сезилмас... Тагин билмадим.

Балки, бу худди ўша романтик адабиёт таъсиридир... Қолаверса, романда айрим мантиқан чуқур асосланмаган ўринлар ҳам бор. Асар бошида Отабек Ҳасаналининг тақдирини, ўтмишини эслайди. Бу нарса муаллиф тилидан баён қилинса ҳам, Отабек руҳияти орқали

берилади: «Ҳасанали ўттиз ёшлик вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўгил, қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшликда ўлиб кетганлар...». Аввало, реалистик прозада бунақа дейилмайди. Боласи бўлиб, кейин ўлганми ёки бутунлай фарзанд кўрмаганми? Қолаверса, Отабек Ҳасаналини маънавий ота деб билади. Демак, бу нозик масалани у аниқ билиши керак. Салбий қаҳрамонлар портретида бир хиллик учрайди. Аксарияти пучук, тасқара. Жаннат образида бир деталь жуда ҳаётий. У икки гапнинг бирида «қиҳ» деб туради. Баъзи ўринларда адибнинг шоирона туйғулари меъеридан ошиб кетади. Қутидорникидан қудачиликнинг хушхабарини олиб келган Ҳасанали ухлаб ётган Отабек ҳақида ўй суради: «Қайғурма, бегим, Ҳасанали отанг бу тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғули кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинли ҳам шеъриятли тунларингнинг арафасидир, бегим!» Эҳтимол, шу қадар катта, муҳим ишни умрида биринчи марта қилган кул Ҳасанали ўша кеча қаттиқ ҳаяжонлангандир. (Аслида ҳам шундай!) Лекин саводсиз бир чол «шеъриятли тунлар» дермикин? Бу муаллифнинг гапи эмасмикин?

Умарали ака, инсоф билан айтганда, мен ҳеч қачон, ҳеч кимнинг асаридан камчилик излаб ўқиган эмасман. Тўғриси, бу менинг вазифамга кирмайди ҳам. Ҳозир, мана буюк адиб (мен бу сўзни айтишдан истиҳола қилмайман) Қодирий домланинг асарларидаги айрим камчиликлар ҳақида сўз борар экан, бир нарсани ўйлаб қолдим. Аввало, «Ўткан кунлар» ёзилганига етмиш йил бўлди. Ўшанда бизда чинакам реалистик прозанинг ўзи йўқ эди. Қолаверса, Абдулла Қодирий бу романини ёзганида ўттиз ёшга ҳам чиқмаган эди. Бугун ўттиз ёшимизда нимани қойил қиялпмиз? Тўртта ҳикояни эплаб ёзсак, ўзимизни «классик» санагимиз келади. Йўқ, мен, ҳозирги ёзувчиларни айбламоқчи эмасман. Демокчиманки, биз Қодирий ижодига етмиш йил беридан туриб, аввало, ўзимизнинг етмиш йиллик реалистик прозамиз тажрибаларига таяниб, қолаверса, жаҳон адабиётидан ижодий фойдаланишимиз имконияти ўша даврга нисбатан етмиш марта кўпроқ бўлган даврда туриб гапираяпмиз. Ундан ҳам муҳими, «Ўткан кунлар» мана етмиш йилдирки, ҳамон севиб ўқияпти. Шунинг ўзи катта гап эмасми! Бургут боласини ўзидан баландроқ учмагунча қўймай чўқилар экан.

Қодирий домла ўзбек реалистик прозасининг классиги, у ўз мактабини яратди. Фақат бизнинг ўзбек адабиёти эмас, умуман ўша давр кўпмиллатли шўро адабиётида катта из қолдирди. Биламиз, улкан адиб Авезов Қодирийни устоз санайди, улкан адиб Айтматов эса Авезовни ўз устози деб билади. Модомики биз бир-биримизни устоз деб биларканмиз, мана шу устозлар сафида Абдулла Қодирий ҳам борлигидан чин дилдан фахрланамиз. Агар биз ўзбек прозаси «Ўткан кунлар» савиясида тўхтаб қолди, десак хато қиламиз. Негаки, етмиш

йил мобайнида кўп яхши асарлар яратилди. Қодирий домла агар ҳаёт бўлганида бугун адибларимиз эришаётган ютуқлардан қувонар, камчиликларидан ранжир эди. Негаки, катта истеъдоднинг қалби ҳам катта бўлади. Мен оддий бир қаламкаш сифатида Абдулла Қодирийдек катта истеъдод эгасининг руҳига ҳамиша таъзим қиламан!

ТАНҚИДЧИ. Абдулла Қодирий ижоди, аниқроғи, «Ўткан кунлар» романи, романдаги ёзувчининг реалистик маҳорати, санъати, адиб реализмининг қудрати хусусидаги баҳс-мулоҳазаларимиздан келиб чиқадиған бугунги кун адабиёти, хусусан, ёш қаламкашлар учун энг асосий хулоса, сабоқлар нималардан иборат деб биласиз?

ЁЗУВЧИ. Ҳар қандай улкан санъаткор, табиийки, бошқа қаламкашларни ҳам ёзишга илҳомлантиради, таъсир кўрсатади. Бироқ, зийрак қаламкаш улкан адибдан фақат ёзишнигина эмас, қандай ёзмасликни ҳам ўрганади. Йўқ, Қодирий қандай ёзмаслик «намунасини» кўрсатган эмас. Гап бошқа ёқда. Ҳақиқий қудратли адиб асарини ўқиганингизда кўпинча ўзингизнинг машқларингиз майда, бачкана кўриниб кетади. Бошқа кўп классиклар қатори Қодирий домлани ўқиганимда менда ҳам шундай кайфият пайдо бўлади. Бугунги ёш қаламкашларнинг Қодирийга муносабати, ундан таълим олиш масаласига келсак, ҳар ким ўз хулосасини ўзи чиқаргани маъкул.

1984 йил

ҚОДИРИЙ МЎЪЖИЗАСИ

(Хотима ўрнида)

1914 йилнинг 1 апрелида «Садои Туркистон» газетасида «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали ихчамгина хабар-мақола босилди. Мақола охирига Абдулла Қодирий деган имзо чекилган эди. Айни шу газетанинг 4 апрель сониди айни шу имзо билан «Тўй» номли шеър чиқди. Сўнг бирин-кетин «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор!», «Фикр айлағил» номли ғазал шаклида ҳажвий-маърифий йўналишдаги «Қодир», «Қодирий» тахаллуси билан якунланадиган шеърлар пайдо бўлди. Ўша хил мақола ва шеърларга биров эътибор берди, бошқалар эса эътибор ҳам бермади. Чунки ўша кезлари миллий матбуот бу хил ташвиқотчилик руҳидаги қолюқ одатларни қораловчи мақола, шеър, ҳажвиялар билан тўлиб-тошиб чиқарди. Қодирий эса бўш келмади, миллат ғами, жадидчилик ғоялари билан йўғрилган «Жувонбоз» ҳикоясини, «Бахтсиз куёв» драмасини тақдим этди. Ёш ижодкор, Ойбек айтганидек, турмушни бадиий кўрсатишда ғоят тез ўсди. Орадан оз фурсат ўтиб, 1916 йилда яратилган «Улоқда» ҳикояси ёзувчининг аввал ёзган асарларига нисбатан тенглаштирмас даражада юқори бир асар бўлиб чиқди. «Улоқда» ҳикоясида, — деб ёзади Ойбек, — ташвиқотчининг,

воизнинг ўрнини санъаткор олади. Ёзувчи бу асарда воқеалар устида муҳокама қилмайди, тушунтирмайди, исбот қилмайди, балки образлар билан кўрсатади».

Дадил айтиш мумкинки, «Улоқда» ҳикояси миллий адабиёти-мизда пайдо бўлган биринчи тўлақонли реалистик проза намуна-сидир. Қодирий айти шу ҳикояси туфайли бошқалардан ярқ этиб ажралиб кўринди, айти шу ҳикоя муаллифни бетакрор ноёб санъаткор ёзувчи сифатида элга танитди, Қодирий феномени, бадий мўъжизаси айти шу асаридан бошланди. Орадан уч йил ўтиб, 1919 йили адиб улуғ бир муддаога қўл урди, миллатимизнинг яқин ўтмишидан «Ўткан кунлар» отлиқ роман ёзишга чоғланди, бу қутлуғ иш 1920 йилнинг декабрида интиҳосига етди. Асардан боблар матбуотда эълон этилди. Афсус, асарнинг тўла ҳолда китоб бўлиб чиқиши беш йил кечикди. Ҳечдан кўра кеч, деганларидек роман 1926 йили тўлиғича ўқувчилар қўлига етиб борди. Бу ҳодиса фақат миллий адабиётимиз тарихида эмас, Марказий Осиё маданияти, маънавий ҳаётида ҳам улкан ҳодиса, байрам бўлди.

«Ўткан кунлар»га нуқта қўйилгандан сўнг беш йил давомида ёзувчи жим тургани йўқ. Айти шу йилларда у қизғин журналистик фаолият билан шуғулланди, ўткир баҳс-мунозара руҳидаги мақола-лари, ҳажвий асарлари, хусусан, «Калвак махзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» туркум ҳажвиялари эл орасида машҳур бўлиб кетди, «Муштум» журналининг ташкил топиши ва оёққа туришида адибнинг хизматлари беқиёсдир. Булар билан чекланмай, адиб яна бир янги тарихий роман устида ишлади, асар 1928 йил феврилида интиҳосига етди, орадан бир йил ўтиб китоб ҳолида чиққан «Меҳробдан чаён» романининг довуғи «Ўткан кунлар»дан кам бўлмади. 1932—1934 йиллари «Ўзбекистон шўро адабиёти» журнали саҳифаларида «Обид кетмон» қиссаси эълон қилинди, 1935 йили эса китоб ҳолида босилди. Шу тариқа ўн йил давомида Қодирийнинг учта йирик асари ўқувчилар ҳуқмига ҳавола этилди. Шу уч асар туфайли миллий адабиётимиз равнақида янги бир давр бошланди. Бу ҳодиса аҳамиятини мумтоз адабиётимиз тарихидаги Навоий «Хамса»сига қиёс қилиш мумкин. Навоий «Хамса»си туфайли ўзбек-туркий адабиёти форс-тожик, қолаверса, Шарқ адабиёти билан бемалол бўйлаша ва баҳслаша оладиган нодир асарга эга бўлганлигини яхши биламиз. Худди шунингдек, Қодирий романлари туфайли, Абдулла Қаҳҳор сўзлари билан айтганда, миллий адабиётимиз Европа, бинобарин, замонавий жаҳон адабиёти мезонлари билан ўлчаганда ҳам тўлақонли етук асарларга эга бўлди.

Улуғ адибнинг бу шоҳ асарлардаги беназир бадий ихтиро ва кашфиётлари адабиётшуносликда баҳоли қудрат талқик этилган, улар мактаб ва олий ўқув юртлари дарсликлари орқали кенг жамоатчиликка озми-кўпми таниш. Бу ўринда улар устида махсус

тўхталишга ҳожат йўқ. Сизу бизни бир ҳолат ҳайратга солади. Жаҳон адабиёти тарихига бир қур назар ташланг — тараққий этган мамлакатлар миллий адабиётидаги янгича замонавий йўналиш, оқимлар бир неча ўн йиллик тажрибалардан сўнг улкан ютуқларга эришганлигига амин бўласиз. Юқорида эслатилганидек, илк тўлақонли реалистик ҳикоя — «Улоқда» асаридан уч йил ўтиб «Ўткан кунлар»дек романнинг, сўнг бу ноёб тажрибани яна кўп фазилатлар билан бойитувчи «Меҳробдан чаён» ва «Обид кетмон»дек асарларнинг яратилиши чиндан ҳам жаҳон янги адабиёти тарихида кам учрайдиган ҳайратомуз ҳодиса! Хўш, Қодирий бунга қандай қилиб эришди?

Аввало, Қодирий Аллоҳ берган ноёб, беназир истеъдод эгаси эди. Қодирийнинг шахсияти, дунёга келиш тарихи ҳам ўзига хос, бир қадар ғаройиб. Адибнинг ўзи оилавий муҳити, хусусан, отаси ҳақида қизиқарли маълумотларни ёзиб қолдирган. Жумладан, «Меҳробдан чаён» романига илова тариқасида ёзилган «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» сарлавҳали сўнгсўзида ёзувчи у вақтларда ҳовлилари Эскижўва маҳалласида бўлганлигини айтади. Адибнинг катта ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида ёзишича, Қодир бобо тўрт марта уйланган, аввалги уч хотинидан фарзанд бўлмаган ёки фарзандлар туғилган бўлса ҳам турмаган. Ниҳоят охирги хотини Жосият бибидан Раҳимберди отлик ўғил кўради, аммо ундан кейин туғилган ўн икки фарзанд биринкетин нобуд бўлаверади. Шундан сўнг ирим қилиб оила бу «хосиятсиз» хонадонни ташлаб, тўртинчи Эшонгузар маҳалласидан бўш жой сотиб олиб иморат қуради, ўша янги ҳовлида 1894 йил баҳорида янги ўғлон дунёга келади, унга Абдулла деб исм беришади. Ўн икки жондан сўнг тирик қолган гўдак Аллоҳ ёрлақанган зот бўлиши аён эди. Шифокорларнинг гувоҳлик беришича, бундай зотнинг зуваласи алоҳида унсурлардан яратилар эмиш. Яна бир ғаройиб жиҳати, Абдулла туғилганида ота — Қодир бобо 72—73 ёшларда эди, Абдуладан кейин тўрт йил ўтиб 77 ёшида яна бир ўғилли бўлган, 104 йил умр кўрган. Демак, Абдулланинг тани-вужудида ота қонидан ўтган юз йилларга етгулик куч-қудрат, ноёб имкониятлар мавжуд эди. Энг муҳими, Қодир бобо бўлғуси адиб Абдулла Қодирий учун тирик тарих, нақд бебаҳо хазинанинг ўзгинаси эди. Қодирийнинг шахс — фуқаро ҳамда ёзувчи бўлиб шаклланишида бу аломат зотнинг таъсири бениҳоя катта. Қодирий тарихий асарлари учун қимматли маълумотларни аввало шу одамдан олган. Бу ажойиб сиймо Қодирийни машҳур романларида акс этган давр билан туташтирувчи олтин ҳалқа хизматини ўтаган. Қодирий 1922 йили ёзган «Отам ҳам большевик» номли хотира-ҳикоясида Қодир бобо ҳаёт йўлининг энг муҳим паллалари, сажия-характерининг айрим муҳим жиҳатлари ҳақида самимият билан сўзлайди. Даставвал, бу одам руслар келганда 42 ёшда бўлиб, Тошкентни чор аскарларидан мудофаа қилганларнинг

бири эканини, қирқ йиллаб мусулмон хонлар замонини, элик йиллаб Русия чор истибдодини ва беш йилдирки, шўро ҳокимиятини кўрганлигини айтади. Ҳикоядаги қария шунчаки кўпни кўрган меҳрибон ота, бетакрор шахсгина эмас, балки қатъий маслак-эътиқодга эга бўлган, юз ёшга етганда ҳам мустамлакачилик сиёсатини асло ҳазм қила олмайдиган, миллат қайғуси, истиқлол ғами билан юрган ижтимоий-сиёсий сиймо ҳамдир.

Қодирийнинг «Жинлар базми» ҳикоясида, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида ҳам бу табаррук зот ажиб бир эҳтиром билан тилга олинади. «Ўткан кунлар»нинг «Эсини киргизди» бобида «Мен — ёзувчи, «Ўткан кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим» деса, «Меҳробдан чаён» хотимасида эса «Мен мирзо Анвар ҳикоясини марҳум отамдан эшиткан эдим» деб ёзади. Бугина эмас, роман воқеалари, бош қаҳрамон қисмати бевосита ўша табаррук отахон — Қодир бобо билан ажойиб бир тарзда тугашади.

«Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»дек романларни яратиш учун шуларнинг ўзигина кифоя қилмайди, албатта. Бунинг учун ёзувчида муайян тайёргарлик, катта адабий билим, замонавий бадиий-эстетик бисот ҳам бўлиши зарур эди. Ёзувчи болалигиданоқ Шарқ ва Ғарб маданияти, адабиёти намуналари билан танишиш имкониятига муяссар бўлди. Эски мактаб, мадрасада таълим олиб диний-исломий билим, араб, форс тиллари, адабиётларини чуқур ўзлаштирди; татарларда ва бошқа қардош туркий тилларда чиқиб турган газета, журнал, театр ва янги типдаги проза намуналари билан ошно бўлди. Адиб Миср ёзувчиси Жўржи Зайдон асарларини севиб мутолаа қилди, Зайдонни ўзини роман ёзишга ҳаваслантирган устоз деб атайди. Боз устига рус-тузем мактабида ўқиб, уни аъло баҳолар билан тугатади, рус тилини мукаммал эгаллайди. Москвада В.Я. Брюсов номидаги Бутуниттифоқ адабий-бадиий институтида таълим олади, жаҳон адабиёти, маданияти билан яқиндан танишади. Қодирийнинг 20-йилларда ёзган адабий-танқидий мақолаларида рус ва Европа адабиётининг Данте, Сервантес, Гоголь, Толстой, Чехов каби буюк намояндалари номлари учрайди. Айни пайтда ёзувчи бу адиблар ижоди моҳиятини, умуман, жаҳон адабиётидаги жараёнларни чуқур англаб етган, улар хусусида теран фикр-мулоҳазалар билдирган. «Ёзувчи бўладирган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак», — дейди у бир суҳбатда. Умуман олганда Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» устида ишлаётган кезлари ҳар тарафлама шаклланган мукаммал адабий-эстетик қарашлар соҳиби эди. Шуниси муҳимки, Қодирийнинг адабий-эстетик қарашлари, хусусан, реализмга доир фикр-мулоҳазалари бевосита ижод-амалиёт жараёнида туғилди, шаклланди. 20-йиллар ўзбек адабиётида ҳеч ким Қодирийчалик

реализм назарияси билан бу қадар кенг машғул бўлмаган. Қолаверса, ўша кезлари бизда ҳеч ким реалистик тасвир бобида Қодирий даражасига кўтарила олмаган. Жаҳон адабиёти тарихидан яхши биламизки, адабиёт ва санъатдаги янги метод, оқимларнинг эстетик концепциясини, аввало, ўша оқимга мансуб ижодкорларнинг ўзлари ишлаб чиққанлар. Янги ўзбек адабиёти, аниқроғи, насрининг шаклланиши ва ривожда шу буюк вазифани ўташ биринчи галда буюк реалист адиб Қодирий зиммасига тушди.

Қодирий ижтимоий фаолият доирасига, бадиий ижод оламига XX аср бошларида ўлкада етакчи ижтимоий-мафкуравий куч саналмиш жадидчилик ҳаракати таъсирида кириб келди. Кўпчилик илғор маърифатпарвар, эрксевар ижодий зиёлилар қатори у юртдаги миллий уйғониш, инқилобий ўзгариш, озодлик ҳаракатларига зўр хайрихоҳлик билдирди. «Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлғонига хурсандлигим, албатта дунёга сизмас эди, — деб ёзади у таржимаи ҳолида. — Айниқса 1916 йил рабобий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди». Қодирий Октябрь тўнтариши ва большевикларнинг сиёсатини дастлаб февраль ҳурриятининг давоми деб тушунди. «Октябрдан биз бошлича жасорат олдик. Сўз эркинлиги олдик», инқилоб «онг берди, ҳақ берди» дея қувонади. Катта ишонч, ғайрат-шижоат билан «озодлиғ йўлида ҳар қандай оғирлиққа ҳам чидаб» турли вазифаларда ишлайди, кўпроқ матбуотда — «Озиқ ишлари», «Рўста», «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Инқилоб», «Коммунист йўлдоши» газета ва журналларида фаолият кўрсатади, «Муштум» журнали унинг иштирокида ташкил топади. Ҳ. Қодирий берган маълумотга кўра, адибнинг 1919—1925 йиллар оралиғида ёзган мақолалари 300 атрофида. Қодирийнинг публицистик чиқишлари аввало ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг солномаси, ёзувчининг ўша йиллар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларига, кундалик воқеаларига, ҳаёт муаммолари, жумбоқларига муносабати, қалб садоси, адиб ўйлари, маънавий изланишлари, асл ғоя ва маслага ифодаси, қисқаси — ёзувчининг маънавий таржимаи ҳоли ҳужжатлари сифатида ғоят ардоқли. Қодирий қандай мавзуда қалам тебратмасин, уларда адиб шахсияти, қалб бисоти, кучли ва ожиз жиҳатлари баралла кўриниб туради.

Қодирий катта қалб, зўр ақл-заковат, юксак истеъдод соҳиби бўлса ҳам, барибир, у ўз даврининг фарзанди эди. Инқилоб йилларининг, шўро матбуотининг эҳтиросли қаламкашига хос муайян «қизиллашиш», инқилобий бетоқатлик унга ҳам ёт эмас эди. Маълум муддат ўша йиллари авж олдирилган «синфий кураш», динга қарши жазавали даҳриёна кампания таъсирида бойлар, эшонлар, уламоларни фақат бой, эшон, уламо бўлганликлари учунгина синфий душман санаб, уларга қарши матбуотда «жиҳоди

акбар» эълон этиб, аёвсиз кураш олиб боради. Синфий, мафкуравий рақибларни танқид қилиш, фош этишда гоҳо қизиққонлик кўрсатади, баҳслар пайтида одоб доирасидан чиқиб кетади... Лекин адибнинг матбуот саҳифаларидаги жўшқин фаолияти асосан большевиклар олиб бораётган сиёсатнинг ички зиддиятларини кўрсатишга йўналтирилган. У бор овоз билан ҳақиқатни айтиш, ёзишга интилади. Аммо унинг бу интилишлари бирин-кетин кескин қаршиликларга учрай бошлайди. «Московдан хатлар»даги танқидий мулоҳазалари, айниқса, «Йигинди гаплар»даги ҳаёт зиддиятларига ҳазил-мutoйиба тариқасидаги юмористик муносабати, ҳукумат одамлари хусусидаги ҳазиллари катта шов-шувларга, оғир кўргинликларга олиб келишини бошида у ҳаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. «Муштум»да босилган шу мақола учун улуғ адиб устидан жиноий иш очилиб, у ҳибсга олинади. Демак, бу даврга келиб шўро воқелиги зиддиятларини кўрсатиш, жамият, унинг раҳбарияти ҳақида танқидий гап айтиш имконияти битди!

Чархи кажрафторнинг нағмасини қарангки, миллий адабиёtimиз равнақида янги давр очган «Ўткан кунлар» тўла ҳолда китоб бўлиб чиққан, қўлма-қўл бўлиб ўқиладиган, маънавий ҳаётимизда катта байрамга айланган ўша 26-йил баҳор кунларининг бирида, қолаверса, ўша кезлари расмий байрам тарзида нишонланадиган айни 8 март кунлар «Ўткан кунлар» муаллифи қамоққа олинди.

«Абдулла Қодиоров иши»га оид архив ҳужжатлари орасида «Сўроқ мажлиси протоколи» номи остида ўзбек тилида нисбатан батафсил, саводли тузилган баённома сақланиб қолган. Афтидан, баённомадаги Қодирийнинг сўзлари адиб томонидан ўз қўли билан ёзиб берилгану, котиб уни оққа кўчирган. Протокол-баённомада Қодирий ўзига қўйилган айбларнинг бошдан-оёқ сохта, мантиқсиз ва ғаразгўйликдан иборат эканини, ўзининг кимлигини — ўтмиши, ҳозирги кун, эътиқоди ҳамда маслагини баён этиб беради. Суддаги «Абдулла Қодирийнинг охириги сўзи» деб аталган бу тарихий ҳужжатда Қодирий табиатига хос кўп жиҳатлар — мустаҳкам имон-эътиқод, катта ақл-заковат, зўр мантиқ, таҳлилиий-илмий мушоҳада, ўта ростгўйлик, мардона бир шижоат ёрқин намоён бўлган. Хийла босиқ, мулоҳазакорлик билан қоғозга туширилган охириги сўзда, барибир, Қодирийнинг бадий ижод, ҳиссиёт кишиси экани, унинг ёниқ қалби, юрак тугғени, ғазаби, нафрати, алам-изтироблари, фиғони — барча-барчаси баралла сезилиб, эшитилиб туради. Унингча: «Ҳаммадан илгари шахс ўзини танисин, сўнгра бошқани! — Зеро, «ўзини билмаган — ўзгани билмас» сўзи турмуш онасининг дард чекиб туққан тўнғич ўғлидир». У ғурур билан «шу кунгача маним мезоним виждоним бўлиб келди, бундан сўнг ҳам жиловим ўшанинг қўлида», дейди. «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «иҳ» дейдирган йигит эмасман» — адибнинг бу сўзларида ҳеч

қанақа ясамалик, муболаға йўқ. «Кўнглида шамси губороти, тескаричилик мақсади бўлмагон содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир қанча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир». Адибнинг алам-ўкинчларга тўла бу қалб фигони уни шу кўйларга солган, шундай қарорга келишга мажбур этган тубан, гаразгўй кимсалар, ўша машъум муҳит — вазият устидан чиқарилган зўр айбнома каби янграйди. Ана шундай довиюрак, қатъиятли, мардона шахсина «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»дек мардона асарларни яратишга қодирдир.

Ҳали инсоф-диёнатини, адолат туйғусини йўқотмаган масъул ходимларнинг аралашуви, ҳиммати, энг муҳими, ўзининг мислсиз матонати туфайли Қодирий 26-йил вабосидан омон қолди, лекин унинг шундан кейинги ўн йиллик ҳаёти мафкуравий-сиёсий таъқиб таҳдидлар, тазйиқлар ичида кечди; ўшандай шароитда ҳам адиб қўлдан қаламини қўймади. Бироқ бошдаги қора булутлар тобора қуюқлашиб борди; ниҳоят, 1937 йил 31 январь кuni кечаси, қаранг, яна байрам — Янги йил арафасида у қамоққа олинди; ўн ойча давом этган тергов, қийноқ, сохта айбловлардан сўнг 38-йил 4 октябрда отиб ташланди. Ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан баркамол бу сиймо ота умрининг ярмини ҳам яшамай туриб ҳаётдан жудо этилди.

Қодирийнинг шон-шавкати ҳам, фожиавий қисмати ҳам кўп жиҳатдан «Ўткан кунлар» билан боғлиқ. Қарангки, халқ байрамдек қутиб олган роман ҳақида на адибнинг замондош қаламкаш дўстлари, на мунаққидлар икки йил давомида ҳеч нарса демадилар, мағбуот деярли сукут сақлади. Ниҳоят, компартия органи «За партию» журналининг 1928 йил март сониди Ўзбекистонда яшаб ижод этган рус ижодкори М. Севердиннинг «Биринчи ўзбек романи» сарлавҳали мақоласи босилди. Мақола бошдан-оёқ «Ўткан кунлар» романини гоёвий-мафкуравий жиҳатдан қоралаш, рад этишга қаратилган эди. Мақола муаллифи асарни бадиий жиҳатдан юксак, аммо мафкуравий жиҳатдан яроқсиз деб атайди, ёзувчини ўз асари орқали буржуазия манфаатини ҳимоя қилишда, феодал ўтмишни идеаллаштиришда айблайди. М. Севердин тўғридан-тўғри: «А. Қодирий романи — биринчи ўзбек романи мафкура жиҳатдан бизнинг роман эмас» дея ҳукм ўқийди. Шу тариқа партия матбуоти саҳифаси орқали «Ўткан кунлар»га қарши уруш эълон этилди.

М. Севердиндан илҳомланган ёш ўзбек мунаққиди Сотти Ҳусайн «Шарқ ҳақиқати» газетасининг 1929 йилги бир неча сонларида «Ўткан кунлар» тўғрисида йирик танқидий мақола билан чиқди. Сотти Ҳусайн ҳам моҳият-эътибори билан Севердин қарашларини давом эттирди.

Донишманд адиб А. Қодирий С. Ҳусайн мақоласига жавобан ғоят босиқлик, билимдонлик ва одоб билан «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»ни ёзди. Жоҳил ва ўжар танқид

бу аломат тарихий ҳужжат — теран назарий-эстетик мулоҳазалар устида ўйлаб кўриш ўрнига уларни қаҳр-ғазаб билан кутиб олди. Улуғ адибнинг 9 банддан иборат изоҳларига қарши 9 банддан иборат катта дағдағали мақола ёзиб роман муаллифининг барча асосли мулоҳазаларини чираниб рад этишга ҳаракат қилди. Мунаққид дағдаға билан: «Мен «Ўткан кунлар» устида фикр юритган вақтимда ҳам масалага синфий кураш нуқтаи назаридан қарадим...

Мен А. Қодирий шаҳар майда буржуазиясининг руҳини адабиётда акс эттирувчи вакили деган натижани чиқарган эдим. Ҳали ҳам шундай фикрдаман. Чунки А. Қодирий яратган типлар, суратлар майда буржуазиянинг дунёга қараши ва дунёни тушунишидан фарқи йўқ», — дейди.

Улуғ адиб бунақа жоҳил, дағал, демагог кимсалар билан гаплашиш, баҳслашиш, улар қаршисида ўзини оқлаш, ҳақиқатни ёқлаш беҳуда эканини англаб етди. Шу хилдаги ҳукм-хулосалар охир-оқибат машғум 37-йилга келиб «Ўткан кунлар» муаллифининг олтин бошини еди.

Одамни таажжубга соладиган жиҳати шундаки, 50-йиллар ўрталарига келиб бир қатор қатағон қурбонлари қатори Қодирийни оқлаш ҳаракати кетаётган кунларда ҳам улуғ адибнинг улуғ асари устидаги қора булутлар соя солишда давом этди.

Махсус идора ходимлари 1956 йил 17 апрелда «Ўткан кунлар», «Обид кетмон» ҳамда «Кеча ва кундуз» романларини қайта кўриб чиқиш, баҳолаш мақсадида бу асарларни ўша йиллари республика бирлашган наشريёти раҳбариятидан иборат эксперт комиссиясига юборди. Комиссия аъзолари ҳар уч асар ҳақида ўз ҳукм-хулосаларини махсус идорага ёзма равишда йўллаганлар. Жумладан, ўша йилнинг май ойида «Ўткан кунлар» романи (Тошкент — Боку, 1933, редактор М. Рафиқов) ҳақидаги уч саҳифадан иборат комиссия аъзолари имзоси билан берилган экспертиза хулосасида «Ўткан кунлар» бошдан-оёқ салбий баҳоланади. Роман муаллифига жиддий ғоявий-сиёсий айблар тақалади. Хулоса-тақризнинг «Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг буржуа-миллатчилик руҳидаги шўроларга қарши романи «Ўткан кунлар» ҳақида» деб аталишининг ўзиёқ шундан далолат беради.

Хулосанинг бош қисмида ромanning қисқача мазмуни, асосий воқеалари шарҳланади, сўнг асар қаҳрамонлари таърифига ўтиб шундай дейилади:

«Отабек — авторнинг идеали. Унинг ҳаёти ёзувчини халқ ҳаёти ва халқ курашидан четга тортган. Гарчи автор халқ ва унинг кураши ҳақида кўп гапирса ҳам улар аниқ образлар орқали кўрсатилмаган. Меҳнаткаш халқ вакиллари (Ҳасанали, уста Олим ва бошқалар) Отабекка садоқатли хизматкорлар тарзида берилган».

Энди бу гаплардан чиқарилган хулосани ўқинг: «Буларнинг барчаси китобхон эътиборини асосий нарсадан — ўша халқ учун оғир замондаги синфий курашдан четга тартади. Шунга кўра, гарчи

романда айрим образларда илғор ва гуманистик фикрлар бўлишига қарамай, ундаги етакчи ғоявий йўналишни тўғри деб ҳисоблаш мумкин эмас». Бу ҳам етмагандай, ҳукм янада кескинлашади: «Автор ошиқ савдогарнинг роҳат-фароғатдан иборат тарихини тасвирлаш билан овора бўлиб кетиб ўша замонларда қашшоқ ҳолга тушиб қолган халқнинг ҳаёти ва курашини кўрмайди. Шунга кўра романнинг «Ўткан кунлар» деб аталиши рамзий маънода «яхши ўтган замон»дек эшитилади».

Сўнгра хулоса муаллифлари роман қаҳрамонларининг Россияга муносабати масаласига ўтадилар. Отабекнинг рус тартиблари тўғрисидаги гаплари эслатилади, унинг асар охирида руслар босқини пайтида ҳалок бўлгани уқтирилади. Юсуфбек ҳожининг руслар ҳақидаги сўзлари ва асар охирида Отабекнинг ўлимига оид маълумот эслатилади-да: «Худди шу ўринларда авторнинг буржуа-миллатчилик қарашлари намоён бўлган» деган хулоса чиқарилади.

Худди ўша 1956 йили махсус идора ходимлари Абдулла Қодирий, унинг фаолияти, ижоди, асосий асарлари хусусида республикадаги кўпгина масъул шахслар, адиблардан фикр сўрайди. Аксар кишилар Қодирий, унинг ижоди, асарлари ҳақида яхши гаплар айтадилар, ҳатто 1938 йили салбий кўрсатма берган қатор қаламкашлар аввалги даъволаридан воз кечиб, тавба-тазарру билан улуг адибни оқлаш пайида бўлганлар.

Бу ерда мен Қодирий, аниқроғи, унинг тарихий романлари хусусида фақат биргина одам, истеъдодли олим ва беназир адиб — Мақсуд Шайхзоданинг дил сўзларидан бир парча келтириш билан чекланаман. «Абдулла Қодирий, — дейди у, — ўзига яқин бўлган қардош халқлар адабиётлари, хусусан озарбайжон, татар, рус адабиётлари тажрибаларидан фойдаланиб биринчи ўзбек романи — Европа адабиёти мезонлари билан ўлчанадиган роман яратди. Абдулла Қодирий ўз романлари билан фавқулодда истеъдод соҳиби, йирик асарлар устаси эканини исботлади. Бу романлар инқилобгача бўлган Туркистон халқини, тарихий шароитни яхши биладиган одам томонидан завқ-шавқ билан гўзал бир шаклда яратилган. Романлар ана шу жиҳатлари билан жуда катта бадиий ва тарбиявий аҳамиятга моликдир...»

Бундай самимий илиқ баҳолар қаршисида бояги эксперт хулосадаги дағдағалар ўз кучини йўқотди, Қодирийнинг бутунлай оқланишига, икки йил ўтиб «Ўткан кунлар»ни халққа қайтарилишига йўл очди, «Ўткан кунлар» талқини тарихида янги даврни бошлаб берди.

Қодирий қисмати масаласига қайтайлик.

Қодирий ҳибсга олингач кўп ўтмай, оиласини таъқиб этиш бошланди. Қодирийнинг Самарқанд дарвозадаги ҳовли жойини тортиб олдилар. Қодирийнинг машхур шийпони жойлашган боғни, Қодирий ўз қўли билан ўтқазиб ўстирган мевазорларни пайҳон қилдилар, бу табаррук масканни отхонага, чўчкахонага айлантирдилар. Қодирий асарлари зарарли саналиб маҳв этилди, уларни ўқиш тақиқланди.

Қодирийнинг катта ўғли Ҳабибулла Қодирий «халқ душманининг фарзанди» сифатида қатағон қилинди. Бундай таъқибу таҳқирлар йигирма йилча давом этди. Ниҳоят, шахсга сиғиниш, мустабид сиёсат қоралангач, бу мудҳиш ҳодисаларнинг кўпгина қурбонлари қатори Абдулла Қодирий ҳам оқланди, асарлари халққа қайтарила бошланди. Мустақиллик йилларига келиб Қодирий ҳақиқий қадрини топди. Мамлакатимиз Президентининг «Ўзбек халқининг маънавий ва маърифатини, миллий қадриятлари ва онгини юксалтириш йўлида у зотнинг қилган хизмати беқиёсдир... У фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон халқларининг ҳам сеvimли адиби, озодлик ва истиқлол куйчисидир» деган баҳосига сазовор бўлди. Президентимиз фармонига кўра сафдошлари Чўлпон, Фитратлар қатори «Мустақиллик» ордени билан тақдирланди. Адибнинг табаррук номини абадийлаштириш бўйича кўплаб хайрли ишлар амалга оширилди.

Қодирий яратган мўъжиза — ноёб асарлари бундан буён ҳам янгидан-янги авлодлар учун маънавий хазина — озиқ, битмас-туганмас завқ-шавқ манбаидир. Бу улуғ зот миллатимизнинг фахри-ифтихоридир. Бироқ шундай улуғ зотнинг фоживий қисмати авлодлар кўнглида мангу армон бўлиб қолади.

2006 йил

ҚАЛБ ҲАРОРАТИ

(Сўнгсўз)

Бадий сўзнинг мўъжизавий қувватидан қалб ларзага келади, сеҳрланади, завқ-шавққа тўлади. Ҳақиқий бадий асар таъсиридан қалбда ўзгача бир ҳарорат ва ёруғлик пайдо бўлади. Асар муаллифи, унинг қаҳрамонлари ёки тасвирлаган воқелик моҳияти билан ғойибона мулоқотлар, баҳс-тортишувлар давом этади. Яхши китоб инсоннинг бир умрлик сирдоши ва йўлдошига айланади. Бу тоифа асарларни қайтадан такрор ўқиш ва уқиш, айниқса, адабиёт-шуносларга тинчлик бермайди: дилини, кўнгил ҳароратини бировлар билан баҳам кўриш, адиб маҳоратидан, покиза тийнатли қаҳрамонлар қисматидан сўз очишга эhtiёж туғилади. Шу зайлда турлича, янгича адабий таҳлил ва талқинлар ёзилади. Чинакам санъат намунаси билан бирга шу умрбоқий асар моҳиятини илмий-назарий нуқтаи назардан теран кашф этган мақола ва китобларнинг ҳам умри узаяди.

Муҳтарам китобхон, бу тарзда айтилаётган сўзимиз ўзани қаерга бориб тақалишини билиб турибсиз. Чунки сиз ҳозиргина Умарали Норматовнинг «Қодирий мўъжизаси» деган ажойиб бир китобини ўқиб чиқдингиз. Олимнинг қалб ҳароратига, завқ-шавққа тўла ҳаяжонли таҳлиллариға гувоҳ бўлдингиз. Табиийки, олим бу китобни бир ўтиришда ёки бир-икки йил ичида ёзган эмас. Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодининг барча қирраларини, адибға муносабат билдирган илмий асарларни ўрганиш, тадқиқ этиш — узоқ давом этган машаққатли иш. Умарали Норматов бу иш билан умри давомида машғул бўлди. Ўрни келганда изланишларни, кузатишларни қоғозға туширди.

Агар диққат қилинса, У. Норматовнинг вақтли матбуотда босилган мақолаларининг сони беш юздан кўп, алоҳида китоб ҳолида нашр қилинган асарларининг сони йигирмадан ортиқ. Табиийки, бу асарлар орасида Давлат мукофотиға сазовор бўлганлари ҳам бор. Аммо, менинг назаримда, «Қодирий мўъжизаси» — бу мутлақо ўзгача, мароқ билан, завқ-шавқ билан, тўлиб-тошиб, меҳр-муҳаббат билан ёзилгани жиҳатидан барчасидан ажралиб туради. Китобнинг «Қодирий боғи» деб номланган аввалги бўлимида Абдулла Қодирийнинг ҳаёт йўлини, бошидан ўтган яхши-ёмон кунларни, фожиавий

қисматни ёритар экан, домла адиб яшаган мураккаб адабий-ижтимоий муҳит руҳини, унинг атрофида кечган иғво-ю маломатлар моҳиятини чуқур ҳис этиб қуйиниб ёзади: «Қамоқда, тергов пайтида устига бўҳтондан иборат айблар қўйилганда, айниқса, ҳамкасбларининг юзсизларча мунофиқлик қилаётганини кўрганда адиб қандай аҳволга тушганини, бу имони бутун, ўта ҳалол, ростгўй, мард йигит қалбида қандай тугёнлар кечганлигини ҳаёлан тасаввур қилиш мумкин. Агар ўша кескин драматик руҳий ҳолат тўла тикланса, шекспирона трагедия туғилиши аниқ». Бундай аниқ ва кескин фикр-мулоҳазаларни, манбаларни чуқур ўрганган ва адибнинг ҳолатини ҳаёлан тугал тасаввур қилган одамгина ёза олади.

У. Норматов ёзувчининг асарларини ва архив ҳужжатларини, мавжуд илмий тадқиқотлар ҳамда биографик маълумотларни қайта назардан ўтказди. Абдулла Қодирий дунёсини ҳам истеъдодли ижодкор, ҳам ўз замонасининг кишиси сифатидаги хусусиятларини теран тушунади. Адиб дунёқараши шаклланган муҳит об-ҳавоси ҳароратига, таълим-тарбия масканларининг савиясига тўғри ташҳис қўяди; бир қанча чигал масалаларга ойдинлик киритади. Олим муайян муаммо устида фикр юритар экан, бир қирғоқни ташлаб, иккинчи қирғоқни забт этиб, «замона қаҳрамони»га айланишни хуш кўрмайди. Балки, ўз талқинларида ижод психологиясига, инсон табиатига хос барча хусусият ва майлларни инобатга олади.

Китобдан ўрин олган «Ўткан кунлар»нинг маъно ва бадиият жиоларига, «Меҳробдан чаён» ва «Обид кетмон» асарларининг янгича талқинларига бағишланган саҳифаларда ҳам муаллифнинг қалб ҳарорати уфуриб туради.

Умарали Норматов «Ўткан кунлар» романи негизда «истиқлол қайғуси»ни кўради. Романда тасвир этилган ижтимоий муҳитнинг муҳим бир қиррасига урғу беради. Табиийки, шу фикрнинг, ғоянинг илдиzlари Абдулла Қодирий шуурида, асл маслагиди мавжуд эди. Домла айна «истиқлол қайғуси», «мустамлака балосидан халққа сабоқ бериш» тезисини илгари сурганда бежизга оташин эрқпарвар шоир Чўлпонни эсламайди. Шунингдек, Абдурауф Фитратнинг «Туркистонда руслар» мақоласидан иқтибослар келтиради. Даврдошларнинг дарддошлиги ва маслакдошлиги ойдинлашади.

«Обид кетмон» ҳақиқати» қиссасидаги Хатиб домла ва мулла Муҳсин образларини, айниқса, мулла Обид образи табиатини синчиклаб ўрганади. Шу асар баҳонасида У. Норматов Абдулла Қодирийнинг динга ва диндорларга муносабатини тушунтирар экан, маълум бир вақтлар оралиғида давр оқимидаги ижодкорга, сўнгра ўз ички бутунлигига қайтган шахс сиймосига урғу беради. Бир неча асарларида диндорлар образининг бадиий талқинида Абдулла Қодирий ниҳоятда ҳолисликка боради. «Умуман, 30-йиллар ўзбек адабиётида динга, диндорларга бунақа ҳолис муносабатда

бўлган бошқа бирорта асарни, руҳонийларнинг бунақа самимий, ҳаётий образларини кўрмаймиз». Шубҳасиз, бу ўринда олим мулла Обидни ҳам назарда тутди. Обид кетмон образининг адабиётимиздаги «ноёб ҳодиса» эканига урғу беради. Илгариги қодирийшунослар тадқиқотларида учрамайдиган Обид кетмон образининг янги қирраларини ўртага ташлайди; покдомон, ҳалол, ҳақиқатгўй, имонли бир инсоннинг теварак-атрофидаги «одамча»лардан ҳар жиҳатдан фарқланишини кўрсатади.

Адабиётшунос олимнинг «Меҳробдан чаён» романи талқинлари тарихига, образлари устидаги баҳсларга муносабати, айниқса, Худоёрхон образи юзасидан билдирган фикрлари ғоятда ўринлидир.

Маълумки, «Меҳробдан чаён» романидан Қўқон хонлигидан айрим лавҳалар, хусусан, Худоёрхоннинг ҳукмронлиги, амалга оширган ишлари, ўрдадаги фисқу фужурлар билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Ёзувчи хонни ўз истаги йўлида ҳеч қандай зулмдан қайтмайдиган ҳукмдор, айтиш жоиз, ўзига яраша фазилату нуқсонлари бор шахс сифатида кўрсатишга интилади. Хон шахсиятининг бадиий талқинида муаллиф мувозанатни сақлай билган кўринади. Ҳукмдор табиатидаги ҳар икки жиҳат тасвири кўзга ташланади. Бу масалада асар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда Умарали Норматов шундай ёзади: «Энг муҳими, «феодал иерархиянинг чўққисиди турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс» образида кескин қоралаш, фош этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд. Адабиётшуносликда, негадир ҳозирга қадар Худоёрхон талқинидаги мана шу жиҳатлар эътибордан четда қолиб келаётир».

Домланинг ўзи шу ҳақиқатни таъкидлар экан, романдаги хонга оид барча эпизодларни, тасвир тамойиллари ва талқинларни бирма-бир синчиклаб ўрганиб чиқади. Натижада Худоёрхон манфий ва мусбат хусусиятлар уйғунлигидан вужудга келган образ эканини асослаб беради. Такрор айтамизки, олим хон «образида кескин қоралаш, фош этиш билан бирга уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд»лигини таъкидлайди.

Менда китобнинг иккинчи бўлимидаги «Отага таъзим», «Адиб ҳақида қайдлар» саҳифаларида берилган таҳлиллар адиб асарларига унинг ҳаёт йўлидаги жуда муҳим «дарича»лар орқали қарашдек таассурот қолдирди. Зеро, жаҳон адабиётшунослигидаги мавжуд адабиётшунослик методларидан бирида, айнан ана шу тамойил, яъни муайян бир ижодкор асарларини таржимаи ҳоли воситасида тадқиқ этиш етакчилик қилади. Кимдир «Отам ҳам большевик» ҳикоясига ёки «1819 йил ёдгори»га эътибор берган бўлиши мумкин, ammo ҳар икки йирик романи матнида келган, бевосита адибнинг отаси тилга олинган эпизодларни биров эслайди ё эсламайди.

У. Норматов эса шу кичик эслатмалардан улкан бир маъно — адибнинг отасига эҳтиромини кашф этади.

Кичик сарлавҳаларга ажратилган «Қайдлар» қисқа, лўнда, маълумотларга бой. Унда «Ўткан кунлар» тақиқланган замонда ҳукм сурган қўрқув салтанатининг бутун даҳшатларини англаш, кутилмаган саволдан «хатто таҳликали зилзила пайти ҳам бетиним юриб» маъруза ўқийдиган доцент Зикриё Мирҳожиев домланинг «таққа тўхтаб» қолганидаги аҳволини ва савол бергувчи талабанинг дом-дараксиз кетганини ҳам тиниқ тасаввур қилиш мумкин. Шунингдек, бир саҳифада «Ўткан кунлар»нинг ёзиб тугалланган санаси жуда ўринли асосланган бўлса, бошқа саҳифада романнинг асл матни муаммосига доир фикрлар — ҳали бу соҳада изланишлар давом этишини англатади. «Қозон сафари воқеаси»да кўпчилик учун янгилик бўладиган маълумотлар бор. «Қайдлар»даги таҳлилларнинг ҳаётий воқеа-ҳодисалар билан уйғунлиги ўқувчининг диққатини ўзига тортганини алоҳида таъкидлашни истар эдим.

XX аср ўзбек адабий танқидчилиги тарихида адабий танқиднинг суҳбат жанрида мутахассислар билан энг кўп мулоқотлар уюштирган мунаққид Умарали Норматов бўлди. Бу гапда муболага йўқ. Домла бутун ижодий фаолияти давомида қирқдан зиёд суҳбатлар ўтказибди. Улардан ўн бештаси жамланиб, 2008 йили «Ижод-корнинг дахлсиз дунёси» номи билан алоҳида китоб ҳолида нашр ҳам қилинди.

Қўлингиздаги ушбу янги китобдан ўрин олган «Бадий сўз қудрати» номли Умарали ака билан Ўткир Ҳошимов ўртасида бўлиб ўтган суҳбат Абдулла Қодирий ижоди хусусида. Китобга киритилганига сабаб ҳам шу. Бунни қарангки, гарчанд суҳбат чорак аср муқаддам уюштирилган бўлса ҳам, ундаги қарашлар, айниқса, адиб романлари поэтикаси, миллийлиги, энг гўзал эпизодларга тегишли мулоҳазалар ҳозир ҳам асло ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Аксинча, ўша пайтларда суҳбатдошлар тилга олган айрим масалаларни кейинги давр тадқиқотчилари гўё янгиликдек тақдим этган ҳолларига дуч келмоқдамиз. Ҳар ҳолда, У. Норматов суҳбат жараёнида оддий бир савол бергувчи сифатида эмас, балки баҳс-мунозарага киришувчи, суҳбатдош адибнинг кўнглидаги гапларни айтишга ундовчи, энг муҳими, суҳбат баҳонасида мавзуга оид илмий-назарий муаммоларни ўртага ташловчи олим сифатида намоён бўлади.

Бу китобда фазилат кўп, унинг айрим қирраларидан сўзладик, холос.

Муҳтарам китобхон! Дарҳақиқат, Сиз қатори бу китобни мен ҳам ўқидим. Устоз У. Норматов билан бир олий даргоҳда бақамти ишлаётган бир шогирд сифатида ушбу китобдаги айрим саҳифаларининг майдонга келиш тарихига ҳам гувоҳман. Гарчанд бу китоб қисмлари, аввал мақолалар ҳолида алоҳида-алоҳида ёзилиб,

матбуотда эълон қилинган бўлса ҳам, уларнинг асосини Умарали Норматов истеъдоди ва табиатига хос самимият, холислик, ҳақгўйлик каби таҳлил тамойиллари бирлаштириб туради. Энг муҳими, биз сарлавҳага олиб чиққан бир жуфт сўз моҳияти — қалб ҳарорати шундай яққол сезилиб туради. Бу сезим ўқувчи қалбига меҳр-муҳаббат, эҳтирос бўлиб кўчади. Айрим адабиётшунослар бўлади, гўзал сўзлайди, дона-дона сўзлайди, лекин қуруқ ёзади. Оғзаки суҳбатлари билан иншолари орасида тафовут бўлади. Аммо Умарали Норматов домламиз ёзганларида унинг соҳир овози жаранглаб туради. Кўз тегмасин, Умарали Норматов шу жарангдор овоз билан сал кам ярим асрдан буён Миллий университет талабалари аудиториясида маърузалар ўқийдилар. Табиийки, бу маърузалар мавзу қўлами кенг, умумий тарзда сўз санъати — бадий адабиётнинг моҳияти тўғрисида. Бироқ бу маърузаларнинг бирортасида Абдулла Қодирийнинг ижод йўли, бадий асарлари ёки санъаткорлиги, бадий дунёси, бетакрор образлари, образли тили ёки кейинги авлод ёзувчиларига таъсири ҳусусида гапирмасдан ўтганига асло ишонгимиз келмайди. Шу билан бирга Умарали Норматов ўз мураббийлик фаолияти давомида Абдулла Қодирий ижоди юзасидан ёзилган ўнлаб диплом ишларига, магистрлик диссертацияларига, энг муҳими, қодирийшунослик соҳасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган иккита номзодлик ва битта докторлик диссертациясига илмий раҳбарлик қилди.

Тўла ишонч билан айта оламизки, Абдулла Қодирий ва унинг бадий олами, қодирийшунослик Умарали Норматов ижодининг асос-негизини ташкил этади. Шу маънода мазкур «Қодирий мўъжизаси» китоби адабиётшунос олимнинг ижодий биографиясидаги бош мавзу ва бош китобдек таассурот қолдиради.

Баҳодир КАРИМ
2009 йил сентябрь

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
------------------	---

Биринчи бўлим ҚОДИРИЙ БОҒИ

Адиб қисмати	7
Фақат «ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин»	51
Характер кулгиси	70
Истиқлол қайғуси	90
«Орттирмай ва камитмай...»	131
«Обид кетмон» ҳақиқати	150
Фигон (<i>Илова</i>)	165

Иккинчи бўлим ҚОДИРИЙ МЎЪЖИЗАСИ

Отага таъзим	183
«Ўткан кунлар» ҳайрати	192
Адиб ҳақида қайдлар	200
Қалб драмаси ва нафосати	208
Ўзбек ойим ва унинг адабиётдаги издошлари	214
Янги бир анъананинг туғилиши	225
Бадий сўз қудрати (<i>Ёзувчи Ўткир Ҳошимов билан суҳбат</i>)	231
Қодирий мўъжизаси (<i>Хотима ўрнида</i>)	257
Қалб ҳарорати (<i>Сўнгсўз</i>) Баҳодир Карим	267